Robert L. Heilbroner

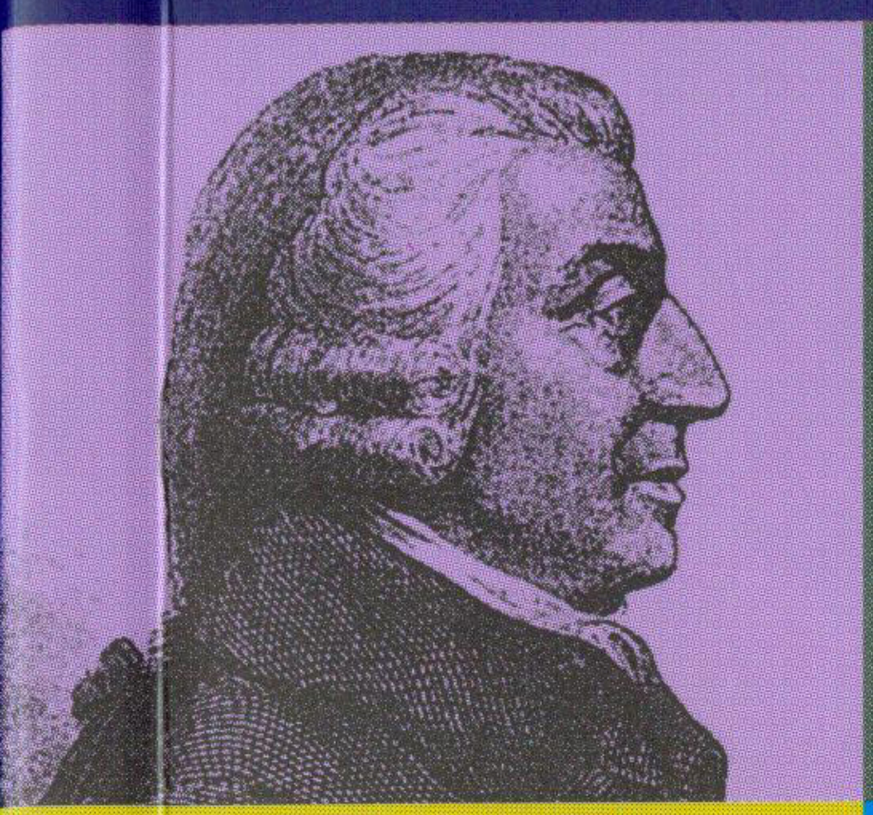

ADAM SMITH

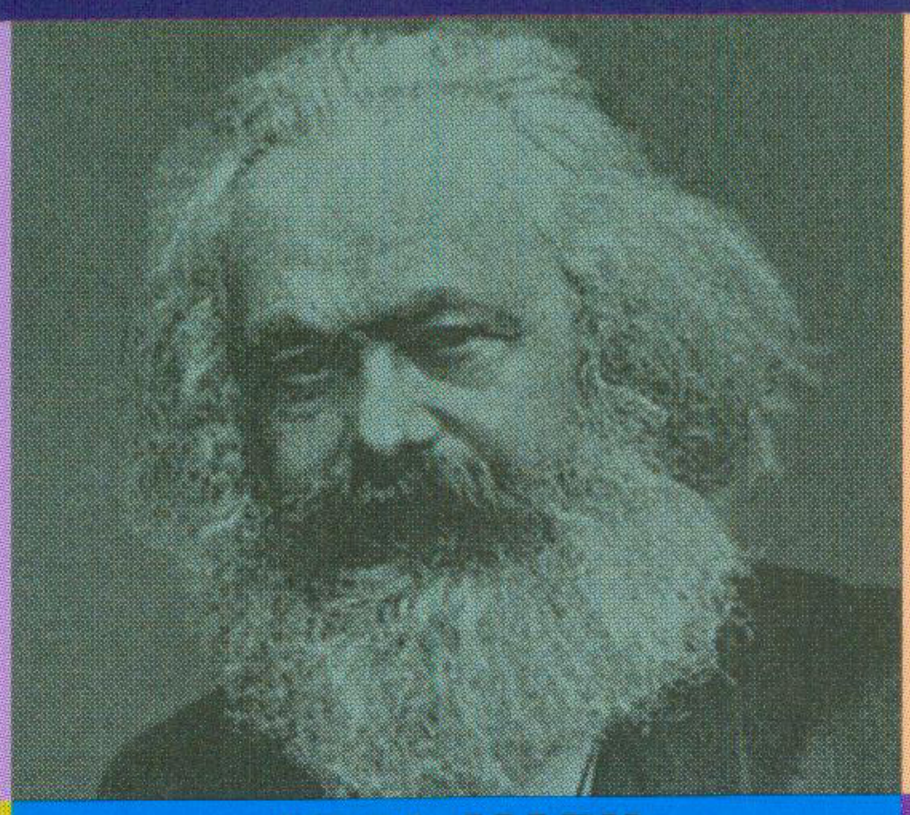

KARL MARX

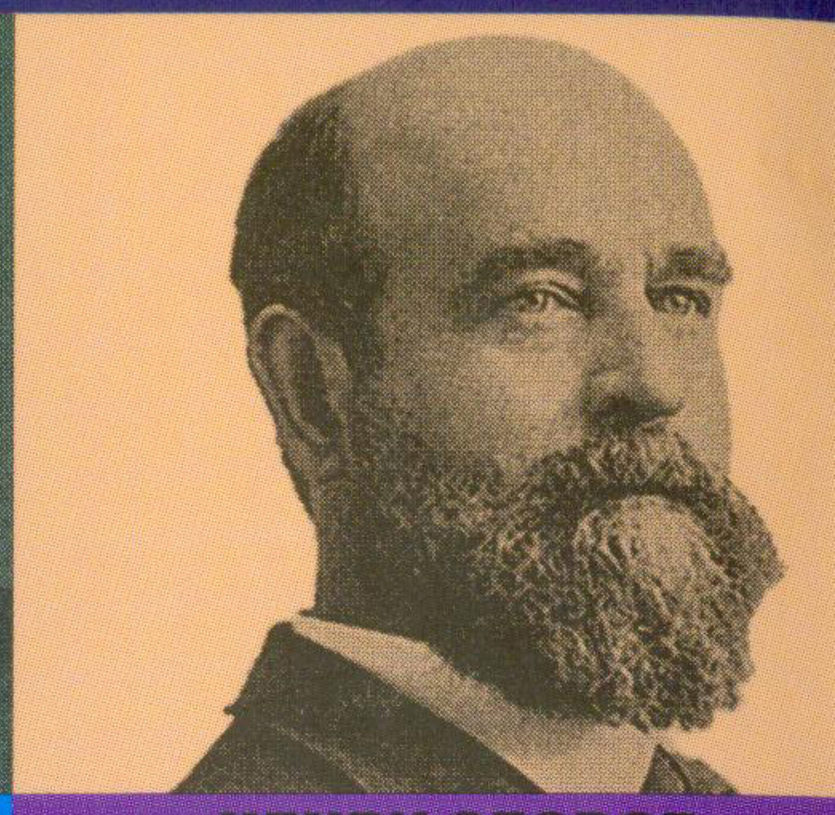

HENRY GEORGE

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΕΕΣ ΤΟΥΣ

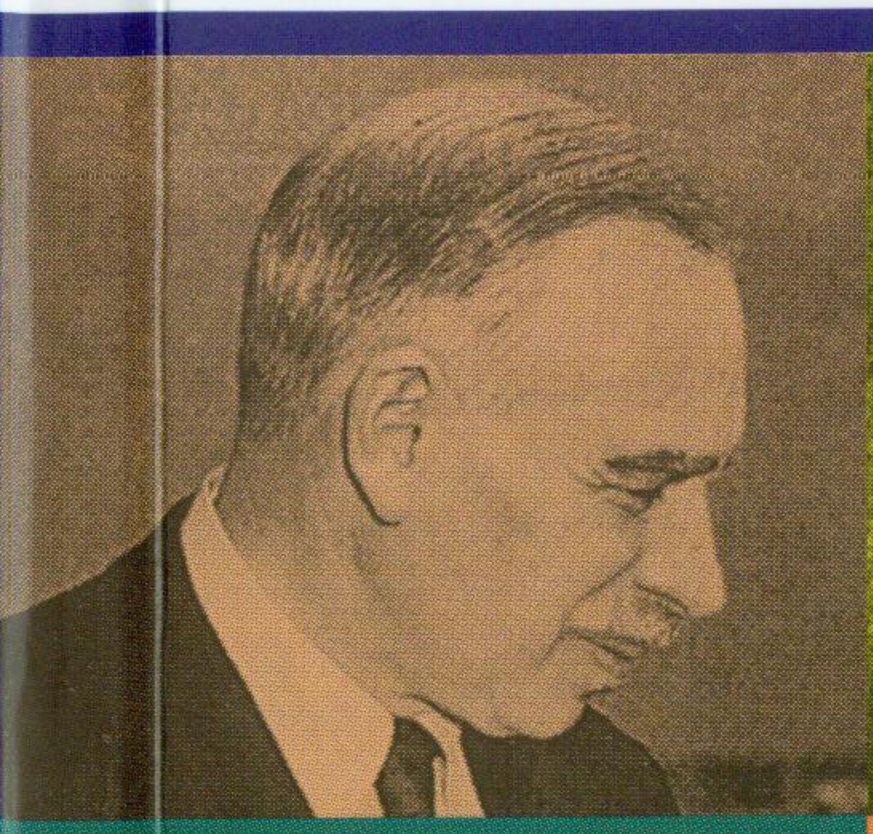

JOHN MAYNARD KEYNES

THOMAS ROBERT MALTHUS

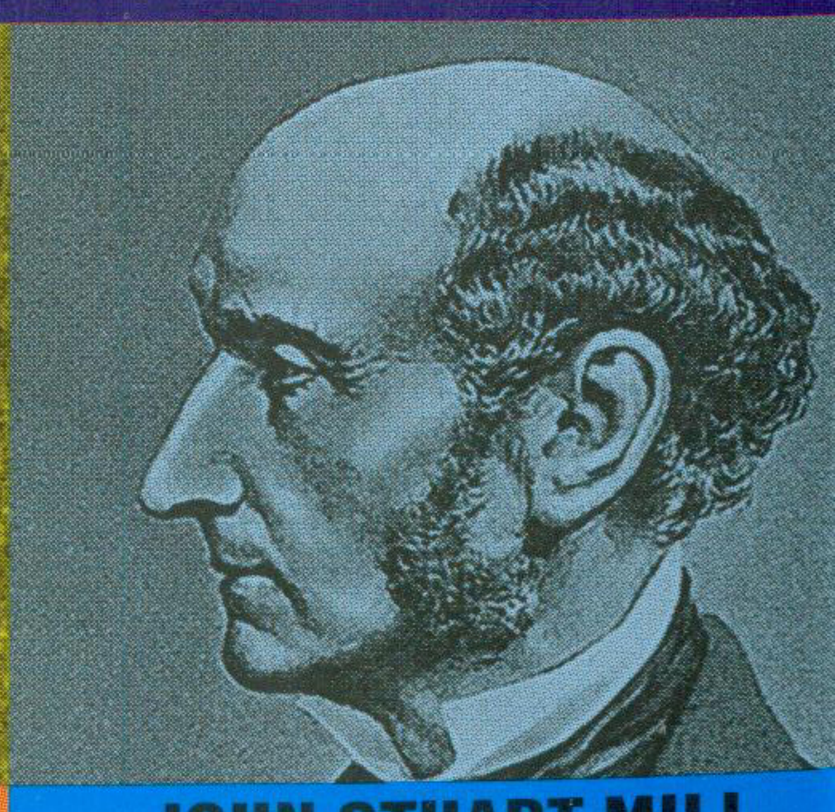

JOHN STUART MILL

Εκδόσεις Κριτική • Επιστημονική Βιβλιοθήκη

ROBERT L. HEILBRONER

Οι Φιλόσοφοι

ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Η ΖΩΗ, ΟΙ ΚΑΙΡΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΕΕΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΩΝ

ΕΒΔΟΜΗ ΑΓΓΛΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

μετάφραση ΝΙΚΟΣ ΛΙΓΓΡΗΣ
ΒΙΚΥ ΛΙΓΓΡΗ
ΚΛΑΙΡΗ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

οι ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ είναι ένα κλασικό best seller: που όχι μόνο μας επιτρέπει να δούμε την ιστορία μας σε βάθος, αλλά μας βοηθά να καταλάβουμε καλύτερα την εποχή μας. Το θέμα του είναι το κοινό ενδιαφέρον των μεγάλων της οικονομικής σκέψης: η προσπάθεια κατανόησης του τρόπου λειτουργίας μιας καπιταλιστικής κοινωνίας.

«Κανένας μας δεν μπορεί να ξέρει από που προέρχεται αν δεν γνωρίζει τις πηγές των βασικών ιδεών που διαμορφώνουν τον τρόπο σκέψης μας. Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου φωτίζει τις οικονομικές ιδέες που μας επηρεάζουν».

- LESTER THUROW

«Η νέα έκδοση τον βιβλίου του R. Heilbroner *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου* θα εμπνεύσει μια νέα γενιά οικονομολόγων».

-PAUL SAMUELSON

«Ένα λαμπρό επίτευγμα.»

-JOHN KENNETH GALBRAITH

Robert L. Heilbroner, Οι φιλόσοφοι τον οικονομικού κόσμου

Robert L. Heilbroner, The Worldly Philosophers

1η έκδοση: Ιανουάριος 2000

1η ανατύπωση: Μάρτιος 2000

2η ανατύπωση: Δεκέμβριος 2000

3η ανατύπωση: Οκτώβριος 2001

Robert L. Heilbroner 1953, 1961, 1967, 1972, 1980, 1986, 1991, 1998

2000, Εκδόσεις Κριτική ΑΕ

Η μετάφραση έγινε από την 7η αναθεωρημένη έκδοση

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αυτή είναι η έβδομη έκδοση του βιβλίου *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου,* το οποίο έγραψα πριν από σαράντα έξι χρόνια, και το οποίο είναι πια πολύ μεγαλύτερο σε ηλικία από ό,τι ήμουν εγώ όταν το έγραψα. Η εντελώς αναπάντεχη διάρκεια ζωής αυτού του εγχειρήματος, το οποίο αποτόλμησα όταν ήμουν ακόμα μεταπτυχιακός φοιτητής, είναι η δικαιολογία που έχω για να διηγηθώ σύντομα την ιστορία του, πριν αναφερθώ στις σημαντικές αλλαγές που έγιναν σ' αυτή την πιο πρόσφατη και, πιστεύω, τελευταία έκδοση.

Όταν έκανα τις μεταπτυχιακές σπουδές μου στις αρχές της δεκαετίας του 1950, κέρδιζα τα προς το ζην ως ανεξάρτητος δημοσιογράφος, γράφοντας για θέματα πολύ διαφορετικά από τα οικονομικά, όταν η ανάγκη ή η περίσταση το απαιτούσε. Μετά από κάποιο τέτοιο πόνημα, ο Joseph Μπαρνς, ένας απ' τους υπεύθυνους εκδόσεων του εκδοτικού οίκου Simon & Schuster, με κάλεσε σε γεύμα, όπου και μου ζήτησε να του προτείνω ιδέες για την έκδοση βιβλίων. Καμιά από τις ιδέες μου δεν φαινόταν να είναι κατάλληλη, κι έτσι, πολύ γρήγορα, μέχρι να σερβιριστεί η σαλάτα, η ατμόσφαιρα είχε κιόλας βαρύνει, οπότε και συνειδητοποίησα ότι αυτό το γεύμα μάλλον δεν θα κατέληγε σε συμφωνία για συγγραφή βιβλίου. Ο Μπαρνς, όμως, δεν το έβαζε κάτω τόσο εύκολα. Άρχισε να με ρωτά για τις μεταπτυχιακές σπουδές μου στο New School for Social Research κι έτσι βρέθηκα να μιλάω μ' ενθουσιασμό για ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον σεμινάριο σχετικά με τον Adam Smith που παρακολουθούσα εκείνη την εποχή με τον εμπνευσμένο καθηγητή Adolf Λόου, για τον οποίο ο αναγνώστης θα πληροφορηθεί περισσότερα παρακάτω. Πριν καν φτάσουμε στο επιδόρπιο, είχαμε συνειδητοποιήσει και οι δυο ότι είχα βρει το θέμα του βιβλίου μου. Στο τέλος του επόμενου μαθήματος του καθηγητή Λόου, έσπευσα να του γνωστοποιήσω την απόφασή μου να γράψω μια ιστορία της εξέλιξης της οικονομικής σκέψης.

Ο καθηγητής Λόου, πρότυπο της γερμανικής επιστημοσύνης στην καλύτερή της εκδοχή, έμεινε άναυδος. «Αυτό, δεν μπορείς να το κάνεις!» δήλωσε αυταρχικά και τελεσίδικα. Εγώ όμως είχα την ακράδαντη πεποίθηση ότι *μπορούσα να το κάνω,* και η πεποίθηση αυτή προερχόταν, όπως έγραψα κι αλλού, από το απαραίτητο μίγμα αυτοπεποίθησης και άγνοιας που μόνο ένας μεταπτυχιακός φοιτητής μπορεί να διαθέτει. Ανάμεσα στη συγγραφή διαφόρων άρθρων και στη μελέτη για τις σπουδές μου συνέγραψα τα πρώτα τρία κεφάλαια, τα οποία και παρουσίασα με κάποιο δέος στον καθηγητή Λόου. Εκεί φάνηκε και το ανάστημα αυτού του πολύ αξιόλογου ανθρώπου (που υπήρξε, μέχρι το θάνατό του στην ηλικία των 102 ετών, ο θερμότερος και αυστηρότερος κριτής μου), ο οποίος, αφού διάβασε το κείμενο, είπε: «*Αυτό*, *πρέπει* να το κάνεις!» Και αυτό ακριβώς έκανα, με τη βοήθειά του.

Αφού γράφτηκε το βιβλίο, έπρεπε να αποκτήσει και τίτλο. Ήξερα ότι η λέξη «οικονομικά» θα ήταν ολέθρια για τις πωλήσεις και έστυβα το μυαλό μου να βρω ένα υποκατάστατο. Τότε ακριβώς, έγινε ένα ακόμα επαγγελματικό γεύμα με συνδαιτυμόνα τον Frederick Louis Allen, αρχισυντάκτη του περιοδικού *Harper's,* για τον οποίο είχα γράψει αρκετά άρθρα και ο οποίος με συμπαθούσε και με είχε βοηθήσει πάρα πολύ. Του είπα για τις δυσκολίες που είχα να βρω τίτλο για το βιβλίο μου, καθώς επίσης και ότι σκεφτόμουν να το ονομάσω *Οι φιλόσοφοι του χρήματος,* παρ' όλο που ήξερα ότι η λέξη «χρήμα» δεν ήταν η πιο σωστή. «Εννοείς "του οικονομικού κόσμου"», είπε. «Απόψε κερνάω εγώ», του απάντησα.

Οι εκδότες μου δεν συμμερίστηκαν τον ενθουσιασμό μου για τον τίτλο και όταν, προς μεγάλη έκπληξη όλων, το βιβλίο άρχισε να έχει επιτυχία, πρότειναν να αλλάξουμε τον τίτλο και να το ονομάσουμε *Οι μεγάλοι οικονομολόγοι.* Ευτυχώς δεν έγινε κάτι τέτοιο.

Στα χρόνια που πέρασαν, οι *Φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου* πούλησαν περισσότερα αντίτυπα απ' όσα θα μπορούσα ποτέ να φανταστώ και, όπως μου έχουν πει, έχουν παρασύρει δεκάδες χιλιάδες ανύποπτα θύματα να σπουδάσουν οικονομικά. Φυσικά, δεν μπορώ να θεωρηθώ υπεύθυνος για τους κόπους που τους στοίχισε αυτή η απόφασή τους, είχα όμως την ικανοποίηση να ακούσω από αρκετούς οικονομολόγους ότι το ενδιαφέρον τους γι' αυτή την επιστήμη ξύπνησε για πρώτη φορά λόγω της εικόνας των οικονομικών που παρουσίαζε το βιβλίο μου.

Αυτή η έκδοση διαφέρει απ' τις προηγούμενες σε δύο σημεία. Το πρώτο είναι ότι, όπως και σε προηγούμενες περιπτώσεις, μια νέα έκδοση μού δίνει την ευκαιρία να διορθώσω τα λάθη που αναπόφευκτα παρεισφρέουν στα χειρόγραφα ή που αποκαλύπτει η έρευνα μετά την έκδοση. Μου δίνεται, επίσης, η ευκαιρία να αλλάξω την έμφαση και τις ερμηνείες που αντικατοπτρίζουν την εξέλιξη των προσωπικών μου απόψεων. Αυτές οι αλλαγές είναι μικρές, αισθητές μόνο στους επιστήμονες αυτής της ειδικότητας και δεν αποτελούν από μόνες τους επαρκή λόγο για νέα έκδοση.

Η δεύτερη αλλαγή είναι πολύ πιο σημαντική. Πάει αρκετός καιρός που ένιωθα ότι ίσως έλειπε απ' το βιβλίο ένα κύριο μοτίβο, ένας συνεκτικός ιστός που θα έδενε μεταξύ τους τα κεφάλαια πιο σταθερά από μια απλή χρονολογική σειρά παρουσίασης αξιόλογων ανθρώπων με ενδιαφέρουσες ιδέες. Ύστερα, πριν από μερικά χρόνια, πείσθηκα ότι αυτός ακριβώς ο συνεκτικός ιστός ήδη υπήρχε στις μεταβαλλόμενες αντιλήψεις -τα «οράματα»- που βρίσκονταν πίσω από κάθε κοινωνική ανάλυση. Την ιδέα αυτή έθιξε στη δεκαετία του 1950 ο Joseph Schumpeter, ένας από τους πιο γόνιμους σε φαντασία φιλόσοφους του οικονομικού κόσμου. Μια και ο ίδιος ο Schumpeter δεν εφάρμοσε αυτή τη διορατική του ιδέα στην ιστορία της οικονομικής σκέψης, ελπίζω να μου συγχωρηθεί που όλα αυτά τα χρόνια μού διέφευγε κι εμένα.

Εδώ στον πρόλογο δεν θέλω να επεκταθώ περισσότερο σ' αυτή τη νέα θεώρηση της εξέλιξης της φιλοσοφίας του οικονομικού κόσμου - θα ήταν σαν να ανακοίνωνα την υπόθεση ενός μυθιστορήματος μυστηρίου προτού καν αρχίσει η δράση. Έτσι, αν και ο ρόλος του κοινωνικού οράματος θα αναφερθεί πολλές φορές στις επόμενες σελίδες, θα πρέπει να περιμένουμε το τελευταίο κεφάλαιο για να εξετάσουμε πόσο μας αφορά στις ημέρες μας.

Έρχομαι, λοιπόν, στο τελευταίο μου σχόλιο εδώ. Ο αναγνώστης που διάβασε τα περιεχόμενα, θα παρατήρησε ίσως ότι το τελευταίο κεφάλαιο έχει τον περίεργο τίτλο: «Το τέλος της φιλοσοφίας του οικονομικού κόσμου;» Το ερωτηματικό δείχνει ότι δεν πρόκειται για κάποια τελεσίδικα αρνητική προφητεία, υπαινίσσεται πάντως κάποια μεταβολή στο χαρακτήρα του θέματός μας. Το ποια μπορεί να είναι αυτή η μεταβολή, θα πρέπει και πάλι να περιμένουμε μέχρι το τέλος του βιβλίου, όχι για να διεγείρουμε το ενδιαφέρον του αναγνώστη αλλά γιατί μόνο στο τέλος, δηλαδή όταν θα φτάσουμε στο σήμερα, αρχίζει αυτή η μεταβολή να απειλεί τη φύση και τη σημασία της ίδιας της οικονομικής σκέψης.

Αλλά αυτό πρέπει να το αποδείξουμε. Θέλω να κλείσω αυτό τον πολύ προσωπικό χαιρετισμό ευχαριστώντας τους αναγνώστες μου, ιδιαίτερα τους φοιτητές και τους καθηγητές, οι οποίοι είχαν την καλοσύνη να μου στείλουν προτάσεις για διορθώσεις, διαφωνίες και επιδοκιμασίες, όλα εξίσου καλοδεχούμενα. Και επίσης θα ήθελα να εκφράσω την ελπίδα ότι το βιβλίο *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου* θα εξακολουθήσει να ανοίγει τους ορίζοντες της οικονομικής επιστήμης για τους αναγνώστες και ειδικά εκείνους που θα έχουν την γενναιότητα να γίνουν οικονομολόγοι.

Robert L. Heilbroner
New York
Ιούλιος 1998

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Η μετάφραση του βιβλίου του R. Heilbroner, *The Worldly Philosophers,* στην ελληνική γλώσσα, έρχεται να καλύψει μια ζωτική ανάγκη που αφορά την κατάλληλη εισαγωγή των φοιτητών, αλλά και του ευρύτερου κοινού, στην οικονομική επιστήμη. Είναι σημαντικό να τονισθεί ότι το έργο ενός συγγραφέα, του οποίου οι θεωρητικές απόψεις και τα ερευνητικά ενδιαφέροντα αποκλίνουν από αυτά των αντιπροσωπευτικών ακαδημαϊκών οικονομολόγων, βρίσκεται στις πρώτες θέσεις των βιβλίων οικονομικού περιεχομένου από πλευράς πωλήσεων, με πάνω από δύο εκατομμύρια αντίτυπα.

Οι *Φιλόσοφοι του Οικονομικού Κόσμου* -όπως επιλέξαμε να αποδώσουμε τον πολυσήμαντο τίτλο του βιβλίου- παρουσιάζουν με γλαφυρό και, ταυτόχρονα, ακριβή τρόπο το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο που δημιούργησε το ξεχωριστό όραμα, τις αντιλήψεις και την εξέλιξη των ιδεών των μεγάλων οικονομολόγων που καθόρισαν την πορεία της οικονομικής επιστήμης τα τελευταία 230 χρόνια. Ο Smith, ο Ricardo, ο Marx, ο Marshall, ο Keynes και οι θεωρίες τους αντιμετωπίζονται όχι μόνο σαν προϊόντα των καιρών τους αλλά και σαν διαμορφωτές των κοινωνιών στις οποίες έζησαν, σε μεγάλο δε βαθμό ακόμη και του σύγχρονου κόσμου. Γίνεται έτσι πιο εύκολο να αντιληφθούμε τη σύγχρονη οικονομική πραγματικότητα και την κατάσταση της οικονομικής επιστήμης στην ιστορική τους διάσταση. Πιο συγκεκριμένα, η θεώρηση της οικονομικής επιστήμης ως ενός ζωντανού οργανισμού που αναπτύσσεται όπως μεταβάλλονται τα δεδομένα της ανθρώπινης οικονομικής δραστηριότητας και οι κοινωνικοοικονομικοί θεσμοί που την περιβάλλουν και την διαμορφώνουν, είναι ένα από τα καίρια διδάγματα που μπορεί να αντλήσει ο αναγνώστης από την αντιμετώπιση του θέματος της ιστορίας της οικονομικής σκέψης από τον συγγραφέα.

Τέλος, γι' αυτούς από τους αναγνώστες που θα ασχοληθούν επαγγελματικά με την οικονομική επιστήμη, είναι σημαντικό να τονισθεί η θέση του συγγραφέα ότι η τελευταία αποτελεί όχι μόνο ένα απαραίτητο αλλά μάλλον το πλέον χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο για την κατανόηση της δομής και της εξέλιξης της σύγχρονης κοινωνίας.

Θανάσης Μανιάτης
Αθήνα
Δεκέμβριος 1999

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αυτό το βιβλίο έχει σαν θέμα του μια μικρή ομάδα ανθρώπων που προβάλλουν μια ασυνήθιστη διεκδίκηση για μια θέση στις δέλτους της ιστορίας. Κρίνοντας με τους κανόνες που διέπουν τη συγγραφή σχολικών εγχειριδίων ιστορίας, αυτοί οι άνθρωποι είναι ανάξιοι λόγου: δεν διοίκησαν στρατιές, δεν οδήγησαν ανθρώπους στο θάνατο, δεν κυβέρνησαν αυτοκρατορίες, δεν πήραν αποφάσεις που άλλαξαν το ρου της ιστορίας. Κάποιοι απ' αυτούς απέκτησαν φήμη, αλλά κανένας τους δεν έγινε εθνικός ήρωας. Κάποιοι άλλοι προκάλεσαν τη γενική κατακραυγή αλλά κανένας τους δεν θεωρήθηκε εχθρός του έθνους. Κι όμως, αυτό που έκαναν έπαιξε έναν πιο καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιστορίας από πολλές πράξεις πολιτικών οι οποίοι απολαμβάνουν μεγαλύτερης δόξας. Συχνά τάραξαν τα νερά πιο πολύ από ό,τι οι μετακινήσεις στρατευμάτων πάνω από σύνορα, κι αυτό που έκαναν ήταν πιο καθοριστικό, προς το καλύτερο ή το χειρότερο, από τα διατάγματα βασιλέων και νομοθετών. Τι έκαναν; Διέπλασαν και επηρέασαν τα μυαλά των ανθρώπων.

Και επειδή όποιος ελέγχει το μυαλό των ανθρώπων ασκεί εξουσία μεγαλύτερη κι απ' αυτή των αρχόντων, αυτοί οι άνθρωποι έπλασαν και επηρέασαν τον κόσμο. Ελάχιστοι απ' αυτούς υπήρξαν άνθρωποι της δράσης. Εργάζονταν κυρίως ως επιστήμονες, αθόρυβα, σεμνά και χωρίς να νοιάζονται για τη γνώμη που είχε ο κόσμος γι' αυτούς. Όμως στο πέρασμα τους άφησαν αυτοκρατορίες υπό διάλυση και ηπείρους σε εκρηκτική κατάσταση. Υποστήριξαν και υπονόμευσαν καθεστώτα. Έστρεψαν κοινωνική τάξη εναντίον κοινωνικής τάξης, ακόμα και έθνος εναντίον έθνους - όχι γιατί απεργάζονταν δεινά, αλλά επειδή οι ιδέες τους είχαν εξαιρετικά ασυνήθιστη δύναμη.

Ποιοι ήταν αυτοί οι άνθρωποι; Εμείς τους γνωρίζουμε ως τους Μεγάλους Οικονομολόγους. Αλλά αυτό που είναι παράξενο είναι το πόσο λίγα ξέρουμε γι' αυτούς. Θα νόμιζε κανείς ότι σ' έναν κόσμο που ταλανίζεται από οικονομικά προβλήματα, έναν κόσμο που μόνιμα ανησυχεί για θέματα οικονομικά και μιλά για οικονομικά ζητήματα, οι μεγάλοι οικονομολόγοι θα ήταν τόσο οικείοι όσο και οι μεγάλοι φιλόσοφοι ή πολιτικοί. Αντίθετα, είναι θολές φιγούρες του παρελθόντος και τα ζητήματα που τους οδήγησαν σε παθιασμένες αντιπαραθέσεις αντιμετωπίζονται μ' ένα είδος απόμακρου δέους. Τα οικονομικά, υποστηρίζεται, είναι, χωρίς καμιά αμφιβολία, πολύ σημαντικά, αλλά είναι ψυχρά και δύσκολα και καλύτερα να τα αφήνουμε σ' εκείνους που είναι εξοικειωμένοι με το βασίλειο της θεωρητικής σκέψης.

Αυτό είναι απολύτως αναληθές. Όποιος πιστεύει ότι τα οικονομικά αφορούν μόνο τους καθηγητές λησμονεί ότι πρόκειται για την επιστήμη που έστειλε κόσμο στα οδοφράγματα. Όποιος έριξε μια ματιά σε κάποιο εγχειρίδιο οικονομικών και συμπέρανε ότι τα οικονομικά είναι ανιαρά είναι σαν να διάβασε ένα εγχειρίδιο διοικητικής μέριμνας και να κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η μελέτη του πολέμου είναι ανιαρή. Όχι, οι έρευνες που έκαναν οι μεγάλοι οικονομολόγοι είναι από τις πιο συναρπαστικές -και παράτολμες- που γνώρισε η ανθρωπότητα. Οι ιδέες με τις οποίες ασχολήθηκαν, αντίθετα από τις ιδέες των μεγάλων φιλοσόφων, επηρέασαν σημαντικά την καθημερινότητά μας. Τα πειράματα που πρότειναν δεν μπορούσαν να γίνουν, όπως τα πειράματα των θετικών επιστημών, μέσα στην απομόνωση των εργαστηρίων. Οι θεωρίες των μεγάλων οικονομολόγων ήταν συγκλονιστικές και τα λάθη τους ολέθρια για τον κόσμο.

«Οι ιδέες των οικονομολόγων και των πολιτικών φιλοσόφων», έγραφε ο Λόρδος Keynes, μεγάλος οικονομολόγος ο ίδιος, «είτε είναι σωστές είτε λανθασμένες, έχουν πολύ μεγαλύτερη δύναμη απ' ό,τι γίνεται ευρύτερα αντιληπτό. Στην ουσία, η ανθρωπότητα κυβερνιέται απ' αυτές. Άνθρωποι των έργων, οι οποίοι πιστεύουν ότι είναι απαλλαγμένοι

από διανοητικές επιρροές, είναι συνήθως σκλάβοι κάποιου οικονομολόγου που δεν υπάρχει πια. Παράφρονες που βρίσκονται στην εξουσία, που ακούνε φωνές από το υπερπέραν, αντλούν την παράνοιά τους από κάποιον παρωχημένο δοκιμιογράφο. Είμαι βέβαιος ότι έχει δοθεί υπερβολική έμφαση στη δύναμη των κατεστημένων συμφερόντων σε σύγκριση με τη σταδιακή επικράτηση των ιδεών».[1]

Βέβαια, δεν ήταν όλοι οι οικονομολόγοι τέτοιοι γίγαντες. Χιλιάδες απ' αυτούς έγραψαν κείμενα, μερικά απ' τα οποία ήταν μνημεία αφόρητης ανίας, και εντρύφησαν σε μικρολεπτομέρειες με τη σχολαστικότητα λογίων του Μεσαίωνα. Αν η οικονομική επιστήμη διαθέτει σήμερα λιγοστή αίγλη, αν υστερεί στις συγκινήσεις που έχει να προσφέρει, κανένας δεν φταίει όσο οι ίδιοι οι θεράποντές της. Γιατί οι μεγάλοι οικονομολόγοι δεν ήταν απλώς και μόνο σχολαστικοί διανοητές. Θεωρούσαν ότι ολόκληρος ο κόσμος ήταν το αντικείμενο της μελέτης τους και παρουσίαζαν αυτό τον κόσμο σε διαφορετικές διαθέσεις - θυμωμένο, απελπισμένο, ελπιδοφόρο. Η αποδοχή των αιρετικών απόψεών τους ως κοινής λογικής και το ξεσκέπασμα της κοινής λογικής ως δεισιδαιμονίας, δεν αποτελούν παρά τη σταδιακή δόμηση του διανοητικού αρχιτεκτονήματος του μεγαλύτερου μέρους της σύγχρονης ζωής.

Πιο αλλοπρόσαλλη ομάδα ανθρώπων -που με τίποτα να μη σου περνά από το νου ότι προορίζονταν να ξαναφτιάξουν τον κόσμο- δεν θα μπορούσε κανείς να φανταστεί.

Ανάμεσα τους υπήρχε ένας φιλόσοφος, ένας τρελός, ένας κληρικός, ένας χρηματιστής, ένας επαναστάτης κι ένας ευγενής, ένας εστέτ, ένας σκεπτικιστής κι ένας αλήτης. Συγκέντρωναν όλες τις εθνικότητες, όλους τους τρόπους ζωής, όλα τα ταμπεραμέντα. Κάποιοι απ' αυτούς ήταν ευφυέστατοι και κάποιοι αφόρητα ανιαροί. Άλλοι ήταν γοητευτικοί κι άλλοι ανυπόφοροι. Τουλάχιστον τρεις απ' αυτούς έκαναν περιουσία, αλλά άλλοι τόσοι δεν κατάφεραν ποτέ να εφαρμόσουν επιτυχώς ούτε καν τις βασικές αρχές των οικονομικών στην προσωπική τους οικονομική διαχείριση. Δύο υπήρξαν διαπρεπείς επιχειρηματίες, ένας δεν έγινε τίποτα παραπάνω από απλός πλασιέ κι ένας άλλος κατάφερε να διασπαθίσει όλη την περιουσία του.

Οι απόψεις τους σχετικά με τον κόσμο διέφεραν τόσο πολύ όσο και οι τύχες τους - δεν έχει υπάρξει άλλη ομάδα διανοητών με τόσο μεγάλες διαφορές απόψεων. Ο ένας υπήρξε ισόβιος υπερασπιστής των δικαιωμάτων των γυναικών κι ο άλλος επέμενε ότι οι γυναίκες είναι καταφανώς κατώτερες από τους άνδρες. Κάποιος υποστήριζε ότι οι «κύριοι» δεν είναι παρά καμουφλαρισμένοι βάρβαροι, ενώ ένας άλλος υποστήριζε ότι όποιος δεν είναι τζέντλεμαν είναι απολίτιστος. Ένας απ' αυτούς -πολύ πλούσιος ο ίδιος- ευαγγελιζόταν την κατάργηση του πλούτου. Ένας άλλος, αρκετά φτωχός αυτός, αποδοκίμαζε τη φιλανθρωπία. Αρκετοί απ' αυτούς ισχυρίζονταν ότι ο κόσμος όπου ζούσαν, παρά τα όποια μειονεκτήματά του, ήταν ο καλύτερος δυνατός κόσμος. Αρκετοί άλλοι αφιέρωσαν ολόκληρη τη ζωή τους στο να αποδείξουν το ακριβώς αντίθετο.

Όλοι τους έγραψαν βιβλία, αλλά τέτοια ποικιλία δεν έχει ξαναγίνει. Κάνα δυο απ' αυτούς έγραψαν best seller τα οποία έφτασαν μέχρι τις λασποκαλύβες της Ασίας. Άλλοι χρειάστηκε να πληρώσουν απ' την τσέπη τους για να εκδοθεί το άσημο έργο τους, το οποίο ποτέ δεν διαβάστηκε έξω από τον περιορισμένο προσωπικό κύκλο τους. Κάποιοι χρησιμοποίησαν γλώσσα τέτοια που ξεσήκωσε το λαϊκό ενθουσιασμό.

Άλλοι -εξίσου σημαντικοί για την ανθρωπότητα- έγραψαν με τρόπο που θολώνει το μυαλό.

Δεν ήταν λοιπόν ούτε οι προσωπικότητές τους, ούτε οι καριέρες τους, ούτε οι

προκαταλήψεις τους, ούτε καν οι απόψεις τους που τους ένωναν. Ο κοινός τους παρονομαστής ήταν κάτι άλλο: μια κοινή περιέργεια. Τους είχε συνεπάρει ο κόσμος γύρω τους - η πολυπλοκότητά του, η φαινομενική αταξία του, η σκληρότητά του η τόσο συχνά μεταμφιεσμένη σε υποκριτική καλοσύνη, και η επιτυχία την οποία, εξίσου συχνά, ο κόσμος αυτός αγνοούσε. Όλοι τους ήταν απορροφημένοι από τη συμπεριφορά των συνανθρώπων τους, πρώτον κατά τη διαδικασία παραγωγής πλούτου και κατόπιν στο πώς τσαλαπατούσαν το διπλανό τους για ν' αποκτήσουν ένα κομμάτι αυτού του πλούτου.

Γι' αυτό τους ταιριάζει ο τίτλος «φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου». Γιατί προσπάθησαν να συμπεριλάβουν σ' ένα φιλοσοφικό σχήμα την πιο υλική απ' όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες - τις ενέργειες για την παραγωγή πλούτου.[1] Ίσως να μην πρόκειται για την πιο εκλεπτυσμένη μορφή φιλοσοφίας, αλλά δεν υπάρχει άλλη πιο ενδιαφέρουσα ή πιο σημαντική. Ποιος θα σκεφτόταν να ψάξει για Τάξη και Σκοπιμότητα σε μια άπορη οικογένεια και σε κάποιο κερδοσκόπο που περιμένει έντρομος την καταστροφή ή να ψάξει για Νόμους και Αρχές Σταθερότητας στο πλήθος που διαδηλώνει στους δρόμους ή στο μανάβη που χαμογελά στους πελάτες του; Κι όμως ήταν η πίστη των μεγάλων οικονομολόγων η οποία κατόρθωσε νήματα που φαίνονταν τόσο άσχετα μεταξύ τους, να τα υφάνει σε ένα και μοναδικό χαλί, που από μια ικανή απόσταση μπορεί να αναπαραστήσει τον άτακτο κόσμο ως μια πειθαρχημένη πορεία και να μετατρέψει την οχλοβοή σε αρμονική συγχορδία.

Χρειαζόταν πραγματικά μεγάλη πίστη. Όμως, παραδόξως, η πίστη τους δικαιώθηκε. Μόλις οι οικονομολόγοι ξετύλιξαν τα θεωρητικά μοντέλα τους ενώπιον των συγχρόνων τους, ο άπορος και ο κερδοσκόπος, ο μανάβης και ο όχλος δεν ήταν πια αταίριαστοι ηθοποιοί που, για κάποιο ανεξήγητο λόγο, βρέθηκαν να παίζουν στο ίδιο έργο. Αμέσως γινόταν αντιληπτό ότι ο καθένας έπαιζε το ρόλο του, είτε καλό είτε κακό, σίγουρα όμως απαραίτητο για την εξέλιξη του έργου της ανθρωπότητας. Όταν τέλειωναν οι οικονομολόγοι, αυτό που ήταν μια κοινοτοπία ή ένας χαοτικός κόσμος, μεταλλασσόταν σε μια πειθαρχημένη κοινωνία με τη δική της νοηματοδοτημένη ιστορία.

Είναι αυτή η αναζήτηση τάξης και νοήματος στην κοινωνική ιστορία που βρίσκεται στον πυρήνα της οικονομικής επιστήμης. Γι' αυτό αποτελεί και την κεντρική ιδέα αυτού του βιβλίου. Δεν ξεκινάμε για ένα ταξίδι στο χώρο των αρχών αλλά στο χώρο των θεωριών που διαμόρφωσαν την ιστορία. Στο δρόμο μας δεν θα συναντήσουμε μόνο παιδαγωγούς, αλλά και πολλούς ζητιάνους και πολλούς κερδοσκόπους, άλλους που θαυματούργησαν κι άλλους που απέτυχαν παταγωδώς, πολλούς όχλους αλλά και, πού και πού, και κάποιο μανάβη. Θα πάμε πίσω για ν' ανακαλύψουμε εκ νέου τις ρίζες της δικής μας κοινωνίας στον κυκεώνα των κοινωνικών μοντέλων που εντόπισαν οι μεγάλοι οικονομολόγοι, και μέσα απ' αυτή τη διαδικασία θα γνωρίσουμε τους ίδιους τους μεγάλους οικονομολόγους όχι μόνο επειδή οι προσωπικότητές τους ήταν συχνά έντονες, αλλά γιατί οι ιδέες τους έφεραν τη σφραγίδα των δημιουργών τους.

Θα ήταν βολικό αν μπορούσαμε να αρχίσουμε απευθείας με τον πρώτο από τους μεγάλους

---

[1] *Δηλαδή την εν γένει οικονομική δραστηριότητα. Ακριβώς επειδή ο συγγραφέας αναφέρεται στις προσπάθειες των οικονομολόγων αυτών να φιλοσοφήσουν γύρω απ' την ανθρώπινη οικονομική δραστηριότητα, επιλέξαμε για την ελληνική έκδοση τον τίτλο Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου για να αποδώσουμε τον τίτλο του αγγλικού πρωτοτύπου The Worldly Philosophers, αντί για μια κατά λέξη μετάφραση του τύπου «Οι υλικοί φιλόσοφοι» ή «Οι φιλόσοφοι του υλικού κόσμου» (Σ.τ.Ε.).*

οικονομολόγους - τον Adam Smith. Όμως ο Adam Smith έζησε την εποχή της αμερικανικής επανάστασης, και θα πρέπει να εξηγήσουμε το πολύ περίεργο γεγονός ότι είχαν περάσει έξι χιλιάδες χρόνια καταγεγραμμένης ιστορίας χωρίς κανένας φιλόσοφος του *οικονομικού κόσμου* να έχει κυριαρχήσει στη διεθνή σκηνή. Ένα αξιοπερίεργο γεγονός: ο άνθρωπος πάλευε με τα οικονομικά προβλήματα πολύ πριν απ' την εποχή των Φαραώ, και σ' όλους αυτούς τους αιώνες είχαν ξεφυτρώσει φιλόσοφοι με το τσουβάλι, επιστήμονες, πολιτικοί φιλόσοφοι, ιστορικοί, εκατοντάδες καλλιτέχνες και χιλιάδες πολιτικοί. Γιατί λοιπόν δεν υπήρχαν οικονομολόγοι;

Θα χρειαστεί ένα ολόκληρο κεφάλαιο για να δώσουμε την απάντηση. Αν δεν διερευνήσουμε πρώτα τη φύση ενός κόσμου προγενέστερου και μακροβιότερου απ' το δικό μας -ενός κόσμου στον οποίο ένας οικονομολόγος δεν θα ήταν απλώς αχρείαστος αλλά εντελώς αδιανόητος- δεν μπορούμε να στήσουμε το σκηνικό στο οποίο θα πάρουν τις θέσεις τους οι οικονομολόγοι. Το κύριο αντικείμενό μας θα είναι μια χούφτα άνθρωποι που έζησαν τους τρεις τελευταίους αιώνες. Πρώτα, όμως, θα πρέπει να κατανοήσουμε τον κόσμο που προηγήθηκε της δικής τους εμφάνισης στο προσκήνιο και θα πρέπει να παρακολουθήσουμε πώς αυτός ο προγενέστερος κόσμος γέννησε τη σύγχρονη εποχή -την εποχή των οικονομολόγων- μέσα στην αναταραχή και την οδύνη μιας μεγάλης επανάστασης.

2. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Από τότε που ο άνθρωπος κατέβηκε απ' τα δέντρα, αντιμετωπίζει το πρόβλημα της επιβίωσης, όχι ως μεμονωμένο άτομο αλλά ως μέλος κάποιας κοινωνικής ομάδας. Το ότι εξακολουθεί να υπάρχει πάνω στον πλανήτη αποδεικνύει ότι κατάφερε να λύσει αυτό το πρόβλημα. Ταυτόχρονα, όμως, το ότι εξακολουθούν να υπάρχουν ελλείψεις και φτώχεια, ακόμα και στα πλουσιότερα κράτη, αποδεικνύει ότι αυτή η λύση είναι, στην καλύτερη περίπτωση, ατελής.

Δεν θα έπρεπε, όμως, να κρίνουμε τον άνθρωπο πολύ αυστηρά επειδή δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει τον επίγειο παράδεισο. Είναι δύσκολο να εξασφαλίσεις τα προς το ζην πάνω σ' αυτό τον πλανήτη. Χρειάζεται κανείς μεγάλη φαντασία για να καταλάβει τις αέναες προσπάθειες που καταβλήθηκαν για την πρώτη εξημέρωση των ζώων, την ανακάλυψη της σποράς, την πρώτη απόσπαση των μετάλλων απ' την επιφάνεια της γης. Το γεγονός ότι ο άνθρωπος πέτυχε τη διαιώνιση του είδους του οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στο ότι είναι ένα κοινωνικά συνεργάσιμο ον.

Όμως, το γεγονός ότι έπρεπε να εξαρτάται απ' το συνάνθρωπό του έκανε το πρόβλημα της επιβίωσης εξαιρετικά δύσκολο. Ο άνθρωπος δεν είναι μυρμήγκι, το οποίο έχει την τύχη να είναι εφοδιασμένο μ' ένα έμφυτο πρότυπο κοινωνικών ενστίκτων. Αντίθετα, ο άνθρωπος φαίνεται να είναι εφοδιασμένος με μια εγωκεντρική φύση. Η σχετικά αδύναμη διάπλαση του μπορεί να τον αναγκάζει να επιδιώκει τη συνεργασία, αλλά οι εσωτερικές ορμές του απειλούν διαρκώς να διαταράξουν τις κοινωνικές συνεργασίες του.

Στις πρωτόγονες κοινωνίες, η αντιπαράθεση ανάμεσα στον εγωκεντρισμό και τη συνεργασία επιλύεται απ' το περιβάλλον. Όταν το φάσμα του λιμού απειλεί μια κοινότητα -όπως τους Εσκιμώους- η αδήριτη ανάγκη να εξασφαλίσει την επιβίωσή της ωθεί μια κοινωνία στη συνεργατική διεκπεραίωση των καθημερινών εργασιών. Κάτω από λιγότερο πιεστικές συνθήκες, όπως μας λένε οι ανθρωπολόγοι, άνδρες και γυναίκες εκτελούν τα συνηθισμένα καθήκοντά τους υπό την ισχυρή καθοδήγηση των καθολικά αποδεκτών κανόνων της συγγένειας και της αμοιβαιότητας: στο εξαίσιο βιβλίο της για τους αφρικανούς Βουσμάνους, η Elizabeth Marshall Thomas[2] περιγράφει πώς μοιράζεται ένας αίγαγρος ανάμεσα στους συγγενείς και στους συγγενείς των συγγενών, μέχρι που στο τέλος «κανένας δεν τρώει περισσότερο από κανέναν άλλο». Όμως, σε μια προηγμένη κοινωνία, δεν υφίσταται πλέον ούτε η αισθητή πίεση του περιβάλλοντος ούτε αυτός ο ιστός των κοινωνικών υποχρεώσεων. Όταν άνδρες και γυναίκες παύουν να εργάζονται δίπλα δίπλα σε εργασίες άμεσα συνδεδεμένες με την επιβίωση -όταν στην πραγματικότητα τα δύο τρίτα του πληθυσμού δεν έχουν επαφή με τη γη, δεν κατεβαίνουν σε ορυχεία, δεν χτίζουν με τα χέρια τους, ή καλά καλά δεν μπαίνουν σε κάποιο εργοστάσιο- ή όταν έχουν εκλείψει οι απαιτήσεις των συγγενικών δεσμών, η διαιώνιση του ανθρώπινου ζώου μετατρέπεται σε αξιοσημείωτο κοινωνικό άθλο.

Τόσο αξιοσημείωτο ώστε, στην πραγματικότητα, η ύπαρξη της κοινωνίας να κρέμεται από μια κλωστή. Μια σύγχρονη κοινότητα βρίσκεται στο έλεος χιλιάδων κινδύνων: αν οι αγρότες της δεν έχουν αρκετά μεγάλες σοδειές, αν οι σιδηροδρομικοί αποφασίσουν να γίνουν βιβλιοπώλες ή οι βιβλιοπώλες να γίνουν σιδηροδρομικοί, αν υπάρχουν ελάχιστοι ανθρακωρύχοι, ελάχιστοι εργάτες χάλυβα ή ελάχιστοι υποψήφιοι μηχανικοί -με μια λέξη αν δεν καλυφθεί οποιαδήποτε απ' τις χιλιάδες αλληλένδετες ανάγκες- ο βιομηχανικός τομέας θα αποδιοργανωθεί σε απελπιστικό βαθμό. Κάθε μέρα η κοινότητα αντιμετωπίζει τον κίνδυνο της κατάρρευσης - όχι από δυνάμεις της φύσης αλλά από τις απλές απρόβλεπτες εκδηλώσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Μέσα στους αιώνες, ο άνθρωπος βρήκε τρεις μόνο τρόπους αποτροπής αυτής της συμφοράς.

Εξασφάλισε τη συνέχεια οργανώνοντας την κοινωνία του γύρω απ' την παράδοση, κληροδοτώντας από γενιά σε γενιά τα διάφορα απαραίτητα καθήκοντα σύμφωνα με τα ήθη και τα έθιμα: ο γιος κάνει τη δουλειά του πατέρα κι έτσι διατηρείται η παράδοση. Στην αρχαία Αίγυπτο, λέει ο Adam Smith, «κάθε άνδρας ήταν υποχρεωμένος από κάποιον θρησκευτικό κανόνα να ακολουθήσει το επάγγελμα του πατέρα του και, αν άλλαζε επάγγελμα, θεωρούνταν ότι είχε διαπράξει την πιο φοβερή ιεροσυλία»[3]. Ομοίως, στην Ινδία, μέχρι πρόσφατα, τα επαγγέλματα καθορίζονταν παραδοσιακά από την κάστα. Για την ακρίβεια, στο μεγαλύτερο μέρος του μη εκβιομηχανισμένου κόσμου ο καθένας γεννιέται ακόμη με το επάγγελμα του.

Εναλλακτικά, η κοινωνία μπορεί να λύσει το πρόβλημα της επιβίωσης με διαφορετικό τρόπο. Μπορεί να χρησιμοποιήσει το κνούτο της απολυταρχικής εξουσίας για να επιβάλλει την εκτέλεση των απαραίτητων εργασιών. Οι πυραμίδες της αρχαίας Αιγύπτου δεν χτίστηκαν επειδή κάποιου δραστήριου εργολάβου τού σφηνώθηκε η ιδέα να τις χτίσει, ούτε τα πενταετή πλάνα της Σοβιετικής Ένωσης εφαρμόζονταν επειδή έτυχε να συμφωνούν με πατροπαράδοτα έθιμα ή προσωπικά συμφέροντα. Και η Ρωσία και η Αίγυπτος ήταν αυταρχικές κοινωνίες, κοινωνίες της Διαταγής. Αν βάλουμε στην άκρη την πολιτική, εξασφάλισαν την *οικονομική* τους επιβίωση με τα διατάγματα της μίας και μοναδικής αρχής και με τις κυρώσεις που αυτή η ανώτατη αρχή θεωρούσε ότι έπρεπε να επιβάλλει.

Επί αιώνες ο άνθρωπος αντιμετώπιζε το πρόβλημα της επιβίωσης σύμφωνα με κάποια απ' αυτές τις λύσεις. Και για όσον καιρό αυτό το πρόβλημα αντιμετωπιζόταν είτε με την παράδοση είτε με τη διαταγή, δεν δόθηκε η αφορμή να δημιουργηθεί ο ειδικός τομέας έρευνας που ονομάζεται «οικονομική επιστήμη». Παρ' όλο που οι κοινωνίες της ιστορίας επέδειξαν εκπληκτική οικονομική πολυμορφία, παρ' όλο που ανέδειξαν βασιλείς και κομισάριους, χρησιμοποίησαν παστό μπακαλιάρο και ασήκωτες πέτρες για χρήμα, και διένειμαν τα αγαθά τους σύμφωνα με τα πιο απλά κομουνιστικά μοντέλα ή με τον πιο πολυσύνθετο τελετουργικό τρόπο, εφόσον κυβερνιόνταν από την παράδοση ή τη διαταγή δεν χρειάζονταν οικονομολόγους να τις εξηγήσουν. Θεολόγους, πολιτειολόγους, πολιτικούς, φιλόσοφους, ιστορικούς, αυτούς ναι - αλλά, όσο παράξενο κι αν φαίνεται, όχι οικονομολόγους.

Οι οικονομολόγοι έπρεπε να περιμένουν να ανακαλυφθεί η τρίτη λύση του προβλήματος της επιβίωσης. Έπρεπε να περιμένουν να προκύψει μια εκπληκτική διευθέτηση με την οποία η κοινωνία εξασφάλιζε τη συνέχειά της επιτρέποντας σε κάθε μέλος της να κάνει ό,τι αυτό θεωρούσε σωστό - υπό την προϋπόθεση ότι ακολουθούσε έναν κεντρικό κατευθυντήριο κανόνα. Αυτή η διευθέτηση ονομάστηκε «σύστημα της αγοράς», και ο κανόνας ήταν απατηλά απλός: ο καθένας έπρεπε να κάνει αυτό που υπαγόρευε το οικονομικό του συμφέρον. Στο σύστημα της αγοράς, αυτό που οδηγούσε τη μεγάλη πλειονότητα στην εκτέλεση των καθηκόντων της δεν ήταν η δύναμη της παράδοσης ή το κνούτο της εξουσίας αλλά το δέλεαρ του κέρδους. Και όμως, παρ' όλο που ο καθένας χωριστά ήταν ελεύθερος να πάει όπου τον οδηγούσε το κτητικό του ένστικτο, η επίδραση του ενός ατόμου πάνω στο άλλο είχε ως αποτέλεσμα να εκτελούνται οι απαραίτητες για την κοινωνία εργασίες.

Αυτή η παράδοξη, επιτήδεια και δύσκολη λύση στο πρόβλημα της επιβίωσης ήταν που δημιούργησε τους οικονομολόγους. Διότι, σε αντιδιαστολή με την απλότητα που είχαν η παράδοση και η διαταγή, δεν ήταν καθόλου προφανές ότι η κοινωνία θα μπορούσε να

αντέξει τώρα που ο κάθε άνθρωπος θα επιδίωκε το προσωπικό του όφελος. Δεν ήταν καθόλου ξεκάθαρο ότι όλες οι εργασίες της κοινωνίας -από τις πιο άχαρες ως τις πιο εξευγενισμένες- θα διεκπεραιώνονταν χωρίς να κυβερνιέται πια ο κόσμος απ' την παράδοση ή τη διαταγή. Τώρα που η κοινωνία δεν υπάκουε στις εντολές κάποιου ηγεμόνα, ποιος μπορούσε να προβλέψει πού θα κατέληγε το πράγμα;

Οι οικονομολόγοι, λοιπόν, ανέλαβαν να δώσουν την απάντηση σ' αυτό το αίνιγμα. Βέβαια, μέχρι να γίνει αποδεκτή η ιδέα του συστήματος της αγοράς, δεν υπήρχε κανένα αίνιγμα προς επίλυση. Και μέχρι πρόσφατα, μέχρι πριν από λίγους αιώνες, οι άνθρωποι δεν ήταν καθόλου σίγουροι ότι το σύστημα της αγοράς μπορούσε να αντιμετωπιστεί χωρίς καχυποψία, αποστροφή ή επιφύλαξη. Η ανθρωπότητα πορεύτηκε επί αιώνες βολεμένη στη ρουτίνα της παράδοσης και της διαταγής. Χρειάστηκε μια επανάσταση για να εγκαταλείψει αυτή την ασφάλεια προς χάριν των αβέβαιων και περίπλοκων λειτουργιών του συστήματος της αγοράς.

Ήταν η πιο σημαντική επανάσταση που έγινε ποτέ, από την άποψη της διαμόρφωσης της σύγχρονης κοινωνίας - μια επανάσταση κατ' ουσίαν πολύ πιο ανατρεπτική από τη Γαλλική, την Αμερικανική ή ακόμα και τη Ρωσική. Για να εκτιμήσουμε τις διαστάσεις της, για να αντιληφθούμε το ταρακούνημα που προκάλεσε στην κοινωνία, πρέπει να μεταφερθούμε σ' εκείνο τον αρχικό, εν πολλοίς λησμονημένο, κόσμο από τον οποίο αναδύθηκε η κοινωνία μας. Μόνο τότε θα καταλάβουμε γιατί οι οικονομολόγοι άργησαν τόσο πολύ να εμφανιστούν.

ΠΡΩΤΗ ΣΤΑΣΗ: Η ΓΑΛΛΙΑ. ΤΟ ΕΤΟΣ: 1305[4]

Βρισκόμαστε σε μια εμποροπανήγυρη. Οι περιοδεύοντες έμποροι έχουν φτάσει απ' το πρωί με την ένοπλη φρουρά τους, έχουν στήσει τις φανταχτερές τέντες τους κι έχουν αρχίσει τις συναλλαγές, είτε μεταξύ τους είτε με τους ντόπιους. Μια ποικιλία από εξωτικά προϊόντα διατίθενται προς πώληση: μεταξωτά και ταφτάδες, μπαχαρικά κι αρώματα, προβιές και γούνες. Κάποια απ' αυτά έχουν έρθει από την Ανατολική Μεσόγειο, άλλα από τη Σκανδιναβία, κι άλλα από μέρη γειτονικά. Μαζί με τον απλό κοσμάκη, οι άρχοντες και οι αρχόντισσες της περιοχής επισκέπτονται τους πάγκους, ανυπόμονοι να διασκεδάσουν την ανία της άνετης αρχοντικής ζωής τους. Μαζί με τα αξιοπερίεργα είδη απ' την Αραβία εμπλουτίζουν το λεξιλόγιό τους και με λέξεις απ' αυτή την πολύ μακρινή χώρα: ντιβάνι, σιρόπι, ταρίφα, ταλκ, σπανάκι, ζαφορά.[5]

Αλλά μέσα στις τέντες, αντικρίζουμε ένα παράξενο θέαμα. Τα λογιστικά βιβλία που είναι ανοιχτά πάνω στο τραπέζι, μερικές φορές δεν είναι παρά απλά τεφτέρια όπου γράφονται οι συναλλαγές. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα απ' το τεφτέρι ενός εμπόρου λέει: «Άνδρας χρωστά δέκα χρυσά φλορίνια από την Πεντηκοστή. Το όνομα του μου διαφεύγει»[6]. Οι υπολογισμοί γίνονται κυρίως με ρωμαϊκούς αριθμούς, και συχνά τα αθροίσματα είναι λάθος. Οι διαιρέσεις με διψήφιο διαιρέτη αποτελούν σκοτεινό μυστήριο, και η χρήση του μηδενικού δεν είναι απόλυτα κατανοητή. Όμως, παρ' όλα τα φανταχτερά εκθέματα και τον ενθουσιασμό του κόσμου, το μέγεθος της εμποροπανήγυρης είναι κάτι το ασήμαντο. Ολόκληρη η ποσότητα των εμπορευμάτων που φθάνουν στη Γαλλία, στη διάρκεια ενός έτους, μέσα από το πέρασμα του Saint Gothard[7], δεν είναι αρκετά για να γεμίσουν ένα σύγχρονο φορτηγό τρένο. Το σύνολο των εμπορευμάτων που μεταφέρονται απ' το μεγάλο ενετικό στόλο δεν θα έφταναν να γεμίσουν ένα σύγχρονο εμπορικό πλοίο.

ΕΠΟΜΕΝΗ ΣΤΑΣΗ: Η ΓΕΡΜΑΝΙΑ. ΤΟ ΕΤΟΣ: 1550 ΠΕΡΙΠΟΥ.

Ο Andreas Ryff[8], ένας γενειοφόρος έμπορος, ντυμένος τη γούνα του, γυρίζει στο σπίτι του στο Μπάντεν. Σ' ένα γράμμα στη γυναίκα του, γράφει ότι επισκέφτηκε τριάντα αγορές και ότι έχει κάνει πληγή απ' τη σέλα. Επίσης δείχνει να ενοχλείται από τα μικροπροβλήματα των καιρών. Καθώς ταξιδεύει τον σταματάνε κάθε δέκα μίλια για να πληρώσει διόδια. Στη διαδρομή μεταξύ Βασιλείας και Κολονίας πληρώνει τριάντα μία φορές.

Και δεν είναι μόνο αυτό. Κάθε κοινότητα που επισκέπτεται έχει το δικό της νόμισμα, τους δικούς της κανονισμούς και τη δική της έννομη τάξη. Μόνο στην περιοχή γύρω απ' το Μπάντεν, υπάρχουν περίπου 112 διαφορετικά μέτρα μήκους, 92 διαφορετικά μέτρα μετρήσεως επιφάνειας, 65 διαφορετικά μέτρα όγκου στερεών, 163 μέτρα δημητριακών και 123 μέτρα υγρών, 63 ειδικά μέτρα για οινοπνευματώδη και 80 διαφορετικά ζύγια της μιας λίβρας.[9]

ΠΡΟΧΩΡΑΜΕ: ΒΡΙΣΚΟΜΑΣΤΕ ΣΤΗ ΒΟΣΤΟΝΗ ΤΟ ΕΤΟΣ 1639.[10]

Μια δίκη βρίσκεται σε εξέλιξη. Κάποιος Robert Κιν, «ένας υπερήλικας διδάσκαλος του Ευαγγελίου, άνθρωπος επιφανής, πλούσιος και πατέρας ενός παιδιού, παραβαίνοντας τη συνείδησή του και το λόγο του Ευαγγελίου», κατηγορείται για ένα αποτρόπαιο έγκλημα: έβγαλε κέρδος πάνω από έξι πένες ανά σελίνι, κέρδος εξωφρενικό. Το δικαστήριο συνεδριάζει για ν' αποφασίσει αν θα τον τιμωρήσει για το έγκλημά του με αφορισμό αλλά, λόγω του προτέρου εντίμου βίου του, οι δικαστές έδειξαν επιείκεια και τον απήλλαξαν βάζοντάς του πρόστιμο διακοσίων λιρών. Όμως ο κακομοίρης ο κύριος Κιν είναι τόσο αναστατωμένος ώστε ενώπιον των γερόντων της Εκκλησίας «με δάκρυα στα μάτια ομολογεί ότι έχει μια άπληστη και διεφθαρμένη ψυχή». Ο πάστορας της Βοστόνης δεν μπορεί να αντισταθεί σ' αυτή τη μοναδική ευκαιρία να εκμεταλλευτεί το ζωντανό παράδειγμα ενός αμετανόητου αμαρτωλού, και χρησιμοποιεί την πλεονεξία του Κέιν ως παράδειγμα για να αστράψει και να βροντήξει από τον άμβωνα στο κήρυγμα που βγάζει την επόμενη Κυριακή σχετικά με κάποιες δόλιες αρχές που διέπουν το εμπόριο. Ανάμεσα σ' αυτές είναι και οι ακόλουθες:

- *«Ότι ένας έμπορος μπορεί να πουλάει όσο πιο ακριβά μπορεί, και να αγοράζει όσο πιο φτηνά μπορεί.*
- *Ότι αν κάποιος έμπορος υποστεί ζημιά σε κάποια εμπορεύματα λόγω θαλασσίων μεταφορών κλπ., μπορεί να αυξήσει την τιμή των υπόλοιπων εμπορευμάτων του.*
- *Ότι μπορεί να πουλάει όσο αγόρασε, παρ' όλο που πλήρωσε πολύ ακριβά...»*

Όλα αυτά είναι δόλια, δόλια, κραυγάζει ο πάστορας. Το να επιδιώκεις τα πλούτη για τα πλούτη και μόνο, σε κάνει δούλο της πλεονεξίας.

ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΥΜΕ ΤΩΡΑ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΓΑΛΛΙΑ.

Στην Αγγλία ένας μεγάλος εμπορικός οργανισμός, η «Εταιρία Ριψοκίνδυνων Εμπόρων»[11], συνέταξε το καταστατικό της. Ανάμεσα στα άρθρα του περιλαμβάνονται και τα εξής που αφορούν εμπόρους μέλη της εταιρίας: Απαγορεύονται η μη κόσμια γλώσσα, οι καβγάδες μεταξύ των μελών, η χαρτοπαιξία, και οι κυνηγετικοί σκύλοι. Κανένας δεν επιτρέπεται να κυκλοφορεί μεταφέροντας ασουλούπωτους μπόγους. Πραγματικά, πρόκειται για μια

περίεργη εταιρία, που μάλλον θυμίζει τεκτονική στοά.

Στη Γαλλία επιδεικνύεται έντονη νεωτεριστική δραστηριότητα στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας, κι ο Κολμπέρ αναγκάζεται το 1666 να εκδώσει μια διάταξη για να εμποδίσει αυτή την επικίνδυνη και διαλυτική τάση. Στο εξής λοιπόν τα υφάσματα της Ντιζόν και της Σελανζί θα διαθέτουν ακριβώς 1.408 κλωστές συμπεριλαμβανομένης και της ούγιας, ούτε περισσότερες ούτε λιγότερες. Στην Auxerre της Βουργουνδίας και σε άλλες δύο βιομηχανικές πόλεις, οι κλωστές πρέπει να είναι 1.376. Στη Σατιγιόν (Chatillon), 1.216. Οποιοδήποτε ύφασμα βρεθεί ακατάλληλο, θα δυσφημείται. Αν αυτό επαναληφθεί τρεις φορές, τότε θα διαπομπεύεται ο έμπορος.[12]

Υπάρχει κάτι το κοινό σ' όλα αυτά τα σκόρπια στιγμιότυπα αλλοτινών κόσμων. Και είναι το εξής: Πρώτον, η ιδέα της ευπρέπειας (για να μην πούμε της αναγκαιότητας) ενός συστήματος οργανωμένου στη βάση του *προσωπικού κέρδους*[1] δεν έχει ακόμα παγιωθεί. Δεύτερον, ένας ξεχωριστός, ανεξάρτητος οικονομικός κόσμος δεν έχει ακόμα απαγκιστρωθεί απ' το κοινωνικό του πλαίσιο. Ο κόσμος των πρακτικών υποθέσεων είναι αναπόσπαστα δεμένος με τον κόσμο της πολιτικής, κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής. Μέχρι να χωριστούν αυτοί οι δύο κόσμοι, τίποτα δεν θα θυμίζει το ρυθμό και την ατμόσφαιρα της σύγχρονης ζωής. Και για να χωριστούν αυτοί οι κόσμοι, πρέπει να μεσολαβήσει ένας μακροχρόνιος και σκληρός αγώνας.

Μπορεί να μας φαίνεται περίεργο ότι η ιδέα του κέρδους είναι σχετικά πρόσφατη. Διδασκόμαστε στο σχολείο ότι ο άνθρωπος είναι, κατά βάση, ον κτητικό κι ότι αν τον αφήναμε ελεύθερο, θα φερόταν όπως κάθε επιχειρηματίας που σέβεται τον εαυτό του. Μας λένε ότι το κίνητρο του κέρδους είναι τόσο παλιό όσο και ο ίδιος ο άνθρωπος.

Αλλά δεν είναι έτσι. Το κίνητρο του κέρδους, όπως το γνωρίζουμε, είναι μόνο τόσο παλιό όσο και ο «σύγχρονος άνθρωπος». Ακόμα και σήμερα, το κέρδος για το κέρδος είναι μια έννοια ξένη σε μεγάλη μερίδα του πληθυσμού της γης και η απουσία της είναι εμφανέστατη στο μεγαλύτερο κομμάτι της καταγεγραμμένης ιστορίας. Ο Sir William Πέττυ, ένας εκπληκτικός τύπος που έζησε το 17^{ο} αιώνα (ο οποίος υπήρξε βοηθός καμαρότου, γυρολόγος, υφασματέμπορος, γιατρός, καθηγητής μουσικής και ιδρυτής μιας σχολής με την επωνυμία «Πολιτική Αριθμητική»), υποστήριζε ότι, όταν οι μισθοί ήταν ικανοποιητικοί, «ήταν δύσκολο να βρεις εργάτες, γιατί είναι τόσο ακόλαστοι, που δουλεύουν μόνο για να τρώνε ή μάλλον για να πίνουν»[13]. Και ο Sir William δεν εξέφραζε απλώς τις προκαταλήψεις των αστών των ημερών του. Επισήμαινε ένα γεγονός που μπορεί ακόμα να παρατηρηθεί ανάμεσα στους μη εκβιομηχανισμένους λαούς του κόσμου: μια αμάθητη εργατική δύναμη, ασυνήθιστη στη μισθωτή εργασία, άβολη στα πλαίσια της βιομηχανικής ζωής, ανεξοικείωτη με την ιδέα της συνεχούς βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου, δεν πρόκειται να δουλέψει σκληρότερα αν αυξηθούν οι αμοιβές: απλούστατα θα αυξήσει τη σχόλη της. Η έννοια του κέρδους, η ιδέα ότι κάθε εργαζόμενος όχι μόνο μπορεί αλλά και πρέπει να παλεύει διαρκώς για να βελτιώνει την υλική του κατάσταση, ήταν μια ιδέα άγνωστη στα πλατιά κατώτερα και μεσαία στρώματα της αιγυπτιακής, ελληνικής, ρωμαϊκής και μεσαιωνικής κουλτούρας και άρχισε να εμφανίζεται σποραδικά κατά την εποχή της Αναγέννησης και της

---

[1] *Εδώ και στη συζήτηση στις επόμενες παραγράφους το «κέρδος» (= gain) στο πρωτότυπο είναι, περισσότερο, η έννοια του προσωπικού οφέλους και όχι η συγκεκριμένη οικονομική κατηγορία «κέρδος» (= profit), που αναφέρεται στην αμοιβή του κεφαλαίου (Σ.τ.Ε.).*

Μεταρρύθμισης, ενώ ήταν λίγο πολύ άγνωστη στους περισσότερους πολιτισμούς της Ανατολής. Ως μόνιμο και πανταχού παρόν χαρακτηριστικό της κοινωνίας, είναι τόσο πρόσφατο όσο και η ανακάλυψη της τυπογραφίας.

Όχι μόνο δεν είναι η έννοια του κέρδους τόσο διαδεδομένη όσο πιστεύουμε, αλλά και η κοινωνική αποδοχή του κέρδους είναι μια εξέλιξη ακόμα πιο περιορισμένη και πρόσφατη. Στο Μεσαίωνα η Εκκλησία δίδασκε ότι ο Χριστιανός δεν μπορεί να είναι έμπορος, και πίσω απ' αυτή τη διδασκαλία κρυβόταν η σκέψη ότι οι έμποροι είναι τα ζιζάνια στο φυτώριο της κοινωνίας. Την εποχή του Σαίξπηρ ο σκοπός στη ζωή του μέσου πολίτη -για την ακρίβεια, όλων εκτός από τους ευγενείς- δεν ήταν η βελτίωση της θέσης του στη ζωή αλλά η διατήρησή της. Ακόμα και για τους πρώτους άποικους της Αμερικής, η σκέψη και μόνο ότι το κέρδος θα μπορούσε να είναι ένας αποδεκτός -ακόμα και χρήσιμος- σκοπός στη ζωή, ελάχιστα απείχε απ' το να θεωρείται ως δίδαγμα του Σατανά.

Ο πλούτος, φυσικά, υπήρχε πάντα, και η απληστία υπάρχει καταγεγραμμένη από τους βιβλικούς χρόνους. Αλλά είναι τεράστια η διαφορά ανάμεσα στο φθόνο για τον πλούτο ολίγων ισχυρών και το γενικευμένο αγώνα για πλουτισμό που διακρίνει ολόκληρη την κοινωνία. Ριψοκίνδυνοι έμποροι υπήρχαν από την εποχή των Φοινίκων ναυτικών, και θα τους βρούμε σε ολόκληρο το φάσμα της ιστορίας: στους κερδοσκόπους της Ρώμης, στους εμπορευόμενους Ενετούς, στη Χανσεατική Ένωση και στους μεγάλους Πορτογάλους και Ισπανούς θαλασσοπόρους που αναζητούσαν νέους δρόμους προς την Ινδία και προς την προσωπική τους ευμάρεια. Όμως οι περιπέτειες των λίγων είναι πράγμα πολύ διαφορετικό απ' το να εμφορείται ολόκληρη η κοινωνία από το πνεύμα του επιχειρηματικού κινδύνου.

Πάρτε, για παράδειγμα, την εκπληκτική οικογένεια των Fugger[14], των Γερμανών τραπεζιτών του δέκατου έκτου αιώνα. Στην εποχή της ακμής τους οι Fugger είχαν στην κατοχή τους ορυχεία χρυσού και αργύρου, δικαιώματα εμπορικής εκμετάλλευσης, ακόμα και το δικαίωμα να εκδίδουν δικό τους νόμισμα. Το ενεργητικό τους ήταν κατά πολύ μεγαλύτερο απ' τα πλούτη βασιλέων και αυτοκρατόρων των οποίων τους πολέμους (καθώς και τα έξοδα διαβίωσης) χρηματοδοτούσαν. Όταν, όμως, πέθανε ο Anton Fugger, ο μεγαλύτερος ανιψιός του Χανς-Τζακόμπ αρνήθηκε να αναλάβει την τραπεζική αυτοκρατορία, με τη δικαιολογία ότι οι εργασίες της πόλης και οι προσωπικές του υποθέσεις τον επιβάρυναν ήδη πολύ. Ο αδελφός του Χανς-Τζακόμπ, George, δήλωσε ότι προτιμά να έχει την ησυχία του. Ένας τρίτος ανιψιός, ο Κρίστοφερ, στάθηκε εξίσου αρνητικός. Κανένας απ' τους πιθανούς κληρονόμους μιας αυτοκρατορίας του πλούτου δεν θεώρησε, προφανώς, ότι άξιζε τον κόπο. Εκτός απ' τους βασιλείς (τους οικονομικά φερέγγυους) και μερικές διάσπαρτες οικογένειες, όπως οι Fugger, οι πρώτοι καπιταλιστές δεν αποτελούσαν τους στυλοβάτες της κοινωνίας, αντιθέτως ήταν συνήθως απόβλητοι και ανεπιθύμητοι. Πού και πού κάποιος δραστήριος νέος όπως ο Άγιος Goderic[15] του Finchale ξεκινούσε μαζεύοντας κομμάτια από ναυάγια που ξεβράζονταν στις ακτές, συγκέντρωνε αρκετά αντικείμενα για να κάνει τον έμπορο και, όταν πια είχε πλουτίσει, εγκατέλειπε τα εγκόσμια για να γίνει ερημίτης. Αλλά τέτοιοι άνθρωποι υπήρξαν ελάχιστοι. Εφόσον η επικρατούσα αντίληψη ήταν ότι η ζωή στη γη είναι το εξαγνιστικό προοίμιο της Αιώνιας Ζωής, το εμπορικό πνεύμα ούτε ενθαρρυνόταν ούτε κι έβρισκε αυθόρμητη υποστήριξη. Οι βασιλιάδες αποζητούσαν θησαυρούς κι έκαναν πολέμους γι' αυτό το λόγο. Οι ευγενείς ήθελαν γη, κι επειδή κανένας ευγενής που σεβόταν τον εαυτό του δεν πουλούσε οικειοθελώς τα πατρογονικά του κτήματα, αυτό και πάλι σήμαινε πόλεμο. Ο περισσότερος κόσμος, όμως -δουλοπάροικοι, τεχνίτες, ακόμα και οι αρχιμάστορες των κατασκευαστικών συντεχνιών- ήθελαν να ζήσουν με τον τρόπο που έζησαν οι πατεράδες τους κι όπως θα ζούσαν οι γιοι τους μετά απ' αυτούς.

Η απουσία της έννοιας του κέρδους ως κατευθυντήριας δύναμης της καθημερινής ζωής - στην πραγματικότητα η απόλυτη ανυποληψία που της απέδιδε η Εκκλησία- συνιστούσε την τεράστια διαφορά μεταξύ της κοινωνίας του δέκατου έως δέκατου έκτου αιώνα και της κοινωνίας που άρχιζε να μοιάζει με τη δική μας, ένα με δύο αιώνες πριν απ' τον Adam Smith. Αλλά, υπήρχε και μια ουσιωδέστερη διαφορά. Η έννοια του «κερδίζω τα προς το ζην» δεν είχε ακόμα γεννηθεί. Οικονομική και κοινωνική ζωή ήταν ένα και το αυτό. Η εργασία δεν αποτελούσε ακόμα το μέσο για την επίτευξη κάποιου σκοπού - του σκοπού της απόκτησης χρημάτων και των πραγμάτων που αγοράζουν. Η εργασία ήταν αυτοσκοπός, ο οποίος φυσικά περιλάμβανε χρήματα και εμπορεύματα, αλλά ήταν κάτι που έκανε κανείς ως μέρος της παράδοσης, του φυσιολογικού τρόπου ζωής. Κοντολογίς, η μεγάλη κοινωνική ανακάλυψη της «αγοράς» δεν είχε γίνει ακόμα.

Αγορές υπάρχουν από αρχαιοτάτων χρόνων. Οι πλάκες της Τελ ελ-Αμάρνα[16] μαρτυρούν την ύπαρξη έντονων εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των Φαραώ και των βασιλιάδων της Ανατολικής Μεσογείου το 1400 π.Χ.: χρυσός και πολεμικά άρματα ανταλλάσσονταν με σκλάβους και άλογα. Αλλά, ενώ η έννοια της ανταλλαγής είναι, ασφαλώς, τόσο παλιά όσο κι ο άνθρωπος, όπως και με την έννοια του κέρδους, δεν πρέπει να κάνουμε το λάθος να συμπεράνουμε ότι ολόκληρος ο κόσμος έχει τις συναλλακτικές τάσεις που έχει σήμερα ακόμα κι ένα σχολιαρόπαιδο των δυτικών χωρών. Για να δώσουμε ένα γλαφυρό παράδειγμα, αναφέρεται ότι μεταξύ των ιθαγενών Μαορί[17] της Νέας Ζηλανδίας δεν μπορείς να ρωτήσεις πόσα τρόφιμα κοστίζει ένα αγκίστρι, γιατί ανταλλαγή αυτού του είδους δεν γίνεται ποτέ, οπότε αυτή η ερώτηση φαίνεται γελοία. Αντίθετα, όμως, σε κάποιες απ' τις κοινότητες της Αφρικής είναι απόλυτα θεμιτό να ρωτήσεις πόσα βόδια απαιτούνται για μια γυναίκα - το είδος της ανταλλαγής που εμείς αντιμετωπίζουμε όπως οι Μαορί την ανταλλαγή τροφίμων με αγκίστρια (μολονότι, εκεί όπου εξακολουθεί να υφίσταται ο θεσμός της προίκας, η απόσταση ανάμεσα σ' εμάς κι αυτούς τους Αφρικανούς μειώνεται).

Αλλά οι αγορές, είτε πρόκειται για ανταλλαγές μεταξύ πρωτόγονων φυλών, όπου τα αντικείμενα στοιβάζονται καταγής είτε πρόκειται για τα συναρπαστικά περιοδεύοντα παζάρια του Μεσαίωνα, δεν είναι το ίδιο με το σύστημα της αγοράς. Γιατί το σύστημα της αγοράς δεν είναι απλώς ένα μέσο ανταλλαγής αγαθών. *Είναι ένας μηχανισμός για τη συντήρηση και διατήρηση μιας ολόκληρης κοινωνίας*.

Κι αυτός ο μηχανισμός δεν ήταν καθόλου ξεκάθαρος στο μυαλό των ανθρώπων του Μεσαίωνα. Όπως έχουμε ήδη δει, το κέρδος σε ευρύτερη κλίμακα ήταν μια εξαιρετικά βλάσφημη ιδέα. Η γενικότερη αντίληψη ότι η γενικευμένη πάλη για το κέρδος θα μπορούσε κανονικά να αποτελέσει το συνεκτικό δεσμό για μια κοινότητα, θα θεωρούνταν παράνοια.

Υπήρχε λόγος γι' αυτή την άρνηση. Ο Μεσαίωνας, η Αναγέννηση, η Μεταρρύθμιση -στην ουσία, ολόκληρος ο κόσμος μέχρι το δέκατο έκτο ή δέκατο έβδομο αιώνα- δεν μπορούσαν να οραματιστούν το σύστημα της αγοράς για έναν πολύ σοβαρό λόγο: η Γη, η Εργασία και το Κεφάλαιο -οι βασικοί συντελεστές της παραγωγής τους οποίους κατανέμει το σύστημα της αγοράς- δεν υπήρχαν ακόμα. Βέβαια, η γη, η εργασία και το κεφάλαιο, με την έννοια του χώματος, των ανθρώπινων πλασμάτων και των εργαλείων, συνυπάρχουν με την ίδια την κοινωνία. Αλλά ο ανθρώπινος νους άργησε να συλλάβει την αφηρημένη έννοια της γης ή της εργασίας όπως ακριβώς άργησε να συλλάβει την αφηρημένη έννοια της ενέργειας ή της ύλης. Η γη, η εργασία και το κεφάλαιο ως «συντελεστές» της παραγωγής, ως απρόσωπες οικονομικές οντότητες, είναι τόσο σύγχρονες επινοήσεις όσο και ο μαθηματικός λογισμός. Για την ακρίβεια, δεν είναι πολύ παλιότερες.

Πάρτε, για παράδειγμα, τη γη. Μέχρι πολύ πρόσφατα, δηλαδή μέχρι το δέκατο τέταρτο ή το δέκατο πέμπτο αιώνα, δεν υπήρχε σχηματοποιημένη η έννοια της γης ως ιδιόκτητου αγαθού που μπορεί να πουλιέται ελεύθερα ή να αποφέρει πρόσοδο. Φυσικά, υπήρχαν εκτάσεις -τσιφλίκια, αρχοντικά και πριγκιπάτα- αλλά όλα αυτά, καταφανώς, δεν είχαν τη μορφή ακινήτων προς αγορά και πώληση ανάλογα με τις επιταγές της στιγμής. Αυτές οι εκτάσεις αποτελούσαν τον πυρήνα της κοινωνικής ζωής, τη βάση για κοινωνικό κύρος και γόητρο, και το θεμέλιο της στρατιωτικής, δικαστικής και διοικητικής οργάνωσης της κοινωνίας. Παρ' όλο που η γη μπορούσε να πουληθεί κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις (με πολλούς περιοριστικούς όρους), συνήθως δεν προσφερόταν *για πώληση*. Ένας αξιοπρεπής ευγενής του Μεσαίωνα δεν θα διανοούνταν να πουλήσει τη γη του κατά τον ίδιο τρόπο που ο κυβερνήτης της πολιτείας του Connecticut δεν θα σκεφτόταν να πουλήσει κάποιες επαρχίες στον κυβερνήτη του Rhode Island.

Το ίδιο ίσχυε και για την αγοραπωλησία της εργασίας. Όταν μιλάμε σήμερα για την αγορά εργασίας, εννοούμε το τεράστιο δίκτυο αναζήτησης εργασίας στο οποίο οι εργαζόμενοι πωλούν τις υπηρεσίες τους στον πλειοδότη. Στον προκαπιταλιστικό κόσμο απλούστατα δεν υπήρχε τέτοιου είδους δίκτυο. Υπήρχε ένα συνονθύλευμα από δουλοπάροικους, μαθητευόμενους και τεχνίτες που εργάζονταν, αλλά το μεγαλύτερο μέρος αυτής της εργασίας δεν έβγαινε ποτέ στην αγορά για να πωληθεί ή να αγοραστεί. Στην επαρχία ο χωρικός ζούσε πάντα προσαρτημένος στο τσιφλίκι του αφεντικού του. Έψηνε στο φούρνο του αφέντη, άλεθε στο μύλο του αφέντη, όργωνε τα χωράφια του αφέντη και υπηρετούσε τον αφέντη του στον πόλεμο. Σπάνια όμως πληρωνόταν για τις υπηρεσίες του: αυτά ήταν τα καθήκοντά του ως δουλοπάροικου, και δεν αποτελούσαν την «εργασία» ενός ελεύθερα διαπραγματευόμενου συντελεστή. Στις πόλεις ο μαθητευόμενος εργάτης έμπαινε στη δούλεψη κάποιου μάστορα. Η χρονική διάρκεια της μαθητείας του, ο αριθμός των συναδέλφων του, το ύψος της αμοιβής του, το ωράριό του, ακόμα και οι μέθοδοι που χρησιμοποιούσε, καθορίζονταν όλα από κάποια συντεχνία. Θέμα διαπραγμάτευσης δεν έμπαινε μεταξύ του μάστορα και του παραγιού, εκτός από σποραδικές απεργίες που γίνονταν όταν οι συνθήκες καταντούσαν απαράδεκτες. Αυτό βέβαια δεν ήταν αγορά εργασίας.

Ή πάρτε το κεφάλαιο. Και βέβαια υπήρχε το κεφάλαιο στον προκαπιταλιστικό κόσμο με τη μορφή του ιδιωτικού πλούτου. Όμως, παρά την ύπαρξη των οικονομικών πόρων, έλειπε παντελώς το κίνητρο να τους χρησιμοποιήσουν με νέους και πιο αποδοτικούς τρόπους. Αντί του ρίσκου και της αλλαγής, το σύνθημα ήταν «Πρώτα η ασφάλεια». Αντί της συντομότερης και πιο αποδοτικής μεθόδου παραγωγής, επιλεγόταν η πιο χρονοβόρα και απαιτητική σε εργατικά χέρια. Η διαφήμιση απαγορευόταν και η σκέψη και μόνο ότι ένας τεχνίτης ήταν δυνατό να δημιουργήσει καλύτερης ποιότητας προϊόντα απ' τους συναδέλφους του θεωρούνταν προδοσία. Στην Αγγλία του 16ου αιώνα, όταν πρωτοεμφανίστηκε η μαζική παραγωγή στην κλωστοϋφαντουργία, οι συντεχνίες διαμαρτυρήθηκαν στο βασιλιά. Το «εργαστήριο των θαυμάτων»[18] -το οποίο λέγεται ότι στέγαζε διακόσιους αργαλειούς και προσωπικό που περιλάμβανε χασάπηδες και φουρνάρηδες για να φροντίζουν για τη σίτιση του εργατικού δυναμικού- τέθηκε αμέσως εκτός νόμου από την Αυτού Μεγαλειότητα: τέτοια απόδοση και τέτοια συγκέντρωση πλούτου θα δημιουργούσαν κακό προηγούμενο.

Ο μεσαιωνικός κόσμος δεν μπορούσε να συλλάβει νοητικά το σύστημα της ελεύθερης αγοράς κι αυτό οφειλόταν στον πολύ απλό όσο και επαρκή λόγο, ότι ακόμα δεν είχε καταφέρει να συλλάβει τα αφηρημένα στοιχεία της ίδιας της παραγωγής. Μη διαθέτοντας γη, εργασία και κεφάλαιο, ο Μεσαίωνας δεν διέθετε ούτε αγορά. Και χωρίς αγορά (παρά τα πολύχρωμα παζάρια και πανηγύρια), η κοινωνία κυβερνιόταν απ' την παράδοση και τη διαταγή. Οι αφέντες έδιναν τις εντολές και η παραγωγή αυξομειωνόταν ανάλογα. Όπου δεν

υπήρχαν εντολές, η ζωή ακολουθούσε την πεπατημένη. Αν ο Adam Smith ζούσε πριν απ' το 1400, δεν θα είχε νιώσει την ανάγκη να δημιουργήσει μια θεωρία της πολιτικής οικονομίας. Δεν υπήρχε μυστήριο προς εξιχνίαση για να καταλάβει κανείς τι διατηρούσε τη συνοχή της μεσαιωνικής κοινωνίας και δεν υπήρχε πέπλο μυστηρίου γύρω από την τάξη και το σκοπό της Κοινωνίας. Ηθική και πολιτική επιστήμη υπήρχαν. Πολλά πράγματα έπρεπε να εξηγηθούν και να αιτιολογηθούν στις σχέσεις μεταξύ κατώτερων και ανώτερων αρχόντων ή μεταξύ των αρχόντων και των βασιλιάδων, και πολύ υλικό για προβληματισμό υπήρχε για τη σύγκρουση ανάμεσα στη διδασκαλία της Εκκλησίας και τις ασυγκράτητες τάσεις της τάξης των εμπόρων. Οικονομική επιστήμη, όμως, δεν υπήρχε. Ποιος θα έψαχνε για αφηρημένους νόμους προσφοράς και ζήτησης ή κόστους ή αξίας όταν η εξήγηση του κόσμου βρισκόταν μπρος στα μάτια τους, σαν ανοιχτό βιβλίο, στους νόμους του φέουδου και της Εκκλησίας και της πόλης, μαζί με τα έθιμα μιας ολόκληρης ζωής; Ο Adam Smith μπορεί να γινόταν καταπληκτικός φιλόσοφος ηθικής εκείνης της εποχής, αλλά ποτέ δεν θα γινόταν μεγάλος οικονομολόγος. Δεν θα είχε αντικείμενο να ασχοληθεί.

Δεν θα υπήρχε αντικείμενο για κανέναν οικονομολόγο για αρκετούς αιώνες - μέχρι που αυτός ο θαυμάσιος αυτάρκης και αυτοαναπαραγόμενος κόσμος μεταμορφώθηκε με εκρηκτικό τρόπο στον υπερδραστήριο, υπερκινητικό, προσβάσιμο σε όλους, κόσμο του 18ου αιώνα. «Εκρηκτικός» ίσως να είναι μια πολύ έντονη λέξη, γιατί η αλλαγή ήταν περισσότερο το αποτέλεσμα μιας εξέλιξης μέσα στους αιώνες παρά ένας ξαφνικός βίαιος σπασμός. Όμως η αλλαγή, ακόμα κι αν ήταν μια παρατεταμένη διαδικασία, δεν ήταν μια ειρηνική εξέλιξη. Ήταν ένας οδυνηρός σφαδασμός της κοινωνίας, μια επανάσταση.

Και μόνο η εμπορευματοποίηση της γης -η μετατροπή των ιεραρχημένων κοινωνικών σχέσεων σ' έναν αριθμό διαθέσιμων οικοπέδων και προνομιακών εκτάσεων- απαίτησε το ξερίζωμα ενός περιχαρακωμένου φεουδαρχικού τρόπου ζωής. Η μετατροπή των προστατευμένων δουλοπάροικων και παραγιών σε «εργάτες» -άσχετα με το πόσο σκληρή εκμετάλλευση μπορεί να κρυβόταν κάτω απ' το μανδύα του πατερναλισμού- απαίτησε τη δημιουργία μιας καταπτοημένης και αποπροσανατολισμένης τάξης, που ονομάστηκε προλεταριάτο. Η μετατροπή των αρχιμαστόρων σε καπιταλιστές σήμαινε ότι οι άτολμοι ένοικοι του υποστατικού έπρεπε να διδαχτούν τους νόμους της ζούγκλας.

Σ' όλα αυτά δεν υπήρχε τίποτα το ειρηνικό. *Κανένας δεν ήθελε* αυτή την εμπορευματοποίηση της ζωής. Το πόσο λυσσαλέα τής αντιστάθηκαν μπορούμε να το εκτιμήσουμε μόνο αν κάνουμε ένα τελευταίο ταξίδι στο παρελθόν, για να παρακολουθήσουμε την οικονομική επανάσταση στη γένεσή της.

ΒΡΙΣΚΟΜΑΣΤΕ ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ. ΤΟ ΕΤΟΣ 1666[19]

Οι καπιταλιστές της εποχής αντιμετωπίζουν μια ανησυχητική πρόκληση που επέφερε αναπόφευκτα στο πέρασμά του ο συνεχώς διευρυνόμενος μηχανισμός της αγοράς: την αλλαγή.

Το ερώτημα που ανέκυψε ήταν κατά πόσο ένας αρχιμάστορας της κλωστοϋφαντουργίας επιτρεπόταν να δοκιμάσει μια καινοτομία στο προϊόν του. Η ετυμηγορία: «αν ένας κλωστοϋφαντουργός προτίθεται να επεξεργαστεί ένα κομμάτι σύμφωνα με κάποια δική του επινόηση, δεν πρέπει να το βάζει στον αργαλειό, αλλά θα πρέπει να παίρνει άδεια από τους δικαστές της πόλης για να χρησιμοποιήσει τον αριθμό και το μήκος των κλωστών που επιθυμεί, αφού εξεταστεί το αίτημά του από τέσσερις από τους παλαιότερους εμπόρους και τέσσερις από τους παλαιότερους παλιούς υφαντές της συντεχνίας». Μπορεί να

φανταστεί κανείς πόσες προτάσεις για αλλαγή υποβάλλονταν.

Λίγο μετά απ' αυτή την τακτοποίηση του ζητήματος των κλωστοϋφαντουργών, είναι η σειρά της συντεχνίας των κατασκευαστών κουμπιών να εκδηλώσει την αγανάκτησή της. Οι ράφτες άρχισαν να φτιάχνουν κουμπιά από ύφασμα, πράγμα ανήκουστο. Η κυβέρνηση, οργισμένη γιατί αυτός ο νεωτερισμός απειλούσε μια κατεστημένη βιομηχανία, βάζει πρόστιμο στους κατασκευαστές υφασμάτινων κουμπιών. Αλλά αυτό δεν φτάνει να ικανοποιήσει τους επόπτες της συντεχνίας κουμπιών. Απαιτούν να τους δοθεί το δικαίωμα να ερευνούν τα σπίτια του κόσμου και τις ντουλάπες τους, και να τους επιβάλλουν πρόστιμα, ακόμα και να τους συλλαμβάνουν στη μέση του δρόμου αν τους δουν να φοράνε αυτά τα ανατρεπτικά προϊόντα.

Αυτός ο φόβος της αλλαγής και του νέου δεν είναι μόνο η κωμική αντίδραση ελάχιστων τρομοκρατημένων εμπόρων. Το κεφάλαιο μάχεται την αλλαγή με αποφασιστικότητα, χωρίς κανένα φραγμό. Στην Αγγλία, μερικά χρόνια πριν, η επαναστατική ανακάλυψη μιας κλωστικής μηχανής όχι μόνο δεν μπόρεσε να πάρει δίπλωμα ευρεσιτεχνίας, αλλά το ανακτοβούλιο διέταξε την κατάργηση αυτής της επικίνδυνης συσκευής[20]. Στη Γαλλία τώρα, η εισαγωγή φτηνών εμπριμέ υφασμάτων απειλεί να υπονομεύσει τη βιομηχανία ενδυμάτων. Αντιμετωπίζεται με μέτρα που κοστίζουν τη ζωή σε 16.000 ανθρώπους! Στη Βαλάνς μόνο, σε μια περίπτωση 77 άτομα καταδικάστηκαν σε απαγχονισμό, 58 θανατώθηκαν στον τροχό, 631 στάλθηκαν στα κάτεργα, κι ένας μόνο είχε την τύχη να αθωωθεί από την κατηγορία ότι εμπορευόταν τα απαγορευμένα εμπριμέ υφάσματα.[21]

Αλλά το κεφάλαιο δεν είναι ο μόνος συντελεστής της παραγωγής που προσπαθεί απεγνωσμένα να αποφύγει τους κινδύνους που εγκυμονεί το σύστημα της ελεύθερης αγοράς. Αυτό που συμβαίνει με την εργασία είναι ακόμα πιο απελπιστικό.

ΑΣ ΓΥΡΙΣΟΥΜΕ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ

Βρισκόμαστε στο τέλος του 16ου αιώνα, την εποχή της μεγάλης αγγλικής εξάπλωσης και περιπέτειας. Η βασίλισσα Ελισάβετ έχει κάνει ένα θριαμβευτικό γύρο του βασιλείου της, αλλά επιστρέφει μ' ένα περίεργο παράπονο. «Υπάρχουν παντού ζητιάνοι!»[22] αναφωνεί. Είναι μια παράξενη παρατήρηση, γιατί δεν είχαν περάσει εκατό χρόνια από τότε που η αγγλική ύπαιθρος απαρτιζόταν κατά το πλείστον από μικροκτηματίες που καλλιεργούσαν τη δική τους γη, κάνοντας την Αγγλία να καμαρώνει γι' αυτή τη μεγαλύτερη ομάδα ανεξάρτητων, ελεύθερων και ευημερούντων πολιτών στον κόσμο. Τώρα, «υπάρχουν παντού ζητιάνοι!» Τι είχε μεσολαβήσει;

Αυτό που μεσολάβησε ήταν ένα τεράστιο κίνημα απαλλοτρίωσης - ή μάλλον η αρχή αυτού του κινήματος, γιατί τότε βρισκόταν μόλις στο ξεκίνημα του. Το μαλλί έχει γίνει το νέο επικερδές εμπόρευμα και το μαλλί απαιτεί βοσκοτόπια για τον εριουργό. Τα βοσκοτόπια δημιουργούνται από την περίφραξη των κοινόχρηστων κτημάτων. Οι διάσπαρτες μικρές ιδιοκτησίες (ξέφραγες και οριοθετημένες μόνο από κάποιο δέντρο ή από κάποιο βράχο ανάμεσα στις ιδιοκτησίες) και οι κοινόχρηστες εκτάσεις όπου όλοι μπορούσαν να βόσκουν τα κοπάδια τους ή να συλλέγουν τύρφη, ξαφνικά ανακηρύχτηκαν ιδιοκτησία του τοπικού άρχοντα κι έπαψαν να είναι προσπελάσιμα στην υπόλοιπη κοινότητα. Εκεί που πριν υπήρχε ένα είδος κοινοκτημοσύνης, τώρα υπάρχει ατομική ιδιοκτησία. Εκεί που υπήρχαν μικροκτηματίες, τώρα υπάρχουν πρόβατα. Κάποιος John Χέιλς έγραφε το 1549: «...εκεί που σαράντα νοματαίοι εξασφάλιζαν τα προς το ζην, τώρα τα έχει όλα ένας άνθρωπος και ο βοσκός του... Ναι, αυτά τα πρόβατα είναι η αιτία όλων αυτών των δεινών, γιατί έδιωξαν

τους γεωργούς από την ύπαιθρο με την οποία πριν πλήθαιναν όλων των ειδών τα τρόφιμα, και τώρα παντού υπάρχουν μόνο πρόβατα, πρόβατα».[23]

Είναι σχεδόν αδύνατο να διανοηθεί κανείς το εύρος και τον αντίκτυπο της διαδικασίας της περίφραξης. Δεν πέρασε πολύς καιρός και, στα μέσα του 16ου αιώνα, άρχισαν να ξεσπούν ταραχές εναντίον της. Σε μια τέτοια εξέγερση σκοτώθηκαν 3.500 άνθρωποι[24]. Στα μέσα του 18ου αιώνα η διαδικασία αυτή βρισκόταν ακόμη σε πλήρη εξέλιξη. Η τρομερή πορεία της κράτησε μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Έτσι, το 1820, σχεδόν πενήντα χρόνια μετά τον Αμερικανικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας, η δούκισσα του Σάδερλαντ εξεδίωξε 15.000 ενοικιαστές από 200.000 στρέμματα γης, για να βάλει στη θέση τους 131.000 πρόβατα[25]. Για να τους αποζημιώσει, νοίκιασε στην κάθε ξεκληρισμένη οικογένεια κατά μέσο όρο μισό στρέμμα όχι ιδιαίτερα εύφορης γης.

Όμως, αυτό που είναι αξιοσημείωτο δεν είναι μόνο η γενική διαρπαγή της γης. Η τραγωδία είναι αυτό που συνέβη στους χωρικούς. Αποστερημένοι το δικαίωμα να χρησιμοποιούν την κοινόχρηστη γη, δεν μπορούσαν πια να συντηρηθούν ως «αγρότες». Εφόσον δεν υπήρχαν εργοστάσια, δεν μπορούσαν -ακόμα κι αν το ήθελαν- να μεταμορφωθούν σε βιομηχανικούς εργάτες. Αντ' αυτού μετατράπηκαν στην πιο εξαχρειωμένη απ' όλες τις τάξεις, σε αγροτικό προλεταριάτο, κι όταν δεν υπήρχε αγροτική εργασία, μετατρέπονταν σε ζητιάνους, μερικές φορές σε ληστές, συνήθως δε σε απόρους. Τρομοκρατημένο απ' την ανησυχητική αύξηση της εξαθλίωσης σε ολόκληρη τη χώρα, το αγγλικό κοινοβούλιο προσπάθησε να λύσει το πρόβλημα περιορίζοντάς το σε τοπικό επίπεδο. Ανάγκασε τους απόρους να παραμείνουν στις ενορίες τους με κάποια ψιχία βοήθειας και τιμωρούσε τους περιπλανώμενους με μαστίγωμα, στιγματισμό και ακρωτηριασμό. Ένας κληρικός την εποχή του Adam Smith χαρακτήρισε με κάθε σοβαρότητα τα ενοριακά σπίτια στα οποία έμεναν οι ανέστιοι φτωχοί ως «Οίκους Τρόμου»[26]. Αλλά το χειρότερο απ' όλα ήταν ότι τα ίδια τα μέτρα που πήρε η πολιτεία για να προστατευτεί απ' τους ζητιάνους -περιορίζοντάς τους στις ενορίες τους όπου μπορούσαν να συντηρηθούν με προνοιακά βοηθήματα- εμπόδισαν και τη μόνη δυνατή λύση του προβλήματος. Το πρόβλημα δεν οφειλόταν στο ότι οι αγγλικές άρχουσες τάξεις ήταν εντελώς άσπλαχνες και άκαρδες. Μάλλον, δεν κατάφεραν να αντιληφθούν την έννοια του ευέλικτου, μετακινούμενου εργατικού δυναμικού που θα αναζητούσε εργασία εκεί που προσφερόταν σύμφωνα με τις επιταγές της αγοράς. Σε κάθε βήμα, η εμπορευματοποίηση της εργασίας, όπως και η εμπορευματοποίηση του κεφαλαίου, παρεξηγήθηκε, προκάλεσε φόβο και πολεμήθηκε.

Το σύστημα της αγοράς με τα βασικά του συστατικά -τη γη, την εργασία και το κεφάλαιο- γεννήθηκε με πόνο, και οι ωδίνες του τοκετού άρχισαν το 13ο αιώνα για να ολοκληρωθούν το 19ο. Ποτέ μια επανάσταση δεν υπήρξε τόσο παρανοημένη, τόσο ανεπιθύμητη και τόσο απροσχεδίαστη. Αλλά οι ισχυρές δυνάμεις που γέννησαν την αγορά δεν ήταν δυνατό να αποκρουστούν. Αργά αλλά σταθερά κατέστρεψαν τα παραδοσιακά καλούπια και με ιταμότητα ανέτρεψαν τις καθιερωμένες συνήθειες. Παρά τις ακραίες αντιδράσεις των κατασκευαστών κουμπιών, τα υφασμάτινα κουμπιά κέρδισαν τη μάχη. Παρά τα μέτρα του ανακτοβουλίου, οι κλωστικές μηχανές έγιναν τόσο πολύτιμες που, εβδομήντα χρόνια αργότερα, το ίδιο ανακτοβούλιο θα απαγόρευε τις εξαγωγές τους. Παρά τους θανάτους στον τροχό, η εμπορία των φτηνών βαμβακερών υφασμάτων αυξήθηκε κατακόρυφα. Παρά τον απεγνωσμένο πόλεμο χαρακωμάτων από την Παλαιά Φρουρά, δημιουργήθηκε εκμεταλλεύσιμη γη από τα πατρογονικά τσιφλίκια και, παρά τις έντονες κοινές διαμαρτυρίες αρχιτεχνίτων και εργατών, οι άνεργοι παραγιοί και οι ξεκληρισμένοι αγρότες μετατράπηκαν σε εργατικό δυναμικό. Το μεγάλο κοινωνικό άρμα, το οποίο επί αιώνες ακολουθούσε την ομαλή πορεία της παράδοσης, βρέθηκε τώρα να κινείται από έναν ισχυρό κινητήρα εσωτερικής καύσεως. Συναλλαγές, συναλλαγές, συναλλαγές και κέρδος, κέρδος,

κέρδος - αυτές ήταν οι νέες πανίσχυρες κινητήριες δυνάμεις.

Ποιες ήταν αυτές οι δυνάμεις που είχαν τόση ισχύ ώστε να συντρίψουν έναν άνετο και εδραιωμένο κόσμο και στη θέση του να τοποθετήσουν αυτή τη νέα ανεπιθύμητη κοινωνία;

Δεν υπήρχε μία και μοναδική κυρίαρχη αιτία. Ο νέος τρόπος ζωής γεννήθηκε στα σπλάχνα του παλιού, όπως μια πεταλούδα γεννιέται μέσα σε μια χρυσαλίδα, κι όταν απόκτησε αρκετή δύναμη, έσπασε το κουκούλι στα δύο. Δεν ήταν φοβερά γεγονότα, μεγάλες περιπέτειες, συγκεκριμένοι νόμοι ή ισχυρές προσωπικότητες που προκάλεσαν την οικονομική επανάσταση. Ήταν μια διαδικασία αυθόρμητης και πολύπλευρης αλλαγής.

Πρώτον, έκαναν τη σταδιακή εμφάνιση τους οι εθνικές πολιτικές οντότητες στην Ευρώπη. Τα πλήγματα από τους πολέμους των χωρικών και τις κατακτήσεις των βασιλιάδων ανάγκασαν τον απομονωμένο φεουδαρχισμό να παραχωρήσει τη θέση του στις συγκεντρωτικές μοναρχίες. Και με τις μοναρχίες αναπτύχθηκε η εθνική συνείδηση. Στη συνέχεια, αυτό συνεπαγόταν τη βασιλική προστασία προς ευνοούμενους κλάδους της βιομηχανίας, όπως η μεγάλη γαλλική ταπητουργία, και τη δημιουργία στόλων και στρατών με όλες τις συνακόλουθες οικονομικές δραστηριότητες. Η τεράστια ποικιλία νόμων και κανονισμών που καταδυνάστευαν τον Andreas Ryff και τους άλλους πλανόδιους εμπόρους του 16ου αιώνα, έδωσε τη θέση της στο εθνικό δίκαιο, σε κοινά μέτρα και σταθμά και σε λίγο πολύ τυποποιημένα νομίσματα.

Μια πλευρά της πολιτικής αλλαγής που έφερε την επανάσταση στην Ευρώπη ήταν η ενθάρρυνση των αναζητήσεων και εξερευνήσεων ξένων εδαφών. Το 13ο αιώνα οι αδελφοί Πόλο, έμποροι χωρίς προστάτη, έκαναν το τολμηρό ταξίδι τους στη χώρα του Μεγάλου Χαν. Το 15ο αιώνα ο Κολόμβος[27] έπλευσε από άλλο δρόμο προς τον ίδιο, όπως πίστευε, προορισμό με τις ευλογίες της Ισαβέλλας. Η μεταπήδηση απ' την ιδιωτική στην εθνική εξερεύνηση ήταν αναπόσπαστο μέρος της αλλαγής απ' τον ιδιωτικό στον εθνικό βίο. Και, στη συνέχεια, οι μεγάλες εθνικές εξερευνήσεις των Άγγλων, Ισπανών και Πορτογάλων θαλασσοπόρων-καπιταλιστών έφεραν στην Ευρώπη αμύθητους θησαυρούς καθώς επίσης και τη συνείδηση της αποθησαύρισης. «Όποιος έχει χρυσάφι», έλεγε ο Χριστόφορος Κολόμβος, «φτιάχνει και επιτυγχάνει ό,τι επιθυμεί και τελικά το χρησιμοποιεί για να στέλνει ψυχές στον παράδεισο». Τα συναισθήματα του Χριστόφορου Κολόμβου ήταν και τα συναισθήματα μιας ολόκληρης εποχής, και επισπεύσανε τον ερχομό μιας κοινωνίας προσανατολισμένης στο κέρδος και στις ευκαιρίες, η οποία εμφορείτο απ' το κυνήγι του χρήματος. Να σημειωθεί, μ' αυτή την ευκαιρία, ότι οι θησαυροί της Ανατολής ήταν πραγματικά μυθώδεις. Με το μερίδιο που έλαβε ως μέτοχος στο ταξίδι που έκανε ο Sir Φράνσις Ντρέικ, με το πλοίο Golden Hynd, η βασίλισσα Ελισάβετ ξεπλήρωσε ολόκληρο το εξωτερικό χρέος της Αγγλίας, ισοσκέλισε τον προϋπολογισμό και επένδυσε στο εξωτερικό ένα τόσο μεγάλο ποσό που, ανατοκιζόμενο, αντιστοιχούσε σε ολόκληρο τον υπερπόντιο πλούτο της Βρετανίας το 1930![28]

Ένα δεύτερο μεγάλο κύμα αλλαγών εμφανίστηκε με την αργή αποδυνάμωση του θρησκευτικού αισθήματος κάτω από την επίδραση των ανήσυχων, ερευνητικών ανθρωπιστικών απόψεων της Ιταλικής Αναγέννησης. Ο κόσμος του Σήμερα παραγκώνιζε τον κόσμο του Επέκεινα. Και καθώς η ζωή πάνω στη γη αποκτούσε μεγαλύτερη αξία, το ίδιο συνέβαινε και με την ιδέα των υλικών αγαθών και των καθημερινών ανέσεων. Πίσω από την αλλαγή της θρησκευτικής ανοχής βρισκόταν η άνοδος του Προτεσταντισμού, ο οποίος επέσπευσε την επικράτηση ενός διαφορετικού τρόπου αντιμετώπισης της εργασίας και του πλούτου. Η Εκκλησία της Ρώμης αντιμετώπιζε πάντοτε τους εμπόρους με καχυποψία και δεν είχε διστάσει να αποκαλέσει την τοκογλυφία, αμάρτημα. Τώρα, όμως, που οι έμποροι

ανέβαιναν καθημερινά στην κοινωνική ιεραρχία, τώρα που δεν ήταν πια ένα απλό χρήσιμο συμπλήρωμα αλλά ένα αναπόσπαστο κομμάτι ενός καινούργιου κόσμου, κάποια επανεκτίμηση του ρόλου τους ήταν απαραίτητη. Οι ηγέτες των Προτεσταντών προλείαναν το έδαφος για το συγκερασμό της πνευματικής και της εγκόσμιας ζωής. Αντί να εξυμνούν τη φτώχεια και την πνευματική περισυλλογή ως πράγματα ξέχωρα απ' τα εγκόσμια, δίδασκαν ότι ήταν ιερό καθήκον να αξιοποιεί κανείς τα θεόσταλτα ταλέντα του στην καθημερινή του δραστηριότητα. Η απληστία μετατράπηκε σε αποδεκτή αρετή - όχι άμεσα για την προσωπική ευχαρίστηση κάποιου, αλλά προς μεγαλύτερη δόξα του Θεού. Απ' αυτό το σημείο χρειαζόταν ένα βήμα μόνο για την ταύτιση του πλούτου με την ψυχική ανωτερότητα, και των πλουσίων με τους ενάρετους.

Ένας τοπικός μύθος του 12^{ου} αιώνα έλεγε για κάποιο τοκογλύφο που τον καταπλάκωσε ένα άγαλμα καθώς έμπαινε στην εκκλησία για να παντρευτεί. Όταν εξέτασαν το άγαλμα από κοντά είδαν ότι ανήκε σε κάποιον άλλο τοκογλύφο κι έτσι αποκαλύφτηκε η αποδοκιμασία του Θεού για τους μεταπράτες του χρήματος. Ακόμα και στα μέσα του 16ου αιώνα, όπως είδαμε, ο κακομοίρης ο Robert Κιν συγκρούστηκε μετωπικά με τις θρησκευτικές αρχές των Πουριτανών λόγω του τρόπου που διεκπεραίωνε τις δουλειές του. Σ' ένα τόσο αντίξοο περιβάλλον δεν ήταν εύκολο να εξαπλωθεί το σύστημα της αγοράς. Γι' αυτό, για την πλήρη ανάπτυξη του συστήματος, ήταν απαραίτητη και η βαθμιαία αποδοχή από τους πνευματικούς ηγέτες του πόσο ακίνδυνο ή, καλύτερα, του πόσο πλεονεκτικό, ήταν το σύστημα της αγοράς.

Ένα άλλο βαθύ ρεύμα ξεκίνησε από τις υλικές αλλαγές οι οποίες έκαναν τελικά εφικτό το σύστημα της ελεύθερης αγοράς. Έχουμε συνηθίσει να σκεφτόμαστε το Μεσαίωνα ως μια εποχή αποτελμάτωσης και έλλειψης προόδου. Κι όμως μέσα σε πεντακόσια χρόνια, η φεουδαρχική εποχή δημιούργησε χίλιες πόλεις (τεράστιο κατόρθωμα), οι οποίες συνδέονταν μεταξύ τους με ένα στοιχειώδες, πλην όμως χρησιμοποιήσιμο, οδικό δίκτυο, και συντήρησε τους κατοίκους τους με τρόφιμα από την ύπαιθρο. Όλα αυτά έφεραν την εξοικείωση με το χρήμα και την αγορά και τις αγοραπωλησίες. Στην πορεία αυτής της αλλαγής, η δύναμη, όπως ήταν φυσικό, συγκεντρώθηκε στα χέρια εκείνων που καταλάβαιναν από οικονομικά -στα χέρια των εμπόρων- κι απομακρύνθηκε από τους υπερόπτες ευγενείς, που δεν καταλάβαιναν από οικονομία.

Η πρόοδος δεν ήταν αποτέλεσμα μόνον αυτού του αργού εκχρηματισμού της οικονομίας. Υπήρχε και τεχνική πρόοδος τεράστιας σημασίας. Η εμπορική επανάσταση δεν θα μπορούσε να αρχίσει προτού υπάρξει κάποιο ορθολογικό λογιστικό σύστημα. Παρ' όλο που οι Ενετοί το 12^{ο} αιώνα ήδη χρησιμοποιούσαν εξελιγμένες λογιστικές μεθόδους, οι έμποροι στην Ευρώπη καταλάβαιναν από λογιστικά όσο κι ένας μαθητής του σχολείου. Χρειάστηκε χρόνος για να γίνει αντιληπτή η ανάγκη για την τήρηση λογιστικών βιβλίων και να διαδοθεί, ενώ η διπλή εγγραφή επικράτησε ευρύτερα μόνο μετά το 17^{ο} αιώνα. Και μέχρι να γίνει η διαχείριση του χρήματος ορθολογικά δεν ήταν δυνατό να υπάρξουν επιτυχημένες επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας.

Ίσως η πιο σημαντική απ' όλες τις αλλαγές ως προς την ευρύτατη διαβρωτική της επίδραση ήταν η αφύπνιση της επιστημονικής περιέργειας. Παρ' όλο που ο κόσμος δεν θα έκανε το θεαματικό του τεχνολογικό ξέσπασμα μέχρι και μετά από την εποχή του Adam Smith, η Βιομηχανική Επανάσταση δεν θα είχε συμβεί αν δεν είχε προλειανθεί το έδαφος από μια σειρά βασικών ανακαλύψεων που σχετίζονταν με τη βιομηχανία. Η προκαπιταλιστική εποχή έγινε μάρτυρας της γέννησης του τυπογραφικού πιεστηρίου, της χαρτοποιίας, του ανεμόμυλου, του μηχανικού ρολογιού, της χαρτογράφησης και πολλών άλλων εφευρέσεων. Εδραιώθηκε η έννοια της εφεύρεσης αυτή καθαυτή. Ο πειραματισμός και η

καινοτομία για πρώτη φορά ατενίζονταν με βλέμμα φιλικό.

Κανένα απ' αυτά τα ρεύματα δεν θα μπορούσε από μόνο του να φέρει τα πάνω κάτω στην κοινωνία. Για την ακρίβεια, πολλά απ' αυτά θα μπορούσαν να είναι τα αποτελέσματα αντί για τα αίτια κάποιου δυνατού σπασμού στην οργάνωση της ανθρώπινης κοινωνίας. Η ιστορία δεν παίρνει απότομες στροφές, κι όλη αυτή η τεράστια αναταραχή πήρε πολύ χρόνο. Στοιχεία από το νέο τρόπο ζωής με το σύστημα της αγοράς ξεπηδούσαν πλάι πλάι με τους παλιότερους παραδοσιακούς τρόπους, κι απομεινάρια από παλιότερες εποχές διατηρήθηκαν για αρκετό καιρό μετά την επικράτηση του συστήματος της αγοράς ως κυρίαρχου τρόπου οικονομικής οργάνωσης. Έτσι, οι συντεχνίες και τα φεουδαρχικά προνόμια στη Γαλλία δεν καταργήθηκαν οριστικά πριν απ' το 1790, κι ο Νόμος των Βιοτεχνών, που καθόριζε τη λειτουργία των συντεχνιών στην Αγγλία, δεν καταργήθηκε πριν απ' το 1813.

Αλλά το έτος 1700, είκοσι τρία χρόνια πριν απ' τη γέννηση του Adam Smith, η κοινωνία που είχε δικάσει τον Robert Κιν, που απαγόρευε στους εμπόρους να μεταφέρουν ασουλούπωτους μπόγους, που ανησυχούσε για τις «δίκαιες» τιμές κι αγωνιζόταν για το προνόμιο καθενός να μπορεί να ακολουθεί τα βήματα των προγόνων του - αυτή η κοινωνία βρισκόταν σε παρακμή. Στη θέση τους η κοινωνία άρχιζε να υιοθετεί ένα νέο σύνολο «αυταπόδεικτων» αποφθεγμάτων. Μερικά απ' αυτά είναι τα εξής:

«Κάθε άνθρωπος είναι από τη φύση του επιρρεπής στην κερδοσκοπία».

«Κανένας νόμος δεν υπερισχύει του κέρδους».

«Το κέρδος είναι ο πυρήνας του κύκλου του εμπορίου».[29]

Μια καινούργια ιδέα γεννήθηκε: «ο οικονομικός άνθρωπος» - μια χλομή ύπαρξη που ακολουθούσε την προσθετική μηχανή του μυαλού του όπου τον οδηγούσε. Πολύ σύντομα τα βιβλία άρχισαν να μιλάνε για Ροβινσώνες Κρούσους σε ερημικά νησιά, οι οποίοι διαχειρίζονταν τις υποθέσεις τους σαν σπαγκοραμμένοι λογιστές.

Στον κόσμο των επιχειρήσεων ένας νέος πυρετός πλούτου και κερδοσκοπικών επενδύσεων είχε καταλάβει την Ευρώπη. Στη Γαλλία το 1718 ένας Σκοτσέζος τυχοδιώκτης ονόματι John Law[30] οργάνωσε μια εταιρία-απάτη γνωστή ως η «Εταιρία του Μισισιπή», η οποία πουλούσε μετοχές για μια επιχείρηση που θα εκμεταλλευόταν τα βουνά από χρυσάφι της Αμερικής. Άντρες και γυναίκες έδιναν μάχη στους δρόμους για να εξασφαλίσουν το προνόμιο να αποκτήσουν μετοχές, φόνοι διαπράχθηκαν και περιουσίες δημιουργήθηκαν από τη μια μέρα στην άλλη. Ένας σερβιτόρος ξενοδοχείου κέρδισε τριάντα εκατομμύρια γαλλικές λίβρες. Όταν η εταιρία ήταν έτοιμη να καταρρεύσει προκαλώντας τρομερές ζημιές σε όλους τους επενδυτές, η κυβέρνηση προσπάθησε να αποτρέψει την καταστροφή συγκεντρώνοντας χίλιους ζητιάνους, τους οποίους εξόπλισε με αξίνες και φτυάρια, και τους έβαλε να παρελάσουν στους δρόμους του Παρισιού σαν ομάδα εξορυκτών έτοιμων να φύγουν για τη γη του Ελντοράντο. Φυσικά το οικοδόμημα κατέρρευσε τελικά. Αλλά, οποία αλλαγή -από φιλήσυχοι καπιταλιστές πριν από εκατό χρόνια μετατράπηκαν σε εξαγριωμένο, άπληστο για γρήγορο πλουτισμό, όχλο που συνωστιζόταν στην οδό Rue de Quincampoix. Τι κόσμος αχόρταγος για χρήμα πρέπει να ήταν αυτός που έπεσε θύμα μιας τέτοιας απροκάλυπτης απάτης!

Δεν υπήρχε αμφιβολία, οι ωδίνες του τοκετού είχαν σταματήσει και το σύστημα της αγοράς είχε γεννηθεί. Το πρόβλημα της επιβίωσης από 'δώ και πέρα δεν θα λυνόταν απ' την

παράδοση και τη διαταγή, αλλά απ' την ελεύθερη δραστηριότητα των ανθρώπων που επεδίωκαν το κέρδος και που συνδέονταν μεταξύ τους μόνο απ' την ίδια την αγορά. Το σύστημα θα ονομαζόταν καπιταλισμός, αν και αυτός ο όρος δεν θα επικρατούσε ευρύτερα παρά μόνο στο τέλος του 19ου αιώνα! Και η έννοια του κέρδους που βρισκόταν πίσω απ' αυτόν ρίζωσε τόσο βαθιά ώστε η ανθρωπότητα σύντομα έφτασε να υποστηρίζει σθεναρά ότι το κέρδος αποτελούσε αιώνιο και αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης φύσης.

Αυτή η ιδέα χρειαζόταν μια φιλοσοφία.

Το ανθρώπινο ζώο, όπως πλειστάκις έχει λεχθεί, ξεχωρίζει πάνω απ' όλα λόγω της αυτογνωσίας του. Αυτό φαίνεται να σημαίνει ότι, έχοντας δημιουργήσει την κοινωνία του, δεν ικανοποιείται ώστε να αφήσει τα πράγματα στην ησυχία τους. Πρέπει να βεβαιώνεται συνέχεια ότι η κοινωνία στην οποία ζει είναι η καλύτερη δυνατή κοινωνία που υπάρχει και ότι οι διευθετήσεις που ισχύουν στα πλαίσιά της αντικατοπτρίζουν, στη δική τους μικροκλίμακα, τις διευθετήσεις που η θεία πρόνοια έχει προβλέψει για τον υπόλοιπο κόσμο. Γι' αυτό κάθε εποχή έχει τους φιλοσόφους της, τους απολογητές της, τους επικριτές της και τους αναμορφωτές της.

Αλλά τα ερωτήματα με τα οποία ασχολήθηκαν οι πρώτοι κοινωνικοί φιλόσοφοι εστιάζονταν περισσότερο στην πολιτική και λιγότερο στην οικονομική πλευρά της ζωής. Όσο καιρό τον κόσμο τον κυβερνούσαν η παράδοση και η διαταγή, το πρόβλημα του πλούτου και της φτώχειας δεν απασχόλησε τους πρώτους φιλόσοφους παρά μόνο στο βαθμό που γινόταν αποδεκτό μ' έναν αναστεναγμό ή στηλιτευόταν ως άλλη μια ένδειξη της εσωτερικής αναξιότητας του ανθρώπου. Εφόσον υπήρχαν άνθρωποι που, όπως και στον κόσμο των μελισσών, γεννιόνταν με την προοπτική να γίνουν κηφήνες, κανένας δεν ανησυχούσε για το λόγο ύπαρξης εργαζόμενων φτωχών - τα καπρίτσια των βασιλισσών ήταν απείρως πιο διασκεδαστικά και ενδιαφέροντα.

«Ευθύς εκ γενετής», έγραφε ο Αριστοτέλης, «κάποιοι είναι προορισμένοι να τους κυβερνούν και άλλοι για να άρχουν»[31] *(ένια διέστηκε τα μεν επί το άρχεσθαι τα δ' επί το άρχειν)* και σ' αυτή την παρατήρηση συνοψιζόταν όχι τόσο η περιφρόνηση όσο η αδιαφορία με την οποία οι πρώτοι φιλόσοφοι αντιμετώπιζαν τον κόσμο της καθημερινότητας. Η ύπαρξη ενός τεράστιου εργατικού υποστρώματος θεωρούνταν απλά ως δεδομένη και ζητήματα χρηματικά καθώς και ζητήματα αγοράς θεωρούνταν όχι μόνο επίμοχθα αλλά και πολύ χυδαία για να ασχολείται μαζί τους κάποιος ευγενής και λόγιος. Τα δικαιώματα των βασιλέων, είτε θεία είτε εγκόσμια, και τα μεγάλα ερωτήματα για την κοσμική και την πνευματική εξουσία, αυτά παρείχαν την αρένα για την αναμέτρηση των ιδεών - και όχι οι διεκδικήσεις των αδίστακτων εμπόρων. Παρ' όλο που ο ιδιωτικός πλούτος έπαιζε κάποιο ρόλο στη λειτουργία του υλικού κόσμου, μέχρι να γενικευτεί ο αγώνας για την απόκτηση πλούτου και να γίνει ολοφάνερα ζωτικός για την κοινωνία, δεν υπήρχε λόγος ύπαρξης μιας γενικής φιλοσοφίας του πλούτου.

Βέβαια, για λίγο, θα μπορούσε κανείς να αγνοήσει την άσχημη ανταγωνιστική πλευρά του κόσμου της αγοράς. Ύστερα θα μπορούσε να επιτεθεί λάβρος εναντίον του. Τελικά, όταν είχε πια διεισδύσει στα άβατα των ίδιων των φιλοσόφων, θα ήταν καλύτερα να ρωτήσει κανείς κατά πόσο ακόμα κι εδώ δεν μπορούσαν να διαπιστωθούν οι ενδείξεις κάποιου κυρίαρχου προτύπου. Σ' αυτό το σκοπό, επί διακόσια χρόνια πριν από τον Adam Smith, έστρεψαν οι φιλόσοφοι τις θεωρίες τους για την καθημερινή ζωή.

Αλλά σε τι περίεργη σειρά καλουπιών κατάφεραν να χωρέσουν τον κόσμο στις προσπάθειές τους να αποκαλύψουν τις υποκρυπτόμενες σκοπιμότητές του!

Στην αρχή, ο φοβερός αγώνας για επιβίωση βρήκε τη δικαίωσή του στη συσσώρευση χρυσού. Ο Χριστόφορος Κολόμβος, ο Κορτές και ο Φράνσις Ντρέικ δεν ήταν μόνο εξερευνητές για λογαριασμό των κυβερνήσεών τους. Θεωρούνταν, επίσης, παράγοντες *οικονομικής προόδου.* Για τους μερκαντιλιστές (όπως αποκαλούμε την ομάδα των επιφυλλιδογράφων και των δοκιμιογράφων που έγραψαν για το εμπόριο), ήταν αυταπόδεικτο ότι η εθνική ισχύς ήταν ο φυσικός σκοπός της οικονομικής δραστηριότητας, και ότι το πιο σπουδαίο συστατικό για την εθνική ισχύ ήταν ο χρυσός. Η φιλοσοφία τους, λοιπόν, αφορούσε μεγάλους στόλους και περιπέτειες, πλούτο για τους βασιλείς και λιτότητα για το έθνος, και μια ακράδαντη πεποίθηση ότι, αν όλα πήγαιναν κατ' ευχή στην αναζήτηση πλούτου, ένα έθνος δεν μπορούσε παρά να μεγαλουργεί.

Υπήρχε κάποια συνεκτική έννοια πίσω απ' αυτές τις ιδέες; Εδώ ερχόμαστε για πρώτη φορά αντιμέτωποι με την ιδέα που αναφέρεται στο τέλος του προλόγου μας - την ιδέα ότι τα «οράματα» βρίσκονται πίσω και πριν από την πράξη. Υπάρχει, μάλιστα, η απεικόνιση ενός τέτοιου οράματος στην προμετωπίδα του *Λεβιάθαν,* του βαρυσήμαντου εκείνου έργου που εξέδωσε το 1651 ο Άγγλος φιλόσοφος και πολιτειολόγος Thomas Hobbes. Η βινιέτα δείχνει μια τεράστια φιγούρα να ορθώνεται προστατευτικά πάνω από μια γαλήνια υπαίθρια έκταση. Πρόκειται για ένα βασιλιά -με ξίφος στο ένα χέρι και σκήπτρο στο άλλο- του οποίου η πανοπλία αν την κοιτάξεις από κοντά αποκαλύπτεται ότι αποτελείται από πλακίδια και πάνω σε κάθε πλακίδιο απεικονίζεται μια ανθρώπινη κεφαλή.

Σημειώστε ότι το όραμα αυτό είναι πολιτικό, όχι οικονομικό. Το κεντρικό επιχείρημα του *Λεβιάθαν* είναι ότι ένα πανίσχυρο κράτος είναι αναγκαίο για να προστατεύσει τους ανθρώπους από μια ζωή που, σύμφωνα με την περιγραφή του Hobbes, θα ήταν «μοναχική, φτωχική, μοχθηρή, κτηνώδης και σύντομη»[32].

Παρότι οι εμπορικές δραστηριότητες έπαιξαν σημαντικό ρόλο, εκτός από την υποστήριξη που παρείχαν στον πρωταρχικό ρόλο του κράτους, ταυτόχρονα απειλούσαν να τον υπονομεύσουν. Έτσι, παρά το ενδιαφέρον για τη συσσώρευση χρυσού, μια από τις συνηθισμένες ανησυχίες όλων των βασιλικών οίκων ήταν ότι τα εμπορικά πλοία θα μετέφεραν χρυσό στο εξωτερικό, όπου θα τον ξόδευαν για μετάξι και άλλα είδη πολυτελείας, πράγμα που άδειαζε το βασιλικό θησαυροφυλάκιο.

Ωστόσο, ακόμα κι εδώ, το όραμα χρησιμεύει ως η βάση για τις πρώτες προσπάθειες να διατυπωθεί αυτό που θα ονομάζαμε οικονομική ανάλυση. Ακόμα και πριν απ' την έκδοση του *Λεβιάθαν,* οι εκπρόσωποι του εμπορικού κόσμου κυκλοφορούσαν φυλλάδια, με σκοπό να καταδείξουν ότι τα εμπορικά πλοία που έπλεαν στα νερά του Τάμεση ήταν ατού και όχι απειλή για τη μοναρχία. Πράγματι, μέρος του χρυσού που μετέφεραν στο εξωτερικό θα ξοδευόταν για την αγορά ξένων προϊόντων, αλλά τα βρετανικά προϊόντα, που επίσης μετέφεραν, θα επωλούντο για την απόκτηση ακόμα περισσότερου χρυσού. Μάλιστα, όπως εξηγούσε ο Thomas Μουν, διευθυντής της Εταιρίας Ανατολικών Ινδιών, στο *Ο θησαυρός της Αγγλίας από το εξωτερικό εμπόριο*[33]*,* το «σύνηθες μέσο» με το οποίο ένα έθνος αυξάνει τον πλούτο του και τους θησαυρούς του είναι το εμπόριο, «όπου θα πρέπει πάντοτε να τηρούμε τον εξής κανόνα: να πουλάμε εμείς στους ξένους περισσότερα κατ' έτος απ' όσα θα καταναλώνουμε εμείς από τα δικά τους σε αξία».

Ήδη το 18^{ο} αιώνα η αρχική έμφαση στον χρυσό άρχιζε να φαίνεται κάπως απλοϊκή. Νέες θεωρητικές σχολές εμφανίζονταν οι οποίες έδιναν όλο και μεγαλύτερη έμφαση στο

εμπόριο ως την κύρια πηγή εθνικής ζωτικότητας. Έτσι, το φιλοσοφικά ερώτημα με το οποίο καταπιάνονταν ήταν όχι το πώς θα μπορούσαν να ελέγξουν την αγορά χρυσού, αλλά το πώς θα δημιουργηθεί όλο και περισσότερος πλούτος με την υποβοήθηση της ανερχόμενης τάξης των εμπόρων στην προώθηση των λειτουργιών της.

Η νέα φιλοσοφία έφερε μαζί της ένα νέο κοινωνικό πρόβλημα: **πως να μείνουν οι φτωχοί** φτωχοί. Ήταν γενικά παραδεκτό ότι, αν δεν παρέμεναν οι φτωχοί ως είχαν, δεν μπορούσε να βασιστεί κανείς επάνω τους ότι θα έκαναν τη δουλειά τους χωρίς να απαιτούν εξωφρενικούς μισθούς. «Για να είναι η κοινωνία ευχαριστημένη.... είναι απαραίτητο μεγάλα τμήματα του πληθυσμού να είναι αμόρφωτοι καθώς επίσης και φτωχοί»[34], έγραφε ο Bernard Mandeville, ο ευφυέστερος και μοχθηρότερος κοινωνικός σχολιαστής των αρχών του δέκατου όγδοου αιώνα. Έτσι οι μερκαντιλιστές συγγραφείς κοίταζαν το φτηνό αγροτικό και βιομηχανικό εργατικό δυναμικό της Αγγλίας και ένευαν επιδοκιμαστικά.

Ο χρυσός και το εμπόριο δεν ήταν, με κανέναν τρόπο, οι μοναδικές ιδέες που επέβαλαν κάποιου είδους τάξη στο χάος της καθημερινής ζωής. Υπήρχαν αμέτρητοι επιφυλλιδογράφοι, κληρικοί, εκκεντρικοί και μισαλλόδοξοι, οι οποίοι αναζητούσαν τη δικαίωση -ή την καταδίκη- της κοινωνίας με μια δεκάδα διαφορετικές εξηγήσεις. Το πρόβλημα όμως ήταν ότι όλα τα μοντέλα ήταν τελείως ανεπαρκή. Κάποιος έλεγε ότι ένα έθνος προφανώς δεν πρέπει να αγοράζει περισσότερα απ' όσα πουλάει, ενώ κάποιος άλλος υποστήριζε σθεναρά ότι ένα έθνος προφανώς ευημερούσε περισσότερο αν έπαιρνε περισσότερα απ' αυτά που έδινε σε αντάλλαγμα. Άλλοι υποστήριζαν ότι το εμπόριο ήταν αυτό που έκανε ένα έθνος πλούσιο, και επαινούσαν τους εμπόρους. Άλλοι πάλι αντέτασσαν ότι το εμπόριο δεν ήταν παρά ένα παράσιτο στο υγιές σώμα των αγροτών. Κάποιοι έλεγαν ότι οι φτωχοί προορίζονταν απ' το Θεό να είναι φτωχοί και, ακόμα κι αν δεν ήταν έτσι, η φτώχεια τους ήταν απαραίτητη για τον πλούτο του έθνους. Άλλοι έβλεπαν στην εξαθλίωση ένα κοινωνικό κακό και δεν καταλάβαιναν πώς η φτώχεια μπορούσε να παραγάγει πλούτο.

Μέσα από το κομφούζιο των αντικρουόμενων εκλογικεύσεων ένα πράγμα ήταν ξεκάθαρο: ο άνθρωπος έπρεπε να έχει κάποιου είδους διανοητική διευθέτηση που να τον βοηθά να καταλάβει τον κόσμο στον οποίο ζούσε. Ο σκληρός και αγχωτικός κόσμος της οικονομίας φαινόταν πιο σημαντικός παρά ποτέ. Δεν είναι να απορεί κανείς που ο Δρ Σάμιουελ Τζόνσον είπε: «Τίποτα δεν απαιτεί από τη φιλοσοφία περισσότερη επεξήγηση από το εμπόριο». Με άλλα λόγια, είχε έρθει ο καιρός των οικονομολόγων.

Μέσα από το κομφούζιο ξεπήδησε επίσης ένας φιλόσοφος εκπληκτικού εύρους. Ο Adam Smith δημοσίευσε το 1776 το έργο του *Έρευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations),* δημιουργώντας άλλη μια επανάσταση εκείνο το μοιραίο χρόνο. Μια πολιτική δημοκρατία γεννιόταν στη μια πλευρά του ωκεανού. Ένα οικονομικό προσχέδιο ξεδιπλωνόταν απ' την άλλη. Αλλά, ενώ το πολιτικό παράδειγμα της Αμερικής δεν το ακολούθησε ολόκληρη η Ευρώπη, μόλις ο Adam Smith έδειξε την πρώτη αληθινή απεικόνιση της σύγχρονης κοινωνίας, ολόκληρος ο δυτικός κόσμος έγινε ο κόσμος του Adam Smith: το όραμά του έγινε η συνταγή που χρησιμοποίησαν γενιές ολόκληρες για να ερμηνεύσουν τον κόσμο. Ο Adam Smith ποτέ δεν θα θεωρούσε τον εαυτό του ως επαναστάτη. Απλώς εξηγούσε αυτό που στον ίδιο φαινόταν ξεκάθαρο, λογικό και συντηρητικό. Όμως, έδωσε στον κόσμο την εικόνα του για την οποία έψαχνε. Μετά τον *Πλούτο των Εθνών,* οι άνθρωποι άρχισαν να βλέπουν τον κόσμο γύρω τους με διαφορετικά μάτια. Είδαν πώς το έργο τους εναρμονιζόταν με ολόκληρη την κοινωνία και είδαν επίσης ότι η κοινωνία ως σύνολο προχωρούσε με μεγαλοπρεπή βηματισμό προς ένα απόμακρο πλην όμως ορατό σκοπό. Με λίγα λόγια, είχε αναδυθεί ένα νέο όραμα.

3. Ο ΥΠΕΡΟΧΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ADAM SMITH

Τι ήταν αυτό το νέο όραμα; Όπως θα περίμενε κανείς, δεν ήταν μια Πολιτεία αλλά ένα Σύστημα - για την ακρίβεια, ένα Σύστημα Τέλειας Ελευθερίας. Θα ήταν, όμως, λάθος να εγκύψουμε στην εντυπωσιακή αυτή σύλληψη αν δεν κάναμε πρώτα τη γνωριμία του εξίσου εντυπωσιακού, και οπωσδήποτε ασυνήθιστου, δημιουργού της.

Τη δεκαετία του 1760, όποιος επισκεπτόταν την Αγγλία ήταν πολύ πιθανό να ακούσει για κάποιον Adam Smith, στο Πανεπιστήμιο της Γλασκόβης. Ο dr Smith ήταν πολύ γνωστός αν όχι πασίγνωστος. Ο Βολτέρος είχε ακουστά γι' αυτόν, ο David Χιουμ ήταν στενός του φίλος, φοιτητές είχαν έρθει ακόμα κι από τη Ρωσία να ακούσουν τις στρυφνές πλην όμως παθιασμένες διαλέξεις του. Εκτός από τα ακαδημαϊκά του επιτεύγματα, ο Δρ Smith ήταν γνωστός και για την εντυπωσιακή προσωπικότητά του. Ήταν, για παράδειγμα, διαβόητος για την αφηρημάδα του. Μια φορά, καθώς περπατούσε μ' ένα φίλο του και είχαν ανοίξει σοβαρή συζήτηση, έπεσε μέσα σ' ένα λάκκο βυρσοδεψίας· λέγεται επίσης ότι μια φορά έφτιαξε ένα ρόφημα με ψωμί και βούτυρο και αποφάνθηκε ότι ήταν το χειρότερο τσάι που ήπιε ποτέ. Όμως οι ουκ ολίγες προσωπικές του ιδιορρυθμίες δεν στέκονταν εμπόδιο στις διανοητικές του επιδόσεις. Ο Adam Smith συγκαταλεγόταν στους εξέχοντες φιλοσόφους της εποχής του.[35]

Στη Γλασκόβη, ο Adam Smith έδινε διαλέξεις για τα προβλήματα της Φιλοσοφίας της Ηθικής, ένα γνωστικό αντικείμενο με μεγαλύτερη ευρύτητα τότε απ' ό,τι σήμερα. Η Φιλοσοφία της Ηθικής περιλάμβανε Θεολογία της Φύσης, Ηθική, Δίκαιο και Πολιτική Οικονομία: έτσι κάλυπτε ολόκληρο το φάσμα από τις πιο ευγενείς παρορμήσεις του ανθρώπου για τάξη και αρμονία μέχρι τις κάπως λιγότερο εύτακτες και αρμονικές δραστηριότητές του στα πλαίσια της εξασφάλισης των προς το ζην.

Η Θεολογία της Φύσης -η αναζήτηση κάποιας σκοπιμότητας μέσα στην ακαταστασία του σύμπαντος- ήταν, από πολύ παλιά, αντικείμενο της ανθρώπινης τάσης για εκλογίκευση. Ο ταξιδιώτης μας θα ένιωθε πολύ άνετα καθώς ο Δρ Smith ανέλυε τους φυσικούς νόμους που βρίσκονται πίσω από το φαινομενικό χάος του σύμπαντος. Αλλά, όταν έφτανε στο άλλο άκρο του φάσματος -την αναζήτηση μιας μεγαλειώδους αρχιτεκτονικής πίσω απ' το τρελοκομείο της καθημερινής ζωής- ο ταξιδιώτης μας μπορεί να ένιωθε ότι ο σεβαστός καθηγητής επέκτεινε τη φιλοσοφία πέρα από τα αποδεκτά της όρια.

Γιατί, αν η κοινοτική σκηνή της Αγγλίας στο τέλος του 18ου αιώνα θύμιζε κάτι, αυτό σίγουρα δεν ήταν η ορθολογική τάξη ή ο ηθικός σκοπός. Μόλις κάποιος απομάκρυνε το βλέμμα του από την άνετη ζωή των εισοδηματιών, η κοινωνία έμοιαζε περισσότερο μ' έναν άγριο αγώνα για επιβίωση στην χειρότερή του μορφή. Έξω από τα σαλόνια του Λονδίνου ή τα όμορφα αρχοντικά των κομητειών, το μόνο που έβλεπε κανείς ήταν αρπακτικότητα, σκληρότητα και εξαχρείωση, ανάμικτα με τα πιο παράλογα και περίεργα έθιμα και παραδόσεις από κάποιες ακόμα παλιότερες και πιο αναχρονιστικές εποχές. Το κοινωνικό σώμα έμοιαζε λιγότερο με μια καλορυθμισμένη μηχανή όπου κάθε μέρος ήταν φανερό ότι συνεισέφερε στο σύνολο, και περισσότερο με κάποια από τις περίεργες ατμομηχανές του Τζέιμς Βατ: μαύρη, θορυβώδης, χαμηλής απόδοσης, επικίνδυνη. Τι περίεργο, αλήθεια, που ο καθηγητής Smith ισχυριζόταν ότι έβλεπε τάξη, σχεδιασμό και σκοπό σε όλα αυτά!

Φανταστείτε, για παράδειγμα, να είχε πάει ο επισκέπτης μας να δει τα ορυχεία κασσιτέρου στην Κορνουάλη.[36] Εκεί θα έβλεπε μεταλλωρύχους να κατεβαίνουν στα σκοτεινά πηγάδια, όπου φτάνοντας στον πάτο έβγαζαν ένα κερί απ' τη ζώνη τους και ξάπλωναν για έναν υπνάκο, μέχρι που έλιωνε το κερί. Μετά, δούλευαν για δυο-τρεις ώρες μέχρι το επόμενο

καθιερωμένο διάλειμμα, που αυτή τη φορά διαρκούσε όσο χρειαζόταν να καπνίσουν μια πίπα. Τη μισή μέρα την περνούσαν τεμπελιάζοντας, την άλλη μισή σκάβοντας στις φλέβες. Αν όμως ο ταξιδιώτης μας ταξίδευε βόρεια και είχε το κουράγιο να κατέβει στα πηγάδια του Ντάραμ ή του Νορθάμπερλαντ, θα έβλεπε κάτι τελείως διαφορετικό. Εδώ άνδρες και γυναίκες δούλευαν μαζί, γυμνοί μέχρι τη μέση, και από την εξάντληση είχαν καταντήσει αξιοθρήνητοι υπάνθρωποι. Εδώ επικρατούσαν τα πιο άγρια και βάναυσα ήθη. Σεξουαλικές ορέξεις ξυπνούσαν και ικανοποιούνταν πάραυτα μέσα σε κάποια ερημική στοά. Παιδιά από επτά έως δέκα ετών, που τους χειμερινούς μήνες δεν έβλεπαν ούτε το φως της μέρας, ήταν θύματα εκμετάλλευσης και κακομεταχείρισης, και παίρνανε ένα ξεροκόμματο για να βοηθούν τους μεταλλωρύχους στη μετακίνηση των κάδων με το κάρβουνο. Έγκυες γυναίκες έσερναν βαγόνια με κάρβουνα σαν να ήταν άλογα και μερικές φορές γεννούσαν μέσα στις σκοτεινές σπηλιές.

Αλλά δεν ήταν μόνο στα ορυχεία που η ζωή φαινόταν να είναι γραφική, παραδοσιακή ή απάνθρωπη. Και στην επιφάνεια της γης ένας παρατηρητής θα έβλεπε καταστάσεις που ελάχιστα περισσότερο διέπονταν από τάξη, αρμονία και σχεδιασμό. Σε πολλά μέρη της υπαίθρου, ομάδες φτωχών αγροτών περιφέρονταν σε αναζήτηση εργασίας. Από τα ορεινά της Ουαλίας, Λόχοι Αρχαίων Βρετανών[37] (όπως τους άρεσε να αυτοαποκαλούνται) κατηφόριζαν ομαδικά στα πεδινά την εποχή του θερισμού. Πότε ολόκληρη η ομάδα μοιραζόταν ένα μόνο άλογο, χωρίς σέλα και χαλινάρια, και πότε ταξίδευαν όλοι πεζοί. Συχνά, αγγλικά μιλούσε ένας μόνο απ' όλη την ομάδα, που αναλάμβανε να κάνει το διερμηνέα ανάμεσα στην ομάδα και τους αγροκτηματίες, στα χωράφια των οποίων προσφέρονταν να βοηθήσουν στο θέρισμα. Δεν ήταν περίεργο που οι αμοιβές τους σπάνια ξεπερνούσαν τις έξι πένες ημερησίως.

Και τέλος, αν ο επισκέπτης μας σταματούσε σε κάποια βιομηχανική πόλη, θα έβλεπε άλλα πάλι αξιοπερίεργα φαινόμενα, που ούτε αυτά υποδήλωναν τάξη στο ανεκπαίδευτο μάτι. Μπορεί να έμενε έκθαμβος με το εργοστάσιο που είχαν χτίσει οι αδελφοί Lombe το 1742. Ήταν ένα τεράστιο κτίσμα για τα μέτρα της εποχής. Είχε έξι ορόφους και μήκος 150 μέτρα, και μέσα υπήρχαν μηχανήματα που, όπως περιέγραφε ο Daniel Ντεφόε, αποτελούνταν από «26.586 τροχούς και 97.746 κινήσεις, τα οποία επεξεργάζονται 73.726 γιάρδες μεταξωτών νημάτων κάθε φορά που γυρίζει ο τροχός, δηλαδή τρεις φορές το λεπτό»[38]. Εξίσου αξιοσημείωτο ήταν ότι παιδιά που δούλευαν στις μηχανές καθ' όλο το εικοσιτετράωρο, για δώδεκα ή δεκατέσσερις ώρες το καθένα, μαγείρευαν το φαγητό τους σε λιγδιασμένα μαύρα καζάνια και στεγάζονταν με βάρδιες σε θαλάμους όπου, όπως λεγόταν, τα κρεβάτια ήταν πάντα ζεστά.[39]

Ο κόσμος του 18ου αιώνα ήταν παράξενος, αποτρόπαιος και ασυστηματοποίητος για τον παρατηρητή όχι μόνο του σήμερα αλλά κι εκείνου του καιρού. Γι' αυτό είναι ακόμα πιο αξιοπερίεργο ότι ο κόσμος αυτός μπορούσε να συμφιλιωθεί με τη Φιλοσοφία της Ηθικής που οραματιζόταν ο Δρ Smith ή ότι αυτός ο πολυμαθής άνθρωπος ισχυριζόταν ότι σ' αυτό τον κόσμο έβλεπε το ξεκάθαρο περίγραμμα μεγαλειωδών νόμων με σκοπιμότητα που σχημάτιζαν ένα αποτελεσματικό υπερσύνολο, γεμάτο σημασία.

Τι είδους άνθρωπος ήταν αυτός ο ευγενικός φιλόσοφος;

«Είμαι εραστής των βιβλίων μου και μόνο»[40]. Έτσι περιέγραψε κάποτε ο Adam Smith τον εαυτό του σε κάποιον φίλο του, ενώ ταυτόχρονα επιδείκνυε με καμάρι τη βιβλιοθήκη του. Σίγουρα δεν ήταν όμορφος άντρας. Το προφίλ του πάνω σε κάποιο μετάλλιο μάς δείχνει ότι είχε προεξέχον κάτω χείλος ενώ η μύτη του ήταν γαμψή και τα εξόφθαλμα μάτια του προεξείχαν κάτω από βαριά βλέφαρα. Σε όλη του τη ζωή ο Smith έπασχε από καταθλίψεις.

Το κεφάλι του έτρεμε και μιλούσε μ' ένα περίεργο τραύλισμα.

Επιπλέον, υπήρχε και η διαβόητη αφηρημάδα του. Στη δεκαετία του 1780, όταν ο Smith κόντευε τα εξήντα, οι κάτοικοι του Εδιμβούργου απολάμβαναν συχνά το διασκεδαστικό θέαμα που προσέφερε ο πιο διάσημος συμπολίτης τους, ντυμένος με ανοιχτόχρωμο παλτό, παντελόνι μέχρι το γόνατο, λευκές μεταξωτές κάλτσες, παπούτσια με αγκράφα, καστόρινο καπέλο με πλατύ μπορ και μπαστούνι, καθώς κατηφόριζε τα καλντερίμια της πόλης με τα μάτια να αγναντεύουν το άπειρο και τα χείλια του να κινούνται στο ρυθμό μιας σιωπηρής διάλεξης. Κάθε δυο βήματα κοντοστεκόταν σαν να επρόκειτο να αλλάξει κατεύθυνση ή ακόμα και να γυρίσει πίσω. Κάποιος φίλος του χαρακτήρισε το περπάτημά του ως «σκωληκοειδές».

Υπάρχουν πάμπολλες αφηγήσεις που έχουν να κάνουν με τη αφηρημάδα του. Κάποια φορά κατέβηκε στον κήπο του ντυμένος μόνο με μια ρόμπα και, απορροφημένος από τις σκέψεις του, περπάτησε είκοσι πέντε χιλιόμετρα πριν το συνειδητοποιήσει. Μια άλλη φορά, καθώς ο Smith έκανε βόλτα στο Εδιμβούργο μ' έναν επιφανή φίλο του, κάποιος φρουρός παρουσίασε το ακόντιό του σε χαιρετισμό. Ο Smith, ο οποίος είχε δεχθεί παρόμοιες τιμές σε άπειρες περιπτώσεις, ξαφνικά λες και υπνωτίστηκε από το στρατιώτη που τον χαιρετούσε. Ανταπέδωσε την τιμή με το μπαστούνι του και, προς μεγάλη και συνεχιζόμενη έκπληξη τού συντρόφου του, ακολούθησε κατά βήμα το στρατιώτη αντιγράφοντας με το μπαστούνι του κάθε κίνηση του ακοντίου. Όταν επανέκτησε συνείδηση της πραγματικότητας, στεκόταν στην κορυφή μιας σκάλας με το μπαστούνι επί σκοπόν. Μη συναισθανόμενος ότι είχε κάνει κάτι ασυνήθιστο, χαμήλωσε το μπαστούνι του και συνέχισε τη συζήτηση από εκεί που την είχε αφήσει.

Αυτός ο αφηρημένος καθηγητής γεννήθηκε το 1723 στην πόλη Kirkcaldy στην κομητεία Φάιφ της Σκοτίας. Το Kirkcaldy είχε πληθυσμό χιλίων πεντακοσίων κατοίκων. Την εποχή που γεννήθηκε ο Smith, κάποιοι από τους κατοίκους χρησιμοποιούσαν ακόμα καρφιά για χρήματα. Όταν ήταν τεσσάρων ετών, συνέβη κάτι πολύ παράξενο. Μια ομάδα περιπλανώμενων τσιγγάνων απήγαγε τον Smith. Μετά από ενέργειες του θείου του (ο πατέρας του είχε πεθάνει πριν ακόμα γεννηθεί ο Adam) οι τσιγγάνοι εντοπίστηκαν, καταδιώχτηκαν και, πάνω στη συμπλοκή που επακολούθησε, εγκατέλειψαν τον μικρό Adam στην άκρη του δρόμου. «Φοβάμαι ότι, σαν τσιγγάνος, θα ήταν άθλιος», λέει ένας από τους πρώτους βιογράφους του.

Από την αρχή, ο Smith ήταν επιμελής μαθητής παρ' όλο που, και σαν παιδί ακόμα, περνούσε κρίσεις αφηρημάδας. Ήταν προφανώς φτιαγμένος για καθηγητής, κι έτσι στα δεκαεπτά του, πήγε στην Oxford με υποτροφία -κάνοντας το ταξίδι με άλογο- και παρέμεινε εκεί για έξι χρόνια. Τότε, βέβαια, η Oxford δεν ήταν ακόμα το κάστρο της μάθησης που έγινε αργότερα. Οι πιο πολλοί από τους διορισμένους καθηγητές είχαν πάψει ακόμα και να προσποιούνται ότι διδάσκουν. Ένας ξένος ταξιδιώτης περιγράφει την έκπληξή του από μια δημόσια συζήτηση του 1788. Και οι τέσσερις «συνομιλητές» πέρασαν τον καθορισμένο χρόνο σε απόλυτη σιωπή, όλοι τους απορροφημένοι από την ανάγνωση κάποιου λαϊκού μυθιστορήματος της εποχής. Εφόσον λοιπόν η διδασκαλία ήταν η εξαίρεση παρά ο κανόνας, ο Smith πέρασε τα φοιτητικά του χρόνια χωρίς ιδιαίτερη καθοδήγηση, διαβάζοντας μόνος του ό,τι αυτός θεωρούσε σωστό. Μια φορά, μάλιστα, παραλίγο να αποβληθεί από το πανεπιστήμιο γιατί βρέθηκε στο δωμάτιό του ένα αντίτυπο από το βιβλίο του David Χιουμ *Πραγματεία πάνω στην ανθρώπινη φύση.* Ο Χιουμ δεν θεωρούνταν τότε κατάλληλο ανάγνωσμα ούτε για έναν μελλοντικό φιλόσοφο.

Το 1751 -πριν γίνει είκοσι οκτώ ετών- προσφέρθηκε στον Smith η έδρα της Λογικής στο

πανεπιστήμιο της Γλασκόβης και, αμέσως μετά, του δόθηκε η έδρα της Φιλοσοφίας της Ηθικής. Σε αντίθεση με την Oxford, η Γλασκόβη ήταν ένα σοβαρό κέντρο αυτού που αργότερα ονομάστηκε «ο Σκοτσέζικος Διαφωτισμός», και διακρινόταν για τα ταλέντα της. Παρ' όλα αυτά, διέφερε πολύ από τη σύγχρονη έννοια του πανεπιστημίου. Το σεμνότυφο καθηγητικό κατεστημένο δεν ενέκρινε τον ενθουσιασμό και την έλλειψη σοβαρότητας στη συμπεριφορά του Smith. Κατηγορήθηκε ότι μερικές φορές χαμογελούσε την ώρα της θείας λειτουργίας (προφανώς στη διάρκεια κάποιας από τις ονειροπολήσεις του), ότι ήταν πιστός φίλος εκείνου του απαράδεκτου Χιουμ, ότι δεν έκανε κατηχητικό τις Κυριακές, ότι έκανε αίτηση στη Σύγκλητο να του επιτρέψει να καταργήσει την προσευχή στην αρχή του μαθήματος, και ότι οι προσευχές του θύμιζαν «φυσική θρησκεία». Ίσως να κατανοήσουμε καλύτερα την κατάσταση αν θυμηθούμε ότι ο Φράνσις Χάτσισον, που ήταν καθηγητής του Smith, πρωτοτύπησε όταν αρνήθηκε να διδάξει τους φοιτητές του στη λατινική γλώσσα!

Οι αποδοκιμασίες δεν πρέπει να ήταν πολύ έντονες μια και το 1758 ο Smith έγινε Κοσμήτορας. Αναμφισβήτητα ήταν ευτυχισμένος στη Γλασκόβη. Τα βράδια έπαιζε χαρτιά -η αφηρημάδα του τον έκανε κάπως αναξιόπιστο ως παίκτη- ήταν μέλος διαφόρων ομίλων διανοουμένων και ζούσε μια ήσυχη ζωή. Ήταν αγαπητός στους φοιτητές του, διακεκριμένος ομιλητής -ακόμα και ο Μπόσγουελ πήγε να τον ακούσει- ενώ το περπάτημά του και ο περίεργος τρόπος ομιλίας του δημιούργησαν σχολή. Ακόμα και μικρές προτομές του εμφανίστηκαν στις προθήκες των βιβλιοπωλείων.

Δεν ήταν, όμως, μόνο η εκκεντρική του προσωπικότητα που του έδινε κύρος. Το 1759 εξέδωσε ένα βιβλίο που αμέσως δημιούργησε αίσθηση. Είχε τον τίτλο *Η θεωρία των ηθικών συναισθημάτων (The Theory of Moral Sentiments),* και κατέταξε τον Smith αμέσως στην πρωτοκαθεδρία των Άγγλων φιλοσόφων. Η *Θεωρία* ήταν μια έρευνα για την προέλευση της ηθικής επιδοκιμασίας και αποδοκιμασίας. Πώς είναι δυνατόν ο άνθρωπος, ο οποίος είναι πλάσμα ιδιοτελές, να διατυπώνει ηθικές κρίσεις στις οποίες η ιδιοτέλεια φαίνεται να αναστέλλεται ή να μεταστοιχειώνεται σε κάτι ανώτερο; Ο Smith υποστήριζε ότι η απάντηση βρίσκεται στην ικανότητά μας να μπαίνουμε στη θέση κάποιου τρίτου, κάποιου αντικειμενικού παρατηρητή, και, μ' αυτό τον τρόπο, να διαμορφώνουμε μια αίσθηση ομοφροσύνης με την αντικειμενική (σε αντίθεση με την εγωιστική) υπόσταση της υπόθεσης.

Το βιβλίο και τα προβλήματα που προσέγγιζε προσέλκυσαν το ευρύτερο ενδιαφέρον. Στη Γερμανία, το «πρόβλημα του Adam Smith» (das Adam Smith Problem) έγινε ένα προσφιλές θέμα συζητήσεων. Και, πράγμα ακόμα πιο σημαντικό από τη δική μας σκοπιά, η πραγματεία έτυχε της εύνοιας ενός πολύ ενδιαφέροντος ανθρώπου, του Καρόλου Townshend.

Ο Townshend είναι μια από εκείνες τις υπέροχες μορφές που κόσμησαν το 18^{ο} αιώνα. Πνευματώδης και μορφωμένος, ο Townshend ήταν, όπως τον περιέγραφε ο Οράτιος Γουόλπολ, «άνθρωπος προικισμένος με όλα τα μεγάλα ταλέντα, ο οποίος θα ήταν ο σημαντικότερος άνθρωπος της εποχής του αν διέθετε κοινή ειλικρίνεια, κοινή σταθερότητα και κοινή λογική»[41]. Η αστάθεια του χαρακτήρα του ήταν διαβόητη[42]: ένα χωρατό της εποχής αναφέρει ότι ο κύριος Townshend είχε ένα πόνο στο πλευρό κάποτε, αλλά αρνιόταν να διευκρινίσει σε ποιο πλευρό τον είχε. Απόδειξη της έλλειψης κοινής λογικής που τον χαρακτήριζε, ήταν το ότι ο Townshend, ως υπουργός των οικονομικών, συνέβαλε στην επίσπευση της Αμερικανικής Επανάστασης, πρώτον, με το να αρνηθεί στους άποικους το δικαίωμα να εκλέγουν τους δικαστές τους και, δεύτερον, επιβάλλοντας βαρύτατους δασμούς στο αμερικάνικο τσάι.

Αλλά, παρά την έλλειψη πολιτικής διορατικότητας που τον χαρακτήριζε, ο Townshend ήταν σοβαρός μελετητής της φιλοσοφίας και της πολιτικής, και, ως εκ τούτου, οπαδός του Adam Smith. Το σημαντικότερο, όμως, ήταν ότι είχε τη δυνατότητα να κάνει στον Smith μια ασυνήθιστη προσφορά. Το 1754, ο Townshend είχε κάνει έναν λαμπρό και επωφελή γάμο με τη κόμισσα του Νταλκίθ, χήρα του δούκα του Μπεκλού, και τώρα έψαχνε να βρει καθηγητή για το γιο της γυναίκας του. Η μόρφωση ενός νέου της υψηλής κοινωνίας περιλάμβανε πρωτίστως την περιήγηση των μεγαλύτερων πολιτιστικών κέντρων της Ευρώπης, όπου μπορούσε να αποκτήσει το λούστρο που τόσο εγκωμίαζε ο Λόρδος Τσέστερφιλντ. Ο Δρ Adam Smith θα ήταν ιδανικός συνοδός για το νεαρό δούκα, σκέφθηκε ο Townshend, κι έτσι του πρόσφερε πεντακόσιες λίρες ετησίως, συν τα έξοδά του, συν μια ετήσια σύνταξη πεντακοσίων λιρών για το υπόλοιπο του βίου του. Ήταν το είδος της προσφοράς που δύσκολα αρνιέται κανείς. Ο Smith, στην καλύτερη περίπτωση, δεν έβγαζε πάνω από εκατόν εβδομήντα λίρες από δίδακτρα, τα οποία, εκείνη την εποχή, οι καθηγητές εισέπρατταν απευθείας απ' τους φοιτητές. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι οι φοιτητές του αρνήθηκαν να δεχτούν επιστροφή των διδάκτρων από τον δρα Smith όταν έφυγε, λέγοντας ότι είχαν αποζημιωθεί με το παραπάνω.

Ο καθηγητής και ο νεαρός ευγενής έφυγαν για τη Γαλλία το 1764. Τους επόμενους δεκαοκτώ μήνες έμειναν στην Τουλούζη, όπου ο συνδυασμός της αφόρητα ανιαρής συντροφιάς και τα πενιχρότατα γαλλικά του Smith έκαναν τη συντηρητική ζωή της Γλασκόβης να θυμίζει ξεφάντωμα. Μετά πήγαν στο νότο της Γαλλίας (όπου συνάντησε και λάτρεψε τον Βολτέρο, και απέκρουσε την ερωτική πολιορκία κάποιας μαρκησίας), μετά πήγαν στη Γενεύη και κατέληξαν στο Παρίσι. Για να διασκεδάσει την πλήξη της επαρχίας, ο Smith άρχισε να προετοιμάζει μια πραγματεία πάνω στην πολιτική οικονομία - ένα θέμα που είχε διδάξει στη Γλασκόβη, το είχε συζητήσει πολλές βραδιές στην Ένωση Επίλεκτων του Εδιμβούργου, και το είχε αναλύσει διεξοδικά με τον αγαπημένο του φίλο David Χιουμ. Επρόκειτο για το βιβλίο *Ο πλούτος των εθνών (The Wealth of Nations)* το οποίο όμως χρειάστηκε δώδεκα χρόνια για να το ολοκληρώσει.

Στο Παρίσι τα πράγματα πήγαν καλύτερα. Ήδη τα πάντα φρικτά γαλλικά του Smith τού έφταναν για να συζητάει διεξοδικά με τον πιο σημαντικό οικονομικό στοχαστή της Γαλλίας, τον Φραγκίσκο Quesnay, γιατρό στην αυλή του Λουδοβίκου ΙΕ' και προσωπικό θεράποντα γιατρό της μαντάμ Πομπαντούρ. Ο Quesnay είχε ιδρύσει μια σχολή οικονομικών γνωστή ως «Φυσιοκρατία» και είχε επινοήσει ένα διάγραμμα της οικονομίας που ονόμαζε «Οικονομικό πίνακα» (tableau economique). Ο Πίνακας ήταν γνήσια σύλληψη ενός γιατρού: σε αντίθεση με τις κρατούσες αντιλήψεις της εποχής, οι οποίες ακόμα υποστήριζαν ότι πλούτος ήταν αποκλειστικά και μόνο ο συμπαγής χρυσός και το συμπαγές ασήμι, ο Quesnay επέμενε ότι ο πλούτος προερχόταν από την παραγωγή και κυκλοφορούσε μέσα στο έθνος, από χέρι σε χέρι, ανατροφοδοτώντας το κοινωνικό σύνολο όπως η κυκλοφορία του αίματος.[43] Ο Πίνακας προκάλεσε τεράστια εντύπωση: ο Μιραμπό ο πρεσβύτερος τον θεώρησε εφεύρεση ισάξια με τη γραφή και το χρήμα. Αλλά το πρόβλημα με τη Φυσιοκρατία ήταν ότι επέμενε ότι μόνο ο αγροτικός εργάτης *παρήγαγε* αληθινό πλούτο επειδή η Φύση μοχθούσε στο πλευρό του, ενώ ο βιομηχανικός εργάτης απλώς άλλαζε τη μορφή της με έναν «στείρο» τρόπο. Έτσι το σύστημα του Quesnay είχε περιορισμένη εφαρμογή στην πράξη. Είναι αλήθεια ότι ευαγγελιζόταν μια πολιτική laissez-faire - μια ριζοσπαστική παρέκκλιση για την εποχή του. Αλλά υποστηρίζοντας ότι το μόνο που έκανε ο βιομηχανικός τομέας ήταν μια στείρα επεξεργασία, αδυνατούσε να αντιληφθεί ότι ο ανθρώπινος μόχθος μπορεί να παράγει πλούτο όπου κι αν εργάζεται, και όχι μόνο στη γη.

Το ότι αντιλήφθηκε ότι η εργασία, και όχι η φύση, αποτελούσε την πηγή της «αξίας», ήταν μια από τις μεγαλύτερες διανοητικές επιτυχίες του Smith. Σ' αυτό ίσως βοήθησε το ότι

μεγάλωσε σε μια χώρα που έσφυζε από εμπορική δραστηριότητα, αντίθετα με το άκρως αγροτικό σκηνικό της Γαλλίας. Όποιος κι αν ήταν ο λόγος, ο Smith δεν μπορούσε να δεχτεί την αγροτική μεροληψία του Φυσιοκρατικού δόγματος (στο οποίο πίστευαν φανατικά οι οπαδοί του Quesnay, όπως ο Μιραμπό[44]). Ο Smith έτρεφε ένα βαθύ θαυμασμό για τον Γάλλο γιατρό -αν δεν είχε πεθάνει στο μεταξύ ο Quesnay, θα του είχε αφιερώσει τον *Πλούτο των εθνών*- αλλά η Φυσιοκρατία ήταν θεμελιωδώς ασύμβατη με το σκοτσέζικο όραμα του Smith.

Το 1766 η περιήγηση σταμάτησε απότομα. Ο μικρότερος αδελφός του δούκα, ο οποίος είχε πάει να τους συναντήσει, παρουσίασε πυρετό και, παρά τις απεγνωσμένες φροντίδες του Smith (ο οποίος φώναξε ακόμα και τον Quesnay), πέθανε μέσα σε παραλήρημα. Ο μαθητής του επέστρεψε στα κτήματά του στο Νταλκίθ και ο Smith πήγε πρώτα στο London και μετά στο Kirkcaldy. Παρά τις εκκλήσεις του Χιουμ, έζησε εκεί το μεγαλύτερο μέρος από τα επόμενα δέκα χρόνια δίνοντας σάρκα και οστά στη μεγάλη πραγματεία του. Το μεγαλύτερο κομμάτι της το υπαγόρευσε ακουμπώντας την πλάτη του στο τζάκι και τρίβοντας νευρικά το κεφάλι του πάνω στον τοίχο, μέχρι που δημιουργήθηκε ένας σκούρος λεκές πάνω στην ξύλινη επένδυση. Καμιά φορά πήγαινε να επισκεφτεί τον πρώην μαθητή του στα κτήματά του στο Νταλκίθ, και πού και πού πήγαινε στο London, όπου συζητούσε τις ιδέες του με τους λόγιους της εποχής. Ένας απ' αυτούς ήταν ο Δρ Σάμιουελ Τζόνσον, στου οποίου την εκλεκτή ομήγυρη ανήκε ο Smith, παρ' όλο που με τον σεβαστό λεξικογράφο δεν είχαν γνωριστεί κάτω από ιδανικές συνθήκες. Ο Sir Walter Scott μάς λέει ότι ο Johnson, μόλις πρωτοείδε τον Smith, του επιτέθηκε για κάποια δήλωση που είχε κάνει. Ο Smith υπερασπίστηκε την αλήθεια των λόγων του. «Και τι είπε ο Τζόνσον;» ήταν η απορία όλων. «Είπε», απαντούσε ο Smith με εμφανή δυσαρέσκεια, «είπε, "Ψεύδεσθε!"» «Κι εσύ τι απάντησες;» «Του είπα, "Είσαι παλιοτόμαρο!"» Με τέτοιο τρόπο, λέει ο Scott, συναντήθηκαν οι δύο μεγάλοι ηθικολόγοι και αυτή ήταν η κλασική στιχομυθία μεταξύ δύο μεγάλων δασκάλων της φιλοσοφίας.[45]

Ο Smith γνώρισε επίσης έναν γοητευτικό και έξυπνο Αμερικανό που τον έλεγαν Βενιαμίν Φραγκλίνο, ο οποίος του μετέφερε πληροφορίες ανεκτίμητης αξίας για τις αμερικανικές αποικίες και μια βαθιά εκτίμηση του ρόλου που θα μπορούσαν να παίξουν μια μέρα. Δεν χωρά αμφιβολία ότι στην επίδραση του Φραγκλίνου οφείλεται αυτό που έγραψε ο Smith για τις αποικίες, ότι αποτελούσαν έθνος «το οποίο, πράγματι, φαίνεται πολύ πιθανό ότι θα γίνει από τα μεγαλύτερα και ισχυρότερα που γνώρισε ποτέ ο κόσμος».

Το 1776 εκδόθηκε ο *Πλούτος των εθνών.* Δυο χρόνια αργότερα ο Smith διορίστηκε Διευθυντής των Τελωνείων του Εδιμβούργου, που ήταν μια αργομισθία της τάξης των εξακοσίων λιρών το χρόνο. Με τη μητέρα του, που έζησε μέχρι τα ενενήντα της, ο Smith πέρασε την εργένικη ζωή του εν ειρήνη. Γαλήνιος, ευχαριστημένος, και σίγουρα αφηρημένος μέχρι το τέλος.

Και το βιβλίο;

Αποκλήθηκε «το απαύγασμα όχι μόνο ενός μεγάλου μυαλού αλλά και μιας ολόκληρης εποχής»[46]. Κι όμως δεν είναι, με την αυστηρή έννοια του όρου, ένα «πρωτότυπο» βιβλίο. Σειρά ολόκληρη διανοητών πριν από τον Smith είχαν φτάσει κοντά στην αντίληψή του για τον κόσμο: ο Λοκ, ο Σκοτσέζος οικονομολόγος Stuart, ο Μάντεβιλ, ο Άγγλος οικονομολόγος Sir William Πέττυ, ο Ιρλανδός Κάντιλον. ο Γάλλος Τυργκό, και βέβαια ο Quesnay και ο Χιουμ. Ο Smith πήρε απ' όλους αυτούς: αναφέρονται ονομαστικά πάνω από εκατό συγγραφείς στην πραγματεία του. Αλλά εκεί που άλλοι ψάρευαν εδώ κι εκεί, ο Smith έριξε τα δίχτυα του σε μεγάλη έκταση. Εκεί που οι άλλοι διαλεύκαναν το άλφα ή το βήτα σημείο, ο Smith

φώτισε ολόκληρο το τοπίο. Ο *Πλούτος των εθνών* δεν είναι ένα εντελώς πρωτότυπο βιβλίο, αλλά αναμφισβήτητα είναι ένα αριστούργημα.

Πρώτα απ' όλα, είναι ένα τεράστιο πανόραμα. Αρχίζει με μια πασίγνωστη περικοπή όπου περιγράφει τη λεπτομερή εξειδίκευση των εργασιών στη βιομηχανία καρφιτσών και καλύπτει μέσα στις σελίδες του μια τεράστια ποικιλία θεμάτων όπως είναι «οι πρόσφατες ταραχές στις αμερικανικές αποικίες» (προφανώς ο Smith πίστευε ότι η επανάσταση θα είχε τελειώσει μέχρι να φτάσει το βιβλίο του στο τυπογραφείο), η σπάταλη ζωή των φοιτητών της Οξφόρδης και οι στατιστικές για τα αλιεύματα ρέγκας από το 1771.

Μια ματιά στο ευρετήριο που συντάχθηκε αργότερα από τον Cannan δείχνει το φάσμα των αναφορών και σκέψεων του Smith. Ιδού μια δωδεκάδα λήμματα παρμένα στην τύχη:

Αββασίδες, πλούτος του βασιλείου των Σαρακηνών υπό τους

Αβησσυνία, το αλάτι ως χρήμα

Αβραάμ, ζύγισμα των σίκλων

Αμερική [ακολουθεί μια ολόκληρη σελίδα αναφορών]

Άραβες, ο τρόπος που υποστηρίζουν τον πόλεμο

Αφρική, ο πανίσχυρος βασιλιάς σε πολύ χειρότερη μοίρα από τον Ευρωπαίο αγρότη

Ζυθοπωλείων, αριθμός των, μη επαρκής λόγος για τον αλκοολισμό

Ηθοποιοί, ενήλικοι, αμοιβή για την ανυποληψία που συνοδεύει το επάγγελμά τους

Μαθητεία, εξήγηση της φύσης αυτής της μορφής δουλείας

Πρεσβευτές, το πρώτο κίνητρο για το διορισμό τους

Στρατός, μη εξασφάλιση του ανώτατου άρχοντα από το δυσαρεστημένο κλήρο

Το ευρετήριο καλύπτει με μικρά γράμματα εξήντα τρεις σελίδες.[1] Μέσα σ' αυτές έχει θίξει τα πάντα: «Πλούτη, η κυριότερη απόλαυσή τους, έγκειται στην επίδειξή τους. Φτώχεια, ενίοτε ωθεί το έθνος σε απάνθρωπα έθιμα. Στομάχι, η επιθυμία για τροφή περιορίζεται από το μέγεθός του. Χασάπης, άγρια και απαίσια εργασία». Όταν διαβάσουμε και τις εννιακόσιες σελίδες του βιβλίου έχουμε μια ζωντανή εικόνα της Αγγλίας στη δεκαετία του 1770, με παραγιούς και μεροκαματιάρηδες, ανερχόμενους καπιταλιστές, γαιοκτήμονες, κληρικούς και βασιλιάδες, εργαστήρια, αγροκτήματα και διεθνές εμπόριο.

---

[1] *Στην έκδοση της Modern Library. Εκτός από το ευρετήριο Ι υπάρχουν άλλες έξι σελίδες του ευρετηρίου ΙΙ καθώς και εισαγωγή, σημειώσεις και περίληψη (στο περιθώριο του κειμένου) από τον Edwin Cannan (Σ.τ.Ε.).*

Το βιβλίο δεν διαβάζεται εύκολα. Εξελίσσεται με τη δυσκινησία ενός εγκυκλοπαιδικού μυαλού αλλά όχι με την ακρίβεια ενός μεθοδικού μυαλού. Ήταν μια εποχή που οι συγγραφείς δεν κάθονταν να διανθίσουν τις απόψεις τους με «αν», «ίσως» και «αλλά», και μια εποχή που ήταν απολύτως εφικτό για κάποιον με το διανοητικό ανάστημα του Smith να κατέχει το μεγαλύτερο μέρος των γνώσεων της εποχής του. Γι' αυτό και το βιβλίο δεν παρακάμπτει τίποτα, δεν ελαχιστοποιεί τίποτα, δεν φοβάται τίποτα. Τι εξοργιστικό βιβλίο! Αρνείται συνεχώς να δώσει με μια πρόταση το συμπέρασμα στο οποίο έφτασε με πολύ κόπο ύστερα από πενήντα σελίδες. Κάθε επιχείρημα συνοδεύεται από τόσο πολλές παρατηρήσεις και λεπτομέρειες, ώστε πρέπει συνέχεια να του αφαιρείς τα στολίδια για να φτάσεις στον ατσάλινο σκελετό που το στηρίζει. Για να κάνει μια «παρέκβαση» για τον άργυρο, ο Smith χρειάζεται εβδομήντα πέντε σελίδες. Όταν αποφασίζει να καταπιαστεί με τη θρησκεία, του παίρνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο να αναφερθεί στην κοινωνιολογία της ηθικής. Παρά τη στρυφνότητά του, όμως, το κείμενο είναι διάσπαρτο με παρατηρήσεις και ευρηματικές προτάσεις που εμφυσούν ζωή σ' αυτή τη σπουδαία πραγματεία. Ο Smith ήταν ο πρώτος που αποκάλεσε την Αγγλία «έθνος καταστηματαρχών»[47]. Ο Smith ήταν που έγραψε: «Απ' τη φύση του ο φιλόσοφος είναι στο μυαλό και την προδιάθεση τόσο διαφορετικός από έναν αχθοφόρο, όσο κι ένας μολοσσός από ένα κυνηγόσκυλο»[48]. Και για την Εταιρία των Ανατολικών Ινδιών[49], η οποία εκείνη την εποχή απομυζούσε την Ανατολή, έγραφε: «Είναι μια πολύ ιδιόμορφη κυβέρνηση στην οποία κάθε μέλος της διοίκησης επιθυμεί να εγκαταλείψει τη χώρα... όσο πιο γρήγορα μπορεί, και στο βαθμό που τον αφορά, την επόμενη μέρα από την αναχώρησή του μαζί με το σύνολο της περιουσίας του, του είναι παντελώς αδιάφορο αν ολόκληρη η χώρα αφανιστεί από κάποιο σεισμό».

Ο *Πλούτος των εθνών* δεν είναι με κανένα τρόπο ένα διδακτικό εγχειρίδιο. Ο Adam Smith απευθύνεται στους ανθρώπους της εποχής του, όχι στους μαθητές του. Αναπτύσσει ένα δόγμα που προορίζεται να συμβάλλει στη διοίκηση μιας αυτοκρατορίας· δεν γράφει μια θεωρητική πραγματεία για διανομή στα πανεπιστήμια. Οι δράκοι που σημαδεύει και σκοτώνει (όπως ο μερκαντιλισμός, ο οποίος χρειάστηκε πάνω από διακόσιες σελίδες για να παραδώσει το πνεύμα) ήταν ακόμα ζωντανοί, αν και λίγο καταπονημένοι, την εποχή του.

Και τελικά, είναι ένα επαναστατικό βιβλίο. Είναι σίγουρο ότι ο Smith δεν θα ενθάρρυνε μια αναταραχή που θα ανέτρεπε τους ευγενείς και θα ενθρόνιζε τους φτωχούς. Παρ' όλα αυτά, η κεντρική ιδέα του *Πλούτου των εθνών* είναι επαναστατική. Ο Smith δεν είναι, όπως πιστεύουν πολλοί, ένας απολογητής των ανερχόμενων αστών. Όπως θα δούμε, θαυμάζει τη δουλειά τους, αλλά δυσπιστεί ως προς τα κίνητρά τους και νοιάζεται για τις ανάγκες της μεγάλης εργατικής μάζας. Αλλά σκοπός του δεν είναι να ενστερνιστεί τα συμφέροντα οποιασδήποτε τάξης: Τον απασχολεί η προώθηση του πλούτου ολόκληρου του έθνους. Και ο πλούτος, για τον Adam Smith, αποτελείται από τα προϊόντα που καταναλώνουν *όλα* τα μέλη της κοινωνίας, αν και βέβαια όχι σε ίσες ποσότητες. Στην Κοινωνία της Φυσικής Ελευθερίας θα υπάρχει και φτώχεια και πλούτος.

Ωστόσο, έχουμε να κάνουμε με μια δημοκρατική και, άρα, ριζοσπαστική φιλοσοφία του πλούτου. Η έννοια του χρυσού, των θησαυρών, της βασιλικής περιουσίας έχει εξαφανιστεί. Τα προνόμια των εμπόρων, των αγροκτηματιών ή των εργατικών συντεχνιών έχουν εξαφανιστεί. Βρισκόμαστε στον σύγχρονο κόσμο, όπου η ροή αγαθών και υπηρεσιών που καταναλώνονται από όλους αποτελεί τον υπέρτατο σκοπό της οικονομικής ζωής.

Και τώρα τι γίνεται με το όραμα; Όπως θα δούμε, δεν μπορούμε να το περιγράψουμε τόσο εύκολα όσο την αρχή του Hobbes για την ισχύ του μονάρχη. Το όραμα του Smith είναι περισσότερο η συνταγή για έναν εντελώς νέο τρόπο κοινωνικής οργάνωσης, έναν τρόπο που ονομάζεται Πολιτική Οικονομία ή, με τη σημερινή ορολογία, Οικονομική Επιστήμη.

Στο κέντρο αυτού του προσχεδίου είναι οι λύσεις σε δύο προβλήματα που απορρόφησαν την προσοχή του Adam Smith. **Πρώτον, ενδιαφέρεται να αποκαλύψει το μηχανισμό που διατηρεί τη συνοχή της κοινωνίας**: Πώς είναι δυνατό μια κοινότητα στην οποία ο καθένας ασχολείται με την προώθηση των προσωπικών του συμφερόντων να μη διαλύεται από ισχυρές φυγόκεντρες δυνάμεις; Τι είναι αυτό που καθοδηγεί τις ασχολίες του κάθε ανθρώπου ώστε να εναρμονίζονται με τις ανάγκες της ομάδας; Χωρίς κάποια αρχή κεντρικού σχεδιασμού και χωρίς τη σταθεροποιητική επίδραση της προαιώνιας παράδοσης, πώς κατορθώνει η κοινωνία να εκτελεί εκείνες τις λειτουργίες που είναι απαραίτητες για την επιβίωση;

Αυτά τα ερωτήματα οδήγησαν τον Smith στη διατύπωση των νόμων της αγοράς: Αυτό που έψαχνε ήταν το «αόρατο χέρι»[50], όπως το αποκαλούσε, το οποίο οδηγεί «τα προσωπικά συμφέροντα και τις έντονες επιθυμίες των ανθρώπων»[51] προς την κατεύθυνση «η οποία είναι η πλέον θετική για το συμφέρον ολόκληρης της κοινωνίας». Αλλά οι νόμοι της αγοράς θα αποτελέσουν μέρος μόνο της έρευνας του Smith. Υπάρχει κι άλλο ένα ερώτημα που τον ενδιαφέρει: **Προς τα πού κατευθύνεται η κοινωνία**; Οι νόμοι της αγοράς είναι σαν τους νόμους που εξηγούν πώς στέκει όρθια μια περιστρεφόμενη σβούρα. Υπάρχει όμως και το ερώτημα εάν η σβούρα, λόγω της περιστροφής της, θα κινηθεί κατά μήκος του τραπεζιού.

Για τον Smith και τους μεγάλους οικονομολόγους μετά απ' αυτόν, η κοινωνία δεν είναι ένα στατικό επίτευγμα της ανθρωπότητας το οποίο συνεχώς θα αναπαράγεται, ίδιο και απαράλλαχτο, από τη μια γενιά στην άλλη. Αντίθετα, η κοινωνία αντιμετωπίζεται ως ένας οργανισμός με τη δική του ιστορία. Στην πραγματικότητα, ο *Πλούτος των εθνών* σε ολόκληρο το εύρος του είναι μια σπουδαία ιστορική πραγματεία, που εξηγεί πώς δημιουργήθηκε και πώς λειτουργούσε το «σύστημα της απόλυτης ελευθερίας» (ή και «σύστημα της φυσικής ελευθερίας»[52]) - όπως αποκαλούσε ο Smith τον εμπορικό καπιταλισμό.

Αλλά, αν δεν δούμε πρώτα την παρουσίαση των νόμων της αγοράς από τον Smith, δεν μπορούμε να στραφούμε σ' αυτό το μεγαλύτερο και πιο ενδιαφέρον πρόβλημα. Διότι οι νόμοι της αγοράς θα αποτελέσουν αναπόσπαστο μέρος των νόμων που κάνουν την κοινωνία να ευημερεί ή να παρακμάζει. Ο μηχανισμός με τον οποίο το ριψοκίνδυνο άτομο αναγκάζεται να εναρμονιστεί με τους υπόλοιπους, επιδρά στο μηχανισμό με τον οποίο η ίδια η κοινωνία αλλάζει με τα χρόνια.

Γι' αυτό ξεκινάμε ρίχνοντας μια ματιά στο μηχανισμό της αγοράς. Δεν πρόκειται για κάτι που εξάπτει τη φαντασία ή επιταχύνει το σφυγμό. Όμως, ακόμα κι αν δεν είναι το πιο συναρπαστικό θέμα, έχει μια αμεσότητα που πρέπει να μας κάνει να το εξετάσουμε με σεβασμό. Οι νόμοι της αγοράς δεν είναι μόνο απαραίτητοι για την κατανόηση του κόσμου του Adam Smith, αλλά οι ίδιοι νόμοι βρίσκονται πίσω από τον πολύ διαφορετικό κόσμο του Karl Marx κι από τον επίσης διαφορετικό κόσμο στον οποίο ζούμε σήμερα. Εφόσον όλοι μας, είτε το συνειδητοποιούμε είτε όχι, βρισκόμαστε κάτω από την κυριαρχία τους, επιβάλλεται να τους εξετάσουμε προσεχτικά.

Οι νόμοι της αγοράς του Adam Smith είναι βασικά απλοί. Μας λένε ότι ένας συγκεκριμένος τρόπος συμπεριφοράς σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο θα επιφέρει απολύτως συγκεκριμένα και προβλεπτά αποτελέσματα. Ειδικότερα, μας δείχνουν πώς το κίνητρο του προσωπικού συμφέροντος μέσα σ' ένα περιβάλλον ατόμων υποκινούμενων από παρόμοια συμφέροντα θα καταλήξει στον ανταγωνισμό. Και επιπλέον, δείχνουν πώς ο ανταγωνισμός θα έχει σαν αποτέλεσμα την παραγωγή εκείνων ακριβώς των αγαθών που επιθυμεί η κοινωνία, και σε τιμές που η κοινωνία είναι διατεθειμένη να πληρώσει. Ας δούμε πώς

συμβαίνει αυτό.

Κατά πρώτο λόγο, αυτό συμβαίνει διότι το προσωπικό συμφέρον δρα ως κινητήρια δύναμη για να κατευθύνει τους ανθρώπους προς εκείνες τις εργασίες για τις οποίες είναι διατεθειμένη να πληρώσει η κοινωνία. «Δεν περιμένουμε το φαγητό μας να προέλθει από την καλοσύνη του χασάπη, του ζυθοποιού, ή του φούρναρη»[53], λέει ο Smith, «αλλά από μέριμνα για το προσωπικό τους συμφέρον. Απευθυνόμαστε όχι στην ανθρωπιά τους αλλά στη φιλαυτία τους, και ποτέ δεν τους μιλάμε για τις δικές μας ανάγκες, αλλά για τα δικά τους οφέλη».

Όμως το προσωπικό συμφέρον είναι η μισή εικόνα. Αυτό ωθεί τους ανθρώπους σε δράση. Κάτι άλλο ασφαλώς υπάρχει που αποτρέπει τα άπληστα άτομα από το να εκβιάζουν την κοινωνία απαιτώντας υπέρογκα λύτρα: μια κοινωνία που δραστηριοποιείται μόνο από το προσωπικό συμφέρον θα ήταν μια κοινωνία ανηλεών κερδοσκόπων. Ο ρυθμιστής, λοιπόν, είναι ο ανταγωνισμός, η σύγκρουση μεταξύ ιδιοτελών παραγόντων στο πεδίο της αγοράς. Γιατί καθένας που προσπαθεί να επιτύχει το καλύτερο για τον εαυτό του χωρίς να σκέφτεται τις κοινωνικές συνέπειες, αντιμετωπίζει μια ομάδα ατόμων με αντίστοιχα κίνητρα που μοιράζονται ακριβώς την ίδια επιδίωξη. Γι' αυτό, ο καθένας είναι προθυμότατος να επωφεληθεί από την απληστία του γείτονά του. Ο άνθρωπος που επιτρέπει στο προσωπικό του συμφέρον να υπερβεί τα όρια θα ανακαλύψει ότι οι ανταγωνιστές του καραδοκούν να του κλέψουν τη δουλειά. Αν πουλά ακριβά τα προϊόντα του ή αν αρνείται να πληρώσει όσο και οι άλλοι τους εργάτες του, θα βρεθεί χωρίς αγοραστές στη μια περίπτωση και χωρίς εργάτες στην άλλη. Έτσι, όπως και στη *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων,* τα εγωιστικά κίνητρα των ανθρώπων μεταλλάσσονται λόγω αλληλεπίδρασης και οδηγούν στο πιο απρόσμενο αποτέλεσμα: την κοινωνική αρμονία.

Σκεφτείτε, για παράδειγμα, το πρόβλημα των υψηλών τιμών. Ας υποθέσουμε ότι έχουμε χίλιους κατασκευαστές γαντιών. Το προσωπικό συμφέρον του καθενός θα τον κάνει να θέλει να αυξήσει την τιμή του πάνω από το κόστος παραγωγής κι έτσι να πραγματοποιήσει ένα πρόσθετο κέρδος. Αλλά δεν μπορεί. Αν ανεβάσει τις τιμές του, θα παρέμβουν οι ανταγωνιστές του και θα του αποσπάσουν την πελατεία του με τις φθηνότερες τιμές τους. Αδικαιολόγητα υψηλές τιμές θα μπορούν να διατηρηθούν μόνο αν όλοι οι κατασκευαστές γαντιών συγκεντρωθούν και συμφωνήσουν να προβάλουν ένα συμπαγές μέτωπο. Και σ' αυτή την περίπτωση, η δόλια συμμαχία θα μπορεί να διασπαστεί από κάποιον φιλόδοξο κατασκευαστή άλλου τομέα -ας πούμε, παπουτσιών- ο οποίος αποφασίζει να μετακινήσει το κεφάλαιο του στην παραγωγή γαντιών, όπου θα μπορούσε να αλώσει την αγορά ρίχνοντας τις τιμές του.

Αλλά οι νόμοι της αγοράς δεν περιορίζονται μόνο στην επιβολή ανταγωνιστικών τιμών για τα προϊόντα. Έχουν επίσης σαν αποτέλεσμα να συμμορφώνονται οι παραγωγοί με τις απαιτήσεις της κοινωνίας ως προς τις *ποσότητες* των αγαθών που επιθυμεί. Ας υποθέσουμε ότι οι καταναλωτές αποφασίζουν ότι θέλουν περισσότερα γάντια απ' όσα παράγονται και λιγότερα παπούτσια. Το κοινό λοιπόν θα σκοτώνεται για το απόθεμα των γαντιών ενώ η βιομηχανία παπουτσιών θα βαρά μύγες. Το αποτέλεσμα θα είναι ότι οι τιμές των γαντιών θα τείνουν να ανέβουν καθώς οι καταναλωτές θα προσπαθούν να αγοράσουν περισσότερα απ' όσα υπάρχουν διαθέσιμα, ενώ οι τιμές των παπουτσιών θα σημειώσουν πτωτική τάση εφόσον οι καταναλωτές θα προσπερνούν τα υποδηματοπωλεία. Αλλά όσο ανεβαίνουν οι τιμές των γαντιών, θα ανεβαίνουν και τα κέρδη της βιομηχανίας γαντιών. Και καθώς θα πέφτουν οι τιμές των παπουτσιών, θα μειώνονται και τα κέρδη στη βιομηχανία παπουτσιών. Και πάλι το προσωπικό συμφέρον θα επέμβει για να αποκαταστήσει την

ισορροπία. Εργάτες θα απολυθούν απ' τον κλάδο της βιομηχανίας παπουτσιών καθώς οι βιομηχανίες παπουτσιών θα μειώσουν την παραγωγή τους και θα μεταπηδήσουν στην παραγωγή γαντιών, η οποία ανθεί. Το αποτέλεσμα είναι προφανές: η παραγωγή γαντιών θα αυξηθεί και η παραγωγή παπουτσιών θα μειωθεί.

Αυτό ακριβώς επιθυμούσε η κοινωνία. Καθώς στην αγορά εμφανίζονται περισσότερα γάντια για να ικανοποιήσουν τη ζήτηση, η τιμή των γαντιών θα επανέλθει σε φυσιολογικά επίπεδα. Καθώς παράγονται λιγότερα παπούτσια, το πλεόνασμα παπουτσιών σύντομα θα εξαφανιστεί και οι τιμές τους θα ανέβουν και πάλι σε φυσιολογικά επίπεδα. Μέσω του μηχανισμού της αγοράς, η κοινωνία θα έχει αλλάξει την κατανομή των στοιχείων της παραγωγής έτσι ώστε αυτή να εναρμονιστεί με τις καινούργιες επιθυμίες της. Κι όμως κανείς δεν χρειάστηκε να εκδώσει κάποια εντολή και καμιά εξουσία υπεύθυνη σχεδιασμού δεν επέβαλε πρόγραμμα παραγωγής. Το προσωπικό συμφέρον και ο ανταγωνισμός, δρώντας το ένα εναντίον του άλλου, πέτυχαν τη μετάβαση.

Και ένα τελευταίο επίτευγμα: Όπως ακριβώς η αγορά ρυθμίζει τόσο τις τιμές όσο και τις ποσότητες των *αγαθών* με επιδιαιτητή τη δημόσια ζήτηση, έτσι καθορίζει και τα *εισοδήματα* εκείνων που συνεργάζονται για την παραγωγή αυτών των αγαθών. Εάν τα κέρδη σ' έναν τομέα παραγωγής είναι εξαιρετικά υψηλά, θα υπάρξει συρροή από άλλους επιχειρηματίες προς αυτό τον τομέα, ωσότου ο ανταγωνισμός μειώσει τα πλεονάσματα. Αν οι μισθοί είναι πολύ υψηλοί σε ένα είδος εργασίας, θα υπάρξει συρροή ανθρώπων προς την προνομιούχο αυτή απασχόληση, μέχρι που να πληρώνει τους ίδιους μισθούς με αντίστοιχες εργασίες που απαιτούν τον ίδιο βαθμό δεξιότητας και κατάρτισης. Αντιστρόφως, εάν τα κέρδη ή οι μισθοί είναι πολύ χαμηλοί σε κάποιον τομέα της οικονομίας, θα σημειωθεί απομάκρυνση κεφαλαίων και εργατικού δυναμικού, ωσότου η προσφορά να προσαρμοστεί καλύτερα προς τη ζήτηση.

Όλα αυτά μπορεί να φαίνονται στοιχειώδη. Αλλά αναλογιστείτε τι έκανε ο Adam Smith με το κίνητρο του προσωπικού συμφέροντος και τον ανταγωνισμό στο ρόλο του ρυθμιστή. Πρώτον, εξήγησε πώς συγκρατούνται οι τιμές, ώστε να μην απομακρύνονται αυθαίρετα από το κόστος παραγωγής του προϊόντος. Δεύτερον, εξήγησε πώς μπορεί η κοινωνία να προτρέπει τους παραγωγούς αγαθών να της παρέχουν ό,τι απαιτεί. Τρίτον, κατέδειξε γιατί οι υψηλές τιμές είναι μια αυτοθεραπευόμενη ασθένεια, με το να προκαλούν την αύξηση της παραγωγής στο συγκεκριμένο τομέα. Και, τέλος, εξήγησε γιατί υπάρχει μια γενική ομοιομορφία των εισοδημάτων σε κάθε επίπεδο των μεγάλων παραγωγικών στρωμάτων ενός έθνους: Με λίγα λόγια, βρήκε στο μηχανισμό της αγοράς ένα αυτορυθμιζόμενο σύστημα για τον τακτικό εφοδιασμό της κοινωνίας.

Σημειώστε τη λέξη «αυτορυθμιζόμενο». Το έξοχο συνεπακόλουθο της αγοράς είναι ότι η ίδια είναι και προστάτης του εαυτού της. Εάν η παραγωγή ή οι τιμές ή ορισμένα είδη αμοιβών ξεφύγουν από τα επίπεδα που καθορίζει η κοινωνία, ενεργοποιούνται δυνάμεις που τα επαναφέρουν στη θέση τους.

Είναι περίεργο το παράδοξο που προκύπτει κατ' αυτό τον τρόπο: η αγορά, η οποία είναι το αποκορύφωμα της ατομικής οικονομικής ελευθερίας, είναι ταυτόχρονα το πιο σκληρό αφεντικό. Μπορείς να κάνεις έφεση κατά της απόφασης μιας Επιτροπής Σχεδιασμού ή να εξασφαλίσεις μια ειδική ρύθμιση από κάποιον υπουργό. Αλλά δεν υπάρχει προσφυγή, ούτε ειδική ρύθμιση, στις ανώνυμες πιέσεις του μηχανισμού της αγοράς. Άρα η οικονομική ελευθερία είναι πιο απατηλή από ό,τι φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Ο καθένας μπορεί να κάνει ό,τι θέλει στην αγορά. Αλλά αν κάποιος θελήσει να κάνει αυτό που η αγορά αποδοκιμάζει, το τίμημα της ατομικής ελευθερίας είναι η οικονομική καταστροφή.

Έτσι, πράγματι, λειτουργεί ο κόσμος; Ως ένα μεγάλο βαθμό, έτσι λειτουργούσε την εποχή του Adam Smith. Ακόμα και στην εποχή του, φυσικά, υπήρχαν ήδη συντελεστές που παρενέβαιναν στην ελεύθερη λειτουργία του συστήματος της αγοράς. Υπήρχαν συμμαχίες βιομηχάνων που ανέβαζαν τις τιμές τεχνητά και εργατικά σωματεία που αντιστέκονταν στις πιέσεις του ανταγωνισμού όταν αυτό σήμαινε τη μείωση των αμοιβών τους. Και ήδη μπορούσε να διακρίνει κανείς και άλλα ανησυχητικά σημεία. Το εργοστάσιο των αδελφών Lombe ήταν κάτι περισσότερο από ένα θαύμα της μηχανολογίας και αντικείμενο θαυμασμού για τον επισκέπτη: προμήνυε την έλευση της μεγάλης βιομηχανίας και την ανάδειξη εργοδοτών οι οποίοι ήταν εκπληκτικά δυνατοί και ανεξάρτητοι παράγοντες διαμόρφωσης της αγοράς. Τα παιδιά στα κλωστήρια δεν μπορούσαν με κανένα τρόπο να θεωρηθούν εξίσου δυνατοί συντελεστές της αγοράς με τους εργοδότες που τα κοίμιζαν, τα τάιζαν και τα εκμεταλλεύονταν. Πάντως, παρ' όλες τις αποκλίσεις απ' τη συνταγή, η Αγγλία του 18ου αιώνα έμοιαζε, έστω κι αν δεν ταυτιζόταν πλήρως, με το μοντέλο που ο Adam Smith είχε στο μυαλό του. Οι επιχειρήσεις *ήταν* ανταγωνιστικές, το μέσο εργοστάσιο *ήταν* μικρό, οι τιμές *ανέβαιναν* κι *έπεφταν* καθώς αυξανόταν ή μειωνόταν η ζήτηση, και οι μεταβολές στις τιμές όντως προκαλούσαν μεταβολές στην παραγωγή και την απασχόληση. Ο κόσμος του Adam Smith αποκλήθηκε ο κόσμος του ατομικιστικού ανταγωνισμού: ένας κόσμος στον οποίο κανένας συντελεστής του παραγωγικού μηχανισμού, είτε από την πλευρά του κεφαλαίου είτε από την πλευρά της εργασίας, δεν ήταν αρκετά ισχυρός ώστε να παρέμβει ή να αντισταθεί στις πιέσεις του ανταγωνισμού. Ήταν ένας κόσμος στον οποίο κάθε συντελεστής ήταν αναγκασμένος να κυνηγά το προσωπικό του συμφέρον σ' έναν τεράστιο κοινωνικό καβγά.

Και σήμερα; Λειτουργεί ακόμα ο ανταγωνιστικός μηχανισμός της αγοράς;

Αυτό δεν είναι ένα ερώτημα στο οποίο μπορεί να δοθεί μια απλή απάντηση. Η φύση της αγοράς έχει υποστεί τεράστιες αλλαγές από το 18ο αιώνα. Έχουμε πάψει να ζούμε σ' έναν κόσμο ατομικιστικού ανταγωνισμού στον οποίο κανένας δεν μπορεί να κολυμπήσει αντίθετα στο ρεύμα. Ο σημερινός μηχανισμός της αγοράς χαρακτηρίζεται από το τεράστιο μέγεθος των συμμετεχόντων: οι γιγάντιες επιχειρήσεις και τα ισχυρά εργατικά συνδικάτα προφανώς δεν συμπεριφέρονται σαν να είναι μεμονωμένοι ιδιοκτήτες και εργάτες. Το μέγεθος τους είναι αυτό που τους δίνει τη δυνατότητα να αντιστέκονται στις πιέσεις του ανταγωνισμού, να αγνοούν τα μηνύματα των τιμών και να υπολογίζουν ποιο θα είναι το συμφέρον τους με μακροπρόθεσμη προοπτική και όχι κάτω από την άμεση πίεση των καθημερινών αγοραπωλησιών.

Είναι προφανές ότι όλοι αυτοί οι παράγοντες έχουν εξασθενίσει την πρωταρχική καθοδηγητική λειτουργία της αγοράς. Αλλά, παρά τα ειδικά γνωρίσματα της σύγχρονης οικονομικής κοινωνίας, οι μεγάλες δυνάμεις του προσωπικού συμφέροντος και του ανταγωνισμού, όσο κι αν αποδυναμώνονται ή παρακάμπτονται, εξακολουθούν να παρέχουν τους βασικούς κανόνες συμπεριφοράς τους οποίους κανένας από τους συμμετέχοντες στο σύστημα αγοράς δεν μπορεί να αγνοήσει ολοκληρωτικά. Δεν είναι ο κόσμος του Adam Smith αυτός στον οποίο ζούμε σήμερα, αλλά, αν μελετήσουμε τη λειτουργία της αγοράς, οι νόμοι της είναι ακόμα ευδιάκριτοι.

Αλλά οι νόμοι της αγοράς δεν είναι παρά μια περιγραφή της συμπεριφοράς που δίνει στην κοινωνία τη συνοχή της. Κάτι άλλο πρέπει να είναι αυτό που την κινεί. Ενενήντα χρόνια μετά τον *Πλούτο των εθνών,* ο Karl Marx επρόκειτο να ανακαλύψει τους «νόμους της κίνησης», που περιέγραφαν πώς ο καπιταλισμός προχωρά αργά, ακούσια, αλλά

αναπόφευκτα, προς τον αφανισμό του. Όμως, ο *Πλούτος των εθνών* είχε ήδη τους δικούς του νόμους κίνησης. Ωστόσο, σε πλήρη αντίθεση προς τη μαρξιστική πρόγνωση, ο κόσμος του Adam Smith όδευε αργά, απόλυτα οικειοθελώς προς τη Βαλχάλα - αν και, όπως θα δούμε, δεν έφτανε μέχρι εκεί.

Η Βαλχάλα θα ήταν ο τελευταίος προορισμός που θα διανοούνταν να βάλουν στις προβλέψεις τους οι πιο πολλοί παρατηρητές. Ο Sir John Byng[54], κάνοντας το γύρο του βορρά της Αγγλίας το 1792, κοίταξε έξω από το παράθυρο της άμαξάς του και έγραψε: «Εδώ τώρα υπάρχει ένα μεγάλο κραυγαλέο εργοστάσιο... και ολόκληρη η κοιλάδα είναι αναστατωμένη... Ο Sir Ρίτσαρντ Arkwright μπορεί να δημιούργησε μεγάλο πλούτο για την οικογένειά του και για τη χώρα του αλλά, ως περιηγητής, αποδοκιμάζω τα σχέδια του, τα οποία έχοντας διεισδύσει σε κάθε λιβάδι έχουν καταστρέψει τη διαδρομή και το κάλλος της φύσης». «Ω! τι τρύπα για σκύλους που είναι το Μάντσεστερ», είπε ο Sir John φτάνοντας εκεί.

Στην πραγματικότητα, μεγάλο μέρος της Αγγλίας ήταν «τρύπα για σκύλους». Οι τρεις αιώνες αναταραχής οι οποίοι δημιούργησαν γη, εργασία και κεφάλαιο φαίνονταν να είναι το προοίμιο για ακόμα μεγαλύτερη αναταραχή, διότι οι πρόσφατα απελευθερωμένοι συντελεστές της παραγωγής, όταν συνδυάστηκαν, άρχιζαν να παίρνουν μια νέα, άσχημη μορφή: το εργοστάσιο. Και με το εργοστάσιο ήρθαν νέα προβλήματα.

Είκοσι χρόνια πριν από τη περιήγηση του Sir John, ο Ρίτσαρντ Arkwright, ο οποίος είχε συγκεντρώσει ένα μικρό κεφάλαιο πουλώντας μαλλιά γυναικών για την κατασκευή περουκών, εφεύρε (ή έκλεψε την ιδέα και αντέγραψε) την υδροκίνητη κλωστική μηχανή. Αλλά, όταν είχε πια κατασκευάσει τη μηχανή του, ανακάλυψε ότι δεν ήταν τόσο εύκολο να βρει το κατάλληλο εργατικό δυναμικό. Οι ντόπιοι εργάτες δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στην «κανονική ταχύτητα» της διαδικασίας - η μισθωτή εργασία αντιμετωπιζόταν ακόμα με περιφρόνηση, και μερικοί καπιταλιστές είδαν να κατακαίγονται τα ολοκαίνουργια εργοστάσιά τους από τυφλό μίσος και μόνο. Ο Arkwright αναγκάστηκε να στραφεί στα παιδιά - «διότι τα δαχτυλάκια τους ήταν πολύ σβέλτα». Επιπλέον, επειδή δεν είχαν συνηθίσει στην ανεξάρτητη διαβίωση της γεωργίας ή της οικοτεχνίας, τα παιδιά προσαρμόζονταν πολύ πιο εύκολα στην πειθαρχία της ζωής του εργοστασίου. Αυτή η πρωτοβουλία χαιρετίστηκε ως φιλανθρωπική χειρονομία: η απασχόληση των παιδιών δεν θα βοηθούσε να ελαφρυνθεί η κατάσταση των φτωχών;

Γιατί το πρόβλημα που απασχολούσε περισσότερο τον κόσμο, εκτός από το δέος (φόβο και θαυμασμό μαζί) που ένιωθε για τα εργοστάσια, ήταν αυτό το αιώνιο πρόβλημα των φτωχών. Το 1720, η Αγγλία είχε ενάμισι εκατομμύριο φτωχούς[55] - ένα αρκετά μεγάλο νούμερο αν αναλογιστούμε ότι ολόκληρος ο πληθυσμός της ήταν μόνο δώδεκα με δεκατρία εκατομμύρια. Γι' αυτό όλοι είχαν να προτείνουν κάποιο σχέδιο για την τακτοποίησή τους. Τα πιο πολλά ήταν σχέδια της απελπισίας. Διότι δεν έλειπε η γκρίνια για τη βαθιά ριζωμένη οκνηρία των φτωχών, και μαζί μια βαθιά ταραχή και κατάπληξη για τον τρόπο με τον οποίο οι χαμηλότερες τάξεις μιμούνταν τις ανώτερες. Οι εργατικοί άνθρωποι είχαν φτάσει να πίνουν τσάι! Προτιμούσαν το λευκό ψωμί από το παραδοσιακό τους καρβέλι από κριθάρι ή σίκαλη! Πού θα οδηγούσε αυτό, αναρωτιόνταν οι στοχαστές της εποχής; Δεν ήταν, άλλωστε, οι ανάγκες των φτωχών («τις οποίες θα ήταν σώφρον να ανακουφίσουμε αλλά ανόητο να θεραπεύσουμε»[56], όπως το διατύπωσε ο σκανδαλώδης Μάντεβιλ το 1723) απαραίτητες για την ευημερία του κράτους; Τι θα συνέβαινε στην κοινωνία αν οι αναγκαίες διαβαθμίσεις της αφήνονταν να εκλείψουν;

Σχετικά με το μεγάλο, τρομακτικό πρόβλημα των «κατώτερων τάξεων», η ανησυχία μπορεί

να χαρακτήριζε ακόμα την κρατούσα στάση κατά την εποχή του Adam Smith, σίγουρα όμως όχι τη δική του φιλοσοφία. «Καμία κοινωνία δεν μπορεί να ευημερεί και να ευτυχεί ενόσω το κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος της πένεται και δυστυχεί»[57], έγραφε. Και όχι μόνο είχε την τόλμη να κάνει μια τόσο ριζοσπαστική δήλωση, αλλά προχώρησε και παραπέρα καταδεικνύοντας ότι η κοινωνία βρισκόταν σε πορεία συνεχούς βελτίωσης. Ότι ωθούνταν, θέλοντας και μη, προς ένα θετικό στόχο. Δεν προχωρούσε επειδή έτσι ήθελαν κάποιοι ή το Κοινοβούλιο ψήφιζε κάποιους νόμους ή η Αγγλία κέρδιζε κάποια μάχη. Προχωρούσε επειδή, κάτω από την επιφάνεια των πραγμάτων, κρυβόταν μια δυναμική που κινητοποιούσε το κοινωνικό σύνολο σαν μια τεράστια ατμομηχανή.

Παρατηρώντας την αγγλική σκηνή, ο Adam Smith συνειδητοποίησε ένα οφθαλμοφανές γεγονός. Την τρομακτική αύξηση της παραγωγικότητας που προέκυψε από το λεπτομερή καταμερισμό και την εξειδίκευση της εργασίας. Στην αρχή αρχή του βιβλίου *Ο πλούτος των εθνών,* ο Smith γράφει για ένα εργοστάσιο καρφιτσών[58]: «Ο ένας εργάτης τραβάει το σύρμα, ένας άλλος το ισιώνει, ένας τρίτος το κόβει, ένας τέταρτος δημιουργεί τη μύτη και ένας πέμπτος τρίβει την κορυφή για να δεχτεί το κεφάλι της καρφίτσας. Για να κατασκευαστεί το κεφάλι απαιτούνται δύο ή τρεις ξεχωριστές λειτουργίες. Το να τοποθετηθεί είναι μια ιδιάζουσα υπόθεση. Το να λευκανθεί είναι άλλη μια λειτουργία. Ακόμα και το να τοποθετηθούν στο χαρτί είναι μια ολόκληρη τέχνη... Έχω δει μια τέτοια μικρή βιοτεχνία όπου απασχολούνταν μόνο δέκα άνδρες και όπου φυσικά κάποιοι απ' αυτούς εκτελούσαν δύο ή τρεις διαφορετικές εργασίες. Αλλά, παρ' όλο που ήταν πολύ φτωχοί και, ως εκ τούτου, είχαν μόνο τα απολύτως απαραίτητα μηχανήματα, μπορούσαν, όταν έβαζαν τα δυνατά τους, να παραγάγουν δώδεκα λίβρες καρφίτσες ημερησίως. Κάθε λίβρα περιέχει πάνω από τέσσερις χιλιάδες καρφίτσες μεσαίου μεγέθους. Αυτά τα δέκα άτομα, επομένως, μπορούσαν να κατασκευάσουν πάνω από σαράντα οκτώ χιλιάδες καρφίτσες ημερησίως... Όμως, αν αυτοί οι άνθρωποι εργάζονταν μόνοι τους και ανεξάρτητα... στα σίγουρα δεν μπορούσε ο καθένας τους να κατασκευάσει ούτε είκοσι, πιθανότατα ούτε μία καρφίτσα τη μέρα...».

Φυσικά δεν είναι ανάγκη να επισημάνουμε πόσο πιο περίπλοκες είναι οι σύγχρονες μέθοδοι παραγωγής σε σύγκριση με εκείνες του 18ου αιώνα. Ο Smith εντυπωσιάστηκε τόσο πολύ από ένα μικρό εργοστάσιο δέκα ατόμων, ώστε να γράψει γι' αυτό. Τι θα σκεφτόταν άραγε αν έβλεπε ένα εργοστάσιο που απασχολεί δέκα χιλιάδες εργάτες; Αλλά το μεγάλο πλεονέκτημα του καταμερισμού της εργασίας δεν είναι η πολυπλοκότητά του - στην πραγματικότητα, απλοποιεί τις περισσότερες εργασιακές δραστηριότητες. Το πλεονέκτημα του βρίσκεται στη δυνατότητά του να αυξάνει, όπως λέει ο Smith, «αυτή τη γενική χλιδή που εκτείνεται και στις χαμηλότερες τάξεις των ανθρώπων». Από τη σκοπιά του σήμερα, εκείνη η γενική χλιδή του 18ου αιώνα μοιάζει περισσότερο με μια ζωή γεμάτη στερήσεις. Αλλά, αν εξετάσουμε το θέμα στην ιστορική του προοπτική, αν συγκρίνουμε τη μοίρα του εργάτη στην Αγγλία του 18ου αιώνα με τη μοίρα των ομοίων του έναν ή δύο αιώνες πριν, είναι σαφές ότι, όσο μίζερη κι αν ήταν η ζωή του, δεν έπαυε να αποτελεί μια σημαντικότατη βελτίωση. Ο Smith διατυπώνει την άποψή του γλαφυρά:

Παρατηρήστε τα αγαθά του πιο κοινού βιοτέχνη ή εργάτη σε μια πολιτισμένη και ευημερούσα χώρα, και θα αντιληφθείτε ότι είναι ανυπολόγιστος ο αριθμός των ανθρώπων μέρος της εργασίας των οποίων, έστω κι αν είναι μικρό, έχει χρησιμοποιηθεί για να του εξασφαλίσει αυτά τα αγαθά. Το μάλλινο παλτό, για παράδειγμα, που προστατεύει τον εργάτη, όσο τραχύ και κακοφτιαγμένο κι αν φαίνεται, είναι το προϊόν της συνδυασμένης εργασίας πλήθους εργατών. Ο βοσκός, ο διαλογέας μαλλιού, ο λαναράς, ο βαφέας, ο ξάντης του μαλλιού, ο κλώστης, ο υφαντής, ο γναφέας, ο κόφτης, μαζί με πολλούς άλλους, πρέπει όλοι μαζί να συνδυάσουν τις διαφορετικές τέχνες τους για να ολοκληρώσουν ακόμη

κι αυτό το απλό προϊόν. Πόσοι έμποροι και μεταφορείς, επιπλέον, πρέπει να έχουν χρησιμοποιηθεί... εμπόριο, μεταφορά... ναυπηγοί, ναύτες, κατασκευαστές ιστίων, κατασκευαστές σχοινιών...

Αν εξετάζαμε, κατά τον ίδιο τρόπο, όλα τα διαφορετικά μέρη της γκαρνταρόμπας του και τα έπιπλα του νοικοκυριού του, τα αδρό λινό πουκάμισο που φορά κατάσαρκα, τα παπούτσια με τα οποία προστατεύει τα πόδια του, το κρεβάτι πάνω στο οποίο κοιμάται... την παραστιά της κουζίνας όπου μαγειρεύει την τροφή του, τα κάρβουνα που χρησιμοποιεί γι' αυτό το σκοπό, βγαλμένα από τα έγκατα της γης, και διαθέσιμα μετά από μακρύ ταξίδι σε θάλασσα ή σε ξηρά, όλα τα άλλα σκεύη της κουζίνας του, όλα τα σκεύη του τραπεζιού του, τα μαχαίρια, τα πιρούνια, τα πιάτα πάνω στα οποία σερβίρει και μοιράζει την τροφή του, οι διαφορετικοί εργάτες που προετοιμάζουν το ψωμί του και την μπίρα του, το γυάλινο παράθυρο που αφήνει να μπει η ζέστη και το φως και εμποδίζει τη βροχή και τον άνεμο, με όλη τη γνώση και την απαιτούμενη τέχνη για να κατασκευαστεί αυτή η όμορφη και χρήσιμη εφεύρεση..., αν εξετάσουμε, λέω, όλα αυτά τα πράγματα... θα αντιληφθούμε ότι χωρίς τη βοήθεια και τη συνεργασία πολλών χιλιάδων, το πιο φτωχό άτομο σε μια πολιτισμένη χώρα δεν θα μπορούσε να προμηθευτεί ούτε καν τα πράγματα που εσφαλμένως θεωρούμε εύκολα και απλά. Σε σύγκριση με την ακραία χλιδή των πλουσίων, τα αγαθά του πρέπει χωρίς αμφιβολία να φαντάζουν εξαιρετικά απλά και εύκολα. Και όμως μπορεί και να είναι αλήθεια ότι τα αγαθά ενός Ευρωπαίου πρίγκιπα δεν διαφέρουν τόσο πολύ από εκείνα ενός εργατικού και ολιγαρκούς αγρότη, όσο τα αγαθά του αγρότη ξεπερνούν τα αντίστοιχα ενός αφρικανού βασιλιά, του απόλυτου άρχοντα και κυρίαρχου των ζωών δέκα χιλιάδων γυμνών αγρίων.[59]

Τι είναι αυτό που οδηγεί την κοινωνία σ' αυτό τον υπέροχο πολλαπλασιασμό πλούτου; Εν μέρει, είναι ο ίδιος ο μηχανισμός της αγοράς, γιατί η αγορά προσδένει τις δημιουργικές δυνάμεις του ανθρώπου σ' ένα κοινωνικό περιβάλλον που τον ενθαρρύνει -ή ακόμα και τον εξαναγκάζει- να επινοήσει, να καινοτομήσει, να επεκταθεί, να διακινδυνεύσει. Αλλά υπάρχουν και περισσότερο ουσιώδεις πιέσεις πίσω από την αδιάκοπη δραστηριότητα της αγοράς. Για την ακρίβεια, ο Smith βλέπει δύο βαθιά εδραιωμένους νόμους συμπεριφοράς οι οποίοι ωθούν το σύστημα της αγοράς σε μια συνεχή άνοδο της παραγωγικότητας.

Ο πρώτος απ' αυτούς είναι ο Νόμος της Συσσώρευσης[60]

Ας θυμηθούμε ότι ο Adam Smith ζούσε σε μια εποχή όπου οι ανερχόμενοι βιομηχανικοί καπιταλιστές μπορούσαν να κάνουν και έκαναν περιουσίες από τις επενδύσεις τους. Ο Ρίτσαρντ Arkwright[61], ο οποίος στα νιάτα του ήταν βοηθός κουρέα, όταν πέθανε το 1792 άφησε περιουσία αξίας 500.000 λιρών. Ο Samuel Walker[62], ο οποίος ξεκίνησε μ' ένα σιδηρουργείο μέσα σε ένα παλιό κατάστημα καρφιών του Rotherham, άφησε στο ίδιο μέρος ένα χυτήριο χάλυβα αξίας 200.000 λιρών. Ο Josiah Wedgwood, ο οποίος τριγύριζε μέσα στο εργοστάσιο του αγγειοπλαστικής βαριοπερπατώντας στο ξύλινο πόδι του και σημειώνοντας «Αυτό δεν ικανοποιεί τον Josiah Wedgwood»[63] οπουδήποτε έβλεπε κάποιο δείγμα προχειρότητας, άφησε πίσω του περιουσία αξίας 240.000 λιρών και πολλά ακίνητα. Η Βιομηχανική Επανάσταση, ήδη στα αρχικά της στάδια, προσέφερε τεράστια πλούτη σε όποιον ήταν αρκετά γρήγορος, αρκετά δαιμόνιος και αρκετά εργατικός, ώστε να επωφεληθεί από τις διαθέσιμες ευκαιρίες.

Και ο πρώτος και κύριος σκοπός της μεγάλης πλειονότητας των ανερχόμενων καπιταλιστών ήταν να *συσσωρεύουν* τις αποταμιεύσεις τους. Στις αρχές του 19ου αιώνα, στο Μάντσεστερ, συγκεντρώθηκαν 2.500 λίρες για την ίδρυση κατηχητικών σχολείων. Το συνολικό ποσό που προσφέρθηκε γι' αυτό τον ιερό σκοπό από τους μεγαλύτερους εργοδότες στην περιοχή, τα

κλωστήρια βάμβακος, ήταν 90 λίρες. Η νέα βιομηχανική αριστοκρατία είχε καλύτερα πράγματα να κάνει με τα λεφτά της από το να συνεισφέρει σε μη παραγωγικές φιλανθρωπίες - έπρεπε να συσσωρεύει, πράγμα που ο Adam Smith ενέκρινε ολόψυχα. Αλίμονο σ' εκείνον που δεν συσσώρευε. Όσο για εκείνον που σπαταλούσε το κεφάλαιό του - «σαν αυτόν που υπεξαιρεί τα έσοδα κάποιου ιερού ιδρύματος για ανίερους σκοπούς, πληρώνει για την οκνηρία του με εκείνα τα χρήματα που η ολιγάρκεια των προγόνων του είχε αφιερώσει στη συντήρηση της βιομηχανίας»[64].

Όμως ο Adam Smith δεν ενέκρινε τη συσσώρευση χάριν της συσσώρευσης. Ήταν, στο κάτω κάτω, φιλόσοφος με την περιφρόνηση που νιώθει κάθε φιλόσοφος για τη ματαιότητα του πλούτου. Στη συσσώρευση του κεφαλαίου ο Smith έβλεπε ένα μεγάλο όφελος για την κοινωνία. Διότι το κεφάλαιο -αν το χρησιμοποιούσε κανείς για μηχανήματα- παρείχε εκείνον ακριβώς το θαυμάσιο καταμερισμό της εργασίας που πολλαπλασιάζει τις παραγωγικές ενέργειες του ανθρώπου. Έτσι η συσσώρευση γίνεται ένα ακόμη από τα δίκοπα μαχαίρια του Smith: η φιλοχρηματία της ατομικής πλεονεξίας και πάλι συντελεί στην ευημερία της κοινωνίας. Τον Smith δεν τον απασχολεί το πρόβλημα που θα αντιμετωπίσουν οι οικονομολόγοι του 20ου αιώνα: θα επιστρέψει η ατομική συσσώρευση στην οικονομία με τέτοιο τρόπο ώστε να αυξήσει την απασχόληση; Για εκείνον ο κόσμος έχει τη δυνατότητα να βελτιώνεται επ' αόριστον και το μέγεθος της αγοράς περιορίζεται μόνο από τη γεωγραφική εξάπλωση. Συσσωρεύετε, και ο κόσμος θα ωφεληθεί, λέει ο Smith. Και βέβαια στη σφριγηλή ατμόσφαιρα της εποχής του, εκείνοι που ήταν σε θέση να συσσωρεύουν έδειχναν εξαιρετικά πρόθυμοι να το κάνουν.

Αλλά -και εδώ υπάρχει μια δυσκολία- η συσσώρευση θα οδηγούσε σε μια κατάσταση όπου η περαιτέρω συσσώρευση θα ήταν αδύνατη. Διότι η συσσώρευση σήμαινε περισσότερες μηχανές, και οι περισσότερες μηχανές σήμαιναν μεγαλύτερη ζήτηση για εργάτες. Και αυτή με τη σειρά της, αργά ή γρήγορα, θα οδηγούσε σε υψηλότερες αμοιβές, που κάποτε θα ροκάνιζαν εντελώς τα κέρδη - την πηγή της συσσώρευσης. Πώς ξεπερνιέται αυτό το εμπόδιο;

Ξεπερνιέται από το δεύτερο μεγάλο νόμο του συστήματος: το Νόμο του Πληθυσμού.

Για τον Adam Smith, οι εργάτες, όπως κάθε άλλο εμπόρευμα, μπορούσαν να παράγονται ανάλογα με τη ζήτηση. Αν οι μισθοί ήταν υψηλοί, ο αριθμός των εργαζομένων θα αυξανόταν. Αν έπεφταν οι μισθοί, θα μειωνόταν και το μέγεθος της εργατικής τάξης. Ο Smith το διατύπωσε ξεκάθαρα: «...η ζήτηση για ανθρώπους, όπως και για κάθε άλλο εμπόρευμα, αναγκαστικά ρυθμίζει την παραγωγή ανθρώπων.»[65]

Η σκέψη αυτή δεν είναι τόσο απλοϊκή όσο φαίνεται με την πρώτη ματιά. Στις μέρες του Smith, η βρεφική θνησιμότητα στις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις ήταν τρομακτικά υψηλή. «Δεν είναι σπάνιο»[66], λέει ο Smith, «...στα υψίπεδα της Σκοτίας, μια μητέρα που έφερε στον κόσμο είκοσι παιδιά να έχει ζωντανά μόνο τα δύο». Σε πολλά μέρη της Αγγλίας, τα μισά παιδιά πέθαιναν πριν γίνουν τεσσάρων χρόνων, και σχεδόν παντού τα μισά παιδιά δεν κατάφερναν να ξεπεράσουν την ηλικία των εννέα ή δέκα χρόνων. Ο υποσιτισμός, οι κακές συνθήκες διαβίωσης, το κρύο και οι ασθένειες θέριζαν τις χαμηλότερες τάξεις. Γι' αυτό, ενώ οι υψηλότεροι μισθοί μπορεί να επιδρούσαν ελάχιστα στην αύξηση των γεννήσεων, το πιθανότερο ήταν να έχουν σημαντική επίδραση στον αριθμό των παιδιών που θα έφταναν σε ηλικία εργασίας.

Επομένως, αν η πρώτη συνέπεια της συσσώρευσης θα ήταν η αύξηση των αμοιβών της εργατικής τάξης, αυτή με τη σειρά της θα προκαλούσε την αύξηση του αριθμού των

εργατών. Κι έτσι ο μηχανισμός της αγοράς αναλαμβάνει τον έλεγχο. Ακριβώς όπως οι υψηλότερες τιμές στην αγορά θα επιφέρουν αύξηση της παραγωγής γαντιών και αυτή η αυξημένη παραγωγή γαντιών θα συμπιέσει την τιμή τους, κατά τον ίδιο τρόπο οι υψηλότερες αμοιβές θα προκαλέσουν την αύξηση του αριθμού των εργατών, και η αύξηση του αριθμού τους θα δημιουργήσει αντίστροφη πίεση στο ύψος των αμοιβών τους. Ο πληθυσμός, όπως και η παραγωγή γαντιών, είναι μια αυτοθεραπευόμενη νόσος - όσον αφορά τους μισθούς.

Και αυτό σήμαινε ότι η συσσώρευση μπορούσε να συνεχιστεί χωρίς πρόβλημα. Η αύξηση των μισθών που προκαλούσε και η οποία απειλούσε να καταστήσει ασύμφορη την περαιτέρω συσσώρευση, μετριάζεται από την αύξηση του πληθυσμού. Η συσσώρευση βαδίζει προς την αυτοκαταστροφή της αλλά σώζεται στο χείλος του γκρεμού. Το εμπόδιο των υψηλότερων μισθών ξεπερνιέται με την αύξηση του πληθυσμού που αυτή ακριβώς η αύξηση των μισθών επέτρεψε. Υπάρχει κάτι το συναρπαστικό σ' αυτή την αυτόματη διαδικασία επιδείνωσης και αποκατάστασης, αιτίας και αιτιατού, στην οποία ο κύριος παράγοντας που φαίνεται να οδηγεί το σύστημα στην καταστροφή του, είναι αυτός ακριβώς που, υπόγεια, δημιουργεί τις απαραίτητες συνθήκες για τη διάσωσή του.

Προσέξτε ότι ο Smith κατασκεύασε για την κοινωνία μια γιγαντιαία ατέρμονα αλυσίδα. Η κοινωνία ωθείται προς μια ανοδική πορεία, τόσο ευτάκτως και αφεύκτως όσο και μια σειρά αλληλένδετων μαθηματικών θεωρημάτων. Από οποιοδήποτε σημείο εκκίνησης, ο καταλυτικός μηχανισμός της αγοράς πρώτα εξισώνει τις αποδόσεις της εργασίας και του κεφαλαίου σε όλες τις διαφορετικές χρήσεις τους, φροντίζει να παράγονται στις σωστές ποσότητες τα εμπορεύματα για τα οποία υπάρχει ζήτηση, και επιπλέον φροντίζει ώστε οι τιμές των εμπορευμάτων, μέσω του ανταγωνισμού, να ωθούνται προς το κόστος παραγωγής τους. Αλλά, πέρα απ' αυτό, η κοινωνία είναι δυναμική. Από την αρχή θα υπάρχει συσσώρευση του πλούτου, και αυτή η συσσώρευση θα έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση των παραγωγικών εγκαταστάσεων και το μεγαλύτερο καταμερισμό εργασίας. Μέχρι εδώ, καλά. Η συσσώρευση όμως θα αυξήσει επίσης τους μισθούς καθώς οι καπιταλιστές θα ανταγωνίζονται για τους εργάτες που θα εργαστούν στις βιομηχανίες. Καθώς αυξάνονται οι μισθοί, η περαιτέρω συσσώρευση παύει να είναι επικερδής. Το σύστημα απειλείται με κατάρρευση. Στο μεταξύ, όμως, οι εργάτες θα έχουν χρησιμοποιήσει τις υψηλότερες αμοιβές τους για να μεγαλώσουν τα παιδιά τους με μικρότερη θνησιμότητα. Γι' αυτό θα αυξηθεί και η προσφορά εργατών. Καθώς ο πληθυσμός διογκώνεται, ο ανταγωνισμός μεταξύ των εργατών θα προκαλέσει νέα μείωση των μισθών. Κατ' αυτό τον τρόπο η συσσώρευση θα συνεχιστεί, και μια νέα ανοδική πορεία θα αρχίσει για την κοινωνία.

Αυτό που περιγράφει ο Smith δεν είναι ο οικονομικός κύκλος, οι κυκλικές κυμάνσεις της οικονομίας. Είναι μια μακροχρόνια διαδικασία, μια μακροχρόνια εξέλιξη. Και έχει μια υπέροχη σιγουριά - υπό την προϋπόθεση ότι δεν υπάρχουν παρεμβάσεις στο μηχανισμό της αγοράς, το καθετί καθορίζεται αναπόδραστα από τον προηγούμενο κρίκο της αλυσίδας. Στήνεται μια τεράστια ανταποδοτική μηχανή που περικλείει ολόκληρη την κοινωνία: μόνο οι προτιμήσεις του κοινού -για να καθοδηγούν τους παραγωγούς- και οι πραγματικοί φυσικοί πόροι του έθνους παραμένουν έξω από την αλυσίδα αιτίου και αιτιατού.

Αλλά προσέξτε ότι αυτό που προβλέπεται δεν είναι μια αδιάκοπη βελτίωση των πραγμάτων. Είναι βέβαιο ότι θα υπάρχει μια μακρά περίοδος αυτού που ονομάζουμε οικονομική ανάπτυξη -ο Smith δεν χρησιμοποιεί αυτό τον όρο- αλλά η βελτίωση έχει τα όρια της. Αυτά δεν επηρεάζουν άμεσα τους εργαζομένους. Είναι γεγονός ότι η αύξηση του πληθυσμού τελικά θα συμπιέσει και πάλι τους μισθούς στο ελάχιστο επίπεδο συντήρησης

αλλά ο Smith πίστευε ότι για πολλά χρόνια η εργατική τάξη θα βελτίωνε τη θέση της.

Αλλά, πάνω απ' όλα, ο Smith ήταν ρεαλιστής. Στο *πολύ* μακρινό μέλλον[67], πολύ πέρα από τον ορατό ορίζοντα, έβλεπε ότι η αύξηση του πληθυσμού θα επανέφερε τους μισθούς στα «φυσικά» τους επίπεδα. Πότε θα έφτανε αυτή η στιγμή; Οπωσδήποτε θα έφτανε όταν η κοινωνία θα εξαντλούσε τους αχρησιμοποίητους πόρους και θα είχε επιβάλει το λεπτομερέστερο δυνατό καταμερισμό της εργασίας. Με άλλα λόγια, η ανάπτυξη θα τερματιζόταν όταν πια η οικονομία θα είχε επεκτείνει τα όριά της όσο μπορούσαν να φτάσουν, και μετά αξιοποιούσε τον αυξημένο οικονομικό «χώρο» της μέχρι εξαντλήσεως.

Γιατί όμως να μην μπορούσαν να επεκταθούν αυτά τα όρια ακόμα παραπέρα; Η απάντηση είναι ότι ο Smith θεωρούσε τον ύψιστης σημασίας καταμερισμό της εργασίας ως μια εφάπαξ υπόθεση και όχι ως μια συνεχιζόμενη διαδικασία. Όπως έχει επισημανθεί πρόσφατα, δεν θεωρούσε τον οργανωτικό και τεχνολογικό πυρήνα του καταμερισμού της εργασίας ως μια αυτοανανεούμενη διαδικασία αλλαγής αλλά ως μια διακριτή διαδικασία προόδου που θα παρείχε τα κίνητρα που είχε να παράσχει και μετά θα εξαφανιζόταν. Έτσι, στο πολύ μακρινό μέλλον η αναπτυξιακή δυναμική της κοινωνίας θα εξέλειπε - ο Smith αναφέρει κάπου ότι τα διακόσια χρόνια είναι η μεγαλύτερη περίοδος κατά την οποία μια κοινωνία μπορεί να ελπίζει ότι θα ακμάζει[68]. Μετά απ' αυτό, ο εργάτης θα επέστρεφε σε μισθό συντήρησης, ο καπιταλιστής στα περιορισμένα κέρδη τη σταθερής αγοράς και μόνο ο γαιοκτήμονας θα μπορούσε να απολαμβάνει ένα κάπως μεγαλύτερο εισόδημα καθώς η παραγωγή τροφίμων θα παρέμενε στα επίπεδα που απαιτούσε ένας μεγαλύτερος, αν και πλέον αριθμητικά στάσιμος, πληθυσμός. Παρά την τολμηρή αισιοδοξία του, το όραμα του Smith είναι περιχαρακωμένο, συνετό, νηφάλιο - και, ως προς το μακρινό μέλλον, ακόμα και ανησυχητικό.

Δεν είναι διόλου περίεργο ότι το βιβλίο πήρε καιρό να καθιερωθεί. Πέρασαν σχεδόν οκτώ χρόνια πριν γίνει οποιαδήποτε μνεία του στο Κοινοβούλιο, και ο πρώτος που το ανέφερε ήταν ο Τσαρλς Τζέιμς Φοξ, το πιο ισχυρό μέλος της Βουλής των Κοινοτήτων (ο οποίος αργότερα παραδέχτηκε ότι δεν το είχε διαβάσει). Χρειάστηκε να περιμένει μέχρι το 1880 για να τύχει ευρύτερης αναγνώρισης. Τότε πια είχε κάνει εννέα αγγλικές εκδόσεις και είχε διαδοθεί στην Ευρώπη και την Αμερική. Οι υπέρμαχοί του προέρχονταν από μια απρόσμενη κατηγορία ανθρώπων. Ήταν η ανερχόμενη καπιταλιστική τάξη - η τάξη που ο Smith είχε στηλιτεύσει δριμύτατα για την «απάνθρωπη αρπακτικότητά»[69] της και που τα μέλη της, όπως είχε πει, «δεν είναι και ούτε θα έπρεπε να είναι οι ηγεμόνες της ανθρωπότητας». Όλα αυτά αγνοήθηκαν για ένα και μόνο λόγο - την έκκληση που έκανε ο Smith: *αφήστε ήσυχη την αγορά*.

Όμως, είναι άλλο πράγμα αυτό που εννοούσε ο Smith και άλλο αυτό που έλεγαν οι υποστηρικτές του ότι εννοούσε. Ο Smith, όπως έχουμε πει, δεν ήταν απολογητής καμίας κοινωνικής τάξης. Ήταν σκλάβος του δικού του συστήματος. Ολόκληρη η οικονομική του θεωρία πήγαζε από την ακράδαντη πίστη του στην ικανότητα της αγοράς να οδηγεί το σύστημα στο σημείο της μέγιστης απόδοσης. Η αγορά -αυτή η υπέροχη κοινωνική μηχανή- θα φρόντιζε τις ανάγκες της κοινωνίας αν *την άφηναν ήσυχη,* έτσι ώστε οι νόμοι της εξέλιξης θα αναλάμβαναν να οδηγήσουν την κοινωνία προς την προσδοκώμενη ανταμοιβή. Ο Smith δεν ήταν ούτε εναντίον του κεφαλαίου ούτε εναντίον της εργατικής τάξης. Αν είχε κάποια προκατάληψη, τότε ήταν υπέρ του καταναλωτή. «Η κατανάλωση είναι ο μοναδικός σκοπός και λόγος ύπαρξης ολόκληρης της παραγωγής»[70], έγραφε, και στη συνέχεια καυτηρίαζε εκείνα τα συστήματα που τοποθετούν το συμφέρον του παραγωγού πάνω από το καταναλωτικό κοινό.

Ωστόσο, στον πανηγυρικό του Smith υπέρ μιας ελεύθερης και ανεμπόδιστης αγοράς, οι ανερχόμενοι βιομήχανοι βρήκαν τη θεωρητική δικαίωση που χρειάζονταν για να μπλοκάρουν τις πρώτες κυβερνητικές προσπάθειες να διορθωθούν οι σκανδαλώδεις συνθήκες της εποχής. Διότι η θεωρία του Smith οδηγεί αναντίρρητα σε ένα δόγμα πολιτικής μη επέμβασης (laissez-faire). Για τον Adam Smith, όσο λιγότερο παρεμβαίνει η κυβέρνηση τόσο το καλύτερο: οι κυβερνήσεις είναι σπάταλες, ανεύθυνες και αντιπαραγωγικές. Παρ' όλα αυτά, ο Adam Smith δεν είναι απαραίτητα αντίθετος -όπως τον παρουσίαζαν οι μετά θάνατον θαυμαστές του- σε κρατικές ενέργειες που αποσκοπούν στην προαγωγή της γενικής ευημερίας. Προειδοποιεί, για παράδειγμα, για την αποχαυνωτική επίδραση της μαζικής παραγωγής - «οι διανοητικές ικανότητες των ανθρώπων διαμορφώνονται στο χώρο εργασίας τους. Ο άνθρωπος που περνά ολόκληρη τη ζωή του εκτελώντας λίγες απλές λειτουργίες... γίνεται, κατά κανόνα, τόσο ηλίθιος και ανίδεος όσο είναι δυνατό για ένα ανθρώπινο πλάσμα» - και προβλέπει μια μείωση στις ανθρώπινες αρετές του εργάτη, «εκτός κι αν η κυβέρνηση κάνει τον κόπο να το αποτρέψει»[71].

Για την ακρίβεια, όχι μόνο δεν είναι ο Smith αντίθετος σε όλες πρωτοβουλίες της κυβέρνησης, αλλά τονίζει κατηγορηματικά τρία πράγματα που θα πρέπει να κάνει η κυβέρνηση σε μια κοινωνία φυσικής ελευθερίας. Πρώτον, και αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, οφείλει να προστατεύει αυτή την κοινωνία από «τη βία και την επιβουλή» άλλων κοινωνιών.

Δεύτερον, πρέπει να εξασφαλίζει «την αμερόληπτη απονομή δικαιοσύνης» για όλους τους πολίτες. Και τρίτον, η κυβέρνηση έχει το καθήκον «να φτιάχνει και να συντηρεί τους δημόσιους εκείνους θεσμούς και τα δημόσια εκείνα έργα που μπορεί να είναι εξαιρετικά χρήσιμα σε μια μεγάλη κοινωνία», αλλά τα οποία «είναι τέτοιας μορφής που το κέρδος απ' αυτά δεν θα μπορούσε ποτέ να καλύψει τη δαπάνη στην οποία υποβάλλεται ένα άτομο ή ένας μικρός αριθμός ατόμων».

Αν αυτά τα διατυπώσουμε με φρασεολογία των ημερών μας, ο Smith αναγνωρίζει σαφέστατα τη χρησιμότητα των δημόσιων επενδύσεων για μεγάλα έργα που δεν είναι δυνατό να αναλάβει ο ιδιωτικός τομέας - σαν δύο παραδείγματα αναφέρει τους δρόμους και την παιδεία. Χωρίς αμφιβολία, πρόκειται για μια αντίληψη που έχει διευρυνθεί σημαντικά από τον καιρό του Smith -εύκολα μπορεί κανείς να συμπεριλάβει τον αντιπλημμυρικό έλεγχο, την αποκατάσταση του περιβάλλοντος, την επιστημονική έρευνα- αλλά αυτή καθαυτή η ιδέα, όπως και τόσα άλλα, υπονοείται αλλά δεν αναφέρεται ρητά στο όραμα του Smith.

Αυτό στο οποίο ο Smith είναι αντίθετος είναι η ανάμιξη της κυβέρνησης στο μηχανισμό της αγοράς. Είναι αντίθετος στους περιορισμούς των εισαγωγών και στις επιδοτήσεις των εξαγωγών, αντίθετος σε νόμους για την προστασία της βιομηχανίας από τον ανταγωνισμό, και αντίθετος στις δημόσιες δαπάνες για μη παραγωγικούς σκοπούς. Παρατηρήστε ότι όλες αυτές οι δραστηριότητες της κυβέρνησης έχουν αντίκτυπο στην ομαλή λειτουργία του συστήματος της αγοράς. Ο Smith δεν αντιμετώπισε ποτέ το πρόβλημα που έμελλε να προκαλέσει τόσα ερωτηματικά και ανησυχίες σε κατοπινές γενιές, δηλαδή κατά πόσο η κυβέρνηση ενδυναμώνει ή εξασθενίζει το σύστημα όταν παρεμβαίνει με νομοθεσία κοινωνικής πρόνοιας. Την εποχή του Smith, εκτός από τα μέτρα για την ανακούφιση των φτωχών, δεν υπήρχε σχεδόν κανένας άλλος νόμος κοινωνικής πρόνοιας - η κυβέρνηση ήταν ακραιφνής σύμμαχος των αρχουσών τάξεων και ο μεγάλος καβγάς στους κυβερνητικούς κύκλους ήταν κατά πόσο θα ωφελούνταν περισσότερο οι γαιοκτήμονες ή οι βιομηχανικές τάξεις. Το ερώτημα κατά πόσο στα οικονομικά ζητήματα θα έπρεπε να έχει λόγο και η εργατική τάξη, δεν περνούσε καν από το μυαλό κανενός αξιοσέβαστου ατόμου.

Ο μεγάλος εχθρός του συστήματος του Adam Smith δεν είναι τόσο η ίδια η κυβέρνηση όσο τα κάθε είδους μονοπώλια. «Άνθρωποι του ιδίου κλάδου σπάνια συναντιούνται»[72], λέει ο Adam Smith, «αλλά η συζήτηση τους καταλήγει σε μια συνωμοσία εναντίον του κοινού, ή σε κάποιο παραπλανητικό ελιγμό για να αυξήσουν τις τιμές». Και το πρόβλημα με τέτοιες ενέργειες δεν είναι τόσο το γεγονός ότι, από ηθική άποψη, είναι κατακριτέες -στο κάτω κάτω δεν είναι παρά η αναπόφευκτη συνέπεια της ανθρώπινης ιδιοτέλειας- αλλά κυρίως το ότι παρεμποδίζουν την ομαλή λειτουργία της αγοράς. Και φυσικά ο Smith έχει δίκιο. Αν θέλουμε να εμπιστευτούμε τη λειτουργία της αγοράς για την παραγωγή του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού αγαθών στις χαμηλότερες δυνατές τιμές, οτιδήποτε παρεμβαίνει στη λειτουργία της αγοράς αναπόφευκτα μειώνει την κοινωνική ευημερία. Εάν, όπως συνέβαινε στην εποχή του Smith, κανένας πιλοποιός, οπουδήποτε στην Αγγλία, δεν μπορεί να απασχολεί περισσότερους από δύο παραγιούς, ή κανένας κατασκευαστής μαχαιροπίρουνων στο Σέφιλντ δεν μπορεί να απασχολεί πάνω από έναν παραγιό, το σύστημα της αγοράς δεν αφήνεται να αποδώσει στο μέγιστο των δυνατοτήτων του. Εάν, όπως στην εποχή του Smith, οι φτωχοί είναι προσδεδεμένοι στις ενορίες τους και δεν τους επιτρέπεται να ζητήσουν δουλειά εκεί όπου προσφέρεται δουλειά, η αγορά δεν μπορεί να προσελκύσει εργατικό δυναμικό εκεί που το χρειάζεται. Εάν, όπως στην εποχή του Smith, οι μεγάλες εταιρίες αποκτούν το μονοπώλιο του εξωτερικού εμπορίου, το κοινό δεν μπορεί να αποκομίσει τα πλήρη οφέλη από τα φθηνότερα προϊόντα του εξωτερικού.

Γι' αυτό, λέει ο Smith, όλα αυτά τα εμπόδια πρέπει να παραμεριστούν. Η αγορά πρέπει να αφεθεί ελεύθερη ώστε να βρει τα δικά της φυσικά επίπεδα τιμών και μισθών, κερδών και παραγωγής. Οτιδήποτε παρεμβαίνει στην αγορά αποβαίνει σε βάρος του πραγματικού πλούτου του έθνους. Αλλά, επειδή κάθε νομοθέτημα της κυβέρνησης -ακόμα και οι νόμοι που επιβάλλουν το άσπρισμα των εργοστασίων ή απαγορεύουν το αλυσόδεμα των παιδιών στις μηχανές- θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως παρεμπόδιση της ελεύθερης λειτουργίας της αγοράς, επιχειρήματα ξεσηκωμένα από τον *Πλούτο των εθνών* χρησιμοποιήθηκαν αφειδώς για να ανατρέψουν τις πρώτες απόπειρες εφαρμογής νομοθεσίας ανθρωπιστικής φύσης. Έτσι, από μια περίεργη αδικία, ο άνθρωπος που προειδοποιούσε ότι οι άπληστοι βιομήχανοι του 18ου αιώνα «έχουν, κατά κανόνα, συμφέρον να εξαπατούν ή ακόμα και να καταπιέζουν το κοινό», κατέληξε να θεωρείται ο οικονομικός προστάτης άγιός τους. Ακόμα και σήμερα, από μια επιπόλαιη άγνοια της πραγματικής του φιλοσοφίας, ο Smith γενικά θεωρείται ως ένας *συντηρητικός* οικονομολόγος, ενώ στην πραγματικότητα ήταν απροκάλυπτα πιο εχθρικός ως προς τα *κίνητρα* των επιχειρηματιών απ' ό,τι οι περισσότεροι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι των ημερών μας.[1]

Κατά μία έννοια, το όραμα του Adam Smith είναι μια μαρτυρία της πίστης του 18ου αιώνα στον αναπόφευκτο θρίαμβο της λογικής και της τάξης πάνω στην αυθαιρεσία και το χάος. Μην προσπαθείτε να κάνετε το καλό, λέει ο Smith. Αφήστε το καλό να αναδυθεί μέσα από την ιδιοτέλεια. Μόνον ένας φιλόσοφος θα εμπιστευόταν τόσο πολύ μια τεράστια κοινωνική μηχανή και θα εκλογίκευε τα εγωιστικά ένστικτα μετατρέποντας τα σε κοινωνικές αρετές! Δεν υπάρχει καμία επιφύλαξη στην ακλόνητη εμπιστοσύνη που τρέφει ο Smith στις συνέπειες των φιλοσοφικών του πεποιθήσεων. Υποστηρίζει ότι οι δικαστές πρέπει να πληρώνονται από τους αντίδικους και όχι από το κράτος, επειδή μ' αυτό τον τρόπο το προσωπικό τους συμφέρον θα τους κάνει να διεκπεραιώνουν ταχύτερα τις υποθέσεις που

---

[1] *Ο όρος «φιλελεύθερος» (= liberal) χρησιμοποιείται εδώ με την αμερικανική έννοιά του, που σημαίνει τον προοδευτικό, τον ελευθεριακό, τον τοποθετημένο στην αριστερή πλευρά του πολιτικού συστήματος (Σ.τ.Ε.).*

αναλαμβάνουν. Δεν βλέπει να έχουν μέλλον οι νεοεμφανιζόμενες επιχειρηματικές οργανώσεις που ονομάστηκαν μετοχικές εταιρείες, επειδή θεωρεί μάλλον απίθανο ότι τέτοιοι απρόσωποι οργανισμοί θα διέθεταν την απαιτούμενη αντίληψη του προσωπικού συμφέροντος ώστε να επιδιώξουν περίπλοκα και δυσχερή έργα. Ακόμα και τα μεγαλύτερα ανθρωπιστικά κινήματα, όπως το κίνημα για την κατάργηση της δουλείας, ο Adam Smith τα υπερασπίζεται με το δικό του τρόπο. Καλύτερα να καταργηθεί η δουλεία, λέει, γιατί στο τέλος αυτό μάλλον θα αποδειχτεί φθηνότερο.

Ολόκληρος ο πολυσύνθετος παράλογος κόσμος μετατρέπεται έτσι σε ένα είδος ορθολογικού σχεδίου, όπου τα ανθρώπινα μόρια είναι μαγνητισμένα με μια απλή πολικότητα που τα έλκει προς το κέρδος και τα απομακρύνει από τη ζημία. Το μεγαλοφυές σύστημα λειτουργεί, όχι διότι το κατευθύνει ο άνθρωπος, αλλά διότι το ατομικό συμφέρον και ο ανταγωνισμός ευθυγραμμίζουν τα ρινίσματα προς τη σωστή κατεύθυνση. Το περισσότερο που μπορεί να κάνει ο άνθρωπος είναι να βοηθήσει αυτό το φυσικό κοινωνικό μαγνητισμό να λειτουργήσει σωστά, απομακρύνοντας τα οποιαδήποτε εμπόδια βρίσκονται στο δρόμο της απρόσκοπτης εφαρμογής αυτής της κοινωνικής φυσικής και εγκαταλείποντας τις άσκοπες προσπάθειές του να ξεφύγει από την έλξη του.

Και όμως, παρότι φέρει τη σφραγίδα του 18ου αιώνα, παρά την πίστη του στο ορθολογικό, στον φυσικό νόμο και στην αλυσίδα της ανθρώπινης δράσης και αντίδρασης, ο κόσμος του Adam Smith δεν στερείται τις πιο ζεστές αξίες. Μην ξεχνάτε ότι στόχος είναι, ο μεγάλος ωφελημένος να είναι ο καταναλωτής - όχι ο παραγωγός. Διότι, για πρώτη φορά στη φιλοσοφία της καθημερινής ζωής, ο καταναλωτής είναι βασιλιάς.

Απ' όλα αυτά, τι διασώζεται σήμερα;

Δεν διασώζεται το μεγάλο σχέδιο της εξέλιξης. Αυτό θα δούμε ότι μεταβλήθηκε ριζικά από τους μεγάλους οικονομολόγους που ακολούθησαν. Αλλά, ας μη θεωρήσουμε τον κόσμο του Adam Smith απλώς ως μια προσπάθειά του να φτάσει σε διατυπώσεις που υπερέβαιναν την αντιληπτική του ικανότητα. Ο Smith ήταν ο οικονομολόγος του προβιομηχανικού καπιταλισμού. Δεν έζησε για να δει το σύστημα της αγοράς να απειλείται από τεράστιες επιχειρήσεις, ή τους νόμους του για τη συσσώρευση και τον πληθυσμό να ανατρέπονται από τις κοινωνιολογικές εξελίξεις πενήντα χρόνια αργότερα. Όταν ο Smith ζούσε κι έγραφε, δεν είχε ακόμα εμφανιστεί ένα αναγνωρίσιμο φαινόμενο που θα μπορούσε να ονομαστεί «οικονομικός κύκλος». Ο κόσμος για τον οποίο έγραφε, υπήρχε πραγματικά και η συστηματοποίησή του από τον Smith προσφέρει μια έξοχη ανάλυση των επεκτατικών του τάσεων.

Όμως κάτι πρέπει να έλειπε από τη θεωρία του Smith. Διότι, παρ' όλο που διέβλεπε την εξέλιξη της κοινωνίας, δεν είδε μια επανάσταση - τη Βιομηχανική Επανάσταση. Στο αποκρουστικό βιομηχανικό σύστημα, στην πρωτοδοκιμαζόμενη πολυμετοχική μορφή οργάνωσης των εταιριών, στις αδύναμες προσπάθειες των τεχνιτών να δημιουργήσουν οργανώσεις για την αυτοπροστασία τους, ο Smith αδυνατούσε να δει την πρώτη εμφάνιση νέων, ισχυρών διασπαστικών κοινωνικών δυνάμεων. Κατά μία έννοια, το σύστημά του προϋποθέτει ότι η Αγγλία του 18ου αιώνα θα μείνει για πάντα η ίδια. Θα αυξηθεί μόνο ποσοτικά -περισσότεροι άνθρωποι, περισσότερα αγαθά, περισσότερος πλούτος- αλλά ποιοτικά θα παραμείνει αμετάβλητη. Οι δυναμικές του Smith χαρακτηρίζουν μια στατική κοινότητα που αναπτύσσεται αλλά δεν ωριμάζει ποτέ.

Αλλά, παρ' όλο που το σύστημα της εξέλιξης έχει τροποποιηθεί σε μεγάλο βαθμό, το μεγάλο πανόραμα της αγοράς παραμένει ένα μεγάλο επίτευγμα. Φυσικά, δεν ήταν ο Smith

που «ανακάλυψε» την αγορά. Κι άλλοι πριν απ' αυτόν επισήμαναν πώς η αλληλεπίδραση του ατομικού συμφέροντος και του ανταγωνισμού έχουν σαν αποτέλεσμα την τροφοδοσία της κοινωνίας. Αλλά ο Smith ήταν ο πρώτος που αντιλήφθηκε την πλήρη φιλοσοφία της δράσης που απαιτούσε μια τέτοια σύλληψη, ο πρώτος που διατύπωσε το όλο θεωρητικό σχήμα με τρόπο ευρύ και συστηματικό. Ήταν ο άνθρωπος που έδωσε στην Αγγλία, και κατόπιν σ' ολόκληρο το Δυτικό κόσμο, να καταλάβει πώς ακριβώς η αγορά δίνει συνοχή στην κοινωνία, και ο πρώτος που έχτισε ένα οικοδόμημα κοινωνικής τάξης βασισμένο στην ανάλυση που έκανε. Οι μεταγενέστεροι οικονομολόγοι θα επεξεργαστούν περαιτέρω την περιγραφή της αγοράς που έκανε ο Smith και θα διερευνήσουν τις σοβαρές ανεπάρκειες που εμφανίστηκαν στη συνέχεια. Κανένας όμως δεν θα τον ξεπεράσει στον πλούτο και την ενάργεια με τα οποία ο Smith χρωμάτισε αυτή την πλευρά του κόσμου.

Το εύρος των εγκυκλοπαιδικών γνώσεων του Smith μόνο θαυμασμό μπορεί να προκαλέσει. Ένα τόσο μεγάλο, περιεκτικό, απαλλαγμένο αμφιβολιών, καυστικό και εμβριθές βιβλίο, μόνο το 18ου αιώνα μπορούσε να γραφτεί. Πράγματι, ο *Πλούτος των εθνών* και η *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων,* μαζί με τα ελάχιστα άλλα δοκίμιά του, φανερώνουν ότι ο Smith ήταν κάτι πολύ περισσότερο από ένας απλός οικονομολόγος. Ήταν ένας φιλόσοφος – ψυχολόγος – ιστορικός - κοινωνιολόγος, ο οποίος συνέλαβε ένα όραμα που περιελάμβανε ανθρώπινα κίνητρα και ιστορικά «στάδια» και οικονομικούς μηχανισμούς, τα οποία στο σύνολό τους εξέφραζαν το σχέδιο του Μεγάλου Αρχιτέκτονα της Φύσης (όπως τον αποκαλούσε ο Smith). Απ' αυτή τη σκοπιά, ο *Πλούτος των εθνών* είναι κάτι περισσότερο από ένα αριστούργημα της πολιτικής οικονομίας. Είναι μέρος μιας τεράστιας σύλληψης της ίδιας της ανθρώπινης περιπέτειας.

Επιπλέον, ο *Πλούτος των εθνών* μάς ξαφνιάζει συνεχώς με τις διεισδυτικές παρατηρήσεις του. Ο Smith προκατέλαβε τον Veblen κατά εκατόν πενήντα χρόνια, όταν έγραφε: «Για τους περισσότερους πλούσιους, η κυριότερη απόλαυση του πλούτου τους συνίσταται στην επίδειξή του, η οποία ποτέ δεν τους αρκεί παρεκτός όταν εμφανίζονται να διαθέτουν τις αδιαμφισβήτητες εκείνες ενδείξεις πλούτου που κανείς άλλος δεν μπορεί να διαθέτει εκτός απ' αυτούς»[73]. Ήταν ένας πολιτικός πολύ μπροστά από την εποχή του όταν έγραφε: «Αν οποιαδήποτε από τις επαρχίες της Βρετανικής αυτοκρατορίας δεν μπορεί να αναγκαστεί να συνεισφέρει για τη συντήρηση ολόκληρης της αυτοκρατορίας, τότε είναι καιρός και η Μεγάλη Βρετανία να αποδεσμεύσει τον εαυτό της από τις δαπάνες για την άμυνα αυτών των επαρχιών σε καιρό πολέμου και για τη συντήρηση οποιουδήποτε μέρους του στρατιωτικού ή πολιτικού κατεστημένου τους σε καιρό ειρήνης, και να προσπαθήσει να προσαρμόσει τις μελλοντικές αντιλήψεις και βλέψεις της στην πραγματική ανεπάρκεια των οικονομικών της πόρων»[74].

Ίσως κανένας οικονομολόγος από 'κεί και πέρα δεν θα αγκάλιαζε την εποχή του όπως ο Adam Smith. Σίγουρα, κανείς δεν ήταν τόσο γαληνεμένος, τόσο ελάχιστα απειθής, τόσο διεισδυτικά παρατηρητικός χωρίς να γίνεται μνησίκακος, και τόσο αισιόδοξος χωρίς να είναι ουτοπικός. Σίγουρα, συμμεριζόταν τα πιστεύω της εποχής του - για την ακρίβεια, συνέβαλε στη διαμόρφωσή τους. Ήταν μια εποχή ανθρωπισμού και ορθολογισμού. Αλλά ενώ και οι δυο αυτές αξίες μπορούσαν να διαστρεβλωθούν για τους πιο σκληρούς και βίαιους σκοπούς, ο Smith δεν ήταν ποτέ σοβινιστής, απολογητής ή συμβιβαστικός. «Διότι προς τι»[75], έγραφε στη *Θεωρία των ηθικών συναισθήματος,* «όλος αυτός ο μόχθος και η φασαρία αυτού του κόσμου; Ποιος είναι ο σκοπός της πλεονεξίας και της φιλοδοξίας, της επιδίωξης του πλούτου, της εξουσίας και των πρωτείων;» Ο *Πλούτος των εθνών* μάς δίνει την απάντησή του: όλος αυτός ο αρπακτικός τσακωμός για τα πλούτη και τη δόξα βρίσκει την ύστατη δικαίωσή του στην ευημερία του απλού ανθρώπου.

Στα στερνά της ζωής του, ο Smith περιβαλλόταν με τιμές και σεβασμό. Ο Μπερκ ταξίδεψε μέχρι το Εδιμβούργο για να τον συναντήσει. Εξελέγη πρύτανης στο παλιό του πανεπιστήμιο της Γλασκόβης. Είδε τον *Πλούτο των εθνών* να μεταφράζεται στα δανέζικα, στα γαλλικά, στα γερμανικά, στα ιταλικά, στα ισπανικά. Μόνο η Oxford τον αγνόησε. Δεν κατάφερε να του απονείμει έναν τιμητικό τίτλο. Κάποια μέρα ο Pitt ο νεότερος, πρωθυπουργός τότε, συναντήθηκε με τον Άντιγκτον, τον Γουίλμπερφορς και τον Γκρένβιλ, και ο Adam Smith είχε κληθεί να παραστεί. Μόλις ο γηραιός φιλόσοφος μπήκε στην αίθουσα, σηκώθηκαν όλοι όρθιοι. «Καθίστε, κύριοι», είπε. «Όχι», απάντησε ο Pitt. «Θα σταθούμε όρθιοι μέχρι να καθίσετε εσείς, διότι όλοι μας είμαστε μαθητές σας»[76].

Ο Smith πέθανε το 1790. Ήταν εξήντα επτά ετών. Περιέργως, ο θάνατος του πέρασε σχετικά απαρατήρητος. Ίσως ο κόσμος να ήταν απορροφημένος από τη Γαλλική Επανάσταση και τις επιπτώσεις που θα μπορούσε να έχει στην αγγλική ύπαιθρο. Ετάφη στο νεκροταφείο του Κάνονγκειτ σ' έναν απλό και απέριττο τάφο, όπου λέει ότι εκεί αναπαύεται ο Adam Smith, συγγραφέας του βιβλίου *Ο πλούτος των εθνών.* Θα ήταν δύσκολο να διανοηθεί κανείς ένα πιο διαχρονικό μνημείο.

4. ΤΑ ΑΣΧΗΜΑ ΠΡΟΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΤΟΥ THOMAS MALTHUS ΚΑΙ ΤΟΥ DAVID RICARDO

Εκτός από το ευρύτατα διαδεδομένο πρόβλημα της φτώχειας, ένα ενοχλητικό ερώτημα που βασάνιζε την Αγγλία κατά το μεγαλύτερο μέρος του 18ου αιώνα, ήταν το πόσοι Άγγλοι υπήρχαν. Η ανησυχητική πλευρά του προβλήματος εντοπιζόταν στο γεγονός ότι οι φυσικοί εχθροί της Αγγλίας στην ηπειρωτική Ευρώπη αυξάνονταν και πλήθαιναν και, στα μάτια των Εγγλέζων, γίνονταν μια απειλητική κοσμοπλημμύρα, την ώρα που η Αγγλία, με τους αναιμικούς πόρους της, ήταν πεπεισμένη ότι ο πληθυσμός της βρισκόταν σε πορεία κάμψης.

Όχι ότι η Αγγλία ήταν και πολύ σίγουρη για το πόσοι Βρετανοί υπήρχαν. Σύμφωνα με τη γνωστή τακτική των υποχόνδριων, προτιμούσε να ανησυχεί και να ζει στην άγνοιά της. Η πρώτη γνήσια απογραφή του πληθυσμού έγινε μόλις το 1801 και, όταν έγινε, καταγγέλθηκε ότι «υπονόμευε πλήρως τα τελευταία υπολείμματα της αγγλικής ελευθερίας». Μέχρι τότε, η πληροφόρηση της Βρετανίας σχετικά με τους ανθρώπινους πόρους της προερχόταν από τις προσπάθειες ερασιτεχνών στατιστικολόγων: του δρα Price, πάστορα των Αντικομφορμιστών, του Houghton, φαρμακοτρίφτη και εμπόρου καφέ και τσαγιού, και του Gregory King, κατασκευαστή χαρτών το επάγγελμα.

Στηριζόμενος σε αρχεία φόρων και μητρώα βαπτίσεων, ο King υπολόγισε το 1696 ότι υπήρχαν στην Αγγλία και την Ουαλία περίπου πεντέμισι εκατομμύρια ψυχές - που φαίνεται ότι ήταν μια εξαιρετικά ακριβής εκτίμηση[77]. Τον King, όμως, δεν τον απασχολούσε μόνο η σύγχρονη κατάσταση των πραγμάτων. Κοιτώντας προς το μέλλον έγραφε: «Το πιθανότερο είναι ότι ο επόμενος διπλασιασμός του πληθυσμού στην Αγγλία θα γίνει μετά από εξακόσια χρόνια ή μέχρι το έτος 2300... Ο επόμενος διπλασιασμός μετά απ' αυτόν, πιθανότατα θα γίνει σε λιγότερο από χίλια διακόσια ή χίλια τριακόσια χρόνια, ή μέχρι το έτος 3500 ή 3600. Εκείνη την εποχή το βασίλειο θα αριθμεί 22 εκατομμύρια ψυχές.... εάν και εφόσον», πρόσθετε επιφυλακτικά, «ο κόσμος διαρκέσει τόσο πολύ»[78].

Ωστόσο, την εποχή του Adam Smith η πρόβλεψη του King για έναν βραδέως αυξανόμενο πληθυσμό, είχε παραχωρήσει τη θέση της σε μια νέα άποψη. Συγκρίνοντας τα αρχεία του 18ου αιώνα για τους φόρους των ενοριών με εκείνα προηγούμενων εποχών, ο δρ Richard Price αποδείκνυε, πέραν πάσης αμφιβολίας, ότι ο πληθυσμός της Αγγλίας *είχε μειωθεί πάνω* από 30 τοις εκατό από την εποχή της Παλινόρθωσης. Ο υπολογισμός αυτός ήταν προφανώς αμφιβόλου εγκυρότητας, και άλλοι ερευνητές αμφισβήτησαν έντονα τα συμπεράσματά του. Ωστόσο, αυτό που υποστήριζε ο δρ Price, από πολλούς εκλαμβανόταν ως γεγονός, όσο δυσάρεστο κι αν ήταν υπό το φως των τότε πολιτικών σκοπιμοτήτων. «Η μείωση του πληθυσμού»[79], παραπονιόταν ο θεολόγος και μεταρρυθμιστής William Paley, «είναι το μεγαλύτερο δεινό που θα μπορούσε να υποστεί το κράτος, και η επανόρθωσή του πρέπει να είναι ο στόχος... που πρέπει να επιδιώκεται με προτεραιότητα έναντι οποιουδήποτε άλλου πολιτικού στόχου». Ο Paley δεν ήταν ο μόνος που το πίστευε αυτό. Μάλιστα, ο τότε πρωθυπουργός Pitt ο νεότερος πέρασε έναν νέο νόμο για την ανακούφιση των φτωχών με αποκλειστικό στόχο την αύξηση του πληθυσμού.[80] Με το νόμο αυτό, δίνονταν απλόχερα επιδόματα τέκνων στους φτωχούς, επειδή ήταν προφανέστατο στον Pitt ότι με τα περισσότερα παιδιά «εμπλουτιζόταν» η χώρα, ακόμα κι αν αυτά τα παιδιά κατέληγαν να γίνουν ζητιάνοι.

Αυτό που μας κάνει εντύπωση σχετικά με το πληθυσμιακό ζήτημα δεν είναι το κατά πόσο η Αγγλία αντιμετώπιζε ή δεν αντιμετώπιζε πραγματικό κίνδυνο μαρασμού ως έθνος. Από τη σημερινή μας σκοπιά, αυτό που φαίνεται ενδιαφέρον είναι το πόσο εναρμονίζονταν και οι

δύο αντίθετες απόψεις για το πληθυσμιακό με ένα όραμα που εναπόθετε κάθε ελπίδα στον φυσικό νόμο, τη λογική και την πρόοδο. Λιγόστευε ο πληθυσμός; Τότε θα έπρεπε να ενθαρρυνθεί η αύξηση του, όπως θα ήταν «φυσικό» να γίνει σύμφωνα με τους αίσιους οιωνούς των νόμων που ο Adam Smith είχε αποδείξει ότι αποτελούσαν τις κατευθυντήριες αρχές μιας οικονομίας ελεύθερης αγοράς. Αυξανόταν ο πληθυσμός; Τόσο το καλύτερο, εφόσον όλοι συμφωνούσαν ότι ο αυξανόμενος πληθυσμός ήταν πηγή εθνικού πλούτου. Απ' όπου κι αν το κοίταζες, το αποτέλεσμα ευνοούσε μια αισιόδοξη πρόγνωση για την κοινωνία. Ή, για να το θέσουμε διαφορετικά, δεν υπήρχε τίποτα σχετικά με το πληθυσμιακό πρόβλημα, όπως το αντιλαμβάνονταν τότε, που να μπορούσε να κλονίσει την πίστη των ανθρώπων για το μέλλον τους.

Ίσως κανένας δεν συνόψισε αυτή την αισιόδοξη άποψη με την αφέλεια και πληρότητα που τη συνόψισε ο William Godwin. Ο Godwin, πάστορας και επιφυλλιδογράφος, κοίταζε τον άκαρδο κόσμο γύρω του και απογοητευόταν. Αλλά κοίταζε και το μέλλον και αυτό που έβλεπε ήταν καλό. Το 1793 εξέδωσε την *Πολιτική Δικαιοσύνη (Political Justice)*, ένα βιβλίο που στηλίτευε το παρόν αλλά έδινε υποσχέσεις για ένα μακρινό μέλλον στο οποίο «δεν θα υπάρχει πόλεμος, έγκλημα, απόδοση δικαιοσύνης, όπως ονομάζεται, ή κυβέρνηση. Επιπλέον δεν θα υπάρχουν αρρώστιες, άγχη, μελαγχολία ή αγανάκτηση»[81]. Τι υπέροχο όραμα! Φυσικά, ήταν εξαιρετικά ανατρεπτικό, γιατί η ουτοπία του Godwin απαιτούσε απόλυτη ισότητα και τον πιο ολοκληρωμένο αναρχικό κομουνισμό: ακόμα και το προικοσύμφωνο θα καταργούνταν. Το ανακτοβούλιο, πάντως, λαβαίνοντας υπόψη την τσουχτερή τιμή του βιβλίου (τρεις ολόκληρες γκινέες!), αποφάσισε να μη διώξει ποινικώς το συγγραφέα, κι έτσι η συζήτηση για τις τολμηρές ιδέες του κυρίου Godwin περιορίστηκε στα σαλόνια των αριστοκρατών.

Ένα από τα σπίτια όπου γινόταν αυτή η συζήτηση ήταν το Albury House κοντά στο Guilford. Σ' εκείνο το σπίτι κατοικούσε ένας παράξενος γηραιός κύριος, τον οποίο το περιοδικό *Gentleman's Magazine* περιέγραψε όταν πέθανε ως έναν «εκκεντρικό χαρακτήρα με την πιο αυστηρή έννοια του όρου». Αυτός ο εκκεντρικός κύριος ήταν ο Daniel Malthus, φίλος του David Χιουμ και ένθερμος θαυμαστής του Ρουσσώ, με τον οποίο έκαναν μαζί βόλτες και μάζευαν βότανα και ο οποίος του είχε δωρίσει μια συλλογή βοτάνων και μια σειρά βιβλίων σε μια από τις φάσεις που περνούσε κατά καιρούς ο Γάλλος φιλόσοφος να χαρίζει προσωπικά του αντικείμενα. Όπως πολλοί μη εργαζόμενοι αλλά ανήσυχοι στο πνεύμα άνθρωποι της εποχής του, ο Daniel Malthus δεν απολάμβανε τίποτε περισσότερο από έναν έντονο διάλογο με άλλους διανοούμενους, και συνήθως έβρισκε τον αντίπαλο του στο πρόσωπο του προικισμένου γιου του, του αιδεσιμότατου Thomas Robert Malthus.

Όπως ήταν φυσικό, ο παράδεισος του Godwin ετέθη σε συζήτηση και, όπως θα περίμενε κανείς από έναν καλοπροαίρετο εκκεντρικό, ο πατέρας Malthus έδειξε να διάκειται ευνοϊκά προς αυτή την εξαιρετικά λογική ουτοπία. Όμως, ο Malthus ο νεότερος δεν συμμεριζόταν την αισιοδοξία του πατέρα του. Μάλιστα, καθώς συνεχιζόταν η συζήτηση, άρχισε να διακρίνει ένα αξεπέραστο εμπόδιο ανάμεσα στην υπαρκτή ανθρώπινη κοινωνία και αυτή τη θαυμάσια φανταστική γη της παντοτινής ειρήνης και αφθονίας. Για να πείσει τον πατέρα του, κάθισε κι έγραψε τις αντιρρήσεις του διεξοδικά, ο δε Daniel Malthus εντυπωσιάστηκε τόσο πολύ από τις ιδέες του γιου του που πρότεινε η πραγματεία του αυτή να εκδοθεί και να γνωστοποιηθεί στο κοινό.

Έτσι, το 1798 κυκλοφόρησε μια ανώνυμη πραγματεία πενήντα χιλιάδων λέξεων με τίτλο Δοκίμιο πάνω στην αρχή του πληθυσμού όπως επιδρά στη μελλοντική βελτίωση της κοινωνίας (An Essay on the Principle of Population as It Affects the Future Improvement of Society), και μ' αυτό χάθηκε μ' ένα και μόνο χτύπημα κάθε αφελής ελπίδα για ένα αρμονικό

σύμπαν. Μέσα σε λίγες σελίδες, ο Malthus ο νεότερος τράβηξε το χαλί κάτω από τα πόδια όλων των αυτάρεσκων διανοητών της εποχής καθώς αυτό που τους πρόσφερε στη θέση της προόδου ήταν μια προοπτική πενιχρή, ζοφερή και ανατριχιαστική.

Αυτό που έλεγε το δοκίμιο για τον πληθυσμό ήταν ότι υπάρχει μια τάση στη φύση να ξεπερνά ο πληθυσμός κάθε δυνατό μέσο συντήρησης. Η κοινωνία, αντί να κατευθύνεται συνεχώς προς ένα ανώτερο επίπεδο, βρίσκεται σε μια παγίδα χωρίς διαφυγή μέσα στην οποία το ανθρώπινο γενετήσιο ένστικτο σπρώχνει αναπόφευκτα την ανθρωπότητα στο χείλος του γκρεμού. Αντί να κατευθύνεται προς την Ουτοπία, το ανθρώπινο είδος ήταν αιώνια καταδικασμένο να δίνει μια χαμένη μάχη μεταξύ των πολλαπλασιαζόμενων αδηφάγων στομάτων και του εσαεί ανεπαρκούς αποθέματος στην αποθήκη της Φύσης, όσο εξαντλητικά κι αν ερευνούσε κάποιος αυτή την αποθήκη.

Λογικό ήταν, λοιπόν, ότι ο Carlyle, αφού διάβασε τον Malthus, ονόμασε τα οικονομικά «ζοφερή επιστήμη» (the dismal science), ενώ ο καημένος ο Godwin παραπονέθηκε ότι ο Malthus μετέτρεψε τους φίλους της προόδου σε εκατοντάδες αντιδραστικούς.

Μ' ένα σφοδρό διανοητικό πλήγμα, ο Malthus κατέστρεψε όλες τις ελπίδες μιας εποχής προσανατολισμένης στην αυταρέσκεια και σε μια άνετη προοπτική προόδου. Και σαν να μην έφτανε αυτό, την ίδια εποχή ένας εντελώς διαφορετικός διανοητής προετοιμαζόταν κι αυτός να δώσει μια άλλη χαριστική βολή ενάντια στις καθησυχαστικές εικασίες του τέλους του 18ου αιώνα και των αρχών του 19ου αιώνα. Ο David Ricardo, ένας εξαιρετικά επιτυχημένος χρηματιστής, επρόκειτο σύντομα να παρουσιάσει μια οικονομική θεωρία, η οποία, παρότι αναφερόταν σε πράγματα λιγότερο θεαματικά από την κοσμοπλημμύρα του Malthus, με το δικό της ήρεμο τρόπο ήταν εξίσου καταστροφική για τις προσδοκίες βελτίωσης που υποστήριζε ο Adam Smith.

Διότι αυτό που προέβλεπε ο Ricardo ήταν το τέλος μιας θεωρίας της κοινωνίας στα πλαίσια της οποίας όλοι μαζί ανέβαιναν την κυλιόμενη κλίμακα της προόδου. Αντίθετα από τον Smith, ο Ricardo είδε ότι η κυλιόμενη κλίμακα λειτουργούσε με διαφορετικό αντίκτυπο στις διαφορετικές τάξεις, ότι κάποιοι κάλπαζαν προς την κορυφή, ενώ άλλοι ανέβαιναν ένα δυο σκαλιά και μετά πάλι, με μια σπρωξιά, κατρακυλούσαν στον πάτο. Ακόμα χειρότερο ήταν ότι αυτοί που κινούσαν την κυλιόμενη σκάλα δεν ήταν αυτοί που ανέβαιναν προς την κορυφή, και εκείνοι που ωφελούνταν εξ ολοκλήρου δεν έκαναν τίποτα για να κερδίσουν επάξια την αμοιβή τους. Και, για να προχωρήσουμε ένα βήμα ακόμη στο μεταφορικό μας σχήμα, αν κοιτούσες προσεκτικά εκείνους που ανέβαιναν στην κορυφή, μπορούσες να δεις ότι και εκεί πάνω δεν ήταν όλα ρόδινα, καθώς εκεί έδιναν μια φρενιασμένη μάχη για να διασφαλίσουν τη θέση τους.

Για τον Adam Smith η κοινωνία ήταν μια μεγάλη οικογένεια. Για τον Ricardo ήταν ένα εσωτερικά διχασμένο στρατόπεδο, και δεν είναι να απορούμε που αντιλαμβανόταν έτσι την κοινωνία. Στα σαράντα χρόνια από την έκδοση του *Πλούτου των εθνών* η Αγγλία είχε χωριστεί σε δυο αντίπαλες φατρίες: από τη μια τους ανερχόμενους βιομηχάνους, οι οποίοι ασχολιόνταν με τα εργοστάσιά τους και τον αγώνα τους για κοινοβουλευτική εκπροσώπηση και κοινωνικό κύρος, και από την άλλη τους γαιοκτήμονες, μια πλούσια, ισχυρή και περιχαρακωμένη αριστοκρατία, η οποία έβλεπε με άσχημο μάτι την επέκταση των αναιδών νεόπλουτων.

Αυτό που εξαγρίωνε τους μεγαλοκτηματίες δεν ήταν το ότι πλούτιζαν οι καπιταλιστές. Ήταν το αξιοκατάκριτο γεγονός ότι επέμεναν ότι οι τιμές των τροφίμων ήταν πολύ υψηλές. Αυτό που είχε συμβεί στο σύντομο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την εποχή του Adam

Smith ήταν ότι η Αγγλία, για αιώνες έθνος εξαγωγής σιτηρών, αναγκαζόταν πλέον να αγοράζει τρόφιμα από το εξωτερικό. Παρά την γκρίνια του δρα Price, ο οποίος έβλεπε τον πληθυσμό της Αγγλίας να μειώνεται ραγδαία, ο πληθυσμός στην πραγματικότητα είχε αυξηθεί και η προσφορά σιτηρών είχε υπερκεραστεί από τη ζήτηση με αποτέλεσμα να έχει *τετραπλασιαστεί* η τιμή ενός μπούσελ σιτηρών. Και καθώς οι τιμές ανέβαιναν, ανέβαιναν και τα κέρδη στην αγροτική παραγωγή. Σ' ένα αγρόκτημα στην East Lothian, στη Σκοτία, τα κέρδη μαζί με τη γαιοπρόσοδο έφταναν το 56% του επενδυμένου κεφαλαίου. Σε ένα άλλο αγρόκτημα 75 στρεμμάτων -ένα αντιπροσωπευτικό κτήμα μεσαίου μεγέθους- τα κέρδη έφταναν τις 88 λίρες το 1790, τις 121 λίρες το 1803 και τις 160 λίρες δέκα χρόνια αργότερα[82]. Στην ύπαιθρο γενικά όλοι παραδέχονταν ότι οι γαιοπρόσοδοι είχαν τουλάχιστον διπλασιαστεί στο διάστημα των προηγούμενων 20-25 ετών.

Καθώς τα σιτηρά ανατιμούνταν ραγδαία, οι έμποροι που δεν άφηναν τις ευκαιρίες να πάνε χαμένες άρχισαν να αγοράζουν σιτάρι και καλαμπόκι από το εξωτερικό και να τα φέρνουν στη χώρα. Όπως ήταν φυσικό, οι μεγαλοκτηματίες ανησύχησαν με αυτή την εξέλιξη. Η γεωργική εκμετάλλευση δεν ήταν απλά ένας τρόπος ζωής για την αριστοκρατία, ήταν επιχείρηση - επικερδέστατη επιχείρηση. Για παράδειγμα, στο κτήμα Ρίβσμπι[83] στο Λίνκολνσαϊρ το 1799, ο Sir Joseph Μπανκς χρειαζόταν δύο δωμάτια για γραφεία, τα οποία είχε χωρίσει με πυρίμαχο τοίχο και σιδερένια πόρτα, και περηφανευόταν για το γεγονός ότι χρειαζόταν 156 συρτάρια για να ταξινομήσει όλα τα έγγραφα που αφορούσαν το αγρόκτημα. Παρ' όλο που ένας τέτοιος κτηματίας ζούσε στο κτήμα του και αγαπούσε τη γη του, παρ' όλο που έβλεπε τους ενοικιαστές του καθημερινά και συμμετείχε σε ενώσεις όπου συζητούσε για την αμειψισπορά και τα πλεονεκτήματα των ανταγωνιστικών λιπασμάτων, δεν παρέβλεπε ούτε στιγμή το γεγονός ότι το εισόδημα του εξαρτιόταν από την τιμή που πουλούσε τη σοδειά του.

Γι' αυτό η εισροή φτηνών σιτηρών από το εξωτερικό δεν γινόταν εύκολα ανεκτή. Αλλά, ευτυχώς για τους μεγαλοκτηματίες, υπήρχε άμεσος τρόπος για να καταπολεμηθεί αυτή η ανησυχητική εξέλιξη. Έχοντας τον έλεγχο του Κοινοβουλίου, οι μεγαλοκτηματίες απλώς θεσμοθέτησαν ένα σιδηρούν σύστημα προστασίας. Ψήφισαν τους Νόμους για τα Σιτηρά (Corn Laws), οι οποίοι επέβαλλαν αναλογικούς δασμούς στα εισαγόμενα δημητριακά. Όσο κατέβαινε η τιμή στο εξωτερικό, τόσο ανέβαινε ο δασμός. Στην πραγματικότητα, καθιερώθηκε ένα κατώτατο όριο τιμών που κρατούσε τα φτηνά σιτηρά εκτός αγγλικής αγοράς.

Αλλά το 1813 η κατάσταση είχε πια ξεφύγει από κάθε έλεγχο. Μια σειρά από κακές σοδειές και ο πόλεμος με τον Ναπολέοντα έγιναν αιτία να ανέβουν οι τιμές σε επίπεδα σιτοδείας. Το στάρι πουλιόταν 117 σελίνια το τέταρτο - κάπου 14 σελίνια το μπούσελ[84]. Έτσι ένα μπούσελ σταριού πουλιόταν σε τιμή σχεδόν *διπλάσια* από ολόκληρο το *βδομαδιάτικο* ενός εργάτη (για να το δούμε πιο παραστατικά, συγκρίνετέ το με τις υψηλότερες τιμές που έφτασε ποτέ το αμερικάνικο στάρι πριν από το 1970: $3.50 ανά μπούσελ το 1920 όταν το βδομαδιάτικο έφτανε τα $26).

Προφανέστατα, η τιμή του σιταριού ήταν εξωπραγματική και το ερώτημα περί του πρακτέου απέκτησε τρομακτική σημασία για τη χώρα. Το κοινοβούλιο μελέτησε την κατάσταση προσεχτικά - και η λύση στην οποία κατέληξε ήταν ότι οι δασμοί στα εισαγόμενα δημητριακά έπρεπε να αυξηθούν κι άλλο! Το σκεπτικό ήταν ότι οι βραχυπρόθεσμα υψηλότερες τιμές θα τόνωναν την παραγωγή αγγλικού σιταριού μακροπρόθεσμα.

Αυτό πια παραήταν βαρύ για τους βιομηχάνους. Αντίθετα από τους μεγαλοκτηματίες, οι

καπιταλιστές ήθελαν φτηνά σιτηρά, διότι οι τιμές των τροφίμων καθόριζαν, κατά μεγάλο μέρος, το ποσόν που έπρεπε να πληρώνουν στους εργάτες τους. Δεν ήταν ανθρωπιστικά τα κίνητρα που έκαναν τους βιομηχάνους να αγωνίζονται για χαμηλότερες τιμές στα τρόφιμα. Ένας μεγάλος τραπεζίτης του Λονδίνου, ο Αλεξάντερ Μπέαρινγκ, δήλωσε στο κοινοβούλιο ότι «ο εργάτης δεν ενδιαφέρεται γι' αυτό το ζήτημα. Είτε η τιμή είναι 84 σελίνια είτε 105 σελίνια το τέταρτο, εκείνος και στις δύο περιπτώσεις θα φάει ξερό ψωμί»[85]. Με αυτό ο Μπέαρινγκ εννοούσε ότι, ανεξάρτητα από την τιμή του ψωμιού, ο εργάτης θα πληρωνόταν τόσο όσο χρειαζόταν για να αγοράζει ένα ξεροκόμματο και τίποτα παραπάνω. Αλλά από τη σκοπιά εκείνων που κατέβαλλαν μισθούς και κυνηγούσαν κέρδη, είχε μεγάλη σημασία αν τα σιτηρά -και οι μισθοί- ήταν φτηνά ή ακριβά.

Τα επιχειρηματικά συμφέροντα οργανώθηκαν; Το Κοινοβούλιο κατακλύσθηκε από περισσότερες εκκλήσεις απ' όσες είχε λάβει ποτέ. Καθώς τα πνεύματα είχαν οξυνθεί, ήταν πλέον ασύμφορο να προωθηθούν νέοι υψηλότεροι δασμοί μέσω των Νόμων για τα Σιτηρά χωρίς κάποια ωριμότερη σκέψη. Διορίστηκαν νέες επιτροπές στη Βουλή των Κοινοτήτων και των Λόρδων και το θέμα πάγωσε προσωρινά. Ευτυχώς, την επόμενη χρονιά ήρθε η ήττα του Ναπολέοντα, και οι τιμές των σιτηρών υποχώρησαν πάλι σε πιο φυσιολογικά επίπεδα. Αλλά είναι μια ένδειξη της πολιτικής ισχύος που διέθετε η τάξη των γαιοκτημόνων ότι χρειάστηκε να μεσολαβήσουν τριάντα χρόνια μέχρι να καταργηθούν εντελώς οι Νόμοι για τα Σιτηρά και να επιτραπεί η ελεύθερη εισαγωγή φτηνών σιτηρών στη Βρετανία.

Δεν είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς γιατί ο David Ricardo, γράφοντας στο μέσο μιας τόσο μεγάλης κρίσης, είδε τα οικονομικά, αντίθετα από τον Adam Smith, με ένα μάτι τόσο απαισιόδοξο. Ο Smith κοίταζε τον κόσμο κι έβλεπε μέσα σ' αυτόν μια μεγάλη ομοφωνία. Ο Ricardo έβλεπε μια σφοδρή σύγκρουση. Για το συγγραφέα του βιβλίου *Ο πλούτος των εθνών* υπήρχαν αποχρώντες λόγοι να πιστεύει ότι όλοι μπορούσαν να μοιραστούν τα καλά του Θεού. Για τον ανήσυχο χρηματιστή, που έγραφε μισό αιώνα αργότερα, όχι μόνο είχε διαιρεθεί η κοινωνία σε αντιμαχόμενες ομάδες, αλλά επίσης φαινόταν αναπόφευκτο ότι αυτός στον οποίο ανήκε δικαιωματικά η νίκη -ο σκληρά εργαζόμενος βιομήχανος- θα έχανε τη μάχη. Διότι ο Ricardo πίστευε ότι η μόνη τάξη που ίσως μπορούσε να ωφεληθεί από την πρόοδο της κοινωνίας ήταν οι μεγαλοκτηματίες - εκτός κι αν έχαναν τον έλεγχό τους πάνω στην τιμή των σιτηρών.

«Το συμφέρον των γαιοκτημόνων είναι πάντοτε αντίθετο με τα συμφέροντα κάθε άλλης τάξης στην κοινότητα»,[86] έγραφε το 1815, και με αυτή την κατηγορηματική διατύπωση ένας ακήρυχτος πόλεμος αναγνωρίστηκε ως η κρίσιμη πολιτική πάλη ενός αναπτυσσόμενου συστήματος αγοράς. Με την ανοιχτή κήρυξη εχθροπραξιών εξέλιπε και η τελευταία αμυδρή ελπίδα ότι αυτός εδώ μπορεί τελικά να αποδεικνυόταν ο καλύτερος δυνατός κόσμος. Τώρα φαινόταν ότι, αν η κοινωνία δεν βυθιζόταν στον μαλθουσιανό βάλτο, θα γινόταν κομμάτια πάνω στην επικίνδυνη κυλιόμενη κλίμακα του Ricardo.

Πρέπει να εξετάσουμε πιο προσεχτικά τις εξαιρετικά ανησυχητικές ιδέες του απαισιόδοξου εφημέριου και του σκεπτικιστή χρηματιστή. Αλλά, ας γνωρίσουμε πρώτα τους ίδιους τους ανθρώπους.

Είναι πολύ δύσκολο να φανταστούμε δύο άτομα πιο διαφορετικά ως προς την καταγωγή και τη σταδιοδρομία από τον Thomas Robert Malthus και τον David Ricardo. Ο Malthus, όπως γνωρίζουμε, ήταν γιος ενός εκκεντρικού μέλους των ανώτερων στρωμάτων της αγγλικής μεσαίας τάξης. Ο Ricardo ήταν γιος ενός Εβραίου εμπόρου-τραπεζίτη που είχε

μεταναστεύσει από την Ολλανδία. Ο Malthus καθοδηγήθηκε προσεχτικά στα διαβάσματά του με στόχο το πανεπιστήμιο υπό την καθοδήγηση ενός φιλοσοφικά σκεπτόμενου πατέρα (ένας από τους δασκάλους του πήγε φυλακή επειδή είχε εκφράσει δημόσια την ευχή να εισέβαλαν και να κατακτούσαν την Αγγλία οι Γάλλοι επαναστάτες). Ο Ricardo πήγε στη δουλειά του πατέρα του στην ηλικία των δεκατεσσάρων ετών. Ο Malthus πέρασε όλη του τη ζωή κάνοντας ακαδημαϊκή έρευνα. Ήταν ο πρώτος επαγγελματίας οικονομολόγος. Δίδαξε στο πανεπιστήμιο που ιδρύθηκε στο Haileybury από την Εταιρία των Ανατολικών Ινδιών (East India Company) για την εκπαίδευση των νέων διοικητικών στελεχών. Ο Ricardo έστησε δική του επιχείρηση στην ηλικία των είκοσι δύο ετών. Ο Malthus δεν ήταν ποτέ εύπορος. Στα είκοσι έξι του, ο Ricardo -έχοντας ξεκινήσει με κεφάλαιο οκτακοσίων λιρών- ήταν ήδη οικονομικά ανεξάρτητος, και το 1814, σε ηλικία σαράντα δύο ετών, αποσύρθηκε με περιουσία που υπολογιζόταν μεταξύ 500.000 και 1.600.000 λιρών.[87]

Όλως περιέργως, ο Malthus, ο ακαδημαϊκός, ήταν αυτός που ενδιαφερόταν για τα γεγονότα του πραγματικού κόσμου, και ο Ricardo, ο άνθρωπος των επιχειρήσεων, ήταν ο θεωρητικός στοχαστής. Ο επιχειρηματίας ενδιαφερόταν μόνο για τους αόρατους «νόμους» και ο καθηγητής ανησυχούσε αν αυτοί οι νόμοι ταίριαζαν στον κόσμο που βρισκόταν μπρος στα μάτια του. Και -τελευταία αντίφαση- ο Malthus, με το περιορισμένο εισόδημα, ήταν αυτός που υπερασπιζόταν τους πλούσιους μεγαλοκτηματίες, ενώ ο Ricardo, ο εύπορος επιχειρηματίας και, αργότερα, μεγαλοκτηματίας κι ο ίδιος, πάλευε ενάντια στα συμφέροντά τους.

Όσο διαφορετικές ήταν η καταγωγή τους, η παιδεία τους και οι σταδιοδρομίες τους, άλλο τόσο διαφορετική ήταν και η υποδοχή που τους επιφυλάχθηκε. Όσον αφορά τον καημένο τον Malthus, σύμφωνα με τα λόγια ενός βιογράφου του, του Τζέιμς Μπόναρ, «ήταν ο πλέον λοιδορούμενος άνθρωπος της εποχής του. Ούτε ο ίδιος ο Βοναπάρτης δεν υπήρξε τόσο μεγάλος εχθρός για το είδος του. Εδώ έχουμε έναν άνθρωπο που υπερασπίστηκε την ευλογιά, τη δουλεία, την παιδοκτονία· έναν άνθρωπο που αποκήρυξε τη δωρεάν διανομή φαγητού σε απόρους, τους γάμους σε νεαρή ηλικία και τα ενοριακά βοηθήματα- έναν άνθρωπο που "είχε το θράσος να παντρευτεί αφού έκανε κήρυγμα για τα κακά της οικογένειας"». «Από την αρχή», λέει ο Μπονάρ, «τον Malthus δεν τον άφησαν σε ησυχία. Επί τριάντα χρόνια έπεφταν βροχή οι απορρίψεις»[88].

Ήταν επόμενο να δεχτεί επιθέσεις ο άνθρωπος που κήρυσσε την «ηθική εγκράτεια» στον κόσμο. Κι όμως ο Malthus δεν ήταν ούτε σεμνότυφος (με τα πρότυπα της εποχής του) ούτε κανένας δράκος. Είναι αλήθεια ότι ευαγγελιζόταν την κατάργηση των βοηθημάτων προς τους φτωχούς και τάχθηκε εναντίον των στεγαστικών προγραμμάτων για τις εργατικές τάξεις. Όλα αυτά όμως γίνονταν, κατά βάθος, με απόλυτα ειλικρινές ενδιαφέρον για τις φτωχότερες τάξεις - που μάλιστα θα μπορούσε να αντιδιασταλεί προς τις απόψεις κάποιων σύγχρονων θεωρητικών της κοινωνίας, οι οποίοι πρότειναν κυνικότατα ότι θα έπρεπε να αφεθούν οι φτωχοί να πεθάνουν ήσυχοι στους δρόμους.

Ως εκ τούτου, η θέση του Malthus δεν ήταν άσπλαχνη, αλλά εξαιρετικά *ορθολογική*. Εφόσον, σύμφωνα με τη θεωρία του, το βασικό πρόβλημα στον κόσμο ήταν ότι υπήρχαν πάρα πολλοί άνθρωποι, οτιδήποτε ενδεχομένως ευνοούσε τις «πρόωρες σχέσεις»[89] το μόνο που κατάφερνε ήταν να επιδεινώσει την ανθρώπινη δυστυχία. Ο άνθρωπος για τον οποίο «στο μεγάλο φαγοπότι της Φύσης δεν υπάρχει ελεύθερη θέση»[90] θα μπορούσε να κρατηθεί ζωντανός με τη φιλανθρωπία αλλά, εφόσον αυτός ο άνθρωπος με αυτό τον τρόπο θα αποκτούσε απογόνους, αυτή η φιλανθρωπία δεν ήταν παρά συγκαλυμμένη σκληρότητα.

Αλλά η λογική δεν είναι πάντοτε δημοφιλής και, όποιος επισημαίνει το δυσοίωνο τέλος της

κοινωνίας, δεν μπορεί να περιμένει να κερδίσει τη γενική εκτίμηση. Κανένα δόγμα δεν στηλιτεύτηκε ποτέ τόσο πολύ. Ο Godwin δήλωσε ότι «ο δηλωμένος στόχος των γραπτών του κυρίου Malthus ήταν να αποδείξουν πόσο ολέθριο λάθος κάνουν όσοι έχουν ως σκοπό τη σημαντική και ουσιαστική βελτίωση της ανθρώπινης κοινωνίας»[91]. Δεν είναι απορίας άξιο που ο Malthus θεωρούνταν ότι είχε υπερβεί τα όρια των ορθοφρονούντων ανθρώπων.

Ο Ricardo απ' την άλλη, ήταν ένας άνθρωπος στον οποίο η τύχη χαμογέλασε απ' την αρχή. Από Εβραίους γονείς, είχε κόψει κάθε σχέση με την οικογένειά του και έγινε Ουνιταριστής για να παντρευτεί μια όμορφη κοπέλα που είχε ερωτευτεί και η οποία ανήκε στο δόγμα των Κουακέρων. Αλλά, σε μια εποχή κατά την οποία η ανοχή στο διαφορετικό δεν αποτελούσε τον κανόνα -ο πατέρας του ασκούσε το επάγγελμά του σ' ένα απομονωμένο τμήμα του Χρηματιστηρίου γνωστό ως Διάδρομος των Εβραίων (Jews' Walk)- ο Ricardo πέτυχε και κοινωνική αναγνώριση και ευρύτατο σεβασμό ως άτομο. Αργότερα στη ζωή του, όταν ήταν μέλος της Βουλής των Κοινοτήτων, τον κάλεσαν και οι δύο πλευρές της Βουλής να μιλήσει. «Δεν έχω καμιά ελπίδα», είπε, «να κατανικήσω το φόβο που με κατακλύζει τη στιγμή που ακούω τον ήχο της ίδιας μου της φωνής»[92]. Αυτή τη φωνή, κάποιος μάρτυρας την περιέγραψε ως «σκληρή και τσιριχτή», ένας άλλος ως «γλυκιά κι ευχάριστη» αν και «μάλλον εξαιρετικά ψιλή». Αλλά όταν μιλούσε, η Βουλή τον άκουγε. Με τις καίριες και ευφυείς παρουσιάσεις του, οι οποίες αγνοούσαν τους κλυδωνισμούς των καθημερινών γεγονότων και επικεντρώνονταν στη βασική δομή της κοινωνίας «λες κι ο άνθρωπος ήταν από άλλο πλανήτη»[93], ο Ricardo έγινε γνωστός ως ο άνθρωπος που μόρφωσε τη Βουλή των Κοινοτήτων. Ακόμα κι ο ριζοσπαστισμός του -ήταν ένθερμος υποστηρικτής της ελευθερίας του λόγου και του συνέρχεσθαι, και πολέμιος της κοινοβουλευτικής διαφθοράς και των διωγμών των Καθολικών- δεν μείωνε το σεβασμό που απολάμβανε.

Είναι αμφίβολο αν οι θαυμαστές του καταλάβαιναν και πολλά απ' αυτά που διάβαζαν, γιατί δεν υπάρχει οικονομολόγος που να διαβάζεται πιο δύσκολα από τον Ricardo. Αλλά, ενώ το κείμενο μπορεί να ήταν περίπλοκο και στρυφνό, το νόημά του ήταν απλό: τα συμφέροντα των καπιταλιστών και των γαιοκτημόνων συγκρούονταν ανεκκλήτως και τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων ήταν επιζήμια για την κοινότητα. Γι' αυτό, είτε τον καταλάβαιναν είτε όχι, οι βιομήχανοι τον είχαν ανακηρύξει υπερασπιστή των συμφερόντων τους: τόσο αγαπητή είχε γίνει η πολιτική οικονομία στους κύκλους τους που οι κυρίες όταν προσλάμβαναν γκουβερνάντες τις ρωτούσαν αν μπορούσαν να διδάξουν τις βασικές αρχές της στα παιδιά τους.

Αλλά, ενώ είχαν κάνει θεό τους τον οικονομολόγο Ricardo (παρ' όλο που ο ίδιος ήταν άτομο πολύ μετρημένο και συνεσταλμένο) για τον Malthus επιφύλασσαν μια υποδεέστερη θέση. Το δοκίμιό του για το πληθυσμιακό διαβάστηκε, θαυμάστηκε και μετά αποδοκιμάστηκε ξανά και ξανά - αυτή καθαυτή η σφοδρότητα των αποδοκιμασιών ήταν μια ανησυχητική ένδειξη της δύναμης της θεωρίας του. Και ενώ οι ιδέες του Ricardo συζητιόνταν μανιωδώς, η συνεισφορά του Malthus στα οικονομικά -εκτός από τη διατριβή του για τον πληθυσμό- αντιμετωπιζόταν με ένα είδος καλοπροαίρετης ανοχής ή αγνοούνταν παντελώς. Κι αυτό επειδή ο Malthus είχε την αίσθηση ότι κάτι δεν πήγαινε καλά σ' αυτό τον κόσμο, αλλά ήταν εντελώς ανίκανος να παρουσιάσει τα επιχειρήματά του με ένα ξεκάθαρο λογικό τρόπο: ήταν μάλιστα τόσο ανορθόδοξος ώστε να διατείνεται ότι οι οικονομικές κρίσεις -«γενικούς κορεσμούς», τις ονόμαζε- μπορούσαν να αναστατώσουν την κοινωνία, μια ιδέα που ο Ricardo καθόλου δεν δυσκολεύτηκε να αποδείξει ότι ήταν παράλογη. Πόσο εξοργιστικό για έναν σύγχρονο αναγνώστη! Διορατικός και προσηλωμένος στα γεγονότα, ο Malthus διαισθανόταν εύκολα το πρόβλημα, αλλά οι ασαφείς παρουσιάσεις του δεν είχαν καμία ελπίδα απέναντι στη διεισδυτική ευφυΐα του χρηματιστή, ο οποίος έβλεπε τον κόσμο μόνο σαν έναν μεγάλο αφηρημένο μηχανισμό.

Συνεπώς διαπληκτίζονταν για τα πάντα. Όταν ο Malthus εξέδωσε τις *Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας (Principles of Political Economy)* το 1820, ο Ricardo έκανε τον κόπο να κρατήσει περίπου 220 σελίδες σημειώσεων για να καταδείξει τα σφάλματα στα επιχειρήματα του Αιδεσιμότατου, και ο Malthus κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια να αποκαλύψει στο βιβλίο του τις πλάνες που ήταν σίγουρος ότι υπήρχαν στις απόψεις του Ricardo.

Το πιο περίεργο όλων είναι ότι οι δυο τους ήταν πολύ στενοί φίλοι. Συναντήθηκαν το 1809, όταν μόλις είχε δημοσιεύσει ο Ricardo μια σειρά αριστουργηματικών επιστολών στη *Morning Chronicle* σχετικά με το ζήτημα της τιμής του χρυσού, και μετά είχε κονιορτοποιήσει έναν κύριο Μποζανκέ, ο οποίος είχε την επιπολαιότητα να διατυπώσει αντίθετη άποψη. Πρώτα ο Τζέιμς Mill και μετά ο Malthus αναζήτησαν το συγγραφέα των επιστολών, και ανάμεσα στους τρεις δημιουργήθηκε μια φιλία που κράτησε μέχρι το τέλος της ζωής τους. Ένας χείμαρρος αλληλογραφίας διακινήθηκε ανάμεσά τους και αντάλλασσαν συνεχώς επισκέψεις. «Αναζητούσαν μαζί την Αλήθεια»[94], έγραφε η Maria Edgeworth[95], μια συγγραφέας εκείνου του καιρού, σ' ένα χαριτωμένο ημερολόγιο, «και επευφημούσαν όταν την έβρισκαν, χωρίς να νοιάζονται ποιος τη βρήκε πρώτος».

Μια και αναφερθήκαμε στη, Maria Edgeworth, αξίζει να κάνουμε μια επιπλέον παρέκβαση. Κόρη οικονομολόγου, ήταν ίσως η πρώτη γυναίκα που διατύπωσε απόψεις για τον τρόπο λειτουργίας της οικονομίας. Στην αρχή, οι απόψεις της εμφανίστηκαν με τη μορφή ηθικοπλαστικών παραμυθιών για μικρά παιδιά αλλά το 1800 εξέδωσε ένα μυθιστόρημα, το *Castle Rackrent,* με θέμα μια οικογένεια κτηματιών που κατασπατάλησαν την περιουσία τους, κυρίως επειδή αδιαφόρησαν για τις ανάγκες των ενοικιαστών τους. Από τότε το Rackrent (=ληστρικό ενοίκιο) επικράτησε ευρύτερα ως όρος για παρόμοιες πρακτικές. Ίσως όμως μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την αφήγησή μας έχει το γεγονός ότι η Maria αλληλογραφούσε τακτικά με τον Ricardo και τον προέτρεπε να επισκεφτεί την Ιρλανδία για να δει με τα ίδια του τα μάτια τα πραγματικά προβλήματα με τα ενοίκια, για τα οποία αυτός έγραφε από τα ολύμπια ύψη του. Αυτός δεν ανταποκρίθηκε στην πρόσκληση. Με την ευκαιρία, ας σημειώσουμε εδώ ότι θα περνούσε ένας ολόκληρος αιώνας πριν εμφανιστούν πολλές σημαντικές γυναίκες οικονομολόγοι.

Οι συζητήσεις του Malthus, του Ricardo και του Mill δεν περιορίζονταν σε σοβαρά θέματα. Ήταν πολύ ανθρώπινοι. Ο Malthus, είτε από σεβασμό στις δικές του θεωρίες είτε για άλλους λόγους, παντρεύτηκε σε μεγάλη ηλικία, αλλά του άρεσαν οι κοινωνικές συνάξεις. Μετά το θάνατό του, κάποια που τον είχε γνωρίσει αναπολούσε τη ζωή της στο Κολέγιο των Ανατολικών Ινδιών με αυτά τα λόγια: «Τα λεπτά αστεία, ο επιφανειακός σεβασμός και οι περιστασιακές εξεγέρσεις των νεαρών. Η τσαχπινιά των νεαρών γυναικών. Η περίεργη ευγένεια του Πέρση καθηγητή... και οι κάπως παλιομοδίτικες αβρότητες των συναθροίσεων τα καλοκαιρινά βράδια, όλα αυτά πάνε τώρα, τελείωσαν»[96].

Οι επιφυλλιδογράφοι τον παρομοίαζαν με το σατανά, αλλά ο Malthus ήταν ένας ψηλός και όμορφος άνδρας και μια ευγενική ψυχή. Από πίσω του, οι φοιτητές του τον φώναζαν «Μπαμπά». Είχε όμως ένα περίεργο κουσούρι: είχε κληρονομήσει από τον προπροπάππο του λυκόστομα, που έκανε την ομιλία του δυσκατάληπτη. Αυτό το ελάττωμα και η αδιάρρηκτη σύνδεση του ονόματός του με τον υπερπληθυσμό έκαναν κάποιον γνωστό του να γράψει:

> Ο φιλόσοφος Malthus ήταν εδώ την περασμένη εβδομάδα. Κάλεσα μια παρέα ανύπαντρων ατόμων... είναι καλοσυνάτος άνθρωπος και, αν δεν υπάρχουν ενδείξεις επικείμενης γονιμότητας, είναι ευγενικός με όλες τις κυρίες... Ο Malthus είναι ένας γνήσιος φιλόσοφος της ηθικής, και σχεδόν θα ήμουν διατεθειμένος να μιλώ εξίσου άναρθρα, αν μπορούσα να σκέφτομαι και να δρω το ίδιο σοφά.

Αλλά και στον Ricardo άρεσε να καλεί κόσμο στο σπίτι του. Πασίγνωστα ήταν τα προγεύματα που έδινε, και φαίνεται ότι είχε αδυναμία στα αινίγματα παντομίμας. Πάνω απ' όλα, ήταν ένας εξαιρετικά προικισμένος επιχειρηματίας. «Το ταλέντο τού να αποκτάς πλούτο»[97], έγραφε ο αδελφός του, «δεν χαίρει και μεγάλης εκτιμήσεως, αλλά ίσως σε τίποτα ο κ. R. δεν διέπρεψε τόσο πολύ δείχνοντας τις ξεχωριστές του ικανότητες όσο στις επιχειρήσεις. Οι πλήρεις γνώσεις του για όλα τα μυστήριά τους -η εκπληκτική του ταχύτητα με τα νούμερα και τους υπολογισμούς, η ικανότητα του να διεκπεραιώνει χωρίς καμία εμφανή προσπάθεια τις τεράστιες συναλλαγές με τις οποίες ασχολιόταν, η ψυχραιμία του και η κρίση του- τού επέτρεψαν να αφήσει όλους τους άλλους πίσω του στο Χρηματιστήριο». Αργότερα, ο Sir John Μπάουριγκ δήλωσε ότι η επιτυχία του Ricardo βασιζόταν στην παρατήρησή του ότι οι άνθρωποι συνήθως υπερέβαλλαν τη σπουδαιότητα των γεγονότων. «Εάν, συνεπώς, κάποιος ασχολιόταν με την αγοραπωλησία μετοχών όπως αυτός, και προβλεπόταν κάποια μικρή άνοδος, τότε αγόραζε, διότι ήταν σίγουρος ότι η παράλογη άνοδος θα του έδινε τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει κέρδος. Έτσι, όταν έπεφταν οι μετοχές, πουλούσε με τη πεποίθηση ότι η ανησυχία και ο πανικός θα δημιουργούσαν μια πτώση η οποία δεν δικαιολογούνταν από τις περιστάσεις»[98].

Ήταν μια περιέργως ανάποδη ρύθμιση. Ο θεωρητικός παίκτης του χρηματιστηρίου εναντίον του πρακτικού κληρικού -ιδιαίτερα περίεργη αφού ο θεωρητικός αισθανόταν πολύ άνετα μέσα στον κόσμο του χρήματος ενώ ο άνθρωπος των δεδομένων και των αριθμών πελάγωνε μέσα σ' αυτόν.

Κατά τη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων, ο Ricardo ήταν ανάδοχος σε μια κοινοπραξία που αγόραζε κρατικά αξιόγραφα από το Δημόσιο Ταμείο και μετά τα προσέφερε στο προεγγραφόμενο κοινό. Ο Ricardo έκανε πολλές φορές στον Malthus τη χάρη να του κρατάει ένα μικρό πακέτο μετοχών, από τις οποίες ο εφημέριος εξασφάλιζε ένα μικρό κέρδος. Έτσι, την παραμονή του Βατερλό, ο Malthus βρέθηκε με μετοχές που σημείωναν άνοδο στο Χρηματιστήριο, και η υπερένταση αποδείχτηκε μεγαλύτερη απ' όσο μπορούσε να αντέξει το νευρικό του σύστημα. Έγραψε στον Ricardo παρακαλώντας τον «εκτός κι αν είναι λάθος ή απρόσφορο... να αξιοποιήσω έγκαιρα την ευκαιρία να βγάλω κάποιο μικρό κέρδος από το πακέτο μετοχών που είχες την καλοσύνη να μου υποσχεθείς»[99]. Ο Ricardo τού έκανε τη χάρη και του ρευστοποίησε τις μετοχές, αλλά ο ίδιος με την ανθεκτικότητα του επαγγελματία επενδυτή αγόρασε όσο μπορούσε περισσότερες ανερχόμενες μετοχές. Ο Ουέλινγκτον νίκησε. Ο Ricardo αποκόμισε σημαντικά κέρδη και ο κακομοίρης ο Malthus καταταράχτηκε. Ο Ricardo, από την άλλη, έγραψε στον Αιδεσιμότατο με το γνωστό του φλέγμα: «Αυτό το κέρδος είναι το μεγαλύτερο που θα μπορούσα να ελπίζω ή να περιμένω να βγάλω από μια άνοδο. Ήμουν από τους εξαιρετικά ωφελημένους απ' το δάνειο... Τώρα, λίγα πράγματα για το παλιό μας θέμα»[100], και με αυτό τον τρόπο επανήλθε σε μια θεωρητική συζήτηση για την έννοια της αύξησης των τιμών των αγαθών.

Η μόνιμη αντιπαράθεσή τους συνεχίστηκε με την ανταλλαγή επιστολών ή επισκέψεων μέχρι το 1823. Στο τελευταίο του γράμμα στον Malthus, ο Ricardo έγραφε: «Και τώρα, αγαπητέ Malthus, τελείωσα. Όπως και άλλοι διαφωνούντες, μετά από πολλή συζήτηση, διατηρεί ο καθένας μας τις απόψεις του. Αυτές οι συζητήσεις, όμως, δεν επηρεάζουν ποτέ τη φιλία μας. Δεν θα σε συμπαθούσα περισσότερο από όσο σε συμπαθώ αν συμφωνούσαν οι απόψεις σου με τις δικές μου»[101]. Πέθανε εκείνο το χρόνο ξαφνικά, σε ηλικία πενήντα ενός ετών. Ο Malthus έζησε μέχρι το 1834. Όσο για τη γνώμη του για τον David Ricardo: «Εκτός από την οικογένειά μου, δεν αγάπησα κανέναν άλλο τόσο πολύ».[102]

Παρ' όλο που ο Malthus και ο Ricardo διαφωνούσαν σε όλα σχεδόν, δεν διαφωνούσαν ως προς αυτά που έλεγε ο Malthus για τον πληθυσμό. Διότι στο ονομαστό του *Δοκίμιο* του 1798, ο Malthus όχι μόνο φάνηκε ότι αποσαφήνιζε το πρόβλημα άπαξ δια παντός αλλά επίσης έριχνε άπλετο φως στην τρομερή και επίμονη φτώχεια που στοίχειωνε την αγγλική κοινωνική σκηνή. Κι άλλοι είχαν κατά κάποιο τρόπο αντιληφθεί ότι ο πληθυσμός και η φτώχεια είχαν κάποια σχέση, και μια δημοφιλής αν και φανταστική ιστορία της εποχής μιλούσε για ένα νησί στα ανοιχτά των ακτών της Χιλής, όπου κάποιος Χουάν Φερνάντεζ άφησε δύο κατσίκες σε περίπτωση που αργότερα χρειαζόταν να βρει κρέας εκεί. Όταν ξαναεπισκέφτηκε το νησί, βρήκε ότι οι κατσίκες είχαν πολλαπλασιαστεί σε υπερβολικό βαθμό, κι έτσι μετά πήγε κι άφησε δύο σκύλους, οι οποίοι επίσης πολλαπλασιάστηκαν και μείωσαν τον αριθμό των κατσικιών. «Έτσι», έγραφε ο συγγραφέας, ο Αιδεσιμότατος Joseph Townshend, «ένα νέο είδος ισορροπίας δημιουργήθηκε. Τα πιο αδύναμα μέλη και απ' τα δυο είδη ήταν τα πρώτα που πλήρωσαν το χρέος στη φύση. Τα πιο δραστήρια και ρωμαλέα κρατήθηκαν στη ζωή»[103].

Km πρόσθετε: «Αυτό που καθορίζει τον αριθμό των ανθρώπων είναι η ποσότητα της τροφής».

Αλλά ενώ αυτό το παράδειγμα αναγνώριζε ότι πρέπει να υπάρχει ισορροπία στη φύση, δεν κατάφερνε να βγάλει τα τελικά σαρωτικά συμπεράσματα τα οποία εμπεριέχονταν στη διατύπωση του προβλήματος. Αυτό έμελλε να το κάνει ο Malthus.

Ξεκίνησε γοητευμένος από τις αριθμητικές δυνατότητες που περιέχονταν στο *διπλασιασμό.* Η εκτίμησή του των συγκλονιστικών πολλαπλασιαστικών δυνάμεων της αναπαραγωγής έχει τύχει ευρύτατης υποστήριξης και από μεταγενέστερους μελετητές. Κάποιος βιολόγος υπολόγισε ότι ένα ζευγάρι ζώων, αναπαράγοντας δέκα ζεύγη ζώων ετησίως ανά ζευγάρι, σε διάστημα είκοσι ετών θα είχε στο ενεργητικό του 700.000.000.000.000.000.000 απογόνους. Και ο Havelock Ellis αναφέρει έναν μικροσκοπικό οργανισμό που, αν δεν εμποδιστεί στη διχοτόμησή του, θα παρήγαγε από ένα και μόνο πολύ μικρό ον, μια μάζα ένα εκατομμύριο φορές μεγαλύτερη από τον ήλιο - σε τριάντα ημέρες.

Αλλά τέτοια παραδείγματα της αναπαραγωγικής δύναμης της φύσης δεν έχουν σημασία για το θέμα μας. Το ζωτικό ερώτημα είναι το εξής: πόσο μεγάλη είναι η φυσιολογική αναπαραγωγική δύναμη ενός ανθρώπινου όντος; Ο Malthus έκανε την υπόθεση ότι το ανθρώπινο ζώο τείνει να διπλασιάζει τους αριθμούς του μέσα σε είκοσι πέντε χρόνια. Για τις συνθήκες της εποχής του, ήταν μια μάλλον μετριοπαθής υπόθεση. Απαιτούσε μια μέση οικογένεια έξι ατόμων, δύο από τα οποία αναμενόταν ότι θα πέθαιναν πριν φτάσουν σε ηλικία γάμου. Παίρνοντας ως παράδειγμα την Αμερική, ο Malthus επισήμανε ότι ο πληθυσμός εκεί, πράγματι, διπλασιαζόταν κάθε είκοσι πέντε χρόνια κατά τη διάρκεια του προηγούμενου ενάμισι αιώνα, και σε κάποιες καθυστερημένες περιοχές, όπου η ζωή ήταν πιο ελεύθερη και πιο υγιεινή, διπλασιαζόταν κάθε δεκαπέντε χρόνια! ...

Αλλά, απέναντι στις πολλαπλασιαστικές τάσεις του ανθρώπινου είδους -και είναι αδιάφορο για το επιχείρημα το αν έτεινε να διπλασιάζεται κάθε είκοσι πέντε ή πενήντα χρόνια- ο Malthus αντέτασσε το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι η γη, αντίθετα από τους ανθρώπους, δεν μπορούσε να πολλαπλασιαστεί. Η καλλιεργήσιμη γη μπορεί να αυξηθεί με πολύ κόπο, αλλά ο ρυθμός προόδου είναι πάρα πολύ αργός και διστακτικός. Αντίθετα με τον πληθυσμό, η γη *δεν αναπαράγεται.* Έτσι, ενώ ο αριθμός των στομάτων αυξάνεται γεωμετρικά, η ποσότητα της καλλιεργήσιμης γης αυξάνεται μόνο αριθμητικά.

Και το αποτέλεσμα, φυσικά, είναι τόσο αναπόφευκτο όσο ένας συλλογισμός της λογικής: ο

αριθμός των ανθρώπων, αργά ή γρήγορα, θα υπερκεράσει την ποσότητα των τροφίμων. «Παίρνοντας τον πληθυσμό του κόσμου ξεκινώντας από οποιοδήποτε αριθμό, χίλια εκατομμύρια, για παράδειγμα»[104], έγραφε ο Malthus στο *Δοκίμιό* του, «...το ανθρώπινο είδος θα αυξανόταν με ρυθμό 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, 512 κ.ο.κ. και τα μέσα συντηρήσεως με ρυθμό 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 κ.ο.κ. Σε δύο αιώνες και ένα τέταρτο του αιώνα η αναλογία του πληθυσμού προς τα μέσα συντηρήσεως θα ήταν 512 προς 10. Σε τρεις αιώνες 4.096 προς 13 και σε δύο χιλιάδες χρόνια η διαφορά θα ήταν ανυπολόγιστη».

Τόσο τρομακτική πρόβλεψη για το μέλλον θα έφτανε να αποθαρρύνει τον καθένα: «Η προοπτική», έγραφε ο Malthus, «έχει μια μελαγχολική χροιά»[105].! Ο ανήσυχος Αιδεσιμότατος οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι η αδιόρθωτη και ασυμβίβαστη απόκλιση μεταξύ στομάτων και τροφίμων μπορούσε να έχει μόνο ένα αποτέλεσμα: το μεγαλύτερο τμήμα της ανθρωπότητας θα υπέφερε πάντα από κάποιο δεινό. Διότι με κάποιο τρόπο το τεράστιο και ενδεχομένως συνεχώς διευρυνόμενο χάσμα έπρεπε να κλείσει: ο πληθυσμός, σε τελική ανάλυση, δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τροφή. Γι' αυτό υπάρχουν ανάμεσα στους πρωτόγονους έθιμα όπως η βρεφοκτονία, γι' αυτό και ο πόλεμος, οι αρρώστιες και, πάνω από όλα, η φτώχεια.

Και αν αυτά δεν είναι αρκετά: «Ο λιμός φαίνεται να είναι η τελευταία, η πιο τρομερή διέξοδος της φύσης. Η δύναμη του πληθυσμού είναι τόσο υπέρτερη από τη δυνατότητα της γης να παράγει τα μέσα συντηρήσεως... ώστε ο πρόωρος θάνατος είναι αναπόφευκτο να πλήξει, με κάποια μορφή, την ανθρώπινη φυλή. Τα ελαττώματα του ανθρώπινου γένους είναι ενεργοί και αποτελεσματικοί παράγοντες αποδεκατισμού του πληθυσμού... Αλλά, αν αποτύχουν σ' αυτό τον πόλεμο εξόντωσης, τότε μια σειρά από ασθένειες, επιδημίες, λοιμούς και πανούκλες ενσκήπτουν και ξεκληρίζουν χιλιάδες και δεκάδες χιλιάδων. Αν και πάλι η επιτυχία δεν είναι πλήρης, καραδοκεί κάποιος γιγάντιος λιμός και, μ' ένα ισχυρό πλήγμα, εξισώνει τον πληθυσμό με την τροφή που υπάρχει στον κόσμο».[106]

Δεν είναι περίεργο που ο καημένος ο Godwin παραπονιόταν ότι ο Malthus είχε μετατρέψει τους προοδευτικούς σε αντιδραστικούς. Διότι αυτό είναι, πραγματικά, το δόγμα της απελπισίας. Τίποτα, μα τίποτα, δεν μπορεί να σώσει την ανθρωπότητα από τη μόνιμη απειλή του να βουλιάξει κάτω από το βάρος της εκτός από την εύθραυστη σχεδία της «ηθικής εγκράτειας». Και πόσο αξιόπιστη είναι η ηθική εγκράτεια απέναντι στο δυνατό πάθος της γενετήσιας ορμής;

Είχε δίκιο ο Malthus;

Πάρα πολύ πρόσφατα, στη αρχή της δεκαετίας του 1970, οι γενικές προοπτικές για την αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού φαίνονταν να επιβεβαιώνουν τις προγνώσεις του, τουλάχιστον στα λιγότερο αναπτυγμένα μέρη του κόσμου. Εκείνα τα χρόνια, οι δημογράφοι μιλούσαν για έναν πιθανό πληθυσμό 20 δισεκατομμυρίων -*πέντε φορές* τον πληθυσμό του 1970- εάν ο πληθυσμός της γης εξακολουθούσε να αυξάνεται ανεξέλεγκτα για άλλα πενήντα χρόνια.

Σήμερα το εκκρεμές έχει μετακινηθεί κάπως προς το άλλο άκρο. Στην πραγματικότητα, οι απόψεις για το πληθυσμιακό πάντοτε κινούνταν ανάμεσα σε δύο πόλους: είναι εκπληκτικό ότι ο ίδιος ο Malthus εμφανιζόταν πιο αισιόδοξος σε μια δεύτερη έκδοση του διάσημου δοκιμίου του, η οποία τυπώθηκε μόνο πέντε χρόνια μετά την πρώτη, εναποθέτοντας τις ελπίδες του στην πεποίθηση ότι οι εργατικές τάξεις θα μάθαιναν να ασκούν εθελοντική

«αποχή» μεταθέτοντας την ηλικία του γάμου.

Η σημερινή συγκρατημένη αισιοδοξία βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε τεχνολογικές καινοτομίες, ειδικά την επονομαζόμενη «Πράσινη Επανάσταση», η οποία έχει αυξήσει θεαματικά τις σοδειές σε χώρες όπως η Ινδία. Η Ινδία σήμερα παράγει τόσα τρόφιμα ώστε να φτάνει να κάνει και μικρές εξαγωγές. Ως εκ τούτου, παρ' όλο που οι γεωπόνοι ακόμα περιμένουν κάθε χρόνο με κομμένη την ανάσα μέχρι να εμφανιστούν οι σοδειές, το φοβερό ενδεχόμενο του παγκόσμιου λιμού, έτσι όπως προκύπτει από τους υπολογισμούς του Malthus για την προσφορά και τη ζήτηση, έχει πάψει να θεωρείται μια ρεαλιστική πρόγνωση. Οι τρομοκρατημένοι τηλεθεατές στη δεκαετία του 1980, οι οποίοι έβλεπαν εικόνες σκελετωμένων ανθρώπων στην Αιθιοπία και στη ζώνη των χωρών κάτω από τη Σαχάρα έγιναν μάρτυρες, όχι της πραγματοποίησης των προβλέψεων του Malthus, αλλά των συνεπειών τοπικών συνθηκών, όπως της ξηρασίας και του ανεπαρκούς δικτύου μεταφορών.

Παρ' όλα αυτά, χρειάζονται περισσότερα πράγματα από μια αύξηση στην παραγωγή τροφίμων για να απομακρυνθεί η μαλθουσιανή απειλή. Ακόμα κι αν δεν φαίνεται να επίκειται λιμός σε παγκόσμια κλίμακα, οι ειδικοί προειδοποιούν ότι οι δημογραφικές πιέσεις παραμένουν τεράστιες. Το 1981, σε ένα συνέδριο του Ιδρύματος Νόμπελ με θέμα τον πληθυσμό, οι δημογράφοι μίλησαν για την επαπειλούμενη εμφάνιση στις υπανάπτυκτες χώρες περίπου δεκαπέντε μεγαλουπόλεων με πάνω από 20 εκατομμύρια κατοίκους η καθεμιά. «Με το να εξαπλώνονται σαν κακοήθεις όγκοι, αυτά τα ανθρώπινα κονικλοτροφεία σίγουρα αποτελούν μέγιστη πολιτική πρόκληση γι' αυτό τον [υπανάπτυκτο] κόσμο»,[107] σχολίασε κάποιος παρατηρητής. «Πώς θα προστατευτούν αυτές οι μάζες από τη σαπίλα της απάθειας, ή πώς θα προφυλαχτούν από τους πειρασμούς της αναρχίας και της αταξίας;»

Ακόμα πιο σημαντικό, ίσως, είναι να μην ξεχνάμε ότι ο Malthus είχε δίκιο όταν ισχυριζόταν ότι η εκθετική αύξηση του πληθυσμού εμπεριέχει την *ικανότητα* να υπερκεράσει τις αυξήσεις στην αγροτική παραγωγικότητα. Έτσι παραμένει η ανάγκη να ελέγχεται στην εξίσωση όχι μόνο το σκέλος της προσφοράς αλλά και το σκέλος της ζήτησης. Αυτό που απαιτείται είναι έλεγχος στις γεννήσεις παιδιών, όπως και στην παραγωγή τροφίμων.

Είναι εφικτός ο έλεγχος του πληθυσμού σε παγκόσμια κλίμακα; Η απάντηση φαίνεται να είναι ένα αναπάντεχο ναι. Είναι αναπάντεχο, διότι οι δημογράφοι αμφέβαλλαν ότι τα έθνη που πάσχουν περισσότερο από την «ασθένεια» του υπερπληθυσμού θα μπορούσαν να υπερβούν τους φραγμούς της αγροτικής αμάθειας, της οργανωμένης αντίδρασης της θρησκείας και της πολιτικής απάθειας. Τώρα επικρατεί μια πιο αισιόδοξη προσέγγιση. Τα τελευταία χρόνια, χώρες τόσο διαφορετικές μεταξύ τους όσο το Μεξικό και η Κίνα έχουν περάσει από την αδιαφορία και την απροκάλυπτη εχθρότητα σε ενθουσιώδη υποστήριξη του ελέγχου των γεννήσεων. Ακόμα και η Ινδία, η μόνιμη απελπισία των δημογράφων, έκανε μια αποφασιστική -στην πραγματικότητα, κάποιες φορές, αδυσώπητη- προσπάθεια να εφαρμόσει τον προγραμματισμό των γεννήσεων.

Και η προσπάθεια έχει αρχίσει να αποδίδει.[108] Στην περίοδο 1970-1975, παρά την επικρατούσα απογοήτευση, ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού επιβραδύνθηκε *για πρώτη φορά στην ιστορία.* Η αύξηση του πληθυσμού δεν σταμάτησε κατά κανένα τρόπο - οι ειδικοί των Ηνωμένων Εθνών προβλέπουν ότι ο σημερινός πληθυσμός (6 δισεκατομμύρια τον Οκτώβριο του 1999) θα αυξηθεί σε περίπου 10 δισεκατομμύρια πριν εμφανιστούν μηδενικοί ρυθμοί αύξησης.

Αλλά, τουλάχιστον και επιτέλους, ο ρυθμός αύξησης επιβραδύνεται και ο μηδενικός ρυθμός αύξησης μπορεί να επιτευχθεί σε συντομότερο χρονικό διάστημα απ' ό,τι θα μπορούσαμε να διανοηθούμε πριν από δέκα χρόνια. Το πρόβλημα είναι ότι τη νίκη δεν θα την απολαύσουν όλοι το ίδιο. Στη Δυτική Ευρώπη, για παράδειγμα, έχουμε ήδη σχεδόν Μηδενική Αύξηση Πληθυσμού, αν εξαιρέσουμε τη μετανάστευση. Μετά από 50 χρόνια, ο πληθυσμός των Ηνωμένων Πολιτειών που σήμερα ξεπερνά τα 275 εκατομμύρια, είναι πιθανό να έχει φτάσει τα 390 εκατομμύρια. Ένας τέτοιος αριθμός θα επιτείνει την ασφυκτική συγκέντρωση πληθυσμού στις μεγάλες πόλεις, αν και θεωρείται απίθανο να δημιουργήσει πρόβλημα στην εξεύρεση επαρκών πόρων.

Αλλά, για τα φτωχότερα μέρη του κόσμου, εκεί όπου τα τρόφιμα είναι ανεπαρκή, η πρόβλεψη δεν είναι και τόσο ενθαρρυντική. Οι ρυθμοί των γεννήσεων μειώνονται κι εκεί, αλλά πιο αργά απ' όσο στη Δύση κι από ένα υψηλότερο σημείο εκκίνησης. Η μαλθουσιανή απειλή δεν θα εξαφανιστεί για αρκετό καιρό ακόμη.

Περιέργως, ο ίδιος ο Malthus δεν έστρεψε τα βέλη του προς εκείνα τα μέρη του κόσμου όπου το πρόβλημα είναι τόσο σοβαρό σήμερα. Ανησυχούσε για την Αγγλία και το Δυτικό κόσμο, και όχι για τις ηπείρους της Ανατολής και του Νότου. Κι εδώ, ευτυχώς, ο Malthus είχε κάνει μεγάλο λάθος. Το 1860 στη Μεγάλη Βρετανία, περίπου το 60% όλων των παντρεμένων ζευγαριών είχαν τετραμελείς ή και μεγαλύτερες οικογένειες. Το 1925 μόνο ένα στα πέντε ζευγάρια είχε οικογένεια αυτού του μεγέθους. Αντίστροφα, ο αριθμός των οικογενειών με μόνο ένα ή δύο παιδιά αυξήθηκε στο ίδιο διάστημα, από 10% επί του συνόλου, σε περισσότερο από το μισό.

Τι έσωσε τη Δύση από τους προβλεπόμενους διπλασιασμούς και αναδιπλασιασμούς του Malthus; Ο έλεγχος των γεννήσεων σίγουρα έπαιξε σημαντικότατο ρόλο. Αρχικά ονομαζόταν νεομαλθουσιανισμός, όρος που θα έκανε τον Malthus να μορφάσει, διότι αποδοκίμαζε αυτή την πρακτική. Στην πραγματικότητα, ο έλεγχος των γεννήσεων φαίνεται ότι εφαρμοζόταν από τις ανώτερες τάξεις καθ' όλη την διάρκεια της ιστορίας. Αυτός είναι κι ένας λόγος που οι πλούσιοι γίνονταν πιο πλούσιοι και οι φτωχοί πιο πολυάριθμοι. Καθώς η Αγγλία και η Δύση απολάμβαναν σταδιακά όλο και μεγαλύτερη ευμάρεια, οι φτωχοί όχι μόνο έτρωγαν και ντύνονταν καλύτερα, αλλά έμαθαν και πώς να περιορίζουν τους απογόνους τους, όπως και οι πλουσιότερες τάξεις.

Εξίσου σημαντικό στη διάψευση των προβλέψεων του Malthus στη Δύση ήταν και η τεράστια αστικοποίησή της. Στο αγρόκτημα, τα παιδιά μπορούν να αποτελούν πλεονέκτημα. Στην πόλη είναι επιβάρυνση. Έτσι, οι οικονομικές σκοπιμότητες συνδυάστηκαν με την καλύτερη πληροφόρηση για τις μεθόδους ελέγχου των γεννήσεων για να αποτρέψουν την επαπειλούμενη δημογραφική έκρηξη.

Κι έτσι, οι χειρότερες από τις προβλέψεις δεν επαληθεύτηκαν όσον αφορά την Αγγλία, ενώ η τρομερή λογική των υπολογισμών του Malthus περιορίστηκε σ' εκείνα τα μέρη του κόσμου όπου ο πλούτος και η πρόοδος υστερούσαν. Τίποτα απ' αυτά, φυσικά, δεν ήταν φανερό την εποχή του Malthus. Το 1801 έγινε η πρώτη απογραφή στην Αγγλία, παρά τις σοβαρότατες επιφυλάξεις και τις φήμες ότι επρόκειτο για το προοίμιο στρατιωτικής δικτατορίας. Ο John Rickman, δημόσιος υπάλληλος και στατιστικολόγος, υπολόγισε ότι ο πληθυσμός της Αγγλίας είχε αυξηθεί κατά 25% μέσα σε τρεις δεκαετίες. Παρ' όλο που αυτό απείχε πολύ από το διπλασιασμό, κανένας δεν αμφέβαλλε για το ότι, αν οι αρρώστιες και η φτώχεια δεν θέριζαν τις μάζες, ο πληθυσμός θα είχε αυξηθεί σαν χιονοστιβάδα. Κανένας δεν είχε προβλέψει τη μελλοντική επιβράδυνση του ρυθμού των γεννήσεων. Φαινόταν ότι μάλλον η Βρετανία θα ήταν πάντοτε αντιμέτωπη με τη φοβερή φτώχεια που ξεπηδούσε

από έναν αδιάκοπα αυξανόμενο πληθυσμό, ο οποίος πάλευε για λίγα ψίχουλα από ένα ανεπαρκές απόθεμα τροφίμων. Η φτώχεια δεν θεωρούνταν πια τυχαία ή θέλημα Θεού ή το αποτέλεσμα της ανθρώπινης αδιαφορίας. Ήταν σαν κάποιος άσπλαχνος θεός να είχε καταδικάσει το ανθρώπινο είδος σε αιώνια οδύνη, λες και κάθε προσπάθεια του ανθρώπινου γένους για βελτίωση μετατρεπόταν σε φάρσα λόγω της μιζέριας της φύσης. Τα πάντα ήταν πολύ απογοητευτικά. Ο Paley[109], ο οποίος παλιότερα τασσόταν υπέρ της αύξησης του πληθυσμού «που πρέπει να επιδιώκεται με προτεραιότητα έναντι οποιουδήποτε άλλου πολιτικού στόχου», τώρα έγινε οπαδός της θεωρίας του Malthus. Ο Pitt, ο οποίος επιθυμούσε η χώρα του να «εμπλουτιστεί» με περισσότερα παιδιά, τώρα απέσυρε το νομοσχέδιό του για αύξηση των βοηθημάτων για τους φτωχούς από σεβασμό για τη γνώμη του κληρικού. Ο Coleridge συνόψισε τη ζοφερή προοπτική ως εξής: «Τελικά, κοιτάξτε αυτό το κραταιό έθνος», έγραφε, «όπου οι κυβερνήτες του και οι σοφοί του ακούνε τι λένε ο Paley και ο Malthus! Είναι θλιβερό, θλιβερό».[110]

Όποιος δεν μελαγχολούσε αρκετά με τις θεωρίες του Malthus, μπορούσε πάντα να στραφεί στον Ricardo.

Με την πρώτη ματιά, ο κόσμος του Ricardo δεν ήταν ιδιαίτερα τρομαχτικός - τουλάχιστον σε σύγκριση με τον μαλθουσιανό. Ο κόσμος του David Ricardo, ο οποίος παρουσιάστηκε στο έργο του *Αρχές της πολιτικής οικονομίας (Principles of Political Economy)* το 1817, είναι στεγνός, λιτός και συμπυκνωμένος. Δεν υπάρχει ίχνος από τη ζωντάνια, τις γλαφυρές λεπτομέρειες του Adam Smith. Εδώ το μόνο που υπάρχει είναι αρχές, αφηρημένες αρχές, που αναπτύσσονται από μια διάνοια επικεντρωμένη σε κάτι πιο μόνιμο από τη μεταλλασσόμενη ρευστότητα της καθημερινής ζωής. Αυτό είναι τόσο βασικό, τόσο απογυμνωμένο, τόσο λιτό και αρχιτεκτονικό όσο ο Ευκλείδης, αλλά διαφέρει από μια σειρά αμιγών γεωμετρικών θεωρημάτων κατά το ότι αυτό το σύστημα έχει ανθρώπινες διαστάσεις. Είναι ένα *τραγικό* σύστημα.

Για να καταλάβουμε αυτή την τραγωδία, πρέπει να γνωρίσουμε τα κύρια πρόσωπα του δράματος. Δεν είναι, όπως έχουμε ήδη πει, *πραγματικοί άνθρωποι:* είναι αρχέτυπα, και αυτά τα αρχέτυπα δεν *ζουν,* με την καθημερινή έννοια του όρου, αλλά ακολουθούν «νόμους συμπεριφοράς». Εδώ δεν υπάρχει η καθημερινή δραστηριότητα που βρίσκουμε στον κόσμο του Adam Smith. Αντ' αυτού παρακολουθούμε ένα θέατρο με μαριονέτες στο οποίο ο πραγματικός κόσμος έχει απογυμνωθεί από τα πάντα εκτός από τα οικονομικά του κίνητρα.

Ποια είναι αυτά τα πρόσωπα; Πρώτον, οι εργάτες - ομοιόμορφες μονάδες οικονομικής ενέργειας, των οποίων η μοναδική ανθρώπινη διάσταση είναι μια απέλπιδα εξάρτηση από τις κατ' ευφημισμό αποκαλούμενες «απολαύσεις της οικιακής κοινωνίας». Η ανίατη ροπή τους προς αυτές τις απολαύσεις προκαλεί το εξής φαινόμενο: κάθε αύξηση στους μισθούς ακολουθείται από άμεση αύξηση του πληθυσμού. Οι εργάτες παίρνουν το ξερό ψωμί τους, όπως το έθεσε ο Αλέξανδρος Μπέαρινγκ, γιατί χωρίς αυτό δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν. Μακροπρόθεσμα, όμως, είναι καταδικασμένοι από την ίδια την αδυναμία τους να ζήσουν μια ζωή στο όριο της συντήρησης. Όπως ο Malthus, έτσι και ο Ricardo έβλεπε ως μόνη λύση για τις εργατικές μάζες την «αυτοσυγκράτηση», και παρ' όλο που επιθυμούσε το καλό των εργατών, δεν είχε και μεγάλη εμπιστοσύνη στη δύναμη του αυτοελέγχου τους.

Τα επόμενα πρόσωπα είναι οι καπιταλιστές. Δεν πρόκειται για τους συνωμοτούντες εμπόρους του Adam Smith. Είναι μια γκρίζα ομοιόμορφη ομάδα, που αποκλειστικός σκοπός

της ύπαρξής τους πάνω στη γη είναι η συσσώρευση - δηλαδή, η αποταμίευση των κερδών τους και η επανεπένδυσή τους με την πρόσληψη περισσότερων εργαζομένων. Κι αυτό το κάνουν με υποδειγματική συνέπεια. Αλλά ο ρόλος που τους έταξε η μοίρα δεν είναι εύκολος. Κατά πρώτο λόγο, με το μεταξύ τους ανταγωνισμό πολύ γρήγορα εξαλείφουν κάθε υπερκέρδος το οποίο θα μπορούσε να προκύψει για κάποιον τυχερό που θα είχε εφεύρει μια νέα διαδικασία ή θα είχε βρει ένα ασυνήθιστα κερδοφόρο κανάλι εμπορίου! Κατά δεύτερο λόγο, τα κέρδη τους εξαρτώνται κατά μεγάλο μέρος απ' τους μισθούς που πρέπει να πληρώνουν και, όπως θα δούμε, αυτό τους προξενεί σημαντικές δυσκολίες.

Αλλά, μέχρι τώρα, με εξαίρεση την έλλειψη ρεαλιστικών λεπτομερειών, ο κόσμος αυτός δεν απέχει και πολύ από τον κόσμο του Adam Smith. Η διαφορά αρχίζει να φαίνεται όταν ο Ricardo αναφέρεται στον κόσμο των γαιοκτημόνων.

Ο Ricardo αντιμετώπιζε το γαιοκτήμονα ως το μοναδικό δωρεοδόχο στην οργάνωση της κοινωνίας. Ο εργάτης εργαζόταν και γι' αυτό το λόγο αμειβόταν με μισθό. Ο καπιταλιστής διηύθυνε την όλη κατάσταση και, γι' αυτό, έβγαζε κέρδος. Όμως ο γαιοκτήμονας εκμεταλλευόταν τις δυνάμεις του εδάφους, και το εισόδημά του -η έγγειος πρόσοδος- δεν περιοριζόταν ούτε από τον ανταγωνισμό ούτε από τον πληθυσμό. Στην πραγματικότητα, κέρδιζε σε βάρος όλων των άλλων.

Εδώ πρέπει να σταθούμε για λίγο για να καταλάβουμε πώς ο Ricardo κατέληξε σ' αυτό το συμπέρασμα, διότι η ζοφερή άποψή του για την κοινωνία εξαρτάται από τον ορισμό του για την πρόσοδο του γαιοκτήμονα. Η πρόσοδος, για τον Ricardo, δεν είναι απλώς το κόστος το οποίο καταβάλλει κάποιος για τη χρήση του εδάφους, όπως ο τόκος είναι το κόστος του κεφαλαίου και ο μισθός το κόστος της εργασίας. Η πρόσοδος είναι ένα ξεχωριστό είδος απόδοσης το οποίο προέρχεται από το ευαπόδεικτο γεγονός ότι δεν είναι το ίδιο παραγωγική όλη η γη.

Φανταστείτε, λέει ο Ricardo, δύο γαιοκτήμονες που γειτονεύουν. Στα κτήματα του ενός το έδαφος είναι γόνιμο και, με την εργασία εκατό ανθρώπων και με μια δεδομένη ποσότητα εξοπλισμού, μπορεί να παραγάγει 1.500 μπούσελ σιτηρών. Στα αγροκτήματα του άλλου, το έδαφος δεν είναι εξίσου εύφορο. Οι ίδιοι άνθρωποι και ο ίδιος εξοπλισμός παράγουν μόνο 1.000 μπούσελ. Αυτό είναι απλώς ένα φυσικό γεγονός, που έχει όμως ένα οικονομικό επακόλουθο. Τα σιτηρά θα είναι φτηνότερα, ανά μπούσελ, στο κτήμα του τυχερού γαιοκτήμονα. Προφανώς, εφόσον και οι δυο κτηματίες πρέπει να πληρώσουν τους ίδιους μισθούς και τις ίδιες κεφαλαιουχικές δαπάνες, θα υπάρχει πλεονέκτημα όσον αφορά το κόστος σ' αυτόν που παράγει 500 μπούσελ περισσότερα από τον ανταγωνιστή του.

Από αυτή τη *διαφορά* στο κόστος πηγάζει η πρόσοδος, σύμφωνα με τον Ricardo. Διότι αν η ζήτηση είναι αρκετά υψηλή για να δικαιολογεί την καλλιέργεια του εδάφους στο λιγότερο παραγωγικό κτήμα, θα είναι σίγουρα μια πολύ επικερδής επιχείρηση στο πιο παραγωγικό κτήμα. Στην πραγματικότητα, όσο μεγαλύτερη είναι η διαφορά μεταξύ των δυο αγροκτημάτων, τόσο μεγαλύτερη θα είναι η διαφορική πρόσοδος. Αν, για παράδειγμα, είναι μόλις και μετά βίας επικερδές να καλλιεργείς σιτηρά με κόστος $2 ανά μπούσελ σε έδαφος κακής ποιότητας, τότε σίγουρα ένας τυχερός κτηματίας του οποίου το πλούσιο έδαφος παράγει σιτηρά με κόστος μόνο 50 σεντς ανά μπούσελ, θα αποκομίσει μια πραγματικά μεγάλη πρόσοδο. Διότι *και τα δύο* κτήματα θα πουλήσουν τα σιτηρά τους στην αγορά στην ίδια τιμή -ας πούμε $2,10- και ο ιδιοκτήτης του καλύτερου κτήματος θα μπορέσει επομένως να αποκομίσει το $1,50 που είναι η διαφορά ανάμεσα στα δύο κόστη παραγωγής.

Όλα αυτά φαίνονται αρκετά ανώδυνα. Αλλά τώρα, ας προσπαθήσουμε να τα προσαρμόσουμε στον κόσμο τον οποίο οραματιζόταν ο Ricardo και οι δυσάρεστες επιπτώσεις θα γίνουν αμέσως φανερές.

Για τον Ricardo, ο οικονομικός κόσμος είχε την τάση να επεκτείνεται συνεχώς. Καθώς συσσώρευαν χρήματα, οι καπιταλιστές έχτιζαν νέα καταστήματα και εργοστάσια. Έτσι αυξανόταν η ζήτηση για εργάτες. Αυτό ανέβαζε τους μισθούς αλλά μόνο προσωρινά, διότι οι καλύτεροι μισθοί γρήγορα έβαζαν σε πειρασμό τα ασυμμάζευτα τάγματα των εργατών, οι οποίοι ήθελαν να προσφέρουν στους εαυτούς τους τις απατηλές απολαύσεις της «οικιακής κοινωνίας» και ακύρωναν έτσι το πλεονέκτημά τους πλημμυρίζοντας την αγορά με περισσότερους εργάτες. Αλλά εδώ είναι που ο κόσμος του Ricardo απομακρύνεται απότομα από τις ελπιδοφόρες προοπτικές του Adam Smith. Καθώς αυξανόταν ο πληθυσμός, έλεγε ο Ricardo, *θα γινόταν απαραίτητο να διευρυνθούν τα όρια των καλλιεργειών ακόμα περισσότερο.* Περισσότερα στόματα θα απαιτούσαν περισσότερα σιτηρά και περισσότερα σιτηρά θα απαιτούσαν περισσότερα χωράφια. Και είναι πολύ φυσικό ότι τα νέα χωράφια, όταν θα καλλιεργούνταν, δεν θα αποδεικνύονταν το ίδιο παραγωγικά μ' αυτά τα οποία ήδη καλλιεργούνταν, διότι μόνο ένας ανόητος αγρότης δεν θα είχε ήδη χρησιμοποιήσει το καλύτερο έδαφος που είχε στη διάθεσή του.

Έτσι, καθώς ο αυξανόμενος πληθυσμός απαιτούσε να καλλιεργηθεί μια όλο και μεγαλύτερη έκταση γης, το κόστος παραγωγής των σιτηρών θα μεγάλωνε. Το ίδιο θα συνέβαινε και με την τιμή πώλησης των σιτηρών, το ίδιο θα συνέβαινε και με την πρόσοδο των κτηματιών με τα καλύτερα κτήματα. Αλλά, εκτός από την πρόσοδο, θα αυξάνονταν και οι μισθοί. Διότι, καθώς τα σιτηρά γίνονταν όλο και πιο δαπανηρά στην παραγωγή τους, ο εργάτης θα έπρεπε να πληρώνεται περισσότερο για να μπορεί να αγοράζει το ξεροκόμματο που θα τον κρατούσε στη ζωή.

Και τώρα δείτε την τραγωδία. Ο καπιταλιστής -ο κατ' εξοχήν υπεύθυνος για την πρόοδο της κοινωνίας- υφίσταται πιέσεις από δύο πλευρές. Πρώτον, αυξάνονται οι μισθοί που πρέπει να πληρώσει, αφού ακριβαίνει το ψωμί. Δεύτερον, οι μεγαλοκτηματίες κερδίζουν πολύ περισσότερα αφού ανεβαίνουν οι πρόσοδοι για τα καλά χωράφια, καθώς όλο και χειρότερης ποιότητας γη δίνεται προς καλλιέργεια. Και καθώς αυξάνεται το μερίδιο του γαιοκτήμονα στους καρπούς της κοινωνίας, υπάρχει μόνο μια τάξη που μπορεί να παραγκωνιστεί - η καπιταλιστική.

Πόσο διαφορετικό ήταν αυτό το συμπέρασμα από τη φαντασμαγορική πρόοδο του Adam Smith! Στον κόσμο του Adam Smith βελτιωνόταν η θέση όλων καθώς ο καταμερισμός της εργασίας αυξανόταν και έκανε την κοινότητα πιο εύπορη. Μπορούμε να δούμε τώρα ότι αυτό το συμπέρασμα ήταν απόρροια του ότι ο Smith δεν μπόρεσε να αντιληφθεί τη γη σαν εμπόδιο στην πρόοδο. Στην αντίληψη του Smith δεν υπάρχει έλλειψη εύφορου εδάφους και, ως εκ τούτου, δεν υπάρχει όριο πέρα απ' το οποίο οι πρόσοδοι θα αυξάνονταν μαζί με τον πληθυσμό.

Αντίθετα, στον κόσμο του Ricardo *μόνο* ο γαιοκτήμονας βγαίνει κερδισμένος. Ο εργάτης είναι καταδικασμένος να ζει αιωνίως στο όριο της επιβίωσης, διότι έτρεχε πίσω από κάθε αύξηση του μισθού του μαζί μ' ένα τσούρμο παιδιά κι έτσι εξανεμιζόταν κάθε βελτίωση των αποδοχών του. Ο καπιταλιστής, ο οποίος εργαζόταν και αποταμίευε και επένδυε, ανακαλύπτει ότι όλη αυτή η φασαρία έγινε για το τίποτα: το κόστος των μισθών έχει αυξηθεί και τα κέρδη του έχουν μειωθεί. Όσο για τον γαιοκτήμονα, που δεν έκανε τίποτα άλλο από το να μαζεύει προσόδους - αυτός καθόταν αναπαυτικά και τις παρακολουθούσε να αυξάνονται.

Δεν είναι, λοιπόν, να απορούμε που ο Ricardo αγωνίστηκε ενάντια στους Νόμους για τα Σιτηρά και έδειξε τα πλεονεκτήματα του ελεύθερου εμπορίου στην εισαγωγή φθηνών σιτηρών στη Βρετανία. Ούτε είναι απορίας άξιο ότι, επί τριάντα χρόνια, οι γαιοκτήμονες πάλεψαν με νύχια και με δόντια για να εμποδίσουν τα φθηνά σιτηρά να μπουν στη χώρα. Και ήταν απόλυτα φυσικό ότι η νέα τάξη των βιομηχάνων βρήκε στα γραφτά του Ricardo, τη θεωρία που ταίριαζε ακριβώς στις ανάγκες της. Ήταν αυτοί υπεύθυνοι για τους χαμηλούς μισθούς; Όχι, διότι έφταιγε η άγνοια του εργάτη που τον έκανε να αυξάνει τον πληθυσμό της τάξης του. Ήταν αυτοί υπεύθυνοι για την πρόοδο της κοινωνίας; Ναι, αλλά σε τι τους ωφελούσε να αναλίσκουν τις δυνάμεις τους και να αποταμιεύουν τα κέρδη τους για να έχουν ακόμα μεγαλύτερες περιπέτειες στην παραγωγή; Το μόνο που αποκόμιζαν για τους κόπους τους ήταν η αμφίβολη ευχαρίστηση να παρακολουθούν τις προσόδους και τους μισθούς να αυξάνονται, και τα δικά τους τα κέρδη να συρρικνώνονται. Ενώ αυτοί οδηγούσαν την οικονομική μηχανή, ο γαιοκτήμονας, καθισμένος αναπαυτικά στην πίσω θέση, είχε όλες τις απολαύσεις και τις επιβραβεύσεις. Πράγματι, κάθε λογικός καπιταλιστής θα πρέπει να αναρωτιόταν αν αυτή η ιστορία άξιζε τον κόπο.

Και ποιος άλλος θα πεταγόταν να πει ότι ο Ricardo ήταν άδικος προς τους γαιοκτήμονες αν όχι ο αιδεσιμότατος Malthus!

Ας μη λησμονούμε ότι ο Malthus δεν ήταν μόνο ο ειδικός στο θέμα του πληθυσμιακού. Ήταν πρωτίστως οικονομολόγος, και είχε στην πραγματικότητα αναπτύξει τη «ρικαρντιανή» θεωρία περί προσόδου πριν ακόμα την υιοθετήσει και επεξεργαστεί ο ίδιος ο Ricardo. Αλλά ο Malthus δεν έβγαλε από τη θεωρία του τα ίδια συμπεράσματα με το φίλο του. «Οι γαιοπρόσοδοι»[111], έλεγε ο Malthus στο βιβλίο του *Αρχές Πολιτικής Οικονομίας,* το οποίο κυκλοφόρησε τρία χρόνια μετά από το αντίστοιχο του Ricardo, «είναι η ανταμοιβή για την τρέχουσα γενναιότητα και σοφία, καθώς επίσης και για την παλαιότερη δύναμη και πονηρία. Καθημερινά αγοράζεται γη με τους καρπούς της εργατικότητας και του ταλέντου». «Στην πραγματικότητα», προσθέτει ο Malthus σε μια υποσημείωση, «ο ίδιος ο κύριος Ricardo είναι γαιοκτήμονας και ένα καλό παράδειγμα του τι εννοώ».

Δεν ήταν και πολύ πειστικό αντεπιχείρημα. Ο Ricardo δεν απεικόνιζε τον γαιοκτήμονα σαν μια μορφή του κακού βουτηγμένη στις δολοπλοκίες. Ήξερε πολύ καλά ότι οι γαιοκτήμονες συχνά βελτίωναν την παραγωγικότητα της γης τους, παρ' όλο που, όπως επισήμαινε, κάνοντας αυτό λειτουργούσαν, για την ακρίβεια, ως καπιταλιστές. Αλλά με αδιάσειστη λογική απέδειξε ότι ως *ιδιοκτήτες* γης, ακόμα κι αν παραμελούσαν τη γη τους, θα κέρδιζαν οπωσδήποτε από την υψηλότερη τιμή των σιτηρών. Χωρίς να τις έχει επηρεάσει κανείς, οι δυνάμεις της οικονομικής ανάπτυξης απλώς λειτουργούσαν προσπορίζοντας έσοδα στις τσέπες της τάξης που κατείχε τη γη.

Δεν μπορούμε να σταματήσουμε εδώ για να παρακολουθήσουμε όλες τις παραλλαγές αυτής της αντιπαράθεσης. Αυτό που είναι σημαντικό είναι ότι οι ολέθριες *επιπτώσεις* της προσόδου τις οποίες οραματίστηκε ο Ricardo ποτέ δεν συνέβησαν. Διότι οι βιομήχανοι έκαμψαν τελικά την αντίσταση των γαιοκτημόνων και κατάφεραν να εξασφαλίσουν την εισαγωγή φθηνών τροφίμων! Οι πλαγιές των λόφων πάνω στις οποίες, την εποχή του Ricardo, είχαν επεκταθεί ανησυχητικά οι σιτοβολώνες, μέσα σε λίγες δεκαετίες ξανάγιναν βοσκοτόπια. Εξίσου σημαντικό ήταν ότι ο πληθυσμός ποτέ δεν αυξήθηκε τόσο γρήγορα, ώστε να εξαντλήσει τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της χώρας. Διότι η ρικαρντιανή θεωρία λέει ότι η πρόσοδος προέρχεται από ανισότητες μεταξύ της καλύτερης και χειρότερης γης. Προφανώς, αν το πρόβλημα του υπερπληθυσμού είναι υπό έλεγχο, αυτή η διαφορά δεν θα

αναπτυχθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε τα έσοδα από την πρόσοδο να προσλάβουν κοινωνικά ανησυχητικές διαστάσεις. Αλλά σκεφθείτε για λίγο την κατάσταση εάν η Βρετανία ήταν σήμερα αναγκασμένη να θρέψει έναν πληθυσμό, ας πούμε, εκατό εκατομμυρίων, αποκλειστικά από την ντόπια παραγωγή. Και φανταστείτε να μην είχαν ποτέ καταργηθεί οι Νόμοι για τα Σιτηρά. Υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η εικόνα του Ricardo, μιας κοινωνίας κυριαρχούμενης από γαιοκτήμονες θα ήταν μια ανατριχιαστική πραγματικότητα; Το πρόβλημα της προσόδου έχει γίνει ένα δευτερεύον ακαδημαϊκό πρόβλημα στο σύγχρονο Δυτικό κόσμο. Αλλά αυτό δεν συμβαίνει επειδή η ανάλυση του Ricardo ήταν λανθασμένη. Έχουμε γλιτώσει από το δίλημμα του Ricardo μόνο διότι ο ρυθμός της βιομηχανικής ζωής μάς έχει σώσει από τη μαλθουσιανή μάστιγα. Η βιομηχανοποίηση δεν έβαλε μόνο φρένο στις γεννήσεις, αλλά έχει αυξήσει απίστευτα τη δυνατότητά μας να αποκτούμε τροφή απ' τη γη που έχουμε στη διάθεσή μας.

Στο μεταξύ, ο Malthus βρήκε άλλον ένα λόγο για ανησυχία. Ανησυχούσε για την πιθανότητα αυτού που αποκαλούσε «γενικός κορεσμός»[*] - μια πλημμυρίδα εμπορευμάτων χωρίς αγοραστές.

Μια τέτοια σκέψη δεν είναι καθόλου άγνωστη σε μας αλλά φαινόταν τελείως ανόητη στον Ricardo. Η Αγγλία είχε αναστατώσεις στο εμπόριο, αλλά όλα αυτά φαίνονταν ότι μπορούσαν να αποδοθούν σε κάποια συγκεκριμένη αιτία - τη χρεοκοπία κάποιας τράπεζας ή κάποια έκρηξη ανεπιθύμητης κερδοσκοπίας ή κάποιο πόλεμο. Ακόμα, για το μαθηματικό μυαλό του Ricardo, η πιθανότητα ενός γενικού «κορεσμού» μπορούσε να αποδειχτεί ότι ήταν *λογικά αδύνατη.* Επομένως, δεν μπορούσε να συμβεί ποτέ.

Η απόδειξη του Ricardo είχε ανακαλυφτεί από έναν νεαρό Γάλλο που λεγόταν Jean-Baptiste Say. Ο Say είχε δύο πολύ απλές προτάσεις. Πρώτον, πίστευε ότι η *επιθυμία* για αγαθά ήταν αστείρευτη. Η επιθυμία για τροφή μπορούσε να περιοριστεί από τη χωρητικότητα του στομάχου του ανθρώπου, όπως είχε πει ο Adam Smith, αλλά η επιθυμία του για ρούχα, έπιπλα, χλιδή και στολίδια φαινόταν ανυπολόγιστα μεγάλη. Αλλά δεν ήταν ανυπολόγιστα μεγάλη μόνο η ζήτηση, υποστήριζε ο Say, αλλά και η *δυνατότητα* για αγορές ήταν επίσης εγγυημένη. Διότι κάθε αγαθό που παραγόταν κόστιζε κάτι - και κάθε κόστος ήταν το εισόδημα κάποιου ανθρώπου. Ό,τι κι αν ήταν αυτό το κόστος -μισθοί, γαιοπρόσοδοι ή κέρδη- η τιμή πώλησής του προσθέτονταν στο εισόδημα *κάποιου.* Έτσι πώς θα μπορούσε να προκύψει ένας γενικός κορεσμός; Η *ζήτηση* για αγαθά υπήρχε, και τα *εισοδήματα* για την αγορά τους επίσης υπήρχαν. Μόνο προσωρινοί κακοί υπολογισμοί θα μπορούσαν να εμποδίσουν την αγορά από το να βρει τους απαραίτητους αγοραστές για να ξεπουλήσει τα εμπορεύματά της.

Αλλά ενώ ο Ricardo δεχόταν ότι έτσι φαινόταν να έχουν τα πράγματα, ο Malthus το απέρριπτε. Δεν ήταν όμως εύκολο να αποδυναμώσεις αυτό το επιχείρημα, διότι φαινόταν λογικά *ακαταμάχητο.* Αλλά ο Malthus έψαξε πίσω απ' τη διαδικασία ανταλλαγής των αγαθών με τα εισοδήματα, και του κατέβηκε μια περίεργη ιδέα. Δεν είναι, όμως, δυνατό, αναρωτήθηκε, λόγω της *αποταμίευσης* να συρρικνωθεί η ζήτηση για αγαθά σε επίπεδα

---

[*] *Ως «γενικός κορεσμός» αποδίδεται ο όρος «general glut», που στη συγκεκριμένη περίπτωση αναφέρεται σε μια κατάσταση γενικευμένης υπερβάλλουσας προσφοράς εμπορευμάτων σε όλες ή τις περισσότερες αγορές της οικονομίας. Το επιχείρημα που περιγράφεται παρακάτω αποτελεί τη βάση των θεωριών οικονομικής κρίσης που έχουν σαν κύρια αιτία την υποκατανάλωση ή την έλλειψη επαρκούς ενεργούς ζήτησης (Σ.τ.Ε.).*

κάτω της προσφοράς;

Και πάλι, για το σύγχρονο κόσμο, αυτό το επιχείρημα φαίνεται σαν μια ανησυχητικά πρόσφορη γραμμή έρευνας. Αλλά για τον Ricardo, δεν ήταν παρά ανοησίες. «Ο κύριος Malthus ποτέ δεν φαίνεται να θυμάται ότι το να αποταμιεύεις σημαίνει να ξοδεύεις, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που αυτός εννοεί το να ξοδεύεις»[112], γράφει ο Ricardo σε ένα επιτιμητικό σημείωμα. Μ' αυτό εννοούσε ότι του ήταν αδιανόητο ότι κάποιος μπορούσε να μπαίνει στον κόπο να αποταμιεύει τα κέρδη του για οποιονδήποτε άλλο λόγο εκτός από το να θέλει να τα ξοδέψει για μεγαλύτερο εργατικό δυναμικό και περισσότερο εξοπλισμό, έχοντας ως στόχο να επιτύχει ακόμα μεγαλύτερα κέρδη.

Αυτό έφερε τον Malthus σε δύσκολη θέση. Όπως και ο Ricardo, πίστευε ότι το να αποταμιεύεις σημαίνει να ξοδεύεις - για βιομηχανικούς σκοπούς, φυσικά. Παρ' όλα αυτά, φαινόταν να υπάρχει *κάτι* στο επιχείρημά του, αρκεί να μπορούσε να το εντοπίσει. Αλλά δεν τα κατάφερε ποτέ. Έγραφε, για παράδειγμα, για να αποδείξει ότι η συσσώρευση δεν ήταν και *τόσο* ουσιώδης όσο πίστευε ο Ricardo:

> Πολλοί έμποροι έχουν κάνει περιουσία παρ' όλο που, κατά τη διάρκεια της απόκτησης αυτής της περιουσίας, δεν πέρασε σχεδόν ούτε μία χρονιά στην οποία να μην αύξησαν μάλλον παρά να μείωσαν τα έξοδά τους για αντικείμενα χλιδής, απόλαυσης και σπατάλης.[113]

Σε απάντηση ο Ricardo έκανε το ακόλουθο καυστικότατο σχόλιο:

> Αλήθεια είναι αυτό, αλλά ένας άλλος έμπορος ο οποίος θα απέφευγε τα αυξημένα έξοδα για αντικείμενα χλιδής, απόλαυσης και σπατάλης, με τα ίδια κέρδη θα γινόταν πλούσιος γρηγορότερα από τον πρώτο.[114]

Ο καημένος ο Malthus! Ποτέ δεν έβγαινε κερδισμένος απ' αυτές τις αψιμαχίες. Τα επιχειρήματα του *ήταν* μπερδεμένα, όπως μάλλον το αντιλαμβανόταν κι ο ίδιος. Κάποτε έγραψε: «Έχω τόσο μεγάλη εκτίμηση για τα χαρίσματα του κ. Ricardo ως πολιτικού οικονομολόγου και τέτοια ακλόνητη πεποίθηση στην απόλυτη ειλικρίνειά του και αγάπη για την αλήθεια, ώστε παραδέχομαι ευθέως ότι μερικές φορές έχω νιώσει σχεδόν να παραπαίω από την αυθεντία του ενώ δεν έχω πειστεί από την επιχειρηματολογία του»[115]. Δυστυχώς για τις επερχόμενες γενιές, ο Malthus δεν μπόρεσε ποτέ να κάνει τα δικά του επιχειρήματα σαφή ή απολύτως κατανοητά. Διότι σκόνταφτε σε ένα φαινόμενο το οποίο μια μέρα θα απορροφούσε αποκλειστικά την προσοχή των οικονομολόγων -το πρόβλημα της οικονομικής άνθησης και ύφεσης- ενώ ο Ricardo είχε απορροφηθεί από το τελείως διαφορετικό πρόβλημα της κατανομής. Για τον Malthus, το ζήτημα ήταν το πολύ σημαντικό ερώτημα του «Πόσα υπάρχουν;». Για τον Ricardo υπήρχε το εκρηκτικό ζήτημα του «Ποιος παίρνει τι;». Δεν είναι, λοιπόν, ανεξήγητο ότι διαφωνούσαν τόσο ριζικά. Μιλούσαν για τελείως διαφορετικά πράγματα. Μένει να απαντηθεί ένα τελευταίο ερώτημα: Πώς μπορούμε να εξηγήσουμε την αλλαγή στο όραμα και την ανάλυση που χωρίζει τον Malthus και τον Ricardo από τον Adam Smith; Η απάντηση μάς λέει κάτι για τη διαδικασία με την οποία η πρώτη ύλη της αντίληψης μετατρέπεται σε αρχιτεκτονική της σκέψης. Είναι αρκετά περίεργο ότι, παρά τις εντυπωσιακές διαφορές στις αναλύσεις τους -τις προσδοκίες τους και τις υποδείξεις τους- σε ένα βασικό επίπεδο το όραμα του Malthus και του Ricardo *δεν* έχει θεμελιώδεις διαφορές από το όραμα του Smith!

Τι ήταν αυτό το βασικό όραμα; Ήταν μια θεώρηση της «κοινωνίας» ως ενός μεγάλου κοινωνικού μηχανισμού που κινητοποιείται από την προτεραιότητα της επιδίωξης του κέρδους, που ελέγχεται από τις πανταχού παρούσες πιέσεις του ανταγωνισμού, και που φροντίζει να δίνει στην κυβέρνηση τη σφαίρα των αρμοδιοτήτων της και να την περιορίζει

μέσα σ' αυτή τη σφαίρα. Πώς, λοιπόν, κατέληξαν σε τόσο διαφορετικά συμπεράσματα; Χωρίς αμφιβολία, η προσωπικότητα έπαιξε το ρόλο της - πάντα παίζει κάποιο ρόλο. Υπάρχει, ωστόσο, μια διαφορετική εξήγηση που βασίζεται σε κάτι πιο ουσιώδες. Έχει να κάνει με διαφορές στη λειτουργία της κοινωνίας όπως την παρατήρησε ο Smith, σε σύγκριση με τη λειτουργία που παρατήρησαν ο Malthus και ο Ricardo. Οι διαφορές έγκεινται όχι στα αντίστοιχα κίνητρα για το κέρδος ή το ρόλο της αγοράς ή τη θέση της κυβέρνησης - αυτά ήταν τα ίδια και για τους τρεις. Πηγάζουν από τις μεταβολές στις επιπτώσεις της τεχνολογίας.

Για τον Smith, αυτές οι επιπτώσεις αντιπροσωπεύονται από τον καταμερισμό της εργασίας. Θυμόμαστε την ενθουσιώδη εκτίμηση του Smith, ανάμικτη με κάποιες κοινωνικές ανησυχίες, ως προς την επίδραση αυτής της μεταβολής στην παραγωγή ενός δεδομένου προϊόντος, όπως οι καρφίτσες. Θυμόμαστε, όμως, επίσης ότι δεν υπάρχει τίποτα στην εκτίμηση του Smith που να λέει ότι, άπαξ και ο καταμερισμός της εργασίας είχε κάνει τα θαύματά του στην κατασκευή κάποιου προϊόντος, θα επεκτεινόταν και σε *νέα* προϊόντα - υφάσματα, προϊόντα σιδήρου και ποιος ξέρει τι άλλο. Αυτός είναι ένας τεχνολογικός λόγος που μια χώρα η οποία έχει εξασφαλίσει την «πλήρη ποσότητα πλούτου» της, στη συνέχεια θα περάσει σε στασιμότητα ή και κάμψη.

Η αναδυόμενη βιομηχανική τεχνολογία που ήταν γνωστή στον Malthus και τον Ricardo μισό αιώνα αργότερα, δεν συνοδευόταν από τέτοιες περιορισμένες προοπτικές. Η κλωστική μηχανή, η ατμομηχανή, οι νέες δυνατότητες κατεργασίας του σιδήρου έγινε αμέσως αντιληπτό ότι άνοιγαν νέους δρόμους οικονομικής ανάπτυξης. Με αυτά ακυρώθηκε η άποψη του Smith για πεπερασμένες δυνατότητες επέκτασης - και μαζί μ' αυτά ήρθε και ένα προμήνυμα νέων προβλημάτων που προέρχονταν απ' αυτή την ίδια προοπτική. Αν μη τι άλλο, η αύξηση του πληθυσμού έπαιρνε πια μια πολύ πιο απειλητική διάσταση καθώς η οικονομική επέκταση στερούνταν το φρένο των περιορισμένων δυνατοτήτων. Με τον ίδιο τρόπο, οι πιο επεκτατικές προοπτικές για βιομηχανική οικονομική ανάπτυξη συνεπάγονταν, επίσης, τον ακόμα μεγαλύτερο πλουτισμό του γαιοκτήμονα. Έτσι, είναι ευλογοφανές ότι ο πλήρης προβλημάτων χαρακτήρας των οικονομικών του Malthus και του Ricardo μπορεί να αποδοθεί στις αναλυτικές συνέπειες της μεταβολής στο όραμα που επιβλήθηκε από τη διεύρυνση των τεχνολογικών οριζόντων.

Πώς μπορούμε να συνοψίσουμε τη συνεισφορά των δύο κεντρικών μορφών αυτού του κεφαλαίου, που ταυτόχρονα έμοιαζαν σε τόσα επίπεδα αλλά και τόσο πολύ διέφεραν σε άλλα;

Το δώρο του Ricardo στην ανθρωπότητα ήταν απλό. Παρουσίασε έναν κόσμος απογυμνωμένο στα εξ ων συνετέθη και ανοιχτό στον καθένα για να τον εξετάσει: ο μηχανισμός ήταν πια εκτεθειμένος. Στην ίδια του την εξωπραγματικότητα βρισκόταν η δύναμή του, διότι η γυμνή δομή ενός εξαιρετικά απλοποιημένου κόσμου όχι μόνο αποκάλυπτε τους νόμους της προσόδου αλλά επίσης αποσαφήνιζε ζωτικά ζητήματα εξωτερικού εμπορίου, χρήματος, φορολογίας και οικονομικής πολιτικής. Με το να κατασκευάσει ένα μοντέλο του κόσμου, ο Ricardo έδωσε στην οικονομική επιστήμη το δυνατό εργαλείο της αφαίρεσης - ένα εργαλείο που είναι απαραίτητο αν θέλουμε να διαπεράσουμε τον περισπασμό της καθημερινής ζωής και να κατανοήσουμε το μηχανισμό που λειτουργεί από πίσω. Ασφαλώς, όπως είπαν κάποιοι παρατηρητές εκείνης της εποχής, το εργαλείο της αφαίρεσης μπορούσε επίσης να χρησιμοποιηθεί για να αγνοηθούν δυσάρεστα γεγονότα και συμπεριφορές που δεν είναι πάντα «ορθολογικές» - ένα

πρόβλημα που έγινε γνωστό ως το «Πρόβλημα του Ricardo». Παρ' όλα αυτά, στην αφαιρετική ικανότητα του Ricardo οφείλουμε την απαίτηση των οικονομικών να θεωρηθούν επιστήμη. Ίσως, σ' αυτή την τάση του για υπεραπλούστευση να οφείλεται επίσης το κηλιδωμένο μητρώο των οικονομικών *ως επιστήμης.*

Ο Malthus δεν κατάφερε ποτέ να χτίσει έναν αφηρημένο κόσμο, κι έτσι η μακροπρόθεσμη ακαδημαϊκή συμβολή του είναι μικρότερη. Αλλά επισήμανε το τρομερό πρόβλημα του υπερπληθυσμού, και αυτό ήταν αρκετό για να ζει ακόμα το όνομά του. Και διαισθάνθηκε, έστω κι αν δεν μπορούσε να το εξηγήσει, το πρόβλημα της γενικής ύφεσης, το οποίο θα απασχολούσε τους οικονομολόγους έναν αιώνα μετά από την εμφάνιση του βιβλίου του.

Πάντως, κάνοντας μια ανασκόπηση, ίσως η κύρια συνεισφορά αυτών των δύο να βρίσκεται έξω από τα ειδικότερα επιτεύγματά τους. Διότι, χωρίς καθόλου να το επιδιώξουν, ο Malthus και ο Ricardo έκαναν κάτι εκπληκτικό. Άλλαξαν την οπτική της εποχής τους από την αισιοδοξία στην απαισιοδοξία. Δεν ήταν πλέον δυνατόν να ατενίζει κανείς το σύμπαν του ανθρώπινου είδους ως ένα στίβο στον οποίο οι φυσικές δυνάμεις της κοινωνίας θα έφερναν αναπόφευκτα μια ζωή καλύτερη για όλους. Αντίθετα, εκείνες οι φυσικές δυνάμεις που κάποτε φαίνονταν τελεολογικά σχεδιασμένες να φέρουν αρμονία και ειρήνη στον κόσμο, τώρα φαίνονταν μοχθηρές και απειλητικές. Αν η ανθρωπότητα δεν στέναζε κάτω από μια πλημμύρα πεινασμένων στομάτων, φαινόταν ότι μπορεί να υπέφερε κάτω από μια πλημμύρα εμπορευμάτων χωρίς αγοραστές. Και στις δύο περιπτώσεις, το αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας πάλης για πρόοδο θα ήταν μια ζοφερή κατάσταση, όπου ο εργάτης μόλις και μετά βίας θα φυτοζωούσε, ενώ του καπιταλιστή θα του υπέκλεπταν τους κόπους του και μόνον ο κτηματίας θα μπορούσε να θριαμβολογεί.

Μάλιστα, εδώ υπάρχει ακόμα ένα κοινό στοιχείο στα οράματα του Smith, του Malthus και του Ricardo, εκτός από τη δομή που θα ονομάζαμε καπιταλιστική οικονομία. Ήταν το όραμα της εργατικής τάξης ως μιας τάξης κατ' ουσίαν παθητικής. Σε κανέναν από τους τρεις δεν υπάρχει η υποψία ότι οι εργαζόμενοι φτωχοί θα διανοούνταν ποτέ να επιφέρουν αλλαγές στο σύστημα - πολύ λιγότερο, να χτίσουν ένα νέο δικό τους σύστημα. Αλλά αυτό μάς φέρνει στο επόμενο κεφάλαιο, όπου θα παρακολουθήσουμε ένα νέο όραμα να καθοδηγεί την πορεία της φιλοσοφίας του υλικού κόσμου.

5. ΤΑ ΟΝΕΙΡΑ ΤΩΝ ΟΥΤΟΠΙΚΩΝ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΩΝ

Δεν είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς γιατί ο Malthus και ο Ricardo αντιλαμβάνονταν τον κόσμο τους με πολύ σκοτεινά χρώματα. Η Αγγλία στη δεκαετία του 1820 ήταν πολύ καταθλιπτικό μέρος για να ζει κανείς· είχε βγει θριαμβεύτρια από τη μακρά αντιπαράθεση στην ηπειρωτική Ευρώπη, αλλά τώρα φαινόταν να έχει εμπλακεί σε μια ακόμα χειρότερη διαμάχη στο εσωτερικό της. Όποιος έκανε τον κόπο να κοιτάξει, θα αντιλαμβανόταν αμέσως ότι το ραγδαία αναπτυσσόμενο εργοστασιακό σύστημα δημιουργούσε έναν υπέρογκο λογαριασμό κοινωνικών υποχρεώσεων και δεν θα αργούσε πολύ η ημέρα απόδοσης λογαριασμού.

Για την ακρίβεια, μια εξιστόρηση των συνθηκών που επικρατούσαν την πρώτη εκείνη περίοδο εργασίας στα εργοστάσια είναι τόσο φρικιαστική που θα έκανε κάθε σύγχρονο αναγνώστη να ανατριχιάσει. Το 1828, το *The Lion,* ένα ριζοσπαστικό περιοδικό της εποχής, δημοσίευσε την απίστευτη ιστορία του Robert Μπλίνκοου, ενός από ογδόντα παιδιά φτωχών που τα είχαν στείλει να δουλέψουν σε εργοστάσιο του Λάουνταμ. Αγόρια και κορίτσια, όλα τους περίπου δέκα χρόνων, υποβάλλονταν νυχθημερόν σε μαστίγωμα, όχι μόνο σαν τιμωρία για το παραμικρό σφάλμα τους, αλλά και για να τονώνεται η εργατικότητά τους όταν χαλάρωνε. Οι συνθήκες στο Λάουνταμ θα μπορούσαν να θεωρηθούν ανθρωπιστικές αν συγκρίνονταν με τις συνθήκες σε εργοστάσιο του Λίττον, όπου μεταφέρθηκε μετά ο Μπλίνκοου. Στο Λίττον τα παιδιά μάλωναν με τα γουρούνια ποιος θα πρωτοφάει από τις σκάφες· τα κλοτσούσαν, τα γρονθοκοπούσαν και ασελγούσαν σε βάρος τους, ενώ ο εργοδότης τους, ονόματι Ellis Νίντχαμ, είχε τη φρικτή συνήθεια να τρυπά τα αφτιά των παιδιών με τα νύχια του. Ο επόπτης του εργοστασίου ήταν ακόμα χειρότερος: κρεμούσε τον Μπλίνκοου απ' τους καρπούς πάνω από μια μηχανή έτσι που να αναγκάζεται να λυγίζει τα γόνατα του και μετά του έβαζε βάρη στους ώμους. Το αγόρι και οι συνάδελφοί του ήταν σχεδόν γυμνοί μες στο καταχείμωνο και (προφανώς σε μια εντελώς αδικαιολόγητη σαδιστική χειρονομία) τους λίμαραν τα δόντια!

Χωρίς αμφιβολία, τέτοιες φρικτές κτηνωδίες ήταν η εξαίρεση μάλλον παρά ο κανόνας· ίσως ακόμα ο ζήλος των μεταρρυθμιστών να μεγαλοποίησε τα πράγματα. Όμως, ακόμα κι αν υπάρχουν υπερβολές σ' αυτές τις αφηγήσεις, η ιστορία υποδηλώνει ένα κοινωνικό κλίμα στο οποίο οι πιο ανάλγητες και απάνθρωπες ενέργειες γίνονταν αποδεκτές σαν να ήταν η φυσική τάξη των πραγμάτων και, ακόμα πιο σημαντικό, σαν να μην αφορούσαν κανέναν άλλο. Η εργάσιμη ημέρα των 16 ωρών δεν ήταν κάτι ασυνήθιστο - οι εργάτες βάδιζαν σκυφτοί στα εργοστάσια στις έξι το πρωί και ακόμα πιο σκυφτοί πίσω στο σπίτι στις δέκα το βράδυ. Ο έσχατος εξευτελισμός ήταν ότι πολλοί εργοστασιάρχες δεν επέτρεπαν στους εργάτες τους ούτε καν να έχουν δικό τους ρολόι, και το μοναδικό ρολόι εποπτείας του εργοστασίου έδειχνε την περίεργη τάση να τρέχει πιο γρήγορα στα ελάχιστα λεπτά που προβλέπονταν για γεύματα. Οι πιο πλούσιοι και διορατικοί βιομήχανοι ίσως να αποδοκίμαζαν αυτές τις υπερβολές, αλλά φαίνεται ότι οι επόπτες τους ή οι πιεζόμενοι ανταγωνιστές τους τις έβλεπαν με διαφορετικό μάτι.

Η φρίκη των συνθηκών εργασίας δεν ήταν ο μοναδικός λόγος για αναταραχή. Οι μηχανές ήταν τώρα στη μόδα και οι μηχανές συνεπάγονταν την αντικατάσταση των εργατικών χεριών από το ακόμα πιο καρτερικό ατσάλι. Ήδη το 1779 ένας όχλος από 8.000 εργάτες επιτέθηκαν σ' ένα εργοστάσιο και το πυρπόλησαν για να δείξουν την εναντίωσή τους στην ψυχρή, αδυσώπητη αποτελεσματικότητα των μηχανών.[116] Το 1811 παρόμοιες διαμαρτυρίες εναντίον της τεχνολογίας σάρωναν την Αγγλία από τη μια άκρη στην άλλη.[117] Η αγγλική ύπαιθρος ήταν διάστικτη με κατεστραμμένα εργοστάσια και γύρω από κάθε ερείπιο κυκλοφορούσε η φήμη ότι από 'κεί «πέρασε ο Νεντ Ludd». Λεγόταν ότι κάποιος Βασιλιάς

Ludd ή Στρατηγός Ludd κατεύθυνε τις ενέργειες του όχλου. Επρόκειτο, βέβαια, για θρύλο. Οι Luddites, όπως ονομάστηκαν, εμπνέονταν από ένα εντελώς αυθόρμητο μίσος για τα εργοστάσια που τα έβλεπαν σαν φυλακές και για τη μισθωτή εργασία που ακόμα καταφρονούσαν.

Οι ταραχές, ωστόσο, προκάλεσαν γνήσιο φόβο στη χώρα. Ο Ricardo ήταν σχεδόν ο μόνος από εκείνους που ο λόγος τους γινόταν σεβαστός που δήλωσε ότι ίσως τα μηχανήματα δεν λειτουργούσαν πάντοτε προς άμεσο όφελος του εργάτη, και για την άποψη του αυτή θεωρήθηκε ότι, για πρώτη φορά, δεν εκφραζόταν με τη γνωστή του οξυδέρκεια. Οι περισσότεροι παρατηρητές δεν συμμερίζονταν τα αισθήματά του: οι κατώτερες τάξεις παραφέρονταν και έπρεπε να αντιμετωπιστούν με πυγμή. Για τις ευγενείς τάξεις, η κατάσταση φαινόταν να προοιωνίζεται την έλευση ενός βίαιου και τρομακτικού Αρμαγεδδώνα. Ο ποιητής Southey έγραφε: «Αυτή τη στιγμή τίποτε άλλο εκτός από το Στρατό δεν μας σώζει απ' αυτή την πιο τρομερή απ' όλες τις καταστροφές, την εξέγερση των φτωχών εναντίον των πλουσίων, και το ερώτημα που δεν τολμώ να κάνω ούτε στον εαυτό μου είναι για πόσο μπορούμε να εξαρτόμαστε από το Στρατό»· ο Γουόλτερ Σκοτ θρηνούσε: «... η χώρα υποσκάπτεται κάτω από τα πόδια μας».

Σ' όλη, όμως, αυτή τη ζοφερή και ταραγμένη περίοδο, ένα μέρος της Βρετανίας έλαμπε σαν φάρος στη θύελλα. Στα άγρια βουνά της Σκοτίας, μιας μέρας ταξίδι από τη Γλασκόβη, σε ύπαιθρο τόσο πρωτόγονη που οι φύλακες των διοδίων στην αρχή αρνιόνταν να πάρουν χρυσά νομίσματα (αφού τα έβλεπαν για πρώτη φορά στη ζωή τους), υψώνονταν οι λιτοί τουβλότοιχοι των εφταώροφων εργοστασίων της μικρής κοινότητας του Νιου Λάναρκ. Από τη Γλασκόβη, μέσα από τους λόφους, κατέφθανε μια αδιάκοπη ροή επισκεπτών -είκοσι χιλιάδες υπέγραψαν το βιβλίο επισκεπτών του Νιου Λάναρκ μεταξύ 1815 και 1825- και στα πλήθη των επισκεπτών συγκαταλέγονταν εξέχουσες προσωπικότητες όπως ο Μέγας Δούκας Νικόλαος (ο κατόπιν Τσάρος Νικόλαος Α' της Ρωσίας), οι πρίγκιπες Ιωάννης και Μαξιμιλιανός της Αυστρίας, και σμήνος ολόκληρο από αντιπροσωπείες δήμων, συγγραφείς, μεταρρυθμιστές, λεπτεπίλεπτες κυρίες και δύσπιστους επιχειρηματίες.

Αυτό που έρχονταν να δουν ήταν η ζωντανή απόδειξη ότι η εξαθλίωση και οι στερήσεις της βιομηχανικής ζωής δεν ήταν η μοναδική και αναπόφευκτη κοινωνική διευθέτηση. Στο Νιου Λάναρκ έβρισκες καλοβαλμένες σειρές εργατικών κατοικιών με δυο δωμάτια η καθεμιά, δρόμους με τα σκουπίδια σε τακτικούς σωρούς να περιμένουν την αποκομιδή, αντί να είναι σκόρπια και να βρομίζουν όλο το περιβάλλον. Στα εργοστάσια ένα ακόμα πιο ασυνήθιστο θέαμα περίμενε τους επισκέπτες. Πάνω από κάθε εργάτη κρεμόταν ένας μικρός ξύλινος κύβος με τις τέσσερις πλευρές βαμμένες διαφορετικά χρώματα: μαύρο, μπλε, κίτρινο και άσπρο. Απ' το πιο ανοιχτό στο πιο σκούρο, τα χρώματα αντιπροσώπευαν διαφορετικά επίπεδα διαγωγής: το λευκό εξαίρετη, το κίτρινο καλή, το μπλε αδιάφορη και το μαύρο κακή. Με μια ματιά ο επόπτης μπορούσε να κρίνει τη συνολική διαγωγή της εργατικής του δύναμης. Στην πλειονότητα ήταν κίτρινη και άσπρη.

Άλλη μια έκπληξη ήταν ότι στα εργοστάσια δεν υπήρχαν παιδιά -τουλάχιστον κάτω των ένδεκα χρόνων- και όσα εργάζονταν περιορίζονταν σε σύντομο μεροκάματο των δέκα ωρών και τριών τετάρτων. Επιπλέον, δεν τιμωρούνταν ποτέ.

Για την ακρίβεια, κανένας δεν τιμωρούνταν και, εκτός από μερικούς αδιόρθωτους ενήλικες που απολύονταν για αλκοολισμό ή κάποια παρόμοια διαστροφή, η πειθαρχία φαίνεται ότι επιβαλλόταν με καλοσύνη παρά με τρομοκρατία. Η πόρτα του επόπτη του εργοστασίου

παρέμενε ανοιχτή και οποιοσδήποτε ήθελε μπορούσε να καταθέσει τις αντιρρήσεις του σε οποιονδήποτε κανόνα ή κανονισμό. Ο καθένας μπορούσε να εξετάσει το βιβλίο που περιείχε λεπτομερή περιγραφή της διαγωγής του και λειτουργούσε ως οδηγός για τον καθορισμό του χρώματος στον κύβο του, και ο καθένας μπορούσε να υποβάλει ένσταση αν θεωρούσε ότι τον αδικούσαν.

Περισσότερο εντυπωσιακή ήταν η συμπεριφορά των μικρών παιδιών. Οι επισκέπτες τα έβρισκαν, αντί να τρέχουν ξέφρενα και ανεξέλεγκτα στους δρόμους, να μαθαίνουν με επιμέλεια ή να παίζουν σ' ένα μεγάλο σχολείο. Τα πιο μικρά μάθαιναν τα ονόματα των πετρωμάτων και των δέντρων που τα περιέβαλλαν, τα κάπως μεγαλύτερα διδάσκονταν γραμματική από ένα διάζωμα όπου δινόταν μάχη ανάμεσα στον Στρατηγό Ουσιαστικό, τον Συνταγματάρχη Επίθετο και τον Δεκανέα Επίρρημα. Όσο κι αν φαίνονταν ευχάριστα τα μαθήματα, δεν ασχολούνταν μόνο μ' αυτά. Σε τακτά διαστήματα τα παιδιά συγκεντρώνονταν για να τραγουδήσουν και να χορέψουν, υπό την καθοδήγηση νεαρών κυριών που ήταν δασκαλεμένες να μην αφήνουν αναπάντητη καμιά απορία των παιδιών, να μη θεωρούν κανένα παιδί κακό χωρίς λόγο, να μη εφαρμόζουν σωματικές ποινές, και να θυμούνται ότι τα παιδιά μαθαίνουν πιο γρήγορα από το καλό παράδειγμα παρά από τη νουθεσία.

Θα πρέπει να ήταν ένα υπέροχο και, ασφαλώς, ενθαρρυντικό θέαμα. Για τους κυρίους με τη νοοτροπία του επιχειρηματία, που θα είχαν λιγότερη προδιάθεση από τις πονόψυχες κυρίες να συγκινηθούν από το θέαμα των ευτυχισμένων παιδιών, δεν έπαυε να ισχύει το αδιάψευστο γεγονός ότι το Νιου Λάναρκ ήταν επικερδές, ελκυστικά επικερδές. Η όλη αυτή οργάνωση βρισκόταν υπό τη διοίκηση ενός ανθρώπου που δεν ήταν μόνο άγιος αλλά και ένας πολύ πρακτικός άγιος.

Και δεν ήταν μόνο πρακτικός ο άγιος που ευθυνόταν για το Νιου Λάναρκ αλλά και εντελώς απίθανος. Όπως τόσοι και τόσοι από τους μεταρρυθμιστές των αρχών του 19ου αιώνα, τους οποίους αποκαλούμε Ουτοπικούς Σοσιαλιστές, ο Robert Owen[118], ο «φιλάνθρωπος κ. Owen του Νιου Λάναρκ», ήταν ένα περίεργο μίγμα πρακτικότητας και αφέλειας, επιτυχίας και οικτρής αποτυχίας, κοινής λογικής και παραλογισμού. Ήταν η περίπτωση του ανθρώπου που υποστήριξε την εγκατάλειψη του αρότρου υπέρ του φτυαριού· του ανθρώπου που από το τίποτα έγινε μεγάλος και τρανός καπιταλιστής, και στη συνέχεια ένας σφοδρός πολέμιος της ατομικής ιδιοκτησίας· του ανθρώπου που υποστήριξε την καλοσύνη γιατί απέδιδε οικονομικά, και κατόπιν τάχθηκε υπέρ της καταργήσεως του χρήματος.

Είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι η ζωή ενός ανθρώπου μπορεί να πάρει τόσες στροφές. Στην αρχή της θυμίζει κεφάλαιο βγαλμένο από μυθιστόρημα του Horatio Alger. Ο Robert Owen γεννήθηκε από φτωχούς γονείς στην Ουαλία το 1771, και παράτησε το σχολείο στα εννιά του για να μαθητεύσει δίπλα σ' έναν έμπορο ασπρόρουχων με το απίθανο όνομα ΜακΓκάφογκ. Θα μπορούσε να είχε μείνει έμπορος λινών σ' όλη του τη ζωή και να καταφέρει να δει το όνομα του μαγαζιού να αλλάζει σε ΜακΓκάφογκ και Owen, αλλά όπως κάθε καλός ήρωας του επιχειρηματικού κόσμου, προτίμησε να αναζητήσει την τύχη του στο Μάντσεστερ. Εκεί, δεκαοχτώ χρονών ακόμα και με τη βοήθεια εκατό λιρών που είχε δανειστεί από τον αδελφό του, ανέλαβε ρόλο μικροκαπιταλιστή κατασκευάζοντας κλωστοϋφαντουργικά μηχανήματα. Η συνέχεια είναι ακόμα καλύτερη. Ένας κ. Ντρινκγουότερ, ιδιοκτήτης μεγάλου βαμβακουργείου, έμεινε κάποια ωραία πρωία χωρίς διευθυντή εργοστασίου κι έβαλε στην τοπική εφημερίδα αγγελία για αντικαταστάτη. Ο Owen δεν είχε πείρα από κλωστοϋφαντουργεία, αλλά κατάφερε να καταλάβει τη θέση με

τρόπο που για πολλούς συγγραφείς θα αποτελούσε πρότυπο του συνδυασμού Θάρρος και Τύχη. «Έβαλα το καπέλο μου»[119], έγραψε ο Owen μισόν αιώνα αργότερα, «και πήγα κατευθείαν στο λογιστήριο του κ. Ντρινκγουότερ. "Πόσων χρόνων είσαι;" "Θα γίνω είκοσι το Μάιο", απάντησα. "Πόσες φορές μεθάς κάθε βδομάδα;"... "Δεν έχω μεθύσει ποτέ στη ζωή μου", είπα και έγινα κόκκινος σαν παντζάρι γιατί δεν περίμενα τέτοια ερώτηση. "Τι μισθό ζητάς;" "Τριακόσιες το χρόνο", ήταν η απάντηση μου. "Πόσο;" είπε απορημένος ο κ. Ντρινκγουότερ και επανέλαβε το ποσό: "Τριακόσιες το χρόνο! Έχω δει σήμερα το πρωί δεν ξέρω πόσους που θέλουν να πάρουν τη θέση, και δεν νομίζω όλοι μαζί να έχουν ζητήσει όσα ζητάς εσύ". "Δεν μπορώ να επηρεάζομαι από αυτά που ζητούν οι άλλοι", του απάντησα, "και δεν μπορώ να δεχτώ λιγότερα"».

Ήταν μια αντιπροσωπευτική ενέργεια του Owen και στέφθηκε με επιτυχία. Στα είκοσι του έγινε το παιδί θαύμα της κλωστοϋφαντουργίας - ένας αξιαγάπητος νεαρός με μάλλον ίσια μύτη σε μακρουλό πρόσωπο, και με μεγάλα, ειλικρινή μάτια που διατράνωναν την αγάπη του για την αλήθεια. Πριν περάσουν έξι μήνες, ο κ. Ντρινκγουότερ τού πρόσφερε το ένα τέταρτο της επιχείρησης. Αλλά και πάλι, αυτό δεν ήταν παρά το προοίμιο μιας εκπληκτικής καριέρας. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Owen είχε ακούσει για κάποια εργοστάσια που πουλιόνταν στο άθλιο χωριουδάκι Νιου Λάναρκ. Κατά περίεργη σύμπτωση, ανήκαν στον άνθρωπο με την κόρη του οποίου ήταν ερωτευμένος. Η απόκτηση τόσο των εργοστασίων όσο και του χεριού της κόρης φάνταζε σαν ένας ακατόρθωτος άθλος: ο ιδιοκτήτης των εργοστασίων, ο κ. Ντέιλ, ήταν φανατικός Πρεσβυτεριανός που δεν θα ενέκρινε τις ριζοσπαστικές και φιλελεύθερες ιδέες του Owen, και βέβαια για τον τελευταίο υπήρχε και το πρόβλημα να βρει το κεφάλαιο να αγοράσει τα εργοστάσια. Ο Owen δεν το έβαζε κάτω έτσι εύκολα -σηκώθηκε μια και δυο και πήγε και βρήκε τον κ. Ντέιλ όπως κάποτε είχε βρει τον κ. Ντρινκγουότερ και το αδύνατο έγινε δυνατό. Δανείστηκε τα λεφτά, αγόρασε τα εργοστάσια και, συν τοις άλλοις, κέρδισε και το χέρι της κόρης.

Τα πράγματα θα μπορούσαν να είχαν μείνει εκεί. Μέσα σ' ένα χρόνο είχε αλλάξει την όψη της κοινότητας του Νιου Λάναρκ, σε πέντε χρόνια την είχε κάνει αγνώριστη, και σε δέκα χρόνια την είχε κάνει ξακουστή σ' όλο τον κόσμο. Για τους περισσότερους αυτά τα κατορθώματα θα ήταν υπεραρκετά γιατί, εκτός που έγινε πασίγνωστος σε όλη την Ευρώπη για τη διορατικότητα και την καλοσύνη του, ο Robert Owen κατάφερε να δημιουργήσει και μια περιουσία τουλάχιστον 60.000 λιρών.

Αλλά τα πράγματα δεν έμειναν εκεί. Παρά την κατακόρυφη άνοδό του, ο Owen θεωρούσε τον εαυτό του περισσότερο άνθρωπο των ιδεών παρά άνθρωπο της δράσης. Γι' αυτόν, το Νιου Λάναρκ δεν ήταν ποτέ μια απλή άσκηση φιλανθρωπίας. Μάλλον, ήταν μια ευκαιρία να δοκιμάσει τις θεωρίες που είχε αναπτύξει για την πρόοδο του συνόλου της ανθρωπότητας. Ο Owen ήταν πεπεισμένος ότι οι άνθρωποι είναι τόσο καλοί όσο το περιβάλλον τους και ότι, αν αλλάξει το περιβάλλον, η γη θα μπορούσε να γίνει παράδεισος. Στο Νιου Λάναρκ μπορούσε να δοκιμάσει τις ιδέες του σαν σε εργαστήριο και, αφού πέτυχαν πέρα από κάθε προσδοκία, δεν υπήρχε λόγος να μη διαδοθούν σ' όλο τον κόσμο.

Η ευκαιρία δεν θα αργούσε να του δοθεί. Είχαν τερματιστεί οι ναπολεόντειοι πόλεμοι, αφήνοντας πίσω τους πολλά προβλήματα. Μια σειρά από κρίσεις που ο Malthus θα ονόμαζε «γενικούς κορεσμούς» ταλάνιζαν τη χώρα. Από το 1816 ως το 1820, με εξαίρεση μία μόνο χρονιά, η οικονομία πήγαινε πολύ άσχημα. Η δυστυχία απειλούσε με εκρηκτικό ξέσπασμα: εκδηλώθηκαν ταραχές «άρτου και αίματος» και η χώρα κυριεύτηκε από υστερία. Οι Δούκες της Υόρκης και του Κεντ και μια ομάδα διακεκριμένων προσωπικοτήτων συνέστησαν επιτροπή για να διερευνήσουν τα αίτια του προβλήματος και, για λόγους καθαρά τυπικούς, κάλεσαν και τον κ. Owen, το γνωστό φιλάνθρωπο, να εκθέσει τις απόψεις

του.

Η επιτροπή δεν ήταν πολύ προετοιμασμένη γι' αυτό που την περίμενε. Χωρίς αμφιβολία, περίμενε ότι θα άκουγε κάποια έκκληση για μεταρρυθμίσεις στο εργοστασιακό καθεστώς, καθώς ο κ. Owen ήταν ευρύτατα γνωστός ως υπέρμαχος του περιορισμού των ωρών εργασίας και της κατάργησης της παιδικής εργασίας. Αντ' αυτού, οι εξέχουσες προσωπικότητες βρέθηκαν να διαβάζουν μια πρόταση για κοινωνική αναδιοργάνωση σε σαρωτική κλίμακα.

Σύμφωνα με την πρόταση του Owen, η λύση του προβλήματος της φτώχειας βρισκόταν στο να γίνουν οι φτωχοί παραγωγικοί. Για να επιτευχθεί ο σκοπός αυτός, πρότεινε τη δημιουργία Συνεταιριστικών Χωριών, όπου 800 ως 1200 ψυχές θα εργάζονταν μαζί σε αγροκτήματα και εργοστάσια για να σχηματίζουν μια αυτοσυντηρούμενη μονάδα. Οι οικογένειες θα ζούσαν σε σπίτια ταξινομημένα σε παραλληλόγραμμα -η λέξη αμέσως τράβηξε την προσοχή του κοινού- με κάθε οικογένεια σε ιδιωτικό διαμέρισμα αλλά με κοινόχρηστα σαλόνια, αναγνωστήρια και κουζίνες. Τα παιδιά απ' τα τρία τους χρόνια θα φιλοξενούνταν σε χωριστά διαμερίσματα έτσι ώστε να μπορούσαν να εκτεθούν στο είδος της εκπαίδευσης που θα διαμόρφωνε καλύτερα το χαρακτήρα τους για τα επόμενα χρόνια. Γύρω από το σχολείο θα υπήρχαν κήποι που θα τους φρόντιζαν τα κάπως μεγαλύτερα παιδιά και μετά απ' αυτούς θα απλώνονταν τα χωράφια για τις καλλιέργειες - όπου, περιττό να λεχθεί, θα χρησιμοποιούνταν φτυάρια και όχι άροτρα. Πιο μακριά, έξω από τους χώρους διαβίωσης, θα υπήρχε η εργοστασιακή μονάδα. Επρόκειτο, με λίγα λόγια για μια οργανωμένη κηπούπολη, ένα κιμπούτς, ένα κοινόβιο.

Περιττό να περιγράψουμε τη μεγάλη έκπληξη της επιτροπής εκ προσωπικοτήτων. Στις μέρες του ανεμπόδιστου laissez-faire, δεν ήταν στο παραμικρό διατεθειμένοι να υποστηρίξουν την υιοθέτηση κοινωνικά οργανωμένων κοινοτήτων. Ευχαρίστησαν τον κ. Owen και αγνόησαν επιδεικτικά τις υποδείξεις του. Αλλά ο Owen δεν κατέθετε εύκολα τα όπλα. Επέμενε να επανεξεταστεί η εφαρμοσιμότητα των σχεδίων του και κατέκλυσε το Κοινοβούλιο με φυλλάδια στα οποία ανέλυε τις θεωρίες του. Για άλλη μια φορά η αποφασιστικότητά του έφερε αποτέλεσμα. Το 1819 συστάθηκε μια ειδική επιτροπή (στην οποία συμμετείχε και ο David Ricardo) με σκοπό να συγκεντρώσει το απαιτούμενο ποσό των 96.000 λιρών για την ίδρυση ενός ολοκληρωμένου πειραματικού Συνεταιριστικού Χωριού.

Ο Ricardo δυσπιστούσε, αλλά ήταν διατεθειμένος να δοκιμάσει το σχέδιο[120]. Η χώρα, όμως, δεν δυσπιστούσε απλώς - θεωρούσε την όλη ιδέα αποκρουστική. Ένας σχολιαστής έγραψε: «Ο αξιότιμος κύριος Robert Owen, ένας φιλάνθρωπος υφαντουργός... φαντάζεται ότι όλα τα ανθρώπινα όντα δεν είναι παρά φυτά που έχουν μείνει εκτός εδάφους για μερικές χιλιάδες χρόνια και χρειάζεται να ξαναφυτευτούν. Συνεπώς αποφασίζει να τα φυτέψει σε τετράγωνα σύμφωνα με μια νέα μέθοδο»[121].

Ο William Cobbett, που τότε βρισκόταν εξόριστος στην Αμερική για τις δικές του ριζοσπαστικές ιδέες, εκφράστηκε με ακόμα περισσότερη περιφρόνηση. «Ο κύριος αυτός», έγραψε, «τάσσεται υπέρ της ιδρύσεως κοινοτήτων των πτωχών!... Αξιοθαύμαστη ειρήνη, ευτυχία και εθνικό όφελος θα είναι το αποτέλεσμα. Δεν αντιλαμβάνομαι πώς ακριβώς θα ρυθμιστούν κάποια μικρά ζητήματα που αφορούν μαυρισμένα μάτια, ματωμένες μύτες και τραβήγματα κασκέτων. Το σχέδιο του κ. Owen έχει, οπωσδήποτε, τις συστάσεις της τέλειας καινοτομίας, αφού δεν υπάρχει άνθρωπος που να έχει ξανακούσει για κοινότητα πτωχών... Αντίο, κ. Owen του Λάναρκ».

Ο Owen δεν οραματιζόταν, βεβαίως, μια κοινότητα πτωχών. Αντιθέτως, πίστευε ότι οι φτωχοί μπορούσαν να δημιουργήσουν πλούτο αρκεί να τους δινόταν η ευκαιρία να δουλέψουν, και ότι οι αξιοθρήνητες κοινωνικές τους συνήθειες μπορούσαν εύκολα να μετατραπούν σε χρηστές συνήθειες κάτω από την επίδραση ενός αξιοπρεπούς περιβάλλοντος. Και δεν ήταν μόνο οι φτωχοί που θα επωφελούνταν. Τα Συνεταιριστικά Χωριά θα ήταν τόσο εμφανώς ανώτερα σε σχέση με την τύρβη της βιομηχανικής ζωής που και άλλες κοινότητες θα ήταν φυσικό να θέλουν να μιμηθούν το παράδειγμά τους.

Ήταν, ωστόσο, προφανές ότι οι άλλοι δεν συμμερίζονταν τις απόψεις του Owen. Οι συντηρητικοί έβλεπαν στο σχέδιο του Owen την απειλή ανατροπής της καθεστηκυίας τάξεως, ενώ οι ριζοσπάστες το θεωρούσαν σκέτη φάρσα. Τα χρήματα που κρίθηκαν απαραίτητα για να στηθεί το πρώτο δοκιμαστικό Χωριό δεν συγκεντρώθηκαν ποτέ, αλλά τίποτε δεν σταματούσε πια τον ακατάβλητο φιλάνθρωπο. Από απλός ουμανιστής έγινε ανθρωπιστής εξ επαγγέλματος. Την περιουσία που είχε δημιουργήσει, την αφιέρωσε τώρα στη διάδοση και εφαρμογή των ιδεών του. Πούλησε το μερίδιο του στο Νιου Λάναρκ και το 1824 άρχισε να χτίζει τη δική του κοινότητα του μέλλοντος. Δεν είναι περίεργο που διάλεξε την Αμερική για να την εγκαταστήσει, γιατί πού θα ήταν, άλλωστε, καλύτερο να χτίσει την ουτοπία του παρά ανάμεσα σε ανθρώπους που γνώριζαν ήδη την πολιτική ελευθερία για πενήντα χρόνια.

Για να τη στήσει αγόρασε από μια θρησκευτική οργάνωση Γερμανών που ήταν γνωστοί ως Ραππίτες μια έκταση 120.000 στρεμμάτων στις όχθες του ποταμού Wabash στην επαρχία Posey της πολιτείας Indiana. Στις 4 Ιουλίου του 1826 την εγκαινίασε με τη Διακήρυξη Πνευματικής Ανεξαρτησίας -ανεξαρτησίας από την Ατομική Ιδιοκτησία, από την Παράλογη Θρησκεία και από το Γάμο- και μετά, αφού της έδωσε το όμορφο και αισιόδοξο όνομα Νέα Αρμονία, την άφησε να τα βγάλει πέρα μόνη της.

Δεν πέτυχε και δεν ήταν δυνατό να πετύχει. Ο Owen είχε οραματιστεί μια ουτοπία που θα ερχόταν στον κόσμο σε πλήρη ανάπτυξη, και δεν ήταν προετοιμασμένος να βοηθήσει για να μεγαλώσει από το ατελές περιβάλλον της παλιάς κοινωνίας. Δεν υπήρξε σχεδιασμός: μέσα σε λίγες βδομάδες κατέφθασαν, πατείς με πατώ σε, οκτακόσιοι άποικοι. Δεν πάρθηκαν ούτε καν οι στοιχειώδεις προφυλάξεις ενάντια σε απάτες. Ο ίδιος ο Owen έπεσε θύμα απάτης όταν ένας συνέταιρος του όχι μόνο ιδιοποιήθηκε μια έκταση αλλά έχτισε κι επάνω της ένα εργοστάσιο για να παρασκευάζει ουίσκι. Και αφού απουσίαζε ο Owen, άρχισαν να ξεπηδούν αντίπαλες κοινότητες: η Μακλούρια υπό τη διοίκηση ενός William ΜακΚλουρ και άλλες, δημιουργήματα άλλων διαφωνούντων. Η έλξη των ιδιοκτησιακών συνηθειών ήταν πολύ δυνατή για τους δεσμούς των ιδεών. Εκ των υστέρων, είναι απορίας άξιο πώς κατάφερε να διατηρηθεί εκείνη η κοινότητα τόσο καιρό.

Το 1828 είχε γίνει φανερό ότι το πείραμα είχε αποτύχει. Ο Owen πούλησε τη γη (είχε ήδη χάσει από το εγχείρημα τα τέσσερα πέμπτα της περιουσίας του) και πήγε να παρουσιάσει τα σχέδιά του στον Πρόεδρο Andrew Jackson και μετά στον Σάντα Άννα στο Μεξικό. Κανένας από τους δύο δεν έδειξε κάτι περισσότερο από ευγενικό ενδιαφέρον.

Ο Owen επέστρεψε τότε στην Αγγλία. Εκεί τον θυμούνταν πάντα σαν τον φιλάνθρωπο (αν και λίγο σαλεμένο) κ. Owen και η καριέρα του έμελλε να πάρει την τελευταία απροσδόκητη τροπή της. Μολονότι η κοινή γνώμη είχε χλευάσει τα Συνεταιριστικά Χωριά του, οι διδαχές του είχαν διαποτίσει ένα κομμάτι του πληθυσμού: τις εργατικές τάξεις. Τον καιρό εκείνο εμφανίζονταν τα πρώτα εργατικά συνδικάτα, και οι ηγέτες των κλωστοϋφαντουργών, των

αγγειοπλαστών και των οικοδόμων θεωρούσαν ότι ο Owen ήταν ένας άνθρωπος που θα μπορούσε να υποστηρίξει τα συμφέροντά τους, και μάλιστα ως ηγέτης τους. Αντίθετα από τους ομοίους του, αυτοί έπαιρναν στα σοβαρά τις διδαχές του. Την ίδια ώρα που επιτροπές προσωπικοτήτων συζητούσαν για τα Συνεταιριστικά Χωριά, πραγματικές συνεταιριστικές κοινότητες βασισμένες στα γραφτά του ξεπηδούσαν σε διάφορα σημεία της χώρας σε λιγότερο φιλόδοξη μορφή: συνεταιρισμοί παραγωγών και συνεταιρισμοί καταναλωτών και ορισμένες ατελέσφορες προσπάθειες να εφαρμόσουν τις ιδέες του κ. Owen μέχρι κεραίας και να καταργήσουν εντελώς το χρήμα.

Χωρίς καμία εξαίρεση, οι συνεταιρισμοί παραγωγών απέτυχαν και οι συναλλαγές χωρίς χρήμα κατέληξαν σε χρεοκοπίες χωρίς χρήμα. Μια όμως από τις μορφές του συνεταιριστικού κινήματος ρίζωσε για τα καλά. Είκοσι οχτώ αφοσιωμένοι άνδρες, που αυτοαποκαλούνταν οι Πιονέροι του Ρότσντεϊλ, ίδρυσαν το συνεταιριστικό κίνημα καταναλωτών. Για τον Owen ήταν δευτερεύοντος ενδιαφέροντος, αλλά με το πέρασμα του χρόνου θα δυνάμωνε και θα αποτελούσε μια από τις κυριότερες δεξαμενές για το Εργατικό Κόμμα της Βρετανίας. Είναι αξιοπερίεργο ότι το κίνημα που τράβηξε λιγότερο το ενδιαφέρον του θα ήταν το μόνο που θα επιζούσε από όλα τα εγχειρήματα στα οποία είχε καταθέσει την ψυχή του και τις δυνάμεις του.

Ο Owen είχε κάθε λόγο να μην μπορεί να ασχοληθεί με τα συνεταιριστικά κινήματα. Επιστρέφοντας απ' την Αμερική, είχε συλλάβει την ιδέα μιας μεγάλης ηθικής εκστρατείας και εργάστηκε πυρετωδώς να την υλοποιήσει με τη γνωστή του σθεναρή αυτοθυσία. Ο άλλοτε φτωχός υπαλληλάκος, άλλοτε καπιταλιστής και άλλοτε κοινωνικός αρχιτέκτονας, τώρα συγκέντρωσε γύρω του τους ηγέτες του εργατικού κινήματος. Έδωσε στη νέα του πρωτοβουλία το εντυπωσιακό όνομα που της άρμοζε: Μεγάλη Εθνική Ηθική Ένωση των Παραγωγικών και Ωφέλιμων Τάξεων. Σύντομα το όνομα έγινε, επί το συντομότερο, Μεγάλη Εθνική Ένωση Ενοποιημένων Συνδικάτων και, επειδή κι αυτό ήταν γλωσσοδέτης, Μεγάλη Εθνική. Υπό το λάβαρό της συσπειρώθηκαν οι ηγέτες των εργατικών ενώσεων και το 1833 εγκαινιάστηκε επίσημα το εργατικό κίνημα της Αγγλίας.

Ήταν μια εργατική ένωση εθνικής εμβέλειας - ο πρόδρομος των βιομηχανικών συνδικάτων των ημερών μας. Τα μέλη της αριθμούσαν τις 5.000 -τεράστιο αριθμό για εκείνη την εποχή- και είχε αγκαλιάσει κάθε σημαντική εργατική ένωση των ημερών. Διέφερε όμως από τα σημερινά συνδικάτα στο ότι οι στόχοι της δεν περιορίζονταν σε ωράρια, ημερομίσθια ή ακόμη και στα προνόμια της διοίκησης. Η Μεγάλη Εθνική έμελλε να αποτελέσει όργανο όχι μόνο κοινωνικής βελτίωσης αλλά και βαθιάς κοινωνικής αλλαγής. Έτσι, ενώ το πρόγραμμά της ζητούσε καλύτερα μεροκάματα και καλύτερες συνθήκες εργασίας, στη συνέχεια επεκτεινόταν σ' ένα θολό μίγμα Συνεταιριστικών Χωριών, κατάργησης του χρήματος και ορισμένων άλλων ιδεών από το σύνολο του έργου του Owen.

Ο Owen έκανε εκστρατεία σ' ολόκληρη τη χώρα για την επιτυχία του τελικού σκοπού του. Αποδείχτηκε σκέτο φιάσκο. Όσο προετοιμασμένη ήταν η Αμερική για έναν τοπικό παράδεισο, άλλο τόσο ήταν και η Αγγλία για μια εθνική συνδικαλιστική ένωση. Τα τοπικά συνδικάτα δεν μπορούσαν να ελέγξουν τα μέλη τους και οι τοπικές απεργίες εξασθένισαν τον εθνικό κορμό. Ο Owen ήρθε σε ρήξη με τους υπαρχηγούς του: αυτοί τον κατηγορούσαν ως άθεο κι αυτός τους κατηγορούσε ότι υπέθαλπαν το ταξικό μίσος. Η κυβέρνηση παρενέβη και, ασκώντας βία, έκανε ό,τι μπορούσε για να καταστείλει το διογκούμενο κίνημα. Οι εργοδοτικές τάξεις άκουγαν στη Μεγάλη Εθνική το άγγελμα θανάτου της ατομικής ιδιοκτησίας και απαιτούσαν ποινικές διώξεις στα πλαίσια των αντισυνδικαλιστικών νόμων. Κανένα κίνημα στα σπάργανά του δεν θα μπορούσε να αντέξει τέτοιο κατατρεγμό. Μέσα σε δύο χρόνια το μεγάλο εργατικό συνδικάτο αποτελούσε

παρελθόν και ο Owen, στα 64 χρόνια του, είχε παίξει τον τελευταίο ιστορικό του ρόλο.

Συνέχισε για άλλα είκοσι χρόνια, ως ο πρεσβύτερος του εργατικού κινήματος, προωθώντας τις συνεταιριστικές του ιδέες, την προτίμηση του για το φτυάρι, την αφελή δυσπιστία του προς το χρήμα. Το 1839 έγινε δεκτός σε ακρόαση από τη βασίλισσα Βικτόρια, παρά τις διαμαρτυρίες μιας ομάδας της εκλεκτής κοινωνίας γνωστής ως «Σύλλογος για την Ειρηνική Καταστολή της Συζυγικής Απιστίας». Αλλά ο Owen ήταν πια ξοφλημένος. Στα τελευταία του χρόνια βρήκε καταφύγιο στον πνευματισμό, στη συγγραφή της μιας μπροσούρας μετά την άλλη, όλες με ομοιόμορφο περιεχόμενο, και στη *θαυμάσια Αυτοβιογραφία* του. Πέθανε το 1858, σε ηλικία 87 χρόνων και χωρίς να έχει χάσει τις ελπίδες του.

Τι ρομαντική και φανταστική ιστορία! Κοιτώντας προς τα πίσω, αντιλαμβανόμαστε ότι η ιστορία του μάς ενδιαφέρει περισσότερο από τις ιδέες του. Ο Owen δεν υπήρξε ποτέ ένας πραγματικά πρωτότυπος και πολύ λιγότερο ένας ευέλικτος στοχαστής. «Ο Robert Owen δεν είναι ο άνθρωπος που θα αλλάξει άποψη για ένα βιβλίο όταν το διαβάσει»[122], ήταν ο καταλυτικός τρόπος με τον οποίο τον χαρακτήριζε ένας συγγραφέας του καιρού του, και ο Μακόλεϊ, που έφευγε με το που άκουγε τη φωνή του Owen, τον αποκαλούσε «ευγενή προσωποποίηση της πλήξης».

Σε καμιά περίπτωση δεν ήταν οικονομολόγος. Αλλά ήταν κάτι περισσότερο - ήταν ένας νεοτεριστής της οικονομίας που αναδιατύπωσε τα αρχικά δεδομένα με τα οποία καταπιάνονται οι οικονομολόγοι. Όπως όλοι οι Ουτοπικοί Σοσιαλιστές, ο Owen ήθελε να αλλάξει τον κόσμο· εκεί όμως που οι άλλοι έγραφαν, με περισσότερη ή λιγότερη πειθώ, αυτός προσπάθησε πραγματικά να τον αλλάξει.

Κι αν το καλοσκεφτούμε, ίσως άφησε πραγματικά μια μεγάλη ιδέα στο πέρασμά του. Απεικονίζεται με γοητευτικό τρόπο στην παρακάτω ιστορία από την αυτοβιογραφία του γιου του, του Robert Dale Owen:

«Όταν το παιδί τσιρίζει γιατί έχει νευράκια, αγαπητή μου Καρολίνα», είπε ο πατέρας του (ο Robert Owen), «άφησε το κάτω στη μέση του παιδικού δωματίου και φρόντισε να μην το σηκώσεις μέχρι να σταματήσει να κλαίει». «Μα αγαπητέ μου, έτσι θα κλαίει με τις ώρες». «Τότε άφησε το να κλαίει». «Μπορεί να κάνει κακό στα μικρά του πνευμόνια, ίσως να έχει και σπασμούς». «Δεν το νομίζω. Όπως και να 'χει, θα του κάνει περισσότερο κακό αν μεγαλώσει και γίνει ανυπάκουος. Ο άνθρωπος είναι δημιούργημα των περιστάσεων»[123].

«Ο άνθρωπος είναι δημιούργημα των περιστάσεων». Και ποιος άλλος δημιουργεί τις περιστάσεις αν όχι ο ίδιος ο άνθρωπος; Ο κόσμος δεν είναι αναπόδραστα καλός ή κακός αλλά είναι αυτό που εμείς τον κάνουμε. Με αυτή τη σκέψη ο Owen άφησε πίσω του μια φιλοσοφία της ελπίδας πολύ πιο ισχυρή απ' όλες τις ιδιόρρυθμες ιδέες του για τα φτυάρια και τα άροτρα ή την κατάργηση του χρήματος ή τα Συνεταιριστικά Χωριά.

Ο Robert Owen είναι, χωρίς αμφιβολία, ο πιο ρομαντικός από την ομάδα των μεταρρυθμιστών του 19ου αιώνα που διαμαρτύρονταν εναντίον του πρωτογενούς καπιταλισμού· δεν είναι όμως ο πιο ιδιόρρυθμος. Το βραβείο ανορθόδοξου χαρακτήρα θα πρέπει να το απονείμουμε στον Ερρίκο de Ρουβρουά, κόμη του Saint-Simon[124], ενώ σε εκκεντρικότητα απόψεων κανένας δεν ανταγωνίζεται τον Κάρολο Φουριέ.

Ο Saint-Simon, όπως φαίνεται κι από το πλήρες όνομά του, ήταν αριστοκράτης και οι δικοί

του ισχυρίζονταν ότι κατάγονταν από τον Καρλομάγνο. Γεννήθηκε το 1760 και ανατράφηκε έτσι ώστε να έχει πλήρη συνείδηση της ευγενικής του καταγωγής και της σημασίας που είχε να διατηρηθεί η αίγλη του οικογενειακού ονόματος. Όταν ήταν νέος, κάθε πρωί τον ξυπνούσε ένας υπηρέτης που τού φώναζε: «Σηκωθείτε, κύριε Κόμη, έχετε σπουδαία πράγματα να κάνετε σήμερα»[125].

Η πεποίθηση ότι είσαι ο διαλεκτός της ιστορίας μπορεί να έχει περίεργη επίδραση σ' έναν άνθρωπο. Στην περίπτωση του Saint-Simon, του έδωσε τη δικαιολογία για μια σπάταλη ζωή καλοπέρασης. Ακόμα και σαν παιδί, μπέρδευε την αφοσίωση σε θέματα αρχής με τη σκέτη ισχυρογνωμοσύνη: λέγεται ότι μια φορά που μια διερχόμενη άμαξα διέκοψε ένα παιδικό παιχνίδι τους, αυτός ρίχτηκε στη μέση του δρόμου και αρνιόταν να μετακινηθεί - και ποιος θα είχε την τόλμη να πετάξει έναν νεαρό κόμη στο χαντάκι; Αργότερα, αυτού του είδους η ισχυρογνωμοσύνη τον έκανε να αρνηθεί να πάει να κοινωνήσει όπως του ζητούσε ο πατέρας του - όμως ο πατέρας του, που ίσως γνώριζε καλύτερα τα πείσματα του γιου του και σίγουρα εντυπωσιαζόταν λιγότερο, αρκέστηκε να τον ρίξει στη φυλακή.

Η τρυφηλότητά του θα μπορούσε να τον έχει στρέψει προς την πλέον τρυφηλή από όλες τις πολιτικές ομάδες, την αυλή του Λουδοβίκου ΙΣΤ'. Την αντιστάθμιζε, ωστόσο, η αγάπη του για μια άκρως αντιβασιλική ιδέα: τη δημοκρατία. Το 1778 ο νεαρός κόμης πήγε στην Αμερική, όπου διακρίθηκε στον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας. Πολέμησε σε πέντε εκστρατείες, του απονεμήθηκε τα παράσημο του Τάγματος του Κιγκιννάτου και, πάνω απ' όλα, έγινε ένθερμος υποστηρικτής των νέων ιδεών της ελευθερίας και ισότητας.

Αυτά, όμως, δεν ήταν ακόμα «σπουδαία πράγματα». Ο Επαναστατικός Πόλεμος τον άφησε στη Louisiana, απ' όπου ξεκίνησε και πήγε στο Μεξικό για να πείσει τον Αντιβασιλέα να χτίσει μια διώρυγα που θα είχε προηγηθεί της διώρυγας του Παναμά. Κάτι τέτοιο θα τον είχε κάνει διάσημο, αλλά η ιδέα του δεν βρήκε υποστήριξη -ήταν βέβαια κατά τα εννέα δέκατα ιδέα και κατά το ένα δέκατο σχέδιο- κι ο νεαρός επαναστάτης ευγενής τα μάζεψε και γύρισε στη Γαλλία.

Εκεί είχε μόλις φτάσει η ώρα για την Επανάσταση και ο Saint-Simon συμμετέσχε με θέρμη. Οι συντοπίτες του στο Φαβύ της Περόν τού ζήτησαν να αναλάβει ως δήμαρχος αλλά αυτός αρνήθηκε, λέγοντας ότι η εκλογή ενός μέλους της παλαιάς αριστοκρατίας σε αξίωμα θα αποτελούσε άσχημο προηγούμενο. Όταν τελικά τον εξέλεξαν μέλος της Εθνοσυνέλευσης, πρότεινε την κατάργηση των τίτλων ευγενείας και έσπευσε να αποποιηθεί τον δικό του, παίρνοντας το απλό όνομα Πολίτης Μπονόμ. Οι δημοκρατικές του τάσεις δεν ήταν προσποιητές - ο Saint-Simon έτρεφε γνήσια συναισθήματα για τους συνανθρώπους του. Πριν από την Επανάσταση, ταξίδευε μια μέρα προς τις Βερσαλλίες, με κάθε επισημότητα, όταν βρήκε στο δρόμο του έναν αγρότη με το κάρο του που είχε κολλήσει στη λάσπη. Ο Saint-Simon κατέβηκε από την άμαξά του, έβαλε τον καλοντυμένο ώμο του στον τροχό και μετά βρήκε τη συζήτηση με τον αγρότη τόσο ενδιαφέρουσα που έδιωξε τη δική του άμαξα και, παρέα με τον καινούργιο φίλο του, πήγαν στην Ορλεάνη.

Η Επανάσταση τού επιφύλαξε μια περίεργη μεταχείριση. Από τη μια, έκανε μερικές έξυπνες αγοραπωλησίες εκκλησιαστικών κτημάτων που του απέφεραν μια μικρή περιουσία. Από την άλλη, καταπιάστηκε μ' ένα μεγαλεπήβολο εκπαιδευτικό πρόγραμμα που τον έφερε σ' επαφή με ξένους, με αποτέλεσμα να πέσει σε δυσμένεια και να βρεθεί υπό περιορισμό. Κατάφερε να δραπετεύσει και αμέσως μετά, με μια χειρονομία ταυτόχρονα ρομαντική και αρχοντική, ξαναπαραδόθηκε στις αρχές όταν έμαθε ότι ο ξενοδόχος του είχε κατηγορηθεί άδικα ότι τον βοήθησε να δραπετεύσει.

Αυτή τη φορά τον έριξαν στη φυλακή. Εκεί, όμως, μες στο κελί του, ανακάλυψε εξ αποκαλύψεως αυτό που, κατά κάποια έννοια, περίμενε όλη του τη ζωή. Η αποκάλυψη ήρθε, όπως κάθε τέτοιου είδους επιφοίτηση, στον ύπνο του. Ο ίδιος ο Saint-Simon την περιγράφει ως εξής:

«Κατά τη σκληρότερη περίοδο της Επανάστασης και στη διάρκεια μιας νύχτας της φυλάκισής μου στο Λουξεμβούργο, μου παρουσιάστηκε ο Καρλομάγνος και μου είπε: "Από καταβολής κόσμου δεν έχει υπάρξει οικογένεια που να είχε την τιμή να γεννήσει έναν ήρωα και ταυτόχρονα ένα φιλόσοφο πρώτου μεγέθους. Αυτή η τιμή επιφυλάχθηκε για τον οίκο μου. Υιέ μου, οι επιτυχίες σου ως φιλοσόφου θα είναι αντάξιες των δικών μου ως στρατιώτη και πολιτικού".»[126]

Άλλο που δεν ήθελε ο Saint-Simon. Πέτυχε την αποφυλάκισή του και άρχισε να ξοδεύει τα χρήματα που είχε συγκεντρώσει σε μια πρωτόγνωρη αναζήτηση γνώσεων. Ο άνθρωπος αυτός βάλθηκε πραγματικά να μάθει ό,τι μπορούσε να μάθει κανείς εκείνη την εποχή - καλούσε στο σπίτι του επιστήμονες, οικονομολόγους, φιλοσόφους, πολιτικούς, όλους τους σοφούς της Γαλλίας, χρηματοδοτούσε τις εργασίες τους και τους έκανε αδιάκοπες ερωτήσεις για να μπορέσει να αγκαλιάσει ολόκληρο το φάσμα της παγκόσμιας διανόησης. Ήταν μια αλλόκοτη προσπάθεια. Κάποια στιγμή, επειδή του πέρασε από το νου ότι δεν είχε ακόμα αποκτήσει, από πρώτο χέρι, την εξοικείωση με την οικογενειακή ζωή που θα τον βοηθούσε στις κοινωνικές του μελέτες, πήγε και παντρεύτηκε - με τριετές συμβόλαιο. Ένας χρόνος τού ήταν υπεραρκετός: η γυναίκα του ήταν φλύαρη και οι καλεσμένοι του έτρωγαν πολύ, και ο Saint-Simon αποφάνθηκε ότι ο γάμος ως θεσμός εκπαιδευτικής μορφής είχε τα όριά του. Προτίμησε να βάλει στο στόχαστρό του την ευφυέστερη γυναίκα της Ευρώπης εκείνη την εποχή, τη βαρόνη de Στάελ. Ήταν η μόνη γυναίκα, κατά δήλωση του, που θα καταλάβαινε τα σχέδιά του. Συναντήθηκαν αλλά η συνάντηση διέψευσε τις προσδοκίες του: αυτή θαύμασε το πνεύμα του αλλά δεν θεώρησε ότι είναι και ο μεγαλύτερος φιλόσοφος του κόσμου, ενώ αυτός, υπό το φως των νέων δεδομένων, έχασε τον ενθουσιασμό του.

Η αναζήτηση, πάντως, εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, όσο θελκτική κι αν ήταν, αποδείχτηκε οικονομικά ολέθρια. Τα έξοδά του ήταν αφειδή μέχρι σημείου απερισκεψίας και ο γάμος του απρόβλεπτα δαπανηρός. Σύντομα περιορίστηκε δραστικά η οικονομική του ευμάρεια και, όταν πια ξέμεινε εντελώς από λεφτά, αναγκάστηκε να πιάσει μια δουλειά γραφείου και, αργότερα, να εξαρτάται για στέγη και φαγητό από τη βοήθεια ενός πρώην υπηρέτη του. Στο μεταξύ, έγραφε μανιωδώς ατέλειωτες μπροσούρες, παρατηρήσεις, παραινέσεις και κοινωνικές μελέτες. Έστελνε τα γραφτά του στους γνωστούς πάτρωνες των ημερών μαζί με ένα αξιολύπητο σημείωμα:

> ΚΥΡΙΕ:
>
> Γίνετε ο σωτήρας μου, πεθαίνω της πείνας... Εδώ και 15 μέρες ζω με ψωμί και νερό... έχω πουλήσει τα πάντα εκτός από τα ρούχα που φοράω, για να καλύψω τα έξοδα των αντιτύπων των έργων μου. Το πάθος μου για τις γνώσεις και για το γενικό καλό, και η επιθυμία μου να βρω έναν ειρηνικό τρόπο για τον τερματισμό της φοβερής κρίσης που μαστίζει ολόκληρη την ευρωπαϊκή κοινωνία, είναι οι λόγοι που με έφεραν σ' αυτή τη δυσχερή θέση...[127]

Κανένας δεν τον συνέδραμε. Το 1823, αν και έπαιρνε τώρα κάποια σύνταξη από την οικογένειά του, αυτοπυροβολήθηκε από απόγνωση. Αλλά ποτέ του δεν μπόρεσε να καταφέρει κάτι έτσι ακριβώς που το ήθελε. Κατάφερε μόνο να χάσει το ένα του μάτι. Έζησε άλλα δύο χρόνια, άρρωστος, πάμπτωχος, με αφοσίωση και περηφάνια. Όταν έφτανε το τέλος, μάζεψε γύρω του τους λίγους μαθητές του και τους είπε: «Να θυμάστε ότι για να

κάνετε σπουδαία πράγματα πρέπει να είστε παθιασμένοι!»[128]

Τι είχε όμως, κάνει που να αξίζει ένα τέτοιο οπερετικό τέλος; Είχε κάνει κάτι πολύ περίεργο: είχε ιδρύσει μια βιομηχανική θρησκεία. Δεν το είχε κάνει μέσα από τα βιβλία του, τα οποία ήταν πολυσέλιδα αλλά έμεναν αδιάβαστα, ούτε μέσα από τις διαλέξεις του, ούτε με το να κάνει «σπουδαία πράγματα». Με κάποιο τρόπο, ο ίδιος ο άνθρωπος ήταν η έμπνευση για ένα είδος αίρεσης, είχε συγκεντρώσει γύρω του μια μικρή ομάδα πιστών οπαδών και είχε δώσει στην κοινωνία μια νέα εικόνα του πώς θα μπορούσαν να είναι τα πράγματα.

Επρόκειτο για μια περίεργη, ημιμυστικιστική και ανοργάνωτη θρησκεία, πράγμα φυσικό αφού είχε οικοδομηθεί σε ένα ημιτελές και μονόπλευρο οικοδόμημα ιδεών. Ούτε αποσκοπούσε να αποτελέσει ακριβώς θρησκεία - αν και, μετά το θάνατό του, υπήρξε μια Σαινσιμονική Εκκλησία με έξι τοπικές εκκλησίες στη Γαλλία και παραρτήματα στη Γερμανία και την Αγγλία. Ίσως έμοιαζε περισσότερο με τάγμα μιας αδελφότητας: οι μαθητές του ντύνονταν σε αποχρώσεις του μπλε και κατατάσσονταν σε «πατέρες και υιούς». Σ' έναν όμορφο συμβολισμό του τι αντιπροσώπευε ο ίδιος ο ιδρυτής, φορούσαν έναν ειδικό γιλέκο που δεν μπορούσες ούτε να το βάλεις ούτε να το βγάλεις χωρίς βοήθεια κι έτσι υπογράμμιζαν την εξάρτηση κάθε ανθρώπου από τους αδελφούς του. Γρήγορα, ωστόσο, η εκκλησία εκφυλίστηκε καθώς οι μεταγενέστεροι σαινσιμονικοί επινόησαν δικό τους ηθικό κώδικα που σε μερικές περιπτώσεις δεν ήταν τίποτε περισσότερο από μια καλοκωδικοποιημένη ανηθικότητα.

Το ευαγγέλιο που κήρυσσε ο Saint-Simon δεν θα σκανδάλιζε τα δικά μας αφτιά. Διακήρυσσε ότι «ο άνθρωπος πρέπει να δουλεύει» αν θέλει να έχει μερίδιο από τους καρπούς της κοινωνίας. Αλλά, αν συγκριθεί με τα συμπεράσματα που βγάζει κανείς απ' αυτό το συλλογισμό, η κοινωνία των παραλληλογράμμων του Robert Owen ήταν πολύ πιο εφαρμόσιμη.

«Ας υποθέσουμε», έγραφε ο Saint-Simon, «ότι η Γαλλία χάνει ξαφνικά τους πενήντα καλύτερους φυσικούς της, τους πενήντα καλύτερους χημικούς της, τους πενήντα καλύτερους φυσιολόγους της, μαθηματικούς της, μηχανικούς της» και συνεχίζει έτσι μέχρι να καλύψει τρεις χιλιάδες σοφούς, καλλιτέχνες και τεχνίτες (ο Saint-Simon δεν διακρινόταν για την οικονομία του λόγου του). Ποιο θα ήταν το αποτέλεσμα; Θα ήταν μια καταστροφή που θα στερούσε τη Γαλλία από την ίδια της την ψυχή.

Ας υποθέσουμε τώρα, συνεχίζει ο Saint-Simon, ότι, αντί να χάσει αυτά τα λιγοστά άτομα, η Γαλλία έχανε από τη μια στιγμή στην άλλη όλη την ανώτερη κοινωνική τάξη της: τον αδελφό του βασιλιά, τον Δούκα de Μπερί, μερικές δούκισσες, τους αυλικούς, τους υπουργούς της κυβέρνησης, τους δικαστές της και δέκα χιλιάδες από τους πλουσιότερους γαιοκτήμονες - τριάντα χιλιάδες ανθρώπους συνολικά.[129] Το αποτέλεσμα; Ακόμα πιο θλιβερό, λέει ο Saint-Simon, γιατί όλοι αυτοί είναι καλοί άνθρωποι αλλά η απώλειά τους θα άφηνε μόνο ένα συναισθηματικό κενό - το ίδιο κράτος δεν θα έπασχε. Πολλοί άλλοι θα μπορούσαν να κάνουν την ίδια δουλειά που κάνουν αυτά τα ωραιότατα διακοσμητικά στοιχεία.

Το ηθικό δίδαγμα είναι ευνόητο. Οι εργάτες -les industrials- όλων των βαθμίδων της ιεραρχίας είναι αυτοί που αξίζουν τις υψηλότερες ανταμοιβές της κοινωνίας και οι αργόσχολοι αυτοί που αξίζουν τις λιγότερες. Τι βρίσκουμε όμως μπροστά μας; Από μια περίεργη κακοδικία, συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: αυτοί που προσφέρουν τα λιγότερα είναι αυτοί παίρνουν τα περισσότερα.

Ο Saint-Simon προτείνει να ανατραπεί η πυραμίδα. Η κοινωνία είναι στην πραγματικότητα

οργανωμένη σαν ένα τεράστιο εργοστάσιο και θα έπρεπε να επεκτείνει την αρχή οργάνωσης του εργοστασίου σε όλες τις περιπτώσεις.

Η κυβέρνηση θα έπρεπε να έχει οικονομικό ρόλο, όχι πολιτικό. Θα έπρεπε να ρυθμίζει τα πράγματα και όχι να χειραγωγεί τους ανθρώπους. Οι ανταμοιβές θα έπρεπε να κατανέμονται ανάλογα με την κοινωνική συμβολή του καθενός: θα έπρεπε να αποδίδονται στα ενεργά μέλη του εργοστασίου και όχι στους αμέτοχους παρατηρητές. Αυτό που ευαγγελίζεται ο Saint-Simon δεν είναι μια επανάσταση, ούτε καν σοσιαλισμός με την έννοια που τον καταλαβαίνουμε. Είναι ένας ύμνος στη βιομηχανική διαδικασία και μια διαμαρτυρία ότι, σε μια κοινωνία του μόχθου, οι αργόσχολοι καταλήγουν να προσπορίζονται ένα δυσανάλογα μεγάλο μερίδιο του πλούτου.

Δεν υπάρχει ούτε μία λέξη για το πώς μπορούν να γίνουν όλα αυτά: οι μεταγενέστεροι σαινσιμονικοί προχώρησαν ένα βήμα πιο πέρα από τον ιδρυτή τους και τάχθηκαν υπέρ της κατάργησης της ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά κι αυτό ακόμα τους άφησε ένα πολύ ασαφές πρόγραμμα κοινωνικής μεταρρύθμισης. Έχουμε να κάνουμε με μια θρησκεία της εργασίας, που όμως της λείπει η κατάλληλη κατήχηση: επισήμαινε τις σοβαρές αδικίες στην κατανομή του κοινωνικού πλούτου αλλά είναι απογοητευτικά λίγες οι οδηγίες που δίνει σε όσους θα ήθελαν να διορθώσουν τα πράγματα.

Ίσως αυτή ακριβώς η έλλειψη προγράμματος βοήθησε στην επιτυχία ενός άνδρα που ήταν το ακριβές αντίθετο του Saint-Simon. Εκεί που ο πρώην αριστοκράτης εμπνεόταν από το πάθος για τη μεγάλη ιδέα, ο Κάρολος Φουριέ[130] είχε πάθος με τη λεπτομέρεια. Όπως ο Saint-Simon, έτσι και ο Φουριέ πίστευε ότι ο κόσμος ήταν απελπιστικά ανοργάνωτος, αλλά η θεραπεία που αυτός πρότεινε αναλυόταν μέχρι κεραίας.

Ο Saint-Simon ήταν παράτολμος σ' όλη του τη ζωή· ο Φουριέ είχε παράτολμη φαντασία. Η βιογραφία του είναι ένα μεγάλο κενό: γεννήθηκε το 1772 στην Μπεζανσόν της Γαλλίας. Ο πατέρας του ήταν υφασματέμπορος. Πέρασε την περισσότερη ζωή του σαν ένας μάλλον αποτυχημένος περιοδεύων πλασιέ. Κατά μία έννοια, δεν έκανε τίποτα, ούτε καν παντρεύτηκε. Είχε μόνο δύο πάθη: τα λουλούδια και τις γάτες. Μόνο τα τελευταία χρόνια της ζωής του έχουν κάποιο ενδιαφέρον επειδή τα πέρασε καθισμένος στο δωμάτιό του, περιμένοντας σε συγκεκριμένες ώρες που είχε εξαγγείλει, την επίσκεψη κάποιου μεγαλοκαπιταλιστή που θα ήταν διατεθειμένος να χρηματοδοτήσει τα σχέδιά του να αλλάξει τον κόσμο. Όπως, άλλωστε, είχε γράψει αυτός ο εμποράκος: «Μόνο εγώ μπόρεσα να αντικρούσω είκοσι αιώνες πολιτικής ηλιθιότητας, και σ' εμένα μόνο θα προσβλέπουν οι τωρινές και μελλοντικές γενιές για την πηγή της αστείρευτης ευδαιμονίας τους». Έχοντας επωμιστεί τόσο μεγάλη ευθύνη, δεν μπορούσε παρά να είναι συνεχώς διαθέσιμος για τον καπιταλιστή-αυτόκλητο σωτήρα που θα κατέφθανε με τα τσουβάλια τα λεφτά. Όμως περίμενε εις μάτην.

Για να το πούμε ευγενικά, ο Φουριέ ήταν εκκεντρικός· για να ακριβολογούμε, ίσως να του είχε σαλέψει λίγο ο νους. Είχε πλάσει έναν εντελώς φανταστικό κόσμο: πίστευε ότι η γη θα έχει μια ζωή διάρκειας 80.000 ετών, τα πρώτα σαράντα με ανοδικές δονήσεις και τα επόμενα σαράντα με καθοδικές δονήσεις. Στη μέση (μην πονοκεφαλιάζετε με την αριθμητική) βρίσκονται 8.000 χρόνια, που είναι το Απόγειο της Ευδαιμονίας. Έχουμε ήδη διανύσει τα πέντε από οκτώ στάδια εξέλιξης, αφού περάσαμε από τη Σύγχυση, τον Πρωτογονισμό, την Πατριαρχία και τη Βαρβαρότητα. Μπροστά μας βρίσκονται ακόμα το στάδιο του Εξασφαλισμού (μια όχι και τόσο άσχημη πρόβλεψη) και κατόπιν η ανωφέρεια της Αρμονίας. Ωστόσο, όταν θα έχουμε πια επιτύχει την απόλυτη ευδαιμονία, η τραμπάλα θα κλίνει προς την άλλη πλευρά και θα αρχίσουμε πάλι την αντίστροφη πορεία μέχρι να

καταλήξουμε στο αρχικό στάδιο της εξέλιξης.

Στο μεταξύ, καθώς θα προχωρούμε όλο και πιο βαθιά στην Αρμονία, θα γίνονται διάφορα σημεία και τέρατα: ένα Στέμμα θα περιβάλλει το Βόρειο Πόλο και θα σκορπίζει μια γλυκιά δροσιά· η θάλασσα θα γίνει λεμονάδα· έξι νέα φεγγάρια θα πάρουν τη θέση του μοναχικού μας δορυφόρου· και θα εμφανιστούν νέα είδη ζώων, καλύτερα προσαρμοσμένων στο στάδιο της Αρμονίας: ένας αντιλέων, ζώο υπάκουο και εξυπηρετικό· μια αντιφάλαινα, που θα ζεύουμε στα πλοία· μια αντιαρκούδα και αντικορεοί και αντιαρουραίοι. Θα φτάνουμε σε ηλικία 140 ετών, από τα οποία τα πρώτα 120 χρόνια θα τα αναλώνουμε στην απεριόριστη επιδίωξη του σαρκικού έρωτα.

Όλα αυτά και μαζί η, από πρώτο χέρι, περιγραφή των κατοίκων άλλων πλανητών μάς κάνουν να αναρωτιόμαστε μήπως είχε τρελαθεί όταν τα έγραφε. Ίσως να ήταν και λίγο τρελός. Αλλά όταν έστρεφε τα μάτια του στην καθημερινότητα, έβλεπε έναν κόσμο βυθισμένο στο χάος και τη δυστυχία και έβλεπε και έναν τρόπο να αναδιοργανώσει την κοινωνία.

Η συνταγή του ήταν πολύ ακριβής. Η κοινωνία θα έπρεπε να αναδιοργανωθεί σε φάλαγγες, σε phalansteres όπως είναι η γαλλική λέξη, που θα ακολουθούσαν την οργάνωση ενός μεγάλου ξενοδοχείου τύπου Grand Hotel που δεν απείχε και πολύ από τα Συνεταιριστικά Χωριά του Owen. Περιέγραφε το «ξενοδοχείο» με κάθε λεπτομέρεια: είχε ένα μεγάλο κεντρικό κτίσμα (με ακριβή περιγραφή των διάφορων δωματίων και των διαστάσεών τους) και γύρω απ' αυτό θα απλώνονταν αγροί και βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Έμενες στο ξενοδοχείο ανάλογα με το πορτοφόλι σου: σε δωμάτιο πρώτης, δεύτερης ή τρίτης κατηγορίας, με όση ησυχία χρειαζόσουν (ακόμα και με γεύματα που σου έφερναν στο δωμάτιό σου) αλλά και με αρκετή κοινωνική συναναστροφή για να διατηρείται η μαγιά της κουλτούρας. Η αποδοτικότητα εξασφαλιζόταν μέσω της συγκεντροποίησης. Εδώ ο εργένης Φουριέ ζωγράφισε μια θελκτικότατη εικόνα των θριάμβων της κεντροποιημένης κουζίνας.

Όλοι, βέβαια, θα πρέπει να δουλεύουν, για λίγες ώρες κάθε μέρα. Κανένας όμως δεν θα απέφευγε τη δουλειά γιατί όλοι θα έκαναν αυτό που τους άρεσε περισσότερο. Έτσι το πρόβλημα με τις βρόμικες και βαριές δουλειές θα λυνόταν ρωτώντας ποιος θα ήθελε να τις κάνει. Και η απάντηση ήταν, μα τα παιδιά βέβαια. Έτσι θα υπήρχαν Ορδές Παιδιών που θα πήγαιναν χαρούμενα στα κεντρικά σφαγεία ή για να φτιάξουν δρόμους και θα διασκέδαζαν αφάνταστα. Για τη μειονότητα των παιδιών που δεν θα έκαναν κέφι αυτές τις αγγαροδουλειές, θα υπήρχαν Ομάδες Παιδιών που θα περιποιούνταν τα λουλούδια και θα διόρθωναν την κακή προφορά των γονιών τους.

Μεταξύ των εργατών θα υπήρχε ευγενής άμιλλα για το ποιος θα έκανε την καλύτερη δουλειά: διαγωνισμοί για τον καλύτερο καλλιεργητή αχλαδιών και τον καλύτερο καλλιεργητή σπανακιού και τελικά (όταν θα είχε πια εφαρμοστεί σε παγκόσμια κλίμακα η αρχή των φαλαγγών και είχαν ιδρυθεί οι απαραίτητες 2.958.984 φάλαγγες) μάχες τρανές ανάμεσα σε αρχιμάγειρες ομελέτας και εμφιαλωτές σαμπάνιας.

Η όλη υπόθεση θα ήταν άκρως επικερδής. Τα κέρδη θα έφταναν σε ποσοστό το 30%. Όμως το κέρδος θα ανήκε στην κοινότητα: το πλεόνασμα θα πήγαινε κατά τα 5/12 στην εργασία, κατά τα 4/12 στο κεφάλαιο και κατά τα 3/12 στην «ικανότητα», και όλοι οι εργάτες θα προτρέπονταν να γίνουν και μέτοχοι στις επιχειρήσεις.

Όσο αλλόκοτη και εξωπραγματική αν φαίνεται, η ιδέα του Φουριέ βρήκε οπαδούς ακόμα και στη μητρόπολη του πρακτικού πνεύματος και της κοινής λογικής, τις Ηνωμένες

Πολιτείες. Κάποια στιγμή υπήρχαν πάνω από σαράντα φάλαγγες φουριεριανής εμπνεύσεως σ' αυτή τη χώρα, και αν συνυπολογίσουμε τα κοινόβια του Owen και τα διάφορα θρησκευτικά κινήματα, υπήρχαν τουλάχιστο 178 ομάδες ουτοπιστών με 15 έως 900 μέλη η καθεμιά.

Διακρίνονταν από μεγάλη ποικιλία: κάποιες ομάδες ήταν ευλαβείς και άλλες ανευλαβείς- κάποιες ενάρετες και άλλες έκλυτες- κάποιες καπιταλιστικές κι άλλες αναρχικές. Υπήρχε η «Φάλαγγα Τέρνμπουλ» στο Ohio και οι «Μοντέρνοι Καιροί» στο Λονγκ Άιλαντ, η «Ονέιντα» και η «Μπρουκ Φαρμ» στη Νέα Ικαρία και μια αξιοθαύμαστη φάλαγγα, η «Βορειοαμερικανική Φάλαγγα της New Jersey», η οποία άντεξε από το 1843 ως το 1855 και μετά συνέχισε, κάτι ανάμεσα σε ξενοδοχείο και κοινόβιο, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1930.

Καμιά απ' αυτές τις τεχνητές ουτοπίες δεν κατάφερε να ριζώσει. Οι τεχνητές ουτοπίες δυσκολεύονται να αντεπεξέλθουν στις αντιξοότητες της πραγματικής ζωής και, απ' όλες τις προτεινόμενες ουτοπικές αναδιοργανώσεις της κοινωνίας, καμιά δεν βρισκόταν τόσο μακριά απ' τη βιωσιμότητα όσο η φάλαγγα του Φουριέ. Αλλά και καμιά δεν είναι τόσο συναρπαστική. Αν μπορούσαμε να ζήσουμε σε μια τέτοια φάλαγγα, ποιος θα είχε αντίρρηση; Ο Φουριέ επισήμανε με ακαταμάχητη πειστικότητα την αφόρητη δυστυχία του κόσμου στον οποίο ζούσε αλλά η συνταγή του περιείχε πάρα πολλά ουράνια συστατικά για τα γήινα δεινά που ήθελε να θεραπεύσει.

Φαίνονται γελοίοι αυτοί οι Ουτοπιστές; Είναι αλήθεια ότι όλοι τους ήταν ονειροπόλοι - αλλά, όπως είπε ο Ανατόλ Φρανς, χωρίς ονειροπόλους θα ζούσαμε ακόμα σε σπηλιές. Όλοι τους είχαν και μια δόση τρέλας: ακόμα και ο Saint-Simon έκανε σοβαρές υποθέσεις για την πιθανότητα κάποια μέρα ο κάστορας, ως το πιο έξυπνο ζώο, να πάρει τη θέση του ανθρώπινου είδους. Αν τους θεωρούμε αξιόλογους, δεν είναι επειδή ήταν εκκεντρικοί ή για τον πλούτο και την ελκυστικότητα των οραμάτων τους. Αξίζει να τους προσέξουμε επειδή ήταν θαρραλέοι και για να εκτιμήσουμε το θάρρος τους, θα πρέπει να κατανοήσουμε το διανοητικό κλίμα στο οποίο έζησαν.

Ο κόσμος στον οποίο ζούσαν δεν ήταν μόνο σκληρός και άκαρδος αλλά εκλογίκευε επίσης τη σκληρότητά του υπό το πρόσχημα των οικονομικών νόμων. Ο Γάλλος τραπεζίτης και πολιτικός Νεκέ έλεγε προς το τέλος του 19ου αιώνα: «Αν ήταν δυνατό να ανακαλύψουμε κάποιο είδος τροφής λιγότερο εύγευστης απ' το ψωμί αλλά με διπλάσια θρεπτική αξία, ο κόσμος θα περιόριζε τα γεύματά του σε ένα κάθε δύο μέρες». Όσο σκληρό κι αν ακουγόταν κάτι τέτοιο, δεν στερούνταν λογικής. Ο *κόσμος* ήταν σκληρός, όχι οι άνθρωποι που ζούσαν σ' αυτόν. Ο κόσμος διεπόταν από οικονομικούς νόμους και με τους οικονομικούς νόμους δεν αστειεύεται κανείς. Ήταν εκεί και το να καταφέρεσαι εναντίον των αδικιών που θα μπορούσαν να προκύψουν, ως ατυχής συνέπεια της λειτουργίας τους, ήταν εξίσου ανόητο με το να θρηνείς για τις φάσεις της παλίρροιας.

Οι νόμοι ήταν λίγοι αλλά καθοριστικής σημασίας. Είδαμε πώς ο Adam Smith, ο Malthus και ο Ricardo επεξεργάστηκαν τους νόμους οικονομικής διανομής. Αυτοί οι νόμοι φαίνονταν να εξηγούν όχι μόνο πώς συνήθως κατανέμεται το κοινωνικό προϊόν αλλά και πώς *θα έπρεπε* να κατανέμεται. Οι νόμοι έδειχναν ότι τα κέρδη συμπιέζονταν και ελέγχονταν από τον ανταγωνισμό, ότι οι μισθοί ήταν υπό τη συνεχή πίεση της πληθυσμιακής αύξησης, και ότι οι πρόσοδοι για το γαιοκτήμονα αυξάνονταν καθώς επεκτεινόταν η κοινωνία. Και αυτό ήταν όλο. Ίσως το αποτέλεσμα να μην ήταν αρεστό αλλά ήταν φανερό ότι αυτό το αποτέλεσμα

ήταν η φυσική έκβαση της δυναμικής της κοινωνίας: δεν υπήρχε καμιά *προσωπική* μνησικακία ούτε προσωπική χειραγώγηση. Οι οικονομικοί νόμοι ήταν σαν τους νόμους της βαρύτητας και φαινόταν εξίσου παράλογο να αμφισβητήσεις και τους μεν και τους δε. Έτσι ένα βασικό εγχειρίδιο οικονομικών αρχών έγραφε: «Πριν από εκατό χρόνια μόνοι οι σοφοί μπορούσαν να τους καταλάβουν [τους οικονομικούς νόμους]. Σήμερα είναι αυτονόητες αλήθειες επιπέδου νηπιαγωγείου και η μόνη τους πραγματική δυσκολία είναι η υπερβολική απλότητά τους».

Δεν είναι να απορεί κανείς που οι Ουτοπιστές έφτασαν σε τέτοιες ακρότητες. Οι νόμοι φαίνονταν να είναι απαραβίαστοι, και όμως η κατάσταση της κοινωνίας για την οποία θεωρούνταν υπεύθυνοι ήταν αφόρητη. Έτσι οι Ουτοπιστές επιστράτευσαν το θάρρος τους και ουσιαστικά αυτό που είπαν είναι ότι πρέπει να αλλάξει ολόκληρο το σύστημα. Αν αυτός είναι ο καπιταλισμός (που δέχεται να αλυσοδένουν τον Robert Μπλίνκοου σε μια μηχανή), ας δοκιμάσουμε οτιδήποτε άλλο - Συνεταιριστικά Χωριά, ηθικούς κώδικες ή την απολαυστική ατμόσφαιρα θέρετρου αναψυχής στις φουριεριανές φάλαγγες. Οι Ουτοπιστές -και ήταν πολύ περισσότεροι απ' αυτούς που αναφέρθηκαν σ' αυτό το κεφάλαιο- ήταν μεταρρυθμιστές στην καρδιά τους περισσότερο απ' ό,τι στο μυαλό τους.

Αυτός είναι ένας από τους λόγους που τους ονομάζουμε *Ουτοπικούς* Σοσιαλιστές. Η «ουτοπία» δεν ήταν μόνο ο ιδεαλιστικός σκοπός αλλά και το μέσο. Σε αντιδιαστολή προς τους κομουνιστές, αυτοί ήταν μεταρρυθμιστές που ήλπιζαν να πείσουν τα μέλη των ανώτερων τάξεων ότι η κοινωνική αλλαγή θα απέβαινε τελικά και προς δικό τους όφελος. Οι κομουνιστές απευθύνονταν στις μάζες και τις υποκινούσαν και σε βία ακόμα, αν χρειαζόταν, για να πετύχουν τους σκοπούς τους· οι σοσιαλιστές απευθύνονταν στους ομοίους τους -τους διανοούμενους, τους μικροαστούς, τους ελευθερόφρονες μεσοαστούς ή τους διανοητικά απελευθερωμένους αριστοκράτες- για να υποστηρίξουν τα σχέδιά τους. Ακόμα κι ο Robert Owen ήλπιζε ότι οι συνάδελφοι βιομήχανοι θα έβλεπαν το φως το αληθινό.

Αλλά, κατά δεύτερο λόγο, ας επισημάνουμε ότι αυτοί ήταν Ουτοπικοί *Σοσιαλιστές,* που σημαίνει ότι ήταν *οικονομικοί* μεταρρυθμιστές. Κατασκευαστές ουτοπιών υπήρχαν από τον καιρό του Πλάτωνα αλλά περίμεναν να φτάσει ο καιρός της Γαλλικής Επανάστασης για να αρχίσουν να αντιδρούν όχι μόνο στην πολιτική αλλά και στην οικονομική αδικία. Και αφού ο πρώιμος καπιταλισμός ήταν ο υπεύθυνος για τη φρικτή κατάσταση που τους έκανε να εξεγείρονται, δεν είναι αφύσικο που στράφηκαν ενάντια στην ατομική ιδιοκτησία και τον αγώνα για προσωπικό πλουτισμό. Ελάχιστοι απ' αυτούς σκέφτηκαν τη μεταρρύθμιση μέσα στο ίδιο σύστημα: ας μην ξεχνάμε ότι αυτή ήταν η εποχή που μόλις είχε αρχίσει να θεσπίζεται, με απροθυμία από τη μια μεριά και πολύ κόπο από την άλλη, κάποια εργοστασιακή νομοθεσία, που περισσότερες φορές παραβιαζόταν παρά γινόταν σεβαστή. Οι Ουτοπιστές ήθελαν κάτι καλύτερο από μια μεταρρύθμιση - ήθελαν μια νέα κοινωνία στην οποία το «Αγάπα τον πλησίον σου» θα μπορούσε με κάποιο τρόπο να επικρατήσει της στυγνής εκμετάλλευσης. Το κλειδί για την ανθρώπινη πρόοδο θα βρισκόταν στη θαλπωρή της κοινοκτημοσύνης.

Οι Ουτοπιστές ήταν εξαιρετικά καλοπροαίρετοι αλλά, παρά τις καλές τους προθέσεις και τις φιλότιμες θεωρίες τους, δεν ενέπνεαν σεβασμό. Αυτό που τους χρειαζόταν ήταν το κύρος κάποιου που η καρδιά του θα εμφορούνταν από τις ιδέες τους αλλά και που η λογική του θα ήταν πιο τετράγωνη. Βρήκαν αυτό το πρόσωπο στο πιο απίθανο μέρος: στην τελική μεταστροφή στον σοσιαλισμό του ανθρώπου που κατά γενική ομολογία ήταν ο μεγαλύτερος οικονομολόγος της εποχής, του John Stuart Mill[131].

Όλοι σ' αυτό το κεφάλαιο είναι κάπως ασυνήθιστοι άνθρωποι, αλλά ο John Stuart Mill τους ξεπερνάει όλους. Πατέρας του ήταν ο James Mill, ιστορικός, φιλόσοφος, επιφυλλιδογράφος, φίλος και έμπιστος του Ricardo και του Τζέρεμυ Μπένθαμ, και ένας από τους κορυφαίους διανοούμενους των αρχών του 19ου αιώνα. Ο James Mill είχε πολύ ξεκάθαρες απόψεις για όλα σχεδόν τα πράγματα, και ειδικότερα για τη μόρφωση. Ο γιος του, ο John Stuart Mill, ήταν το καταπληκτικό προϊόν αυτών των απόψεων.

Ο John Stuart Mill γεννήθηκε το 1806. Ήδη το 1809 (όχι το 1819) άρχισε να μαθαίνει ελληνικά. Σε ηλικία επτά ετών είχε διαβάσει τους περισσότερους από τους διάλογους του Πλάτωνα. Την επόμενη χρονιά άρχισε λατινικά, έχοντας στο μεταξύ εμπεδώσει τον Ηρόδοτο, τον Ξενοφώντα, τον Διογένη Λαέρτιο και μέρος του Λουκιανού. Από τα οκτώ μέχρι τα δώδεκά του κάλυψε τους Βιργίλιο, Οράτιο, Λίβιο, Σαλλούστιο, Οβίδιο, Τερέντιο, Λουκρήτιο, Αριστοτέλη, Σοφοκλή και Αριστοφάνη. Έμαθε τέλεια γεωμετρία, άλγεβρα και διαφορικό λογισμό, έγραψε μια Ρωμαϊκή Ιστορία, μια Σύνοψη της Αρχαίας Παγκόσμιας Ιστορίας, μια Ιστορία της Ολλανδίας και μερικά ποιήματα. «Ποτέ δεν έγραψα τίποτε στα ελληνικά, ούτε καν πεζά, και πολύ λίγα στα λατινικά»[132], αναφέρει στην πασίγνωστη *Αυτοβιογραφία* του. «Όχι ότι ο πατέρας μου έβαζε σε δεύτερη μοίρα την αξία αυτής της ενασχόλησης... αλλά διότι πραγματικά δεν υπήρχε χρόνος για κάτι τέτοιο».

Στην ώριμη ηλικία των δώδεκα ετών, ο Mill άρχισε να ασχολείται με τη Λογική και τα έργα του Hobbes. Στα δεκατρία έκανε μια πλήρη επισκόπηση όλων εκείνων που μπορούσε τότε να μάθει κανείς στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας.

Ήταν μια παράξενη και, με τα δικά μας κριτήρια, μια μαρτυρική ανατροφή. Δεν υπήρχαν διακοπές, «από φόβο μήπως έτσι διακοπτόταν η ρουτίνα της εργασίας και υιοθετούνταν μια τάση προς την οκνηρία»[133], δεν υπήρχαν παιδικοί φίλοι, ούτε καν η επίγνωση ότι η μόρφωση και η ανατροφή του διέφεραν πολύ από το συνηθισμένο. Το αξιοθαύμαστο δεν είναι επομένως ότι ο Mill έγραψε μεγάλα έργα, αλλά το ότι κατόρθωσε να αποφύγει μια ολοκληρωτική καταβαράθρωση της προσωπικότητάς του. Πέρασε, όμως, έναν νευρικό κλονισμό: στα είκοσι του. Ο εύθραυστος πνευματικός κόσμος της εργασίας και του μόχθου στον οποίο είχε γαλουχηθεί, ξαφνικά έγινε στείρος και ανεπαρκής. Και την εποχή που οι άλλοι νέοι ανακάλυπταν ότι μπορεί να υπάρχει ομορφιά στην πνευματική δραστηριότητα, ο καημένος ο Mill βρέθηκε να ανακαλύπτει ότι υπάρχει ομορφιά στην ομορφιά. Περιέπεσε σε κατάσταση μελαγχολίας. Μετά διάβασε Γκαίτε, Γουέρντσγουερθ και Saint-Simon - διανοητές που μιλούσαν για την καρδιά τόσο σοβαρά όσο ο πατέρας του για το μυαλό. Τότε ήταν που γνώρισε και τη Χάριετ Τέιλορ.

Για κακή τους τύχη, υπήρχε και κύριος Τέιλορ. Αγνοήθηκε παντελώς. Η Χάριετ Τέιλορ και ο Mill αγαπήθηκαν και για τα επόμενα είκοσι χρόνια αλληλογραφούσαν, ταξίδευαν μαζί, και τελικά ζούσαν και μαζί - σε απόλυτη αγνότητα (αν πιστέψει κανείς την αλληλογραφία τους). Στο τέλος, ο κύριος Τέιλορ έπαψε να αποτελεί εμπόδιο λόγω του επελθόντος θανάτου του, και οι δυο τους παντρεύτηκαν.

Ήταν ένας πολύ ταιριαστός γάμος. Η Χάριετ Τέιλορ (και αργότερα και η κόρη της Helen) ολοκλήρωσαν τη συναισθηματική αφύπνιση που τόσο καθυστερημένα προέκυψε για τον Mill. Οι δυο γυναίκες μαζί, τού άνοιξαν τα μάτια στα δικαιώματα των γυναικών και, πράγμα ακόμα σπουδαιότερο, στα δικαιώματα του ανθρώπινου γένους. Μετά το θάνατο της Χάριετ, όταν ανασκοπούσε την ιστορία της ζωής του, αποτιμούσε τις συγκλίνουσες επιρροές τους πάνω του και έγραφε: «Όποιος, είτε τώρα είτε στο μέλλον, κρίνει εμένα και

το έργο μου, δεν θα πρέπει να λησμονεί ότι είναι προϊόν όχι ενός μυαλού και μιας συνείδησης, αλλά τριών»[134].

Ο Mill, όπως είδαμε, έμαθε στην ηλικία των δεκατριών ετών όλη την πολιτική οικονομία που ήταν γνωστή στις ημέρες του. Χρειάστηκε να περάσουν τριάντα ολόκληρα χρόνια για να γράψει το σπουδαιότερο κείμενό του, τους δυο μεγάλους αριστοτεχνικά γραμμένους τόμους με τις *Αρχές της πολιτικής οικονομίας (Principles of Political Economy).* Ήταν σαν να συσσώρευε τριάντα χρόνια γνώσης γι' αυτό το σκοπό και μόνο.

Το βιβλίο αποτελεί μια πλήρη επισκόπηση του χώρου: πραγματεύεται τη γαιοπρόσοδο, τους μισθούς, τις τιμές και τους φόρους, και ξαναπερνά από τα μονοπάτια που πρώτοι χάραξαν ο Adam Smith, ο Malthus και ο Ricardo. Όμως κάνει κάτι πολύ περισσότερο απ' τον απλό εκσυγχρονισμό αρχών οι οποίες είχαν εν τω μεταξύ προσλάβει αξία πραγματικού δόγματος. Προχωρεί και κάνει μια δική του ανακάλυψη, μια ανακάλυψη που ο ίδιος ο Mill πίστευε ότι ήταν μνημειώδους σημασίας. Όπως τόσες και τόσες μεγάλες εμπνεύσεις, η ανακάλυψη ήταν πολύ απλή. Συνίστατο στο να καταδείξει ότι ο πραγματικός τομέας δράσης των οικονομικών νόμων είναι η παραγωγή και όχι η κατανομή.

Αυτό που εννοούσε ο Mill ήταν ξεκάθαρο: οι οικονομικοί νόμοι της παραγωγής αφορούν τη φύση. Δεν υπάρχει τίποτε το αυθαίρετο στο αν η εργασία είναι πιο παραγωγική στη μία ή την άλλη χρήση, ούτε υπάρχει τίποτε το ιδιότροπο ή τυχαίο σε ένα φαινόμενο όπως η φθίνουσα παραγωγικότητα του εδάφους. Η ανεπάρκεια και η ακαμψία της φύσης είναι πράγματα υπαρκτά και οι οικονομικοί κανόνες συμπεριφοράς που μας λένε πώς να μεγιστοποιούμε τους καρπούς του μόχθου μας είναι τόσο απρόσωποι και απόλυτοι όσο και οι νόμοι που διέπουν τη διαστολή των αερίων ή την αλληλεπίδραση των χημικών ουσιών.

Αλλά -και αυτό είναι το μεγαλύτερο «αλλά» στην οικονομική επιστήμη- οι νόμοι της οικονομίας δεν έχουν καμία σχέση με τη διανομή. Όταν έχουμε παραγάγει πλούτο με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, μπορούμε να τον διαθέσουμε κατά το δοκούν. «Εφόσον έχουν παραχθεί τα πράγματα»[135], λέει ο Mill, «η ανθρωπότητα, ατομικά ή συλλογικά, μπορεί να τα κάνει ό,τι θέλει. Μπορεί να τα θέσει στη διάθεση οποιουδήποτε θέλει και με οποιουσδήποτε όρους... Ακόμα κι αυτά που κάποιο άτομο έχει δημιουργήσει με προσωπικό μόχθο, χωρίς τη βοήθεια κανενός, δεν μπορεί να τα κρατήσει χωρίς την άδεια της κοινωνίας. Όχι μόνο μπορεί η κοινωνία να του τα αφαιρέσει, αλλά και μεμονωμένα άτομα μπορούν να το κάνουν αυτό και θα το έκαναν αν η κοινωνία... δεν απασχολούσε άλλα άτομα επί πληρωμή για να τον προστατεύουν από τον κίνδυνο να θιγεί η περιουσία [του]. Η κατανομή του πλούτου, επομένως, εξαρτάται από τους νόμους και τα έθιμα της κοινωνίας. Οι κανόνες που διέπουν αυτή την κατανομή ορίζονται από τις απόψεις και τα αισθήματα της άρχουσας τάξης της κοινωνίας, και είναι πολύ διαφορετικοί σε διαφορετικές εποχές και χώρες, και θα μπορούσαν να είναι ακόμα πιο διαφορετικοί, αν έτσι αποφάσιζε το ανθρώπινο γένος...».

Αυτό ήταν ένα καίριο πλήγμα κατά των οπαδών του Ricardo, οι οποίοι είχαν μετατρέψει τις αντικειμενικές του παρατηρήσεις σε άκαμπτο δόγμα για τον καθορισμό της συμπεριφοράς της κοινωνίας. Διότι αυτό που είπε ο Mill ήταν αυτονόητο - από τη στιγμή που ειπώθηκε. Δεν έχει σημασία αν η «φυσική» δράση της κοινωνίας καταλήγει στη συμπίεση των μισθών ή την εξίσωση των κερδών ή την αύξηση των γαιοπροσόδων ή οτιδήποτε άλλο. Αν δεν αρέσουν στην κοινωνία οι «φυσικές» συνέπειες των ενεργειών της, μπορεί να τις μεταβάλλει. Η κοινωνία μπορεί να φορολογεί και να επιδοτεί, να απαλλοτριώνει και να ανακατανέμει. Μπορεί να δώσει όλο τον πλούτο της σε κάποιο βασιλιά, ή να δημιουργήσει έναν γιγαντιαίο φιλανθρωπικό οργανισμό. Μπορεί να δώσει την απαιτούμενη προσοχή σε

κίνητρα ή να αναλάβει το ρίσκο και να τα αγνοήσει. Αλλά, ό,τι κι αν κάνει, δεν υπάρχει «ορθή» διανομή - σίγουρα όχι τέτοια που να μπορεί να την εξιχνιάσει η οικονομική επιστήμη. Δεν υπάρχει η δυνατότητα προσφυγής σε «νόμους» που θα δικαιολογούν το πώς η κοινωνία μοιράζει τους καρπούς της: υπάρχουν μόνον άνθρωποι οι οποίοι μοιράζονται τον πλούτο τους όπως αυτοί θεωρούν σωστό.

Στην πραγματικότητα, η ανακάλυψη του Mill δεν ήταν και τόσο μνημειώδης όσο πίστευε ο ίδιος. Διότι, όπως πολύ σύντομα επισήμαναν συντηρητικοί οικονομολόγοι, όταν ο άνθρωπος επεμβαίνει στη διαδικασία της διανομής, δεν μπορεί παρά να επέμβει και στη διαδικασία παραγωγής: φορολογία 100% επί των κερδών, για παράδειγμα, θα είχε σίγουρα τρομερό αντίκτυπο στον πλούτο που θα παραγόταν και όχι μόνο στο ποιος θα ήταν ο αποδέκτης. Και, όπως επισήμανε ο Marx από διαφορετική οπτική γωνία, είναι αδύνατο να διαχωρίσεις τη διανομή από την παραγωγή τόσο ξεκάθαρα όσο νόμιζε ο Mill, διότι οι διαφορετικές κοινωνίες ρυθμίζουν τις μεθόδους πληρωμής τους ως αναπόσπαστα τμήματα των τρόπων παραγωγής τους: οι φεουδαρχικές κοινωνίες, για παράδειγμα, δεν έχουν «μισθούς», κατά τον ίδιο τρόπο που οι καπιταλιστικές κοινωνίες δεν έχουν φεουδαρχικούς φόρους.

Έτσι, τόσο από τα δεξιά όσο και τα αριστερά ακούστηκε η κριτική ότι υπάρχουν *όρια* στην ελευθερία με την οποία οι κοινωνίες μπορούν να ανακατανείμουν - πολύ στενότερα όρια από ό,τι άφησε ο Mill να εννοηθεί. Όμως θα ήταν λάθος να υποτιμήσει κανείς την ανακάλυψη του Mill, όπως θα ήταν εξίσου λάθος να την υπερτιμήσει. Διότι η ύπαρξη ορίων σημαίνει ότι υπάρχει και χώρος για ελιγμούς, ότι ο καπιταλισμός δεν είναι ανεπίδεκτος μεταρρύθμισης. Πραγματικά, το New Deal και οι σκανδιναβικού τύπου καπιταλισμοί κοινωνικής πρόνοιας είναι η άμεση έκφραση του οράματος του Mill για μια κοινωνία που θα προσπαθούσε να διορθώσει τις «φυσικές» της λειτουργίες επιβάλλοντας τις ηθικές της αξίες. Ποιος μπορεί να πει ότι αυτό δεν έχει οδηγήσει σε σημαντικές κοινωνικές αλλαγές, ακόμα και αν αυτές είναι περιορισμένου χαρακτήρα;

Βέβαια, την εποχή του Mill, οι ανακαλύψεις του ήρθαν σαν δροσερό αεράκι. Σε μια εποχή όπου κυριαρχούσαν η αυταρέσκεια και οι υποκριτικές ηθικολογίες, ο Mill διατύπωσε την άποψή του με ασυνήθιστη ηθική σαφήνεια. Στις *Αρχές,* για παράδειγμα, αφού έκανε τη σπουδαία διάκριση μεταξύ Παραγωγής και Διανομής, προχώρησε στην εξέταση των «κομουνιστικών» προγραμμάτων που πρότειναν τότε διάφοροι Ουτοπικοί μεταρρυθμιστές - και όχι βέβαια του κομουνισμού του Marx, τον οποίο ο Mill αγνοούσε παντελώς.

Ο Mill εξέτασε τις διάφορες αντιρρήσεις που θα μπορούσαν να εγερθούν εναντίον αυτών των «κομουνιστικών» θεωριών, και βρήκε προτερήματα σε πολλές απ' αυτές. Αλλά συνόψισε την άποψη του σ' αυτή τη ριζοσπαστική παράγραφο:

> Εάν... η επιλογή έπρεπε να γίνει ανάμεσα στον Κομουνισμό με όλες του τις θετικές προοπτικές και την παρούσα κατάσταση της κοινωνίας με όλα τα βάσανα και τις ανισότητες, εάν ο θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας είχε ως αναπόφευκτη συνέπεια ότι το προϊόν της εργασίας θα πρέπει να κατανέμεται με τον τρόπο που γίνεται τώρα, σχεδόν με τρόπο αντιστρόφως ανάλογο προς την εργασία -το μεγαλύτερο μερίδιο σε εκείνους που δεν έχουν εργαστεί καθόλου, κατά τι μικρότερο σε εκείνους που εργάζονται ελάχιστα και ούτω καθεξής ακολουθώντας μια φθίνουσα κλίμακα, με την αμοιβή να μειώνεται όσο η εργασία γίνεται όλο και πιο σκληρή και πιο δυσάρεστη, μέχρι του σημείου που η πιο κουραστική και εξοντωτική σωματική εργασία να μην μπορεί, με βεβαιότητα, να εξασφαλίσει καν τα απολύτως απαραίτητα- εάν οι εναλλακτικές λύσεις ήταν είτε αυτή η κατάσταση ή ο Κομουνισμός, όλες οι δυσκολίες, μεγάλες και μικρές, του Κομουνισμού θα έμοιαζαν να είναι σταγόνα στον ωκεανό.[136]

Αλλά, πρόσθεσε ο Mill, δεν ήταν αυτή ακριβώς η επιλογή. Διότι, όπως πίστευε, η αρχή της

ατομικής ιδιοκτησίας δεν είχε ακόμη δοκιμαστεί αρκετά. Οι νόμοι και οι θεσμοί της Ευρώπης αντικατόπτριζαν ακόμη το βίαιο φεουδαρχικό καθεστώς και όχι το πνεύμα της μεταρρύθμισης, το οποίο ο Mill θεωρούσε εφικτό μέσα από την εφαρμογή αυτών ακριβώς των αρχών για τις οποίες έγραφε.

Έτσι, τελικά, απέφυγε να συνηγορήσει υπέρ επαναστατικών αλλαγών για δύο λόγους. Πρώτον, διέκρινε στον άγριο και σκληρό ανταγωνισμό της καθημερινής ζωής την απαραίτητη διέξοδο για την ενεργητικότητα του ανθρώπινου γένους.

«Ομολογώ», έγραφε, «ότι δεν με ελκύει το ιδεώδες που υιοθετείται από εκείνους που πιστεύουν ότι η φυσιολογική κατάσταση των ανθρώπων είναι η πάλη για να πας μπροστά. Ότι το τσαλαπάτημα, το στρίμωγμα, ο διαγκωνισμός, ο αλληλοσπαραγμός, όλα όσα αποτελούν το σημερινό καθεστώς της κοινωνικής ζωής, είναι το πιο επιθυμητό πεπρωμένο για το ανθρώπινο είδος, και όχι απλώς τα δυσάρεστα συμπτώματα κάποιας από τις φάσεις της βιομηχανικής προόδου»[137].

Αλλά η αποδοκιμασία της απληστίας δεν τον εμπόδισε να διακρίνει τη χρησιμότητά της. «Το να δραστηριοποιείται η ενεργητικότητα της ανθρωπότητας στον αγώνα για πλουτισμό όπως άλλοτε στον αγώνα για επικράτηση μέσω των πολέμων, έως ότου τα πιο φωτισμένα μυαλά κατορθώσουν να διδάξουν στους υπόλοιπους να ασχολούνται με ανώτερα πράγματα, είναι αναμφίβολα καλύτερο απ' το να σκουριάζει και να αποτελματώνεται. Όσο τα μυαλά είναι άξεστα, χρειάζονται χονδροειδή ερεθίσματα, οπότε ας είναι αυτά που θα έχουν»[138].

Και επιπλέον υπήρχε μια δεύτερη, ίσως πιο εύλογη επιφύλαξη. Αποτιμώντας τα υπέρ και τα κατά της φανταστικής κομουνιστικής κοινωνίας, ο Mill διέκρινε μια δυσκολία την οποία διατύπωσε με τα ακόλουθα λόγια:

> Το ερώτημα είναι αν θα διασωζόταν κάποιο άσυλο για την ατομικότητα του χαρακτήρα. Αν η κοινή γνώμη δεν θα ήταν ένας τυραννικός ζυγός. Εάν η απόλυτη εξάρτηση του ενός από όλους, και η επιτήρηση του καθενός από τους πάντες, δεν θα τα ισοπέδωνε όλα και δεν θα επέβαλε μια άβουλη ομοιομορφία σκέψης, συναισθημάτων και δράσης... Καμιά κοινωνία στην οποία η εκκεντρικότητα αποτελεί στόχο επικρίσεων, δεν μπορεί να θεωρείται υγιής.[139]

Αυτός είναι ο «πολιτικός» Mill, ο συγγραφέας του βιβλίου *Περί ελευθερίας (On Liberty),* το οποίο ίσως είναι το σπουδαιότερο έργο του. Αλλά εδώ μας ενδιαφέρει ο οικονομολόγος Mill. Διότι οι *Αρχές* ήταν κάτι πολύ περισσότερο από μια εξερεύνηση των δυνατοτήτων για μια κοινωνική μεταρρύθμιση. Ήταν επίσης ένα κοινωνικό μοντέλο μεγάλης κλίμακας, το οποίο προέβαλλε μια πορεία για το καπιταλιστικό σύστημα, όπως και τα μοντέλα του Smith και του Ricardo πριν απ' αυτόν. Αλλά το μοντέλο του Mill είχε διαφορετικό προορισμό από κάθε άλλο μέχρι τότε. Όπως έχουμε δει, ο Mill πάνω απ' όλα πίστευε στη δυνατότητα *της αλλαγής* της κοινωνικής συμπεριφοράς. Επομένως δεν υιοθετούσε τον κύριο μηχανισμό της απαισιοδοξίας του Ricardo -δηλαδή το ανακλαστικό της αναπαραγωγής του πληθυσμού, το οποίο υποβάθμιζε κάθε πιθανότητα για ουσιαστική βελτίωση της εργατικής τάξης. Αντίθετα, ο Mill πίστευε ότι η εργατική τάξη θα μπορούσε να μορφωθεί ώστε να μπορεί να κατανοήσει τη μαλθουσιανή απειλή, και ότι ακολούθως θα μπορούσε οικειοθελώς να ρυθμίσει τον αριθμό της.

Εφόσον είχε απομακρυνθεί η πίεση του πληθυσμού από τους μισθούς, το μοντέλο του Mill έπαιρνε διαφορετική κατεύθυνση από τα αντίστοιχα του Ricardo και του Smith. Όπως και πριν, οι τάσεις της διαδικασίας συσσώρευσης επέφεραν την αύξηση των μισθών αλλά αυτή τη φορά δεν υπήρχε η πλημμύρα των παιδιών να μειώνει την πίεση των μισθών στα κέρδη.

Κατά συνέπεια, οι μισθοί θα αυξάνονταν και η συσσώρευση κεφαλαίου θα τερματιζόταν. Έτσι το σύστημα του Mill πλησίασε ένα υψηλό στάσιμο επίπεδο, όπως θα είχαν κάνει και τα συστήματα του Smith ή του Ricardo αν δεν υπόκειντο στις αδυσώπητες πληθυσμιακές πιέσεις.

Εδώ όμως έχουμε άλλη μία απόκλιση του Mill. Αντί να θεωρήσει τη στάσιμη κατάσταση ως το φινάλε του καπιταλισμού και της οικονομικής προόδου, ο Mill τη θεωρεί το πρώτο στάδιο μιας ήπιας μορφής σοσιαλισμού, όπου η ανθρωπότητα θα στρέψει τις ενέργειές της σε σοβαρά θέματα δικαιοσύνης και ελευθερίας και όχι μόνο στην οικονομική ανάπτυξη. Σ' αυτή την επικείμενη στάσιμη κοινωνία, θα μπορούσαν να γίνουν μεγάλες αλλαγές. Το κράτος δεν θα επέτρεπε στους γαιοκτήμονες να προσπορίζονται μη δεδουλευμένα κέρδη και θα φορολογούσε δραστικά τις κληρονομιές. Συνεταιρισμοί εργατών θα έπαιρναν τη θέση των επιχειρήσεων στις οποίες απαιτούνταν η υποταγή σε αφεντικά. Με μόνα τα ανταγωνιστικά τους πλεονεκτήματα, οι εργατικοί συνεταιρισμοί θα έβγαιναν νικητές από την αναμέτρηση. Ο καπιταλισμός θα αφανιζόταν σταδιακά καθώς τα παλιά αφεντικά θα πουλούσαν τις επιχειρήσεις τους στους εργάτες τους και θα έβγαιναν στη σύνταξη με τα έσοδα που θα αποκόμιζαν.

Άλλη μια ουτοπική φαντασία μήπως; Αν κοιτάξουμε τον αιώνα τεράστιας οικονομικής επέκτασης που ακολούθησε την τελευταία έκδοση των *Αρχών,* δεν μπορούμε παρά να χαμογελάσουμε σκεφτόμενοι ότι ο Mill πίστευε ότι η Αγγλία (και, κατ' επέκταση, ο παγκόσμιος καπιταλισμός) απείχε «όσο μια παλάμη» από τη στάσιμη κατάσταση. Όμως, αν κοιτάξουμε μπρος και δούμε τα προβλήματα που θα αντιμετωπίσει η καπιταλιστική επέκταση στις επόμενες μια δυο γενιές και ξανασκεφτούμε το βαθμό στον οποίο κάποιες καπιταλιστικές χώρες, όπως η Ολλανδία ή οι Σκανδιναβικές, έχουν καταφέρει να εισαγάγουν ένα υψηλό επίπεδο κοινωνικής ευθύνης στο οικονομικό τους σύστημα, δεν είναι εύκολο να απορρίψουμε το όραμά του σαν τους απλούς ευσεβείς πόθους ενός βικτοριανού. Ίσως επειδή είναι βικτοριανός, ο Mill απορρίπτεται με εξαιρετική ευκολία, μια και ο ήρεμος, μετρημένος λόγος του, συγκρατημένος ακόμα και στα ρητορικά ξεσπάσματά του, δεν διακρίνεται από τόνους που θα είχαν απήχηση στα σύγχρονα αφτιά. Όμως ο Mill έχει τον τρόπο του να ξαναγυρνάει - να επιστρέφει από την πίσω πόρτα όταν μόλις τον βγάλαμε έξω από την κύρια είσοδο.

Ας τον αποχαιρετήσουμε, λοιπόν, με σεβασμό. Έζησε μέχρι το 1873, περιβαλλόμενος από σεβασμό και ενίοτε λατρεία, ενώ οι μετριοπαθείς σοσιαλιστικές του τάσεις συγχωρούνταν χάριν του αισιόδοξου οράματος που προσέφερε χωρίς το μαύρο πέπλο απαισιοδοξίας του Malthus και του Ricardo. Άλλωστε, αυτά που υποστήριζε δεν ήταν τόσο ακραία που να μην μπορούν να τα υιοθετήσουν πολλοί που δεν ήταν σοσιαλιστές: φορολόγηση των προσόδων, φόρος κληρονομιάς, δημιουργία εργατικών συνεταιρισμών. Δεν ήταν πολύ αισιόδοξος για τις δυνατότητες των εργατικών συνδικάτων, πράγμα που δεν τον έβλαψε όσον αφορά τη γνώμη των ευυπόληπτων πολιτών. Ήταν ένα δόγμα αγγλικό μέχρι το μεδούλι: σταδιακής εφαρμογής, αισιόδοξο, ρεαλιστικό και απαλλαγμένο από κάθε ριζοσπαστική χροιά.

Οι *Αρχές της πολιτικής οικονομίας* σημείωσαν τεράστια επιτυχία. Όσο ζούσε ο συγγραφέας τους, έκαναν εφτά επανεκτυπώσεις στην ακριβή δίτομη έκδοση και μάλιστα είναι χαρακτηριστικό του ανθρώπου ότι ο Mill φρόντισε με δικά του έξοδα να τυπωθούν και σε φτηνή έκδοση, που θα ήταν προσιτή στην εργατική τάξη. Πριν πεθάνει, είχαν εξαντληθεί και πέντε από τις φτηνές εκδόσεις. Ο Mill έγινε ο Μέγας Οικονομολόγος των ημερών του, θεωρούνταν ο δικαιωματικός διάδοχος του Ricardo και συγκρινόταν ευνοϊκά ακόμα και με τον Adam Smith.

Αλλά ο Mill έχαιρε εκτίμησης όχι μόνο ως οικονομολόγος. Εκτός από το Περί ελευθερίας, ο Mill έγραψε επίσης τα Λογική (Logic), Σκέψεις για την αντιπροσωπευτική κυβέρνηση (Considerations on Representative Government) και Ωφελιμισμός (Utilitarianism), όλα έργα κλασικά στο χώρο τους. Εκτός του ότι ήταν ευφυής, ήταν και ένας σχεδόν άγιος χαρακτήρας. Όταν ο Χέρμπερτ Σπένσερ, ο μεγάλος αντίπαλός του στο χώρο της φιλοσοφίας, βρέθηκε σε τόσο άσχημη οικονομική κατάσταση που δεν μπορούσε να ολοκληρώσει τη σχεδιαζόμενη σειρά έργων του για την κοινωνική εξέλιξη, ο Mill ήταν αυτός που προσφέρθηκε να χρηματοδοτήσει το έργο. «Σε παρακαλώ να μη θεωρήσεις αυτή την πρόταση ως προσωπική χάρη», έγραψε στον αντίπαλό του, «αν και, ακόμα κι αν ήταν προσωπική χάρη, θα ήλπιζα να μου επιτραπεί να την προσφέρω. Δεν είναι όμως τίποτε παρόμοιο - είναι μια απλή πρόταση συνεργασίας για ένα σημαντικό δημόσιο σκοπό, για τον οποίο δίνεις το μόχθο σου και έχεις δώσει την υγεία σου»[140].

Η χειρονομία ήταν όσο πιο αντιπροσωπευτική γινόταν. Δύο μόνο πράγματα ενδιέφεραν τον Mill: η γυναίκα του, για την οποία έτρεφε αφοσίωση που οι φίλοι του τη θεωρούσαν τυφλή, και η αναζήτηση της γνώσης, από την οποία τίποτε δεν μπορούσε να τον αποτρέψει. Όταν εξελέγη μέλος του Κοινοβουλίου, ο τρόπος που υπερασπίστηκε τα ανθρώπινα δικαιώματα ξεπερνούσε τις επικρατούσες αντιλήψεις των ημερών έτσι οι προτάσεις του καταψηφίστηκαν αλλά αυτός δεν φαινόταν να νοιάζεται έτσι κι αλλιώς. Όπως έβλεπε τον κόσμο, έτσι έγραφε κι έτσι μιλούσε, και το μόνο πρόσωπο του οποίου η επιδοκιμασία είχε σημασία γι' αυτόν ήταν η αγαπημένη του Χάριετ.

Όταν πέθανε η Χάριετ, υπήρχε ακόμα η κόρη της Helen, η οποία του ήταν εξίσου απαραίτητη. Από ευγνωμοσύνη, ο Mill έγραψε στην *Αυτοβιογραφία* του: «Είναι βέβαιο ότι κανείς ως τώρα δεν ήταν τόσο τυχερός ώστε, μετά από μια απώλεια σαν τη δική μου, να τραβήξει κι άλλον τέτοιο τυχερό λαχνό στη λοταρία της ζωής»[141]. Αποσύρθηκε στην Αβινιόν για να περάσει τις τελευταίες του μέρες, παρέα με την Helen και κοντά στον τάφο της Χάριετ, ένας πάνσοφος και καθ' όλα σπουδαίος άνθρωπος.

Και μια τελευταία σύμπτωση: Το αριστούργημά του για την οικονομία με το μήνυμά του για την πρόοδο και την ευκαιρία ειρηνικής αλλαγής και βελτίωσης, κυκλοφόρησε το 1848. Ίσως να μην ήταν ένα βιβλίο που άφησε εποχή αλλά σίγουρα ήταν ένα βιβλίο που σημάδεψε μια εποχή. Κατά μία περίεργη σύμπτωση, την ίδια χρονιά κυκλοφορούσε κι ένα άλλο, πολύ μικρότερο βιβλίο, μια μπροσούρα, με τίτλο *Το Κομουνιστικό Μανιφέστο.* Στις λιγοστές σελίδες του ανέτρεπε, με σκληρές λέξεις, όλη την ήρεμη και αισιόδοξη λογική που άφηνε πίσω του ο John Stuart Mill.

6. ΤΟ ΑΜΕΙΛΙΚΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΟΥ KARL MARX

Το *Μανιφέστο* άρχιζε με μια δυσοίωνη διατύπωση: «Ένα φάντασμα πλανιέται πάνω από την Ευρώπη - το φάντασμα του Κομουνισμού. Όλες οι δυνάμεις της γερασμένης Ευρώπης έχουν συνάψει ιερή συμμαχία για να ξορκίσουν αυτό το φάντασμα: ο Πάπας και ο Τσάρος, ο Μέτερνιχ και ο Γκιζό, οι Γάλλοι Ριζοσπάστες και οι πράκτορες της Γερμανικής αστυνομίας»[142].

Το φάντασμα υπήρχε πραγματικά: το 1848 ήταν έτος τρόμου για την παλαιά τάξη της ηπειρωτικής Ευρώπης[143]. Το πνεύμα της επανάστασης ήταν διάχυτο στην ατμόσφαιρα και το σύστημα κλονιζόταν συθέμελα. Για κάποιο διάστημα -ένα πολύ σύντομο διάστημα- φαινόταν πολύ πιθανό ότι η παλαιά τάξη θα κατέρρεε. Στη Γαλλία, το ανίκανο καθεστώς του Λουδοβίκου-Φιλίππου, του εύσωμου μεσοαστού βασιλιά, συνετρίβη υπό το βάρος μιας κρίσης, ο βασιλιάς παραιτήθηκε και διέφυγε στο εξωτερικό, όπου βρήκε καταφύγιο σε μια βίλα του Σάρεϊ, και οι εργάτες του Παρισιού ξεσηκώθηκαν σε ένα ξέφρενο και ασυντόνιστο ξέσπασμα και ύψωσαν την κόκκινη παντιέρα στο Hotel de Ville. Στο Βέλγιο ο έντρομος μονάρχης προσφέρθηκε να υποβάλει την παραίτησή του. Στο Βερολίνο στήνονταν οδοφράγματα και ανταλλάσσονταν πυροβολισμοί. Στην Ιταλία ο όχλος είχε κατέβει σε διαδηλώσεις, ενώ στην Πράγα και τη Βιέννη ο εξεγερμένος λαός μιμούνταν τους Παριζιάνους καταλαμβάνοντας τις πόλεις τους.

«Οι Κομουνιστές δεν καταδέχονται να κρύβουν τις απόψεις και τις προθέσεις τους»[144], διακήρυσσε το *Μανιφέστο.* «Δηλώνουν ανοιχτά ότι οι στόχοι τους μπορούν να επιτευχθούν μονάχα με τη βίαιη ανατροπή όλων των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων. Ας τρέμουν οι άρχουσες τάξεις μπρος σε μια Κομουνιστική επανάσταση. Οι προλετάριοι δεν έχουν να χάσουν παρά τις αλυσίδες τους. Έχουν να κερδίσουν έναν κόσμο ολόκληρο».

Οι άρχουσες τάξεις πράγματι έτρεμαν και έβλεπαν παντού την απειλή του κομουνισμού. Και οι φόβοι τους δεν ήταν αβάσιμοι. Στα χυτήρια μετάλλου της Γαλλίας οι εργάτες τραγουδούσαν επαναστατικά τραγούδια που συνόδευαν με τους χτύπους της σφύρας, ενώ ο Γερμανός ρομαντικός ποιητής Χάινριχ Χάινε, που περιόδευε στα εργοστάσια, ανέφερε ότι «είναι αλήθεια ότι οι άνθρωποι της ευγενούς κοινωνικής μας υπόστασης δεν μπορούν να αντιληφθούν το δαιμονικό μοτίβο που διατρέχει αυτά τα τραγούδια»[145].

Όμως, παρά το προσκλητήριο σάλπισμα του *Μανιφέστου,* το δαιμονικό μοτίβο δεν ήταν το κάλεσμα για την κομουνιστική επανάσταση αλλά μια κραυγή που έβγαινε από τη στέρηση και την απόγνωση. Γιατί όλη η Ευρώπη βρισκόταν υπό τον έλεγχο αντιδραστικών δυνάμεων, τόσο που, σε σύγκριση, οι συνθήκες στην Αγγλία ήταν σαφώς ειδυλλιακές. Ο John Stuart Mill περιέγραφε την κυβέρνηση της Γαλλίας ως «παντελώς στερημένη του πνεύματος βελτίωσης και... διαμορφωμένη σχεδόν αποκλειστικά μέσα από τα πιο μοχθηρά και εγωιστικά ορμέμφυτα της ανθρωπότητας» - και βέβαια οι Γάλλοι δεν είχαν το μονοπώλιο αυτής της αμφίβολης τιμής. Όσο για τη Γερμανία, βρισκόμασταν ήδη στην τέταρτη δεκαετία του 19ου αιώνα και η Πρωσία δεν είχε ακόμα κοινοβούλιο, ούτε ελευθερία λόγου ή δικαίωμα του συνέρχεσθαι, ούτε ελευθερία του τύπου ή ορκωτά δικαστήρια, και καμία ανεκτικότητα απέναντι σε ιδέες που απείχαν, έστω και ελάχιστα, από την απαρχαιωμένη αντίληψη για την «ελέω θεού» βασιλική εξουσία. Η Ιταλία ήταν ένα συνονθύλευμα από αναχρονιστικά πριγκιπάτα. Και η Ρωσία υπό τον τσάρο Νικόλαο Α' (παρά την επίσκεψή του στο Νιου Λάναρκ του Robert Owen) χαρακτηριζόταν από τον ιστορικό de Τόκεβιλ ως «η ακρογωνιαία λίθος του δεσποτισμού στην Ευρώπη».

Αν αυτή η απόγνωση μπορούσε να διοχετευθεί στην κατάλληλη κατεύθυνση, το δαιμονικό

μοτίβο θα μπορούσε πραγματικά να γίνει επαναστατικό. Ωστόσο, οι εξεγέρσεις ήταν αυθόρμητες, απειθάρχητες και χωρίς συγκεκριμένο στόχο. Πέτυχαν κάποιες νίκες στην αρχή, και μετά, ενώ αναρωτιόνταν ποια θα ήταν τα επόμενα βήματα, η παλαιά τάξη ανέκτησε για τα καλά τις θέσεις της. Η επαναστατική ζέση καταλάγιασε, και εκεί που δεν καταλάγιασε από μόνη της, συνετρίβη ανηλεώς. Με τίμημα δεκάδες χιλιάδες ζωές, ο παρισινός όχλος κατατροπώθηκε απ' την Εθνοφρουρά και ο Λουδοβίκος Ναπολέων ανέλαβε την εξουσία, αντικαθιστώντας σύντομα τη Δεύτερη Δημοκρατία με τη Δεύτερη Αυτοκρατορία. Στο Βέλγιο, η χώρα αποφάσισε ότι ήταν καλύτερα να ζητήσει τελικά από το βασιλιά να μείνει, κι αυτός ανταποκρίθηκε στην τιμή με την κατάργηση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι. Στη Βιέννη και την Ουγγαρία τα πλήθη εκδιώχθηκαν με τα κανόνια από τα οχυρώματά τους, και στη Γερμανία μια συνταγματική συνέλευση που συζητούσε θαρραλέα το ζήτημα της κατάργησης της βασιλείας παρεκτράπηκε σε φατριαστικούς διαπληκτισμούς και διαλύθηκε άδοξα παραδίδοντας την εξουσία στον Φρειδερίκο Γουλιέλμο Δ' της Πρωσίας. Σε μια ακόμα πιο ατιμωτική εξέλιξη, ο μονάρχης δήλωσε ότι δεν σκόπευε να δεχτεί στέμμα που θα του προσφερόταν από τα χέρια κοινών θνητών.

Η επανάσταση είχε πάρει τέλος. Ήταν βίαιη, αιματηρή και ατελέσφορη. Κάποια νέα πρόσωπα εμφανίστηκαν στο ευρωπαϊκό προσκήνιο, αλλά οι πολιτικές ήταν λίγο πολύ οι ίδιες.

Ωστόσο, μια μικρή ομάδα ηγετών της εργατικής τάξης, οι οποίοι μόλις είχαν ιδρύσει την Ένωση των Κομουνιστών, δεν είχε κανένα λόγο να νιώθει απελπισία. Η αλήθεια ήταν ότι η επανάσταση για την οποία έτρεφαν μεγάλες ελπίδες, είχε εκφυλιστεί και τα ριζοσπαστικά κινήματα σε διάφορα σημεία της Ευρώπης βρίσκονταν υπό απηνή δίωξη! Παρ' όλα αυτά, μπορούσαν να παρακολουθούν τις εξελίξεις με κάποια αταραξία αφού, (σύμφωνα με την προσωπική τους αντίληψη της ιστορίας, οι εξεγέρσεις του 1848 δεν ήταν παρά μια μικρής κλίμακας πρόβα τζενεράλε μιας υπερπαραγωγής προγραμματισμένης για το μέλλον και, για την τελική επιτυχία αυτού του υπερθεάματος, δεν υπήρχε καμιά απολύτως αμφιβολία.

Η Ένωση είχε μόλις δημοσιεύσει ένα κείμενο με τις βασικές αρχές της, το οποίο ονόμασε *«Το Κομουνιστικό Μανιφέστο».* Παρ' όλα τα συνθήματα και τις δριμύτατες διατυπώσεις του, το *Μανιφέστο* δεν είχε γραφτεί μονάχα για να διεγείρει τα επαναστατικά αισθήματα ή να προσθέσει άλλη μια φωνή διαμαρτυρίας στις κραυγές των εξεγερμένων που ακούγονταν από παντού. Το *Μανιφέστο* είχε θέσει διαφορετικό στόχο: μια φιλοσοφία της ιστορίας σύμφωνα με την οποία μια κομουνιστική επανάσταση δεν ήταν μόνο επιθυμητή αλλά και αποδεδειγμένα αναπόφευκτη. Αντίθετα από τους Ουτοπιστές, οι οποίοι επίσης ήθελαν να αναδιοργανώσουν την κοινωνία σύμφωνα με τις επιθυμίες τους, οι Κομουνιστές δεν απευθύνονταν στο θυμικό των ανθρώπων ή στη ροπή τους να κυνηγούν χίμαιρες. Αντίθετα, προσέφεραν στους ανθρώπους την ευκαιρία να επενδύσουν τις ελπίδες τους σ' ένα αστέρι και να παρακολουθήσουν αυτό το αστέρι να κινείται ακάθεκτα απ' τη μια στην άλλη άκρη του ιστορικού ζωδιακού κύκλου. Δεν υπήρχε πια μια αναμέτρηση στην οποία η μια ή η άλλη πλευρά θα έπρεπε να κερδίσει για ηθικούς ή συναισθηματικούς λόγους ή επειδή η υφιστάμενη τάξη πραγμάτων θεωρούνταν απαράδεκτη. Αντ' αυτής υπήρχε μια ψυχρή ανάλυση του ποια απ' τις δύο πλευρές θα κέρδιζε σίγουρα και, αφού αυτή η πλευρά θα ήταν το προλεταριάτο, οι ηγέτες του δεν είχαν παρά να περιμένουν. Σε τελική ανάλυση, δεν υπήρχε περίπτωση να χάσουν.

Το *Μανιφέστο* ήταν ένα πρόγραμμα γραμμένο για το μέλλον. Αλλά ένα πράγμα θα προξενούσε έκπληξη στους συγγραφείς του. Ήταν διατεθειμένοι να περιμένουν - αλλά όχι για εβδομήντα χρόνια. Ήδη ανίχνευαν την Ευρώπη για το μέρος που ήταν το πιο πιθανό εκκολαπτήριο της επανάστασης. Και ούτε μια φορά δεν έστρεψαν το βλέμμα τους προς τη

Ρωσία.

Το *Μανιφέστο,* όπως όλοι γνωρίζουν, ήταν το πνευματικό τέκνο εκείνης της οργισμένης ιδιοφυΐας, του Karl Marx. Για την ακρίβεια, ήταν το αποτέλεσμα της συνεργασίας του ίδιου και του αξιόλογου συνεργάτη, συμπατριώτη, υποστηρικτή και συναδέλφου του, του Φρίντριχ Engels.

Ήταν άνδρες ενδιαφέροντες και, βεβαίως, εξαιρετικά σημαντικοί. Το πρόβλημα είναι ότι πολύ γρήγορα έπαψαν να είναι απλοί άνδρες και έγιναν σύμβολα. Τουλάχιστο μέχρι τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, ο Marx θεωρούνταν ευρύτατα κάτι αντίστοιχο με τους μεγάλους θρησκευτικούς ηγέτες, δίπλα στον Χριστό και τον Μωάμεθ, ενώ ο Engels ήταν κάτι αντίστοιχο του Απόστολου Παύλου ή του Ευαγγελιστή Ιωάννη. Στο Ινστιτούτο Marx-Engels της Μόσχας οι μελετητές ανέλυαν τα έργα τους με την ειδωλολατρική προσήλωση που στα γειτονικά αντιθρησκευτικά μουσεία αποτελούσε αντικείμενο χλευασμού. Αλλά, ενώ στη σταλινική Ρωσία και, σε μικρότερο βαθμό, στην Κίνα του Μάο ο Marx και Engels είχαν αγιοποιηθεί, σε ολόκληρο σχεδόν τον υπόλοιπο κόσμο θεωρούνταν όργανα του σατανά.

Δεν τους αξίζει ούτε η μια ούτε η άλλη μεταχείριση, γιατί ούτε δαίμονες ήταν ούτε άγιοι. Και το έργο τους δεν είναι ούτε ευαγγέλιο ούτε ανάθεμα. Ανήκει στη μακρά σειρά απόψεων για την οικονομία που διαδοχικά αποσαφήνισαν, φώτισαν και ερμήνευσαν τον κόσμο για λογαριασμό μας και, όπως όλα τα άλλα μεγάλα έργα στα ράφια μας, δεν στερείται λαθών. Ο κόσμος ασχολήθηκε με τον Επαναστάτη Marx. Αλλά ακόμα κι αν δεν είχε υπάρξει ο Marx, θα υπήρχαν άλλοι Σοσιαλιστές και άλλοι προφήτες μιας νέας κοινωνίας. Η πραγματική και διαρκής απήχηση του Marx και του Engels βρίσκεται όχι στην επαναστατική τους δραστηριότητα, που δεν υπήρξε άλλωστε και τόσο καρποφόρα στη διάρκεια της δικής τους ζωής. Αυτό που θα πρέπει να απασχολήσει τον καπιταλισμό είναι εν τέλει το όραμα του Πολιτικού Οικονομολόγου Marx. Διότι η σφραγίδα που έβαλε στην ιστορία ήταν η πρόβλεψή του για την αναπόφευκτη κατάρρευση του καπιταλισμού. Πάνω σ' αυτή την πρόβλεψη έχτισε το οικοδόμημά του ο κομουνισμός, αγνοώντας τις δικές του αδυναμίες.

Αλλά ας στρέψουμε εδώ το βλέμμα μας στους δύο άνδρες.[146]

Στην εμφάνιση διέφεραν περίπου σαν τη μέρα με τη νύχτα. Ο Marx είχε την εμφάνιση επαναστάτη. Τα παιδιά του τον φώναξαν «ο Μαυριτανός», επειδή ήταν μελαψός, με βαθουλωτά, αστραφτερά μάτια. Ήταν κοντός και γεροδεμένος, με σκυθρωπή έκφραση και μια τεράστια γενειάδα. Δεν ήταν άνθρωπος που αγαπούσε την τάξη: το σπίτι του ήταν μια σκονισμένη μάζα χαρτιών σωριασμένων σε άτακτες στοίβες, και ανάμεσα τους περπατούσε ο ίδιος ο Marx, ατημέλητος και περιβεβλημένος από ένα σύννεφο καπνού που έκανε τα μάτια να τσούζουν. Ο Engels, από την άλλη, εύκολα θα περνούσε σαν μέλος της μισητής μπουρζουαζίας: ψηλός, ξανθός και αρκετά κομψός, έδειχνε ότι είναι άνθρωπος που του αρέσει η ξιφασκία και το κυνήγι της αλεπούς και που είχε κάποτε κολυμπήσει τέσσερις φορές, χωρίς διακοπή, από τη μια στην άλλη όχθη του ποταμού Βέσερ.

Δεν διέφεραν μόνο στην εμφάνιση, αλλά και οι χαρακτήρες τους ήταν διαμετρικά αντίθετοι. Ο Engels ήταν αλέγρος και οξυδερκής, προικισμένος με γρήγορη και ευέλικτη σκέψη. Όπως

έλεγαν, μπορούσε να μιλήσει σπαστά σε 20 διαφορετικές γλώσσες. Αγαπούσε τις μικροαπολαύσεις της ζωής των αστών, και ανάμεσά τους το καλό κρασί, και είναι διασκεδαστικό ότι, ενώ επέλεγε τις ερωμένες του από το προλεταριάτο, αφιέρωσε πολύ χρόνο προσπαθώντας να αποδείξει, με τρόπο ρομαντικό αν και όχι αποτελεσματικό, ότι η ερωμένη του Μαίρη Μπερνς (κι αργότερα, μετά το θάνατό της, η αδελφή της Λίζι) κατάγονταν από τον Σκοτσέζο ποιητή, παρότι η καταγωγή τους ήταν λαϊκή.

Ο Marx ήταν πολύ πιο δυσκίνητος. Ήταν ο αντιπροσωπευτικός τύπος Γερμανού διανοουμένου - αργός, λεπτολόγος και σχολαστικά, μέχρι αηδίας, τελειομανής. Ο Engels μπορούσε να ξεπετάξει μια ολόκληρη πραγματεία σε χρόνο μηδέν. Ο Marx θα της έβγαζε την πίστη. Το μόνο που φαινόταν να δυσκολεύει τον Engels ήταν η αραβική γλώσσα με τις 4.000 ρίζες ρημάτων. Ο Marx, μετά από είκοσι χρόνια εξάσκησης, εξακολουθούσε να μιλά τα αγγλικά με απαίσια γερμανική προφορά. Όταν γράφει για το φοβερό «τσοκ» που του προξένησαν τα γεγονότα, σχεδόν μπορούμε να τον φανταστούμε να μιλά. Αλλά, παρότι πιο δυσκίνητος, ο Marx ήταν το πιο γερό μιυαλό. Εκεί που ο Engels πρόσφερε το εύρος και το σφρίγος, ο Marx έδινε το βάθος.

Η συνεργασία τους αρχίζει το 1844 στο Παρίσι, όπου συναντιόνταν για δεύτερη φορά. Ο Engels είχε πάει απλώς για να επισκεφτεί τον Marx αλλά είχαν να πουν τόσο πολλά που η συνομιλία τους κράτησε δέκα ημέρες. Μετά από εκείνη τη συνάντηση, ελάχιστα είναι τα πράγματα που έγραψε ο ένας χωρίς να τα διορθώσει ή να τα ξαναγράψει ο άλλος ή τουλάχιστον να τα συζητήσει μαζί του. Η αλληλογραφία τους γεμίζει πολλούς τόμους.

Ακολούθησαν πολύ διαφορετικούς δρόμους για να φτάσουν στο σημείο συνάντησής τους στο Παρίσι. Ο Engels ήταν γιος ενός ευσεβούς και στενοκέφαλου καλβινιστή βιομηχάνου της Ρηνανίας. Όταν ο Φρίντριχ έδειξε σε νεαρή ηλικία μια ακατανόητη για τους άλλους αγάπη για την ποίηση, ο πατέρας του τον έστειλε άρον άρον στη Βρέμη να διδαχτεί το εξαγωγικό εμπόριο και να μείνει με έναν κληρικό: για τον Κάσπαρ Engels, η θρησκεία και η κερδοφόρα εργασία ήταν η καλύτερη θεραπεία για μια ρομαντική ψυχή. Ο Engels αφοσιώθηκε ευσυνείδητα στις επιχειρήσεις αλλά οτιδήποτε έβλεπε χρωματιζόταν από μια επαναστατημένη προσωπικότητα που ήταν ασύμβατη με τα άκαμπτα πρότυπα του πατέρα του. Κατέβαινε στις αποβάθρες για δουλειές, αλλά το παρατηρητικό του μάτι δεν σταματούσε στις καμπίνες της πρώτης θέσης «από χρυσοποίκιλτο μαόνι»[147] αλλά προχωρούσε και στις καμπίνες της τρίτης θέσης, όπου οι επιβάτες «στριμώχνονταν ο ένας δίπλα στον άλλο σαν τις πλάκες του οδοστρώματος». Άρχισε να διαβάζει τη ριζοσπαστική βιβλιογραφία των ημερών και, στα 22 χρόνια του, είχε πια ασπασθεί τα ιδεώδη του «κομμουνισμού» - μια λέξη που τότε δεν είχε ακόμα σαφές νόημα πέρα από την απόρριψη της ατομικής ιδιοκτησίας ως μέσου οργάνωσης της οικονομικής προσπάθειας της κοινωνίας.

Στη συνέχεια πήγε στο Μάντσεστερ για να δουλέψει στο υφαντουργείο που είχε εκεί ο πατέρας του. Το Μάντσεστερ, όπως και τα πλοία στη Βρέμη, ήταν για τον Engels μια βιτρίνα. Υπήρχαν όμορφοι δρόμοι με καταστήματα και, γύρω από την πόλη, προάστια με ωραίες βίλες. Αλλά υπήρχε κι ένα άλλο Μάντσεστερ. Ήταν κρυμμένο πίσω από το πρώτο και χτισμένο έτσι που να μην αναγκάζονται να το βλέπουν οι εργοστασιάρχες, καθώς πήγαιναν στα γραφεία τους. Στέγαζε έναν πληθυσμό σε μαρασμό, ανθρώπους που ζούσαν μες στη βρόμα και την απελπισία, που έβρισκαν καταφύγιο στο τζιν και το κήρυγμα του Ευαγγελίου, και που αναισθητοποιούνταν με λάβδανο οι ίδιοι και τα παιδιά τους απέναντι σε μια ζωή κτηνώδη, χωρίς ελπίδα. Ο Engels είχε δει παρόμοιες συνθήκες στις βιομηχανικές πόλεις της Ρηνανίας αλλά τώρα άρχισε να εξερευνά το Μάντσεστερ μέχρι που γνώριζε και το τελευταίο χαμόσπιτο και την τελευταία τρώγλη. Τα ευρήματά του έμελλε να τα εκθέσει

στην πιο φρικιαστική ετυμηγορία για τις βιομηχανικές φτωχογειτονιές που είχε δει ποτέ το φως της δημοσιότητας: *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία το 1844 (The Condition of the Working Class in England in 1844).* Κάποτε μιλούσε για την αθλιότητα του μέρους σ' έναν αριστοκράτη φίλο του παρατηρώντας ότι ποτέ δεν είχε δει τόσο «κακοχτισμένη πόλη». Ο φίλος του τον άκουσε προσεχτικά και μετά είπε: «Και όμως βγαίνουν πολλά λεφτά εδώ. Καλημέρα σας, κύριε».[148]

Πλέον αφιέρωνε το χρόνο του στο γράψιμο -έγραφε πραγματείες για ν' αποδείξει ότι οι μεγάλοι Άγγλοι οικονομολόγοι δεν ήταν παρά απολογητές της κρατούσας τάξης πραγμάτων- και μια απ' τις εργασίες του έκανε ιδιαίτερη εντύπωση σ' έναν νεαρό ονόματι Karl Marx, ο οποίος τότε είχε την επιμέλεια ενός ριζοσπαστικού φιλοσοφικού περιοδικού στο Παρίσι.

Αντίθετα από τον Engels, ο Marx ήταν γόνος μιας φιλελεύθερης, ίσως ακόμα και ριζοσπαστικής, οικογένειας. Γεννήθηκε το 1818 στο Τρίερ της Γερμανίας και ήταν ο δευτερότοκος γιος μιας εύπορης εβραϊκής οικογένειας που λίγο αργότερα ασπάσθηκε το Χριστιανισμό για να μπορεί ο δικηγόρος Heinrich Marx να ασκεί το επάγγελμά του χωρίς περιορισμούς. Ο Heinrich Marx ήταν ένας ευυπόληπτος άνδρας και μάλιστα είχε πάρει τον τιμητικό τίτλο Justizrat που απένεμαν σε διακεκριμένους νομικούς, αλλά στις μέρες του είχε διατελέσει μέλος παράνομων λεσχών συνεστιάσεων όπου έκαναν προπόσεις υπέρ μιας αβασίλευτης δημοκρατικής Γερμανίας και είχε μεγαλώσει το μικρό του γιο με δίαιτα από Βολτέρο, John Λοκ και Ντιντερό.

Ο Heinrich Marx ήλπιζε ότι ο γιος του θα σπούδαζε νομικά, αλλά στα πανεπιστήμια της Βόννης και του Βερολίνου ο νεαρός Marx παρασύρθηκε στη δίνη των φιλοσοφικών συζητήσεων εκείνων των ημερών. Ο φιλόσοφος Χέγκελ είχε καταθέσει ένα επαναστατικό θεώρημα και τα συντηρητικά πανεπιστήμια της Γερμανίας διχάστηκαν στην υποδοχή που του επιφύλαξαν. Σύμφωνα με τον Χέγκελ, η αλλαγή είναι ο κανόνας της ζωής. Κάθε ιδέα, κάθε δύναμη αναπόδραστα εκτρέφει το αντίθετό της, και τα δύο μαζί συγχωνεύονται σε μία «ενότητα» που με τη σειρά της δημιουργεί τη δική της αντίφαση. Έτσι και η ιστορία, έλεγε ο Χέγκελ, δεν είναι παρά η έκφραση αυτής της αέναης κίνησης αντιτιθέμενων και συντιθέμενων ιδεών και δυνάμεων. Η αλλαγή -η διαλεκτική αλλαγή- είναι εγγενής στις ανθρώπινες υποθέσεις. Με μία εξαίρεση: όταν έφταναν στο Πρωσικό κράτος, οι κανόνες έπαυαν να ισχύουν. Η κυβέρνηση της Πρωσίας, έλεγε ο Χέγκελ, ήταν σαν «ένας αληθής επί γης θεός».[149]

Όλα αυτά αποτέλεσαν ισχυρό ερέθισμα για τον νεαρό φοιτητή. Ο Marx προσχώρησε σε μια ομάδα νεαρών διανοουμένων, γνωστών με το όνομα Νέοι Χεγκελιανοί, οι οποίοι συζητούσαν τολμηρά θέματα όπως τον αθεϊσμό και τον καθαρά θεωρητικό κομουνισμό στα πλαίσια της χεγκελιανής διαλεκτικής. Αποφάσισε να γίνει κι αυτός φιλόσοφος. Και ίσως να γινόταν αν δεν παρενέβαινε εκείνο το κράτος-θεός. Ο αγαπημένος καθηγητής του Marx, ο Μπρούνο Μπάουερ, που επιδίωκε να του εξασφαλίσει μια θέση στο Πανεπιστήμιο της Βόννης, απολύθηκε για φιλοσυνταγματικές και αντιθρησκευτικές πεποιθήσεις (οι πρώτες προφανώς θεωρούνταν εξίσου αξιόποινες με τις δεύτερες) και για τον νεαρό δόκτορα Marx η ακαδημαϊκή καριέρα έγινε αδύνατη.

Αντ' αυτής στράφηκε στη δημοσιογραφία. Η *Εφημερίδα του Ρήνου (Rheinische Zeitung),* μια μικρή μεσοαστική φιλελεύθερη εφημερίδα στην οποία συχνά αρθρογραφούσε, του ζήτησε να γίνει ο αρχισυντάκτης της. Δέχτηκε και έμεινε στη θέση αυτή για πέντε ολόκληρους μήνες. Ο Marx ήταν τότε ριζοσπάστης αλλά ο ριζοσπαστισμός του ήταν μάλλον φιλοσοφικής παρά πολιτικής χροιάς. Όταν πήγε να τον πρωτοεπισκεφτεί ο Engels με κάθε

σεβασμό, ο Marx αποδοκίμασε τον ενθουσιώδη νέο που εμφορούνταν από κομουνιστικές απόψεις ενώ, όταν οι άλλοι κατήγγειλαν τον Marx ως κομουνιστή, έδινε σιβυλλικές απαντήσεις: «Δεν γνωρίζω τον κομουνισμό», έλεγε, «αλλά μια κοινωνική φιλοσοφία που έχει σκοπό της την προστασία των καταπιεσμένων δεν μπορεί να καταδικάζεται αβασάνιστα». Παρ' όλες τις αποκηρύξεις του, τα άρθρα του δεν μπορούσαν να γίνουν ανεκτά από τις αρχές. Στηλίτευσε ένα νόμο που θα απαγόρευε στους χωρικούς να ασκήσουν το πατροπαράδοτο δικαίωμά τους να μαζεύουν τα ξερόκλαδα από τα δάση και δέχτηκε την επίπληξη των αρχών. Έγραψε άρθρα αποδοκιμάζοντας τα στεγαστικά προβλήματα και δέχτηκε την προειδοποίηση των αρχών. Έφτασε στο σημείο να κάνει μερικά απαξιωτικά σχόλια για τον Τσάρο της Ρωσίας, οπότε οι αρχές απαγόρευσαν την κυκλοφορία της εφημερίδας.

Ο Marx πήγε τότε στο Παρίσι για να αναλάβει την αρχισυνταξία ενός άλλου ριζοσπαστικού εντύπου, που αποδείχτηκε εξίσου βραχύβιο με την εφημερίδα. Ήδη, όμως, τα ενδιαφέροντά του στρέφονταν στο χώρο της πολιτικής και της οικονομίας. Η απροκάλυπτη ιδιοτέλεια της πρωσικής κυβέρνησης, η αδυσώπητη αντίσταση της γερμανικής μπουρζουαζίας προς οτιδήποτε θα μπορούσε να ελαφρύνει την κατάσταση των Γερμανών εργαζομένων, οι σχεδόν γελοίες αντιδραστικές στάσεις των πλουσίων και των κρατούντων στην Ευρώπη -όλα αυτά είχαν γίνει ένα σύμφυρμα στο μυαλό από το οποίο θα ξεπηδούσε μια νέα φιλοσοφία της ιστορίας. Και όταν τον επισκέφτηκε ο Engels και ανακάλυψαν την ισχυρή ταύτιση των ενδιαφερόντων τους, η φιλοσοφία αυτή άρχισε να παίρνει σχήμα και μορφή.

Η φιλοσοφία τους ονομάζεται συχνά διαλεκτικός υλισμός: «διαλεκτικός» επειδή ενσωματώνει την ιδέα του Χέγκελ για την εγγενή αλλαγή και «υλισμός» επειδή βασίζεται όχι στον κόσμο των ιδεών αλλά στο κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον. «Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας»[150], έγραφε ο Engels πολλά χρόνια αργότερα σε μια περίφημη διακήρυξη με τίτλο *Anti-Dühring* επειδή καταφερόταν εναντίον του Γερμανού καθηγητή Ευγένιου Dühring, «ξεκινά από την αρχή ότι η παραγωγή, και με την παραγωγή η ανταλλαγή των προϊόντων της, αποτελεί τη βάση κάθε κοινωνικής τάξης πραγμάτων ότι σε κάθε κοινωνία που έχει εμφανιστεί στην ιστορία η διανομή των προϊόντων, και μαζί μ' αυτή η διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις και εξουσίες, καθορίζεται από το τι παράγεται, το πώς παράγεται, και το πώς το προϊόν ανταλλάσσεται. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, τα τελικά αίτια κάθε κοινωνικής αλλαγής και πολιτικής επανάστασης πρέπει να αναζητηθούν, όχι στα μυαλά των ανθρώπων, στην αυξανόμενη κατανόηση της αιώνιας αλήθειας και δικαιοσύνης αλλά, στις αλλαγές στον τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής· πρέπει να αναζητηθούν, όχι στη φιλοσοφία αλλά, στους οικονομικούς όρους της εκάστοτε εποχής».

Η επιχειρηματολογία είναι ακαταμάχητη. Κάθε κοινωνία, λέει ο Marx, οικοδομείται πάνω σε μια οικονομική βάση - τη σκληρή πραγματικότητα όπου οι άνθρωποι αναγκάζονται να οργανώσουν τις δραστηριότητές τους για να ντυθούν, να τραφούν και να στεγαστούν. Αυτή η οργάνωση μπορεί να διαφέρει ριζικά από τη μια κοινωνία στην άλλη και από τη μια εποχή στην άλλη. Μπορεί να είναι ποιμενική ή κυνηγετική ή οργανωμένη σε βιοτεχνικές μονάδες ή δομημένη σε ένα σύνθετο βιομηχανικό σύνολο. Ωστόσο, όποια κι αν είναι η μορφή με την οποία οι άνθρωποι λύνουν το βασικό οικονομικό τους πρόβλημα, η κοινωνία θα απαιτεί ένα «εποικοδόμημα» μη οικονομικής δραστηριότητας και σκέψης - θα πρέπει να συνέχεται από νόμους, να επιβλέπεται από μια κυβέρνηση και να εμπνέεται από θρησκεία και φιλοσοφία.

Ωστόσο, το εποικοδόμημα της σκέψης δεν επιλέγεται στην τύχη. Πρέπει να αντικατοπτρίζει το θεμέλιο πάνω στο οποίο υψώνεται. Καμιά κοινωνία κυνηγών δεν θα ανέπτυσσε ούτε θα χρησιμοποιούσε το νομικό πλαίσιο μιας βιομηχανικής κοινωνίας και, αντίστοιχα, καμιά βιομηχανική κοινωνία δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την αντίληψη ενός πρωτόγονου χωριού για την έννομη τάξη και την κυβέρνηση. Σημειωτέον ότι το δόγμα του υλισμού δεν απορρίπτει την καταλυτική λειτουργία και δημιουργικότητα των ιδεών. Απλώς υποστηρίζει ότι οι απόψεις και οι ιδέες είναι προϊόν του περιβάλλοντος ακόμοι κι όταν αποσκοπούν ν' αλλάξουν το περιβάλλον.

Από μόνος του ο υλισμός θα υποβάθμιζε τις ιδέες σε απλά παθητικά συμπληρώματα της οικονομικής δραστηριότητας. Ο Marx δεν ισχυρίστηκε ποτέ κάτι τέτοιο. Η νέα θεωρία δεν ήταν μόνο υλιστική αλλά και διαλεκτική: οραματιζόταν την αλλαγή, τη συνεχή και εγγενή αλλαγή· και σ' αυτή την αέναη αλλαγή οι ιδέες που πηγάζουν από μια περίοδο βοηθούν να διαμορφώσουν μιαν άλλη. «Οι άνθρωποι φτιάχνουν την ίδια τους την ιστορία»[151], υποστήριζε ο Marx σχολιάζοντας το πραξικόπημα του Λουδοβίκου Ναπολέοντα το 1852, «αλλά δεν τη φτιάχνουν έτσι όπως θα ήθελαν· δεν τη φτιάχνουν κάτω από περιστάσεις που διαλέγουν οι ίδιοι, αλλά κάτω από περιστάσεις που βρίσκονται, παραδίδονται ή μεταβιβάζονται κατευθείαν από το παρελθόν».

Ωστόσο, η διαλεκτική όψη -η εσωτερική δυναμική- αυτής της θεωρίας της ιστορίας δεν εξαρτιόταν μόνο από την αλληλεπίδραση ιδεών και κοινωνικών δομών. Υπήρχε κι άλλος ένας, πολύ ισχυρότερος, παράγοντας εν δράσει. Ο ίδιος ο οικονομικός κόσμος μεταβαλλόταν· το ίδιο το θεμέλιο πάνω στο οποίο χτιζόταν το οικοδόμημα των ιδεών βρισκόταν σε συνεχή κίνηση.

Για παράδειγμα, οι μεμονωμένες αγορές του Μεσαίωνα άρχισαν να διασυνδέονται υπό την επίδραση των εξερευνήσεων και των πολιτικών ενοποιήσεων, κι ένας νέος εμπορικός κόσμος αναδύθηκε. Υπό την ώθηση των εφευρέσεων, η χειρωνακτική βιοτεχνία αντικαταστάθηκε από το ατμοκίνητο εργοστάσιο κι εμφανίστηκε μια νέα μορφή κοινωνικής οργάνωσης που ονομάστηκε εργοστάσιο. Και στις δύο περιπτώσεις το προσδιοριστικό πλαίσιο της ίδιας της οικονομικής ζωής άλλαξε μορφή και, μ' αυτή την αλλαγή, έκανε αναγκαία μια νέα κοινωνική προσαρμογή απ' την κοινότητα με την οποία συνδεόταν. Όπως έγραφε ο Marx: «Η χειρωνακτική βιοτεχνία μάς δίνει την κοινωνία με το φεουδάρχη, το ατμοκίνητο εργοστάσιο την κοινωνία με το βιομήχανο κεφαλαιοκράτη».[152]

Κι από τη στιγμή που έγινε αυτή η αλλαγή, συνοδεύτηκε από μια ολόκληρη σειρά συνεπειών. Η αγορά και το εργοστάσιο ήταν ασύμβατα με το φεουδαρχικό τρόπο ζωής -ακόμα κι αν γεννήθηκαν μέσα στα πλαίσιά του. Απαιτούσαν να συνοδεύονται από ένα νέο πολιτιστικό και κοινωνικό περιβάλλον. Και βοήθησαν σ' αυτό το δύσκολο τοκετό δημιουργώντας τις νέες δικές τους κοινωνικές τάξεις: η αγορά εξέθρεψε μια νέα τάξη εμπόρων και το εργοστάσιο γέννησε το βιομηχανικό προλεταριάτο.

Όμως η διαδικασία κοινωνικής αλλαγής δεν ήταν απλώς ζήτημα νέων εφευρέσεων που ασκούσαν πίεση στους παλαιούς θεσμούς: ήταν ένα ζήτημα αντικατάστασης των παλαιών τάξεων από νέες. Διότι η κοινωνία, όπως έλεγε ο Marx, είναι οργανωμένη σε ταξικές δομές, σύνολα ατόμων που έχουν κάποια κοινή σχέση -ευνοϊκή ή μη- με την ισχύουσα μορφή παραγωγής. Και όλα αυτά απειλούνται από την οικονομική αλλαγή. Καθώς αλλάζουν οι οργανωτικές και τεχνικές δυνάμεις της παραγωγής -καθώς τα εργοστάσια καταστρέφουν τη χειρωνακτική βιοτεχνία, για παράδειγμα- οι κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής αλλάζουν κι αυτές· αυτοί που βρίσκονται στην κορυφή μπορεί να ανακαλύψουν ότι χάνουν το έδαφος κάτω από τα πόδια τους ενώ αυτοί που βρίσκονταν στις χαμηλότερες θέσεις μπορεί να

ανέβουν ψηλότερα. Είδαμε μια τέτοια ανατροπή της σχετικής θέσης των κοινωνικών τάξεων στην Αγγλία των ημερών του Ricardo, όταν οι καπιταλιστές, ανεβασμένοι στο άρμα της Βιομηχανικής Επανάστασης, απειλούσαν να υφαρπάξουν τα πατροπαράδοτα προνόμια των γαιοκτημόνων.

Έτσι προκύπτουν οι συγκρούσεις. Οι τάξεις που κινδυνεύουν μάχονται τις τάξεις που αναβαθμίζονται κοινωνικά: ο φεουδάρχης μάχεται τον ανερχόμενο έμπορο και ο αρχισυντεχνίτης αντιμάχεται τον νέο καπιταλιστή.

Αλλά η ιστορική διαδικασία δεν δίνει σημασία στις προτιμήσεις κανενός. Σταδιακά οι συνθήκες αλλάζουν και, αργά αλλά σταθερά, οι κοινωνικές τάξεις ανακατατάσσονται. Μέσα από αναβρασμό και αγωνία η κατανομή του πλούτου μεταβάλλεται. Κι έτσι η ιστορία είναι ένα πανόραμα αδιάκοπης πάλης των τάξεων για τη διανομή του πλούτου της κοινωνίας. Διότι, ενόσω αλλάζουν οι τεχνικές της κοινωνίας, κάθε υφιστάμενη κατανομή του πλούτου παραμένει ευάλωτη στις επιθέσεις.

Τι προοιωνιζόταν αυτή η θεωρία για την κοινωνία στις μέρες του Marx και του Engels; Έδειχνε το δρόμο προς την επανάσταση - την αναπόφευκτη επανάσταση. Γιατί και ο καπιταλισμός, σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, πρέπει να περιέχει «δυνάμεις» και «σχέσεις» παραγωγής - ένα τεχνολογικό και οργανωτικό θεμέλιο, και μια αρχιτεκτονική νόμων, πολιτικών δικαιωμάτων και ιδεολογίας. Και εφόσον αναπτυσσόταν η τεχνολογική του βάση, τότε αναγκαστικά το εποικοδόμημά του πρέπει να υπόκειται σε αυξανόμενες εντάσεις.

Αυτό ακριβώς ήταν που είδαν ο Marx και ο Engels στο 1848. Η οικονομική βάση του καπιταλισμού -το στήριγμα του στην πραγματικότητα- ήταν η βιομηχανική παραγωγή. Το εποικοδόμημά του ήταν το σύστημα ατομικής ιδιοκτησίας, στα πλαίσια του οποίου ένα μέρος της παραγωγής της κοινωνίας κατέληγε στους ιδιοκτήτες των τεχνολογικών μέσων παραγωγής. Η σύγκρουση προέκυπτε απ' το γεγονός ότι η βάση του και το εποικοδόμημά του ήταν ασύμβατα.

Γιατί ασύμβατα; Επειδή η βάση της βιομηχανικής παραγωγής -αυτή καθαυτή η κατασκευή των αγαθών- ήταν μια όλο και πιο οργανωμένη, εναρμονισμένη και *αλληλοεξαρτώμενη* διαδικασία, ενώ το εποικοδόμημα της ατομικής ιδιοκτησίας αποτελούσε το πλέον *ατομικιστικό* από τα κοινωνικά συστήματα. Γι' αυτό το λόγο το εποικοδόμημα και η βάση συγκρούονταν: τα εργοστάσια απαιτούσαν κοινωνικό σχεδιασμό, και η ατομική ιδιοκτησία τον απεχθανόταν· ο καπιταλισμός είχε γίνει τόσο περίπλοκος που χρειαζόταν κατεύθυνση, αλλά οι καπιταλιστές επέμεναν σε μια ολέθρια ελευθερία κινήσεων.

Το αποτέλεσμα ήταν διττό. Κατά πρώτον, ο καπιταλισμός ήταν καταδικασμένος, αργά ή γρήγορα, να αυτοκαταστραφεί. Η ασχεδίαστη φύση της παραγωγής θα οδηγούσε σε συνεχή αποδιοργάνωση της οικονομικής δραστηριότητας - σε κράσεις και κάμψεις και το κοινωνικό χάος της ύφεσης. Το σύστημα ήταν εξαιρετικά πολύπλοκο, συνεχώς αποδιαρθρωνόταν, έχανε το βήμα του και κατέληγε στην υπερπαραγωγή ενός προϊόντος και την υποπαραγωγή ενός άλλου.

Κατά δεύτερο λόγο, ο καπιταλισμός πρέπει άθελά του να εκτρέφει το διάδοχό του σύστημα. Μέσα στα μεγάλα εργοστάσιά του δεν θα δημιουργούσε μόνο την τεχνολογική βάση του σοσιαλισμού -την ορθολογικά σχεδιασμένη παραγωγή- αλλά θα δημιουργούσε επίσης μια εκπαιδευμένη και πειθαρχημένη τάξη που θα αποτελούσε το φορέα του σοσιαλισμού -το δυσαρεστημένο προλεταριάτο. Μέσα απ' τη δική του την εσωτερική

δυναμική, ο καπιταλισμός θα παρήγαγε και την ίδια του την πτώση και ταυτόχρονα θα εξέτρεφε τον ίδιο του τον εχθρό.

Επρόκειτο για μια βαθύτατα σημαντική και διορατική ανάγνωση της ιστορίας, όχι μόνο για όσα προμηνυόταν για το μέλλον αλλά και για την όλη καινούρια οπτική που άνοιγε προς το παρελθόν. Έχουμε εξοικειωθεί με την «οικονομική ερμηνεία» της ιστορίας και μπορούμε να δεχτούμε ασμένως μια επανεκτίμηση του παρελθόντος που να αφορά, ας πούμε, τον αγώνα μεταξύ των ανερχόμενων εμπορικών τάξεων του 17ου αιώνα και της αριστοκρατίας ευγενών και γαιοκτημόνων. Αλλά για τον Marx και τον Engels, δεν επρόκειτο για μια απλή άσκηση επανερμηνείας της ιστορίας. Η διαλεκτική οδηγούσε στο μέλλον, και αυτό το μέλλον, όπως αποκαλύπτεται στο *Μανιφέστο,* υποδείκνυε την επανάσταση ως την κατεύθυνση όπου κινείται ο καπιταλισμός. Με λόγια ζοφερά το *Μανιφέστο* διακήρυσσε: «Η ανάπτυξη της σύγχρονης βιομηχανίας... υποσκάπτει το ίδιο το θεμέλιο πάνω στο οποίο η αστική τάξη παράγει και ιδιοποιείται τα προϊόντα. Άρα αυτό που η αστική τάξη παράγει, πάνω απ' όλα, είναι οι ίδιοι οι νεκροθάφτες της. Η πτώση της και η επικράτηση του προλεταριάτου είναι το ίδιο αναπόφευκτα»[153].

Το *Μανιφέστο,* με τη βροντώδη και αμείλικτη ερμηνεία του της ιστορίας, δεν γράφτηκε στο Παρίσι. Η καριέρα του Marx σ' αυτή την πόλη δεν κράτησε πολύ. Είχε την αρχισυνταξία ενός καυστικού ριζοσπαστικού περιοδικού και για άλλη μια φορά έθιξε τις ευαισθησίες της πρωσικής κυβέρνησης, οπότε, μετά από αίτημά της, απελάθηκε και από την πρωτεύουσα της Γαλλίας.

Από το 1843 είχε παντρευτεί την Τζένυ φον Βεστφάλεν, που έμενε στο διπλανό σπίτι όταν ήταν παιδιά. Η Τζένυ ήταν κόρη ενός Πρώσου αριστοκράτη και μέλους του Ανακτοβουλίου, όμως ο Βαρόνος φον Βεστφάλεν ήταν ανθρωπιστής και φιλελεύθερο πνεύμα. Μιλούσε στον νεαρό Marx για τον Όμηρο και τον Σαίξπηρ και του είχε μάλιστα γνωρίσει τις ιδέες του Saint-Simon παρότι ο τοπικός επίσκοπος τις είχε κηρύξει αιρετικές. Όσο για την Τζένυ, ήταν η ωραία της πόλης. Όμορφη και με άπειρους επίδοξους μνηστήρες, θα μπορούσε εύκολα να βρει «καταλληλότερο» γαμπρό από τον μελαχρινό της γείτονα. Αλλά ήταν ερωτευμένη μαζί του και οι οικογένειές τους δεν είχαν καμία απολύτως αντίρρηση. Για την οικογένεια Marx θα ήταν ένας σημαντικός κοινωνικός θρίαμβος, ενώ για τον Βαρόνο ήταν ίσως μια ευτυχής δικαίωση των ανθρωπιστικών του αντιλήψεων. Αναρωτιέται κανείς κατά πόσο θα έδινε ποτέ τη συγκατάθεσή του αν μπορούσε να προβλέψει την τύχη της κόρης του. Η Τζένυ έμελλε να βρεθεί στη φυλακή, όπου θα μοιραζόταν το κρεβάτι της με μια κοινή πόρνη, και θα αναγκαζόταν να ζητιανέψει από ένα γείτονα για να αγοράσει το φέρετρο όπου θα έθαβε ένα από τα παιδιά της. Αντί των ευχάριστων ανέσεων και του κοινωνικού γοήτρου του Τρίερ, θα περνούσε τα περισσότερα χρόνια της ζωής της σε δύο άθλια δωμάτια μιας φτωχογειτονιάς του Λονδίνου, όπου μοιραζόταν με τον άντρα της το διασυρμό ενός εχθρικού κόσμου.

Και όμως ήταν ένας γάμος που διακρινόταν από βαθιά αφοσίωση. Στις συναλλαγές του με τρίτους ο Marx ήταν τραχύς, καχύποπτος και οργίλος· αλλά ήταν ανοιχτόκαρδος πατέρας και στοργικός σύζυγος. Για ένα διάστημα, όταν η γυναίκα του ήταν άρρωστη, ο Marx βρήκε παρηγοριά στη Λένχεν[154], την υπηρέτρια της οικογένειας φον Βεστφάλεν, που έμενε μαζί τους χωρίς αμοιβή για όλες τους τις μέρες- αλλά ούτε αυτή η απιστία του, από την οποία προέκυψε και ένα παιδί που ο Marx δεν αναγνώρισε ποτέ, δεν μπόρεσε να καταστρέψει μια σχέση δυνατού πάθους. Αργότερα, πολύ αργότερα, όταν η Τζένυ πέθαινε και ο Marx ήταν άρρωστος, η κόρη τους έγινε μάρτυρας της παρακάτω σκηνής:

> Η αγαπημένη μας μητέρα ήταν ξαπλωμένη στο μεγάλο μπροστινό δωμάτιο και ο Μαυριτανός ήταν ξαπλωμένος στο μικρό δωμάτιο δίπλα... Ποτέ δεν θα ξεχάσω το πρωινό που αισθάνθηκε αρκετά δυνατός για να πάει στο δωμάτιο της μητέρας. Όταν βρίσκονταν μαζί, ξανάνιωναν – αυτή γινόταν κοριτσάκι κι αυτός ένας τρυφερός νέος, κι οι δυο τους στο ξεκίνημα της ζωής, όχι ένας άρρωστος γέρος και μια ετοιμοθάνατη γριά που χώριζαν για πάντα.[155]

Η οικογένεια Marx μετακόμισε στο London το 1849. Μετά την απέλασή τους από το Παρίσι τέσσερα χρόνια πριν, κατέληξαν στις Βρυξέλλες, όπου γράφτηκε το *Μανιφέστο* και όπου έμειναν μέχρι το επαναστατικό ξέσπασμα του 1848. Τότε, μόλις ο βασιλιάς του Βελγίου διασφάλισε τη θέση του στον απειλούμενο θρόνο του, διέταξε να συλληφθούν οι ηγέτες των ριζοσπαστών στην πρωτεύουσά του και ο Marx αναγκάστηκε να διαφύγει για λίγο στη Γερμανία.

Η ιστορία επαναλήφθηκε άλλη μια φορά. Ο Marx ανέλαβε την αρχισυνταξία μιας εφημερίδας και δεν πέρασε πολύς καιρός πριν αποφασίσει η κυβέρνηση να την κλείσει. Ο Marx τύπωσε το τελευταίο φύλλο της με κόκκινο χρώμα - και αναζήτησε καταφύγιο στο London.

Τα οικονομικά του ήταν πια σε απελπιστική κατάσταση. Ο Engels βρισκόταν στο Μάντσεστερ, όπου έκανε την περίεργη διπλή ζωή του (ήταν ένα από τα ευυπόληπτα μέλη του Χρηματιστηρίου του Μάντσεστερ), και εξασφάλιζε στους Marx μια αδιάκοπη ροή επιταγών και δανείων. Αν ο Marx είχε μια τάξη στα οικονομικά του, ίσως η οικογένειά του θα μπορούσε να ζήσει με αξιοπρέπεια. Αλλά ο Marx ήταν ανίκανος να ρεγουλάρει τα οικονομικά του. Έτσι τα παιδιά έκαναν μαθήματα μουσικής και στο σπίτι στερούνταν τη θέρμανση. Η ζωή τους ήταν ένας αδιάκοπος αγώνας να αποφύγουν τη χρεοκοπία και τα οικονομικά προβλήματα ήταν πάντα μια ασφυκτική πραγματικότητα.

Ήταν συνολικά πέντε άτομα, μαζί με τη Λένχεν. Ο Marx δεν είχε δουλειά, εκτός από τις καθημερινές επισκέψεις του στο Βρετανικό Μουσείο από τις δέκα το πρωί ως τις εφτά το βράδυ. Προσπάθησε να βγάλει λίγα χρήματα γράφοντας άρθρα για την πολιτική κατάσταση για λογαριασμό της New York Tribune, της οποίας ο αρχισυντάκτης, ο Τσαρλς Α. Ντέινα, ήταν οπαδός του Φουριέ και δεν είχε αντίρρηση για μερικές μπηχτές εναντίον της ευρωπαϊκής πολιτικής. Αυτό βοήθησε για λίγο, αν και πάλι ο Engels ήταν αυτός που έβγαζε το φίδι από την τρύπα γράφοντας ο ίδιος πολλά από τα άρθρα του, ενώ ο Marx τού έστελνε γράμματα με συμβουλές του είδους: «Πρέπει τα άρθρα για τον πόλεμο να τα χρωματίζεις λίγο περισσότερο»[156]. Όταν έπαψε να αρθρογραφεί, προσπάθησε να πιάσει μια θέση γραφείου στους σιδηρόδρομους αλλά τον απέρριψαν λόγω του απαράδεκτου γραφικού χαρακτήρα του. Στη συνέχεια, έβαλε ενέχυρο ό,τι του είχε απομείνει, μια και τα ασημικά και τα τιμαλφή της οικογένειας τα είχε ξεπουλήσει από καιρό. Υπήρχαν μέρες που η κατάσταση ήταν τόσο απελπιστική που αναγκαζόταν να μένει μέσα στο σπίτι επειδή είχε βάλει ενέχυρο το παλτό του ή ακόμα και τα παπούτσια του· άλλες φορές πάλι δεν του φτάνανε τα λεφτά να αγοράσει γραμματόσημα για να στείλει τα γραφτά του στον εκδότη του. Αυτό που περιέπλεκε τα πράγματα ακόμα περισσότερο ήταν που υπέφερε από πολύ επώδυνους καλόγερους. Ένα βράδυ που γύρισε στο σπίτι του, αφού είχε περάσει ώρες ολόκληρες να γράφει στο Μουσείο και να πονάει, δήλωσε: «Ελπίζω η μπουρζουαζία όσο θα ζει να έχει λόγους να θυμάται τους καλόγερούς μου»[157]. Είχε μόλις ολοκληρώσει το φοβερό εκείνο κομμάτι του *Κεφαλαίου* που περιγράφει την «Εργάσιμη Ημέρα».

Μοναδικό του αποκούμπι ήταν ο Engels. Ο Marx τού έγραφε το ένα γράμμα μετά το άλλο, θίγοντας θέματα οικονομίας, πολιτικής, μαθηματικών, στρατιωτικής τακτικής και κάθε άλλο πιθανό και απίθανο θέμα, αλλά κυρίως την προσωπική του κατάσταση. Ένα αντιπροσωπευτικό απόσπασμα αναφέρει:

> Η γυναίκα μου είναι άρρωστη. Η μικρή Τζένυ είναι άρρωστη. Η Λένχεν είχε κάποιο νευρικό πυρετό και δεν μπορώ να φωνάξω γιατρό γιατί δεν έχω χρήματα να τον πληρώσω. Εδώ και οχτώ με δέκα μέρες ζούμε με ψωμί και πατάτες και είναι πια αμφίβολο αν θα μπορούμε να έχουμε έστω κι αυτά... Δεν έχω γράψει τίποτε για τον Ντέινα γιατί δεν είχα ούτε μία πένα να πάω να διαβάσω τις εφημερίδες... Πώς θα μπορέσω να ξεφύγω από αυτό το διαολεμένο αδιέξοδο; Στο τέλος, και αυτό ήταν το πιο απαίσιο αλλά απαραίτητο για να μην τα τινάξουμε όλοι, αναγκάστηκα τις τελευταίες 8-10 μέρες να ζητιανέψω λίγα σελίνια και πένες από κάποιους Γερμανούς...[158]

Μόνο τα τελευταία χρόνια έφτιαξαν κάπως τα πράγματα. Ένας φίλος από τα παλιά άφησε μια μικρή κληρονομιά στον Marx και αυτό του επέτρεψε να ζήσει με κάποια άνεση, ακόμα και να ταξιδέψει λίγο για λόγους υγείας. Αλλά και ο Engels κληρονόμησε κάποια χρήματα και άφησε τη δουλειά του· το 1869 πήγε στο γραφείο του για τελευταία φορά και μετά διέσχισε τα λιβάδια για να συναντήσει την κόρη του Marx, «στριφογυρίζοντας το μπαστούνι του στον αέρα και τραγουδώντας, με πρόσωπο να αστράφτει από τη χαρά»[159].

Το 1881 πέθανε η Τζένυ· είχε θάψει τα δύο από τα πέντε παιδιά της, και το ένα απ' αυτά ήταν ο μοναχογιός τους. Ήταν γερασμένη και εξαντλημένη. Ο Marx ήταν τόσο άρρωστος που δεν πήγε στην κηδεία - όταν τον είδε ο Engels, είπε: «Πέθανε και ο Μαυριτανός». Δεν ήταν έτσι ακριβώς: άντεξε δύο χρόνια ακόμα. Αρνήθηκε να εγκρίνει τους συζύγους που διάλεξαν οι δύο από τις κόρες του· είχε κουραστεί με τον αλληλοσπαραγμό του εργατικού κινήματος και, μια μέρα, έκανε μια δήλωση («Δεν είμαι Μαρξιστής»[160]) που από τότε δεν έπαψε να ταλανίζει τους πιστούς οπαδούς του· και τέλος, ένα μαρτιάτικο απόγευμα, εγκατέλειψε ήρεμα τον κόσμο.

Τι έκανε όλα αυτά τα χρόνια της στέρησης;

Πρώτα απ' όλα, είχε δημιουργήσει ένα διεθνές εργατικό κίνημα. Στα νεανικά του χρόνια, ο Marx είχε γράψει: «Ως τώρα οι φιλόσοφοι αρκούνταν να ερμηνεύουν τον κόσμο με διάφορους τρόπους· το θέμα, ωστόσο, είναι να τον αλλάξεις»[161]. Στη δική τους ερμηνεία της ιστορίας, ο Marx και ο Engels είχαν απονείμει αυτό τον τιμητικό τίτλο στο προλεταριάτο· τώρα ανέλαβαν να καθοδηγήσουν το προλεταριάτο, ώστε να μπορέσει να ασκήσει τη μεγαλύτερη δυνατή επιρροή στην ιστορία.

Η προσπάθειά τους δεν στέφτηκε με μεγάλη επιτυχία. Τον ίδιο καιρό που εκδόθηκε το *Μανιφέστο,* ιδρύθηκε και η Ένωση των Κομουνιστών, αλλά ποτέ δεν ήταν κάτι περισσότερο από μια οργάνωση στα χαρτιά. Το *Μανιφέστο,* που αποτέλεσε την ιδεολογική της πλατφόρμα, δεν κυκλοφόρησε στο ευρύτερο κοινό και, με την καταστολή της επανάστασης του 1848, τερμάτισε το βίο της και η Ένωση.

Τη διαδέχτηκε το 1864 μια πολύ πιο φιλόδοξη οργάνωση, η Διεθνής Ένωση Εργατών. Η Διεθνής αριθμούσε εφτά εκατομμύρια μέλη και ήταν αρκετά ενεργή ώστε να παίξει ρόλο σε ένα απεργιακό κύμα που σάρωσε την ηπειρωτική Ευρώπη και να αποκτήσει μια αρκετά τρομακτική φήμη. Κι αυτή όμως ήταν καταδικασμένη να είναι βραχύβια. Η Διεθνής δεν αποτελείτο από έναν σκληρό και πειθαρχημένο στρατό Κομουνιστών, αλλά από ένα ετερόκλητο πλήθος από Οουενιστές, Προυντονιστές, Φουριεριστές, μετριοπαθείς Σοσιαλιστές, φανατικούς εθνικιστές και συνδικαλιστές που αντιμετώπιζαν με καχυποψία οποιαδήποτε επαναστατική θεωρία. Με πολλή μαστοριά, ο Marx κατάφερε να τους κρατήσει ενωμένους για πέντε χρόνια και κατόπιν η Διεθνής διαλύθηκε. Ορισμένοι ακολούθησαν τον Μπακούνιν, έναν γιγαντόσωμο άνδρα με προϊστορία γνήσιου επαναστάτη στη Σιβηρία και την εξορία (λεγόταν ότι οι λόγοι που έβγαζε συνέγειραν το ακροατήριό του σε τέτοιο σημείο που οι ακροατές θα έκοβαν και το λαιμό τους αν τους το ζητούσε)· άλλοι έστρεψαν και πάλι την προσοχή τους στα εθνικά ζητήματα. Η τελευταία

συνάντηση της Διεθνούς έγινε στη New York το 1874. Ήταν μια θλιβερή αποτυχία.

Όμως, πιο σημαντικός και από τη δημιουργία της Πρώτης Διεθνούς ήταν ο ιδιαίτερος τόνος που έδωσε ο Marx στις υποθέσεις της εργατικής τάξης. Αυτός ο πλέον εριστικός και αδιάλλακτος των ανθρώπων αδυνατούσε, από την αρχή, να πιστέψει ότι θα μπορούσε να έχει δίκιο οποιοσδήποτε διαφωνούσε με τη δική του συλλογιστικής. Ως οικονομολόγος ήταν ακριβολόγος, ως φιλόσοφος και ιστορικός εύγλωττος, ως επαναστάτης υβριστικός. Κατέφευγε ακόμα και σε αντισημιτισμό[162]. Αποκαλούσε τους αντιπάλους του «αγροίκους», «αχρείους» ή ακόμα και «κοριούς». Στα πρώτα στάδια της καριέρας του, όταν ήταν ακόμη στις Βρυξέλλες, δέχτηκε την επίσκεψη ενός Γερμανού ράφτη ονόματι Βάιτλινγκ. Ο Βάιτλινγκ ήταν δοκιμασμένο τέκνο του εργατικού κινήματος· στα πόδια είχε ουλές από τα σιδηρά δεσμά των πρωσικών φυλακών και μια μακρά ιστορία ανιδιοτελών και γενναίων προσπαθειών για λογαριασμό των Γερμανών εργατών. Ήρθε να μιλήσει στον Marx για θέματα όπως δικαιοσύνη, αδελφοσύνη και αλληλεγγύη· αντ' αυτών βρέθηκε αντιμέτωπος με μια ανηλεή ανάκριση σχετικά με τις «επιστημονικές αρχές» του σοσιαλισμού. Ο άτυχος Βάιτλινγκ σάστισε και οι απαντήσεις του δεν κρίθηκαν ικανοποιητικές. Ο Marx, που καθόταν σαν αρχιανακριτής, σηκώθηκε επάνω και άρχισε να βηματίζει νευριασμένος στο δωμάτιο. «Η άγνοια δεν έχει μέχρι τώρα βοηθήσει κανένα»[163], ξεφώνισε. Η ακρόαση είχε πάρει τέλος.

Ένας άλλος που αντιμετώπισε τη μήνι του ήταν ο Βίλιτς, ένας πρώην Πρώσος λοχαγός που είχε πολεμήσει στη Γερμανική επανάσταση και αργότερα θα αναδεικνυόταν στο βαθμό του στρατηγού πολεμώντας με την πλευρά των Βορείων στον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο. Ήταν ωστόσο προσηλωμένος στην «αντιμαρξιστική» αντίληψη ότι η «καθαρή θέληση» θα μπορούσε να αποτελέσει την κινητήρια δύναμη της επανάστασης στη θέση των «πραγματικών συνθηκών»· γι' αυτή την άποψή του -που κάποια μέρα ο Λένιν θα αποδείκνυε ότι δεν ήταν και τόσο εξωπραγματική- εκδιώχτηκε κι αυτός από το κίνημα.

Ο κατάλογος θα μπορούσε να επεκταθεί εις το διηνεκές. Αλλά, για ένα κίνημα που μια μέρα θα εκφυλιζόταν σ' ένα εσωτερικό κυνήγι μαγισσών για «λικβινταριστές» και «αντεπαναστάτες», κανένα επεισόδιο δεν ήταν πιο προκλητικό και πιο προφητικό από τη διαμάχη μεταξύ Marx και Προυντόν. Ο Πιερ Προυντόν, γιος ενός Γάλλου βαρελοποιού, ήταν ένας ευφυέστατος αυτοδίδακτος Σοσιαλιστής που είχε συνταράξει τη γαλλική διανόηση με ένα βιβλίο με τίτλο *Τι είναι η ιδιοκτησία;* Η απάντηση του Προυντόν ήταν[164]: Η ιδιοκτησία είναι κλοπή - και ζητούσε να μπει τέλος στα τεράστια ιδιωτικά πλούτη αν και όχι σε κάθε μορφή ατομικής ιδιοκτησίας. Συναντήθηκε με τον Marx και συνομιλούσαν και αλληλογραφούσαν, και κάποτε ο Marx τού ζήτησε να ενώσει τις δυνάμεις του με τον ίδιο και τον Engels. Η απάντηση του Προυντόν ήταν τόσο συγκινητική και τόσο προφητική που αξίζει να παραθέσουμε ένα μεγάλο απόσπασμα:

> Ας αναζητήσουμε μαζί, αν το επιθυμείς, τους νόμους της κοινωνίας, τον τρόπο που καταλήγουμε σ' αυτούς τους νόμους, τη διαδικασία με την οποία θα καταφέρουμε να τους ανακαλύψουμε· αλλά, για όνομα του Θεού, αφού έχουμε συντρίψει όλους τους προϋπάρχοντες δογματισμούς, ας μην προσπαθήσουμε με τη σειρά μας να κατηχήσουμε εμείς τον κόσμο... Επικροτώ με όλη μου την καρδιά τη σκέψη σου για την προσέλκυση απόψεων κάθε απόχρωσης· ας κάνουμε μια καλή και συνεπή πολεμική, ας δώσουμε στον κόσμο το παράδειγμα της φωτισμένης και διορατικής διαλλακτικότητας, αλλά ας μη γίνουμε οι ίδιοι -επειδή είμαστε επικεφαλής ενός κινήματος- οι ηγέτες μιας νέας αδιαλλαξίας, ας μην προβληθούμε ως οι απόστολοι μιας νέας θρησκείας, ακόμα κι αν πρόκειται για τη θρησκεία της λογικής, για τη θρησκεία του ορθού λόγου. Ας μαζευτούμε και ας ενθαρρύνουμε κάθε διαφωνία, ας καταδικάσουμε κάθε αποκλεισμό και κάθε μυστικισμό, ας μη θεωρήσουμε ποτέ ότι ένα ζήτημα έχει εξαντληθεί, και όταν θα έχουμε πει και το τελευταίο μας επιχείρημα, ας ξαναρχίσουμε από την αρχή αν πρέπει - με ευφράδεια και ειρωνεία. Με αυτούς τους όρους, θα προσχωρήσω με χαρά στην ένωσή σας. Ειδάλλως, όχι!

Πώς απάντησε ο Marx; Ο Προυντόν είχε γράψει ένα βιβλίο με τίτλο *Η φιλοσοφία της αθλιότητας (The Philosophy of Poverty).* Ο Marx ανταπάντησε με μια συντριπτική κριτική που τιτλοφόρησε *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας (The Poverty of Philosophy).*

Το μοτίβο της αδιαλλαξίας δεν θα εξέλιπε ποτέ. Την Πρώτη Διεθνή διαδέχτηκε η ήπια και καλοπροαίρετη Δευτέρα Διεθνής - η οποία περιλάμβανε Σοσιαλιστές όπως τον Μπέρναρντ Σω, τον Ράμσεϊ ΜακΝτόναλντ και τον Πιλσούντσκι (αλλά και τον Λένιν και τον Mussolini!) και μετά η περιβόητη Τρίτη Διεθνής, που οργανώθηκε υπό την αιγίδα της Μόσχας. Ωστόσο, ο αντίκτυπος αυτών των μεγάλων κινημάτων ήταν ίσως μικρότερος από την εμμονή αυτής της στενοκεφαλιάς, αυτή την εξοργιστική απόλυτη άρνηση να γίνει ανεκτή η διαφωνία, την οποία κληρονόμησε ο κομουνισμός από τον κυριότερο ιδρυτή του.

Αν ο Marx, κατά την πολυετή εξορία του, δεν είχε δημιουργήσει κάτι περισσότερο από ένα επαναστατικό εργατικό κίνημα, σήμερα δεν θα ήταν η σημαντική παγκόσμια μορφή με τις διαστάσεις που έχει. Ο Marx ήταν απλώς ένας από μια ντουζίνα επαναστάτες και μάλιστα όχι από τους πιο επιτυχημένους· ήταν ένας από άλλη μια ντουζίνα προφήτες του σοσιαλισμού και μάλιστα δεν έγραψε σχεδόν τίποτε για το πώς θα ήταν αυτή η νέα κοινωνία. Η κύρια συμβολή του βρίσκεται τελικά αλλού: στη διαλεκτική υλιστική θεωρία του της ιστορίας και, ακόμα περισσότερο, στην πεσιμιστική ανάλυσή του των προοπτικών της καπιταλιστικής οικονομίας.

«Η ιστορία του καπιταλισμού»[165], διαβάζουμε στο Πρόγραμμα της Κομουνιστικής Διεθνούς που υιοθετήθηκε το 1929 -ένα είδος μεταγενέστερης αναδιατύπωσης του *Κομουνιστικού Μανιφέστου*- «έχει επιβεβαιώσει πλήρως τη μαρξιστική θεωρία των νόμων της ανάπτυξης της καπιταλιστικής κοινωνίας και των αντιφάσεών της, που οδηγούν στην καταστροφή ολόκληρου του καπιταλιστικού συστήματος». Ποιοι ήταν αυτοί οι νόμοι; Ποια ήταν η πρόγνωση του Marx για το σύστημα που γνώριζε;

Η απάντηση βρίσκεται στο τεράστιο έργο *Το Κεφάλαιο (Das Kapital).* Με τη βασανιστική διεξοδικότητα του Marx, είναι εντυπωσιακό ότι κατάφερε να τελειώσει αυτό το έργο - αν και, κατά μία έννοια, δεν το ολοκλήρωσε ποτέ. Η διαδικασία της συγγραφής του κράτησε 18 χρόνια: το 1851 θα τέλειωνε «σε πέντε εβδομάδες»· το 1859 «σε έξι εβδομάδες»· το 1865 ήταν «τελειωμένο» - ένα τεράστιο πάκο δυσανάγνωστων χειρογράφων που χρειάστηκαν δύο χρόνια για να ετοιμαστεί η έκδοση του Πρώτου Τόμου. Όταν πέθανε ο Marx το 1883, έμενε να εκδοθούν τρεις τόμοι ακόμα: ο Engels εξέδωσε το Δεύτερο Τόμο το 1885 και τον Τρίτο το 1894. Ο τελευταίος τόμος χρειάστηκε να περιμένει μέχρι το 1910.[*]

Συνολικά περιέχει 2.500 σελίδες για τον ατρόμητο μελετητή που είναι διατεθειμένος να κάνει την προσπάθεια. Και τι σελίδες! Ορισμένες καταπιάνονται με τις πιο μικρές τεχνικές λεπτομέρειες και τις αναλύουν διεξοδικά μέχρι εξάντλησης· άλλες πάλι διέπονται από πάθος και οργή. Εδώ έχουμε να κάνουμε μ' έναν οικονομολόγο που έχει διαβάσει *όλους*

---

[*] *Πρόκειται για τις Θεωρίες της υπεραξίας (Theories of Surplus Value) με περιεχόμενο την ιστορία και ταυτόχρονα την κριτική της οικονομικής ανάλυσης μέχρι τις ημέρες του Marx, που γράφτηκε μεταξύ 1862-1863. Η έκδοση του 1910 έγινε από τον Karl Κάουτσκυ ενώ η μεταγενέστερη πλήρης έκδοση από το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού (Theories of Surplus Value, Progress Publishers, Μόσχα 1963) είναι κι αυτή τρεις τόμοι.*

τους άλλους οικονομολόγους, έναν σχολαστικό Γερμανό με πάθος για τη λεπτομέρεια, και έναν παθιασμένο επικριτή του συστήματος, που δεν διστάζει να γράψει ότι το κεφάλαιο έχει «τη δίψα του βρικόλακα για το ζωντανό αίμα των εργατών»[166] και που μας λέει ότι το κεφάλαιο ήρθε στον κόσμο «στάζοντας αίμα και βρόμα από την κορυφή μέχρι τα νύχια και από κάθε πόρο»[167].

Δεν θα πρέπει ωστόσο να βγάλουμε το αβασάνιστο συμπέρασμα ότι έχουμε να κάνουμε με ένα οργίλο κείμενο που καταφέρεται εναντίον των αμαρτημάτων των μοχθηρών βαρόνων του χρήματος. Είναι διάσπαρτο με παρατηρήσεις που μαρτυρούν την πλήρη εμπλοκή του άνδρα με τον θεωρητικό του αντίπαλο αλλά, όσο περίεργο κι αν φαίνεται, η μεγαλύτερη αρετή του βιβλίου είναι η απόλυτη αποστασιοποίηση του από κάθε ηθικολογία. Το βιβλίο περιγράφει με μένος αλλά αναλύει με ψυχρή λογική. Αυτό που έβαλε σαν στόχο του ο Marx ήταν να ανακαλύψει τις εσώτερες τάσεις του καπιταλιστικού συστήματος, τους εγγενείς νόμους κίνησής του, και με αυτό τον τρόπο απέφυγε την εύκολη αλλά λιγότερο πειστική μέθοδο της απλής ανάπτυξης των πρόδηλων μειονεκτημάτων του. Αντ' αυτής εγείρει τον πιο αγνό και ανόθευτο καπιταλισμό που μπορεί να φανταστεί κανείς και, μέσα στα πλαίσια αυτού του αμιγούς θεωρητικού συστήματος με έναν φανταστικό καπιταλισμό από τον οποίο έχουν αφαιρεθεί όλες οι προφανείς ατέλειες της καθημερινής ζωής, ο Marx αναζητά το θήραμά του. Αν μπορέσει να αποδείξει ότι ακόμα και ο καλύτερος καπιταλισμός που μπορεί να φανταστεί κανείς οδεύει προς την καταστροφή, πολύ πιο εύκολα θα αποδείξει ότι ο πραγματικός καπιταλισμός θα ακολουθήσει την ίδια πορεία, μόνο πιο γρήγορα.*

Έτσι δημιουργεί το θεωρητικό του πλαίσιο. Εισερχόμαστε στον κόσμο ενός τέλειου καπιταλισμού: χωρίς μονοπώλια, χωρίς συνδικάτα, χωρίς ειδικά πλεονεκτήματα για κανένα. Είναι ένας κόσμος στον οποίο κάθε προϊόν πουλιέται ακριβώς στην κατάλληλη τιμή του. Και αυτή η σωστή τιμή είναι η *αξία* του - μια λέξη που εύκολα ξεγελά. Όπως λέει ο Marx (ακολουθώντας ουσιαστικά τον Ricardo), η αξία ενός προϊόντος είναι η ποσότητα εργασίας που περιέχει: αν απαιτείται διπλάσια εργασία για να φτιάξουμε καπέλα από το να φτιάξουμε παπούτσια, τότε η τιμή των καπέλων πρέπει να είναι διπλάσια από την τιμή των παπουτσιών. Η εργασία, βέβαια, δεν χρειάζεται να είναι άμεση χειρωνακτική εργασία· μπορεί να είναι γενική εργασία που επιμερίζεται σε πολλά προϊόντα, ή μπορεί να είναι εργασία που κάποτε αναλώθηκε στην κατασκευή μιας μηχανής και που, μέσω της μηχανής, περνά στα προϊόντα που αυτή κατασκευάζει. Όλα πάντα ανάγονται τελικά σε εργασία με τη μια ή την άλλη μορφή και όλα τα προϊόντα σ' αυτό το τέλειο σύστημα θα τιμολογούνται ανάλογα με την ποσότητα άμεσης ή έμμεσης εργασίας που περιέχουν,

Σ' αυτό τον κόσμο διαδραματίζουν το ρόλο τους οι δύο μεγάλοι πρωταγωνιστές του καπιταλιστικού δράματος: ο εργάτης και ο καπιταλιστής - ο γαιοκτήμονας έχει ήδη υποβαθμιστεί σε ένα πολύ μικρό ρόλο στην κοινωνία. Δεν πρόκειται για ακριβώς τους ίδιους πρωταγωνιστές που συναντήσαμε προηγουμένως σε παρόμοια οικονομικά σενάρια. Ο εργάτης δεν είναι πια σκλάβος των αναπαραγωγικών του ορμών. Είναι ένας ελεύθερα διαπραγματευόμενος παράγοντας που εισέρχεται στην αγορά για να διαθέσει το μοναδικό προϊόν που του ανήκει -την εργασιακή του δύναμη- και, αν αυξήσει το μισθό του, δεν θα είναι τόσο ανόητος ώστε να κατασπαταλήσει την αύξηση σε έναν αυτοϋπονομευτικό πολλαπλασιασμό των αριθμών του.

Στην αρένα αυτή τον αντιμετωπίζει ο καπιταλιστής. Η βουλιμία του για τα πλούτη περιγράφεται με καυστικότητα στα κεφάλαια που αφήνουν για λίγο το θεωρητικό κόσμο προκειμένου να εξετάσουν την Αγγλία του 1860. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η βουλιμία του δεν αποδίδεται σε απλά αρπακτικά κίνητρα· είναι ένας ιδιοκτήτης-επιχειρηματίας που συμμετέχει σε μια αδιάκοπη κούρσα με ανταγωνιστές του άλλους ιδιοκτήτες-

επιχειρηματίες· *πρέπει* να αγωνιστεί για τη συσσώρευση, αφού στο ανταγωνιστικό περιβάλλον όπου δρα, ή είσαι παράγοντας συσσώρευσης ή είσαι αντικείμενο συσσώρευσης.

Το σκηνικό έχει στηθεί και οι πρωταγωνιστές παίρνουν τις θέσεις τους. Εδώ, όμως, παρουσιάζεται η πρώτη δυσκολία. Πώς είναι δυνατό να προκύψουν κέρδη σε μια τέτοια κατάσταση, αναρωτιέται ο Marx. Αν όλα πωλούνται ακριβώς στην αξία τους, τότε ποιος παίρνει μια μη δεδουλευμένη διαφορά; Κανένας δεν τολμά να αυξήσει την τιμή του πάνω από την ανταγωνιστική τιμή και, αν κάποιος πωλητής κατάφερνε να ξεγελάσει έναν αγοραστή, αυτός ο αγοραστής θα είχε λιγότερα να ξοδέψει αλλού στην οικονομία - έτσι το κέρδος του ενός θα γινόταν η ζημία κάποιου άλλου. Πώς μπορεί να υπάρχει κέρδος στο όλο σύστημα αν όλα ανταλλάσσονται στην πραγματική τους αξία;

Μοιάζει με παραδοξολογία. Μπορούμε να εξηγήσουμε εύκολα τα κέρδη αν υποθέσουμε ότι υπάρχουν μονοπώλια που δεν είναι αναγκασμένα να υπακούουν στις ισοπεδωτικές επιρροές του ανταγωνισμού ή αν παραδεχτούμε ότι οι καπιταλιστές πληρώνουν τους εργάτες λιγότερο από ό,τι αξίζουν. Αλλά ο Marx δεν τα δέχεται αυτά - ο καπιταλισμός που θα σκάψει μόνος του τον τάφο του είναι ο ιδεώδης καπιταλισμός.

Την απάντηση στο παράδοξο τη βρίσκει σ' ένα εμπόρευμα που διαφέρει απ' όλα τα άλλα. Το εμπόρευμα αυτό είναι η εργασιακή δύναμη. Ο εργάτης, όπως και ο καπιταλιστής, πουλά το προϊόν του ακριβώς στην αξία του. Και η αξία του, όπως η αξία κάθε άλλου πράγματος που πουλιέται, είναι η ποσότητα εργασίας που περιέχει - σ' αυτή την περίπτωση, η ποσότητα εργασίας που απαιτείται για να «δημιουργηθεί» η εργασιακή δύναμη. Μ' άλλα λόγια, η ενέργεια ενός εργάτη που μπορεί να πουληθεί αξίζει όσο η ποσότητα κοινωνικά αναγκαίας εργασίας που απαιτείται για να μπορέσει να αναπαραχθεί αυτός ο εργάτης. Ο Smith και ο Ricardo θα συμφωνούσαν απολύτως· η αξία ενός εργάτη είναι τα χρήματα που χρειάζεται για να μπορεί να υπάρξει. Είναι ο μισθός συντήρησής του.

Έως εδώ, έχει καλώς. Ερχόμαστε όμως τώρα στη λύση του προβλήματος του κέρδους. Ο εργάτης που αναλαμβάνει την εκτέλεση έργου μπορεί να ζητήσει μόνο το μισθό που του αξίζει. Το ύψος του μισθού εξαρτάται, όπως είδαμε, από την ποσότητα του χρόνου εργασίας που απαιτείται για τη συντήρηση του εργάτη. Αν απαιτούνται έξι ώρες κοινωνικής εργασίας την ημέρα για να συντηρηθεί ο εργάτης, τότε (αν, ας πούμε, η εργασία τιμάται ένα δολάριο την ώρα) «αξίζει» έξι δολάρια την ημέρα και όχι παραπάνω.

Όμως ο εργάτης που προσφέρει την εργασία του δεν αναλαμβάνει να εργαστεί μόνο έξι ώρες την ημέρα. Αυτό ίσα-ίσα θα έφτανε για τη συντήρησή του. Αντιθέτως, αναλαμβάνει να εργαστεί ένα ολόκληρο οκτάωρο ή, στις ημέρες του Marx, εργάσιμη ημέρα δέκα ή ένδεκα ωρών. Άρα θα παραγάγει ποσότητα αξίας δέκα ή ένδεκα ωρών και θα πληρωθεί μόνο για έξι. Ο μισθός του θα καλύψει τη συντήρησή του, που είναι η πραγματική του «αξία», αλλά, σε αντάλλαγμα, θα διαθέσει στον καπιταλιστή την αξία που παράγει σε μια πλήρη εργάσιμη ημέρα. Κι έτσι προκύπτει το κέρδος. Ο Marx ονόμασε «υπεραξία» αυτή την ποσότητα απλήρωτης εργασίας. Ο όρος δεν υποδηλώνει ηθικό στίγμα. Ο εργάτης δικαιούται μόνο την αξία της εργασιακής του δύναμης και την εισπράττει ολόκληρη. Αλλά ο καπιταλιστής εισπράττει την πλήρη αξία της εργάσιμης ημέρας του εργάτη, που είναι περισσότερες ώρες από τις ώρες για τις οποίες αμείβεται. Έτσι, όταν ο καπιταλιστής πουλά τα προϊόντα του, μπορεί να τα πουλά στην πραγματική τους αξία και όμως να πραγματοποιεί κέρδος, επειδή τα προϊόντα του ενσωματώνουν περισσότερο χρόνο εργασίας από το χρόνο εργασίας για τον οποίο χρειάστηκε να πληρώσει.

Πώς όμως προκύπτει αυτή η κατάσταση πραγμάτων; Η απάντηση βρίσκεται στο ότι οι καπιταλιστές μονοπωλούν ένα πράγμα: την πρόσβαση στα ίδια τα μέσα παραγωγής. Με το νομικό καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας, οι καπιταλιστές είναι οι «ιδιοκτήτες» των θέσεων εργασίας στο βαθμό που είναι οι ιδιοκτήτες των μηχανών και του εξοπλισμού, χωρίς τα οποία οι άνδρες και οι γυναίκες δεν μπορούν να εργαστούν. Αν κάποιος δεν είναι διατεθειμένος να δουλέψει τις ώρες που θέλει ο καπιταλιστής, δεν βρίσκει δουλειά. Όπως και κάθε άλλος στο σύστημα, ο εργάτης δεν έχει το δικαίωμα ή την ισχύ να ζητήσει περισσότερα απ' όσο αξίζει ως εμπόρευμα. Το σύστημα είναι απόλυτα «δίκαιο» και όμως όλοι οι εργάτες είναι θύματα εκμετάλλευσης, επειδή αναγκάζονται να εργάζονται περισσότερες ώρες απ' όσες είναι απαραίτητες για την αυτοσυντήρησή τους.

Φαίνεται περίεργο αυτό; Ας θυμηθούμε ότι ο Marx γράφει σε μια εποχή που η εργάσιμη ημέρα είχε μεγάλη διάρκεια, συχνά πέραν των αντοχών των εργαζομένων, και που τα μεροκάματα, κατά κανόνα, ήταν ελάχιστα παραπάνω από όσο χρειαζόταν για να επιβιώσουν. Είναι δύσκολο να κατανοήσει κάποιος την ιδέα της υπεραξίας όταν ζει σε μια χώρα όπου οι χώροι στυγνής εκμετάλλευσης του ανθρώπινου μόχθου έχουν εν πολλοίς καταργηθεί· όμως, στις μέρες του Marx δεν επρόκειτο για μια απλή θεωρητική κατασκευή. Ίσως αρκεί ένα μόνο παράδειγμα: σ' ένα εργοστάσιο του Μάντσεστερ το 1862 η μέση εργάσιμη εβδομάδα για μια περίοδο ενάμιση μήνα ήταν 84 ώρες! Για τους προηγούμενους δεκαοκτώ μήνες ήταν 78,5 ώρες.

Όλα αυτά, όμως, δεν είναι ακόμα παρά το σκηνικό του δράματος. Έχουμε τους πρωταγωνιστές, έχουμε τα κίνητρά τους, έχουμε το κλειδί της υπόθεσης για την ανακάλυψη της «υπεραξίας». Και τώρα το έργο ξεκινά.

Όλοι οι καπιταλιστές έχουν κέρδη. Αλλά και όλοι βρίσκονται σε μεταξύ τους ανταγωνισμό. Γι' αυτό προσπαθούν να συσσωρεύσουν, να επεκτείνουν την κλίμακα της παραγωγής τους σε βάρος των ανταγωνιστών τους. Αλλά η επέκταση δεν είναι τόσο εύκολη. Απαιτεί περισσότερους εργάτες και, για να τους αποκτήσουν, οι καπιταλιστές πρέπει να πλειοδοτήσουν για τις υπηρεσίες του εργατικού δυναμικού. Οι μισθοί τείνουν να αυξηθούν και, αντιστρόφως, η υπεραξία τείνει να μειωθεί. Απ' ό,τι φαίνεται, οι καπιταλιστές του Marx σύντομα θα αντιμετωπίσουν το δίλημμα που αντιμετώπισαν οι καπιταλιστές του Adam Smith και του Ricardo - τα κέρδη τους θα διαβρωθούν από τους ανερχόμενους μισθούς.

Για τον Smith και τον Ricardo η λύση στο δίλημμα βρισκόταν στην τάση του εργατικού δυναμικού να αυξάνεται με κάθε αύξηση των αμοιβών. Αλλά ο Marx, όπως και ο Mill, αποκλείει αυτό το ενδεχόμενο. Ο Marx δεν αναπτύσσει επιχειρήματα· αρκείται να στιγματίσει το μαλθουσιανό δόγμα ως ένα «λίβελο κατά του ανθρώπινου είδους» - στο κάτω-κάτω, το προλεταριάτο, που θα αποτελέσει την άρχουσα τάξη του μέλλοντος, δεν μπορεί να είναι τόσο κοντόθωρο ώστε να κατασπαταλά τις κατακτήσεις του απλώς λόγω αχαλίνωτων γενετήσιων ορμών. Αλλά προβλέπει σωτηρία και για τους καπιταλιστές του. Όπως λέει, θα αντιμετωπίσουν την απειλή των ανερχόμενων μισθών με την εγκατάσταση μηχανημάτων που εξοικονομούν χρόνο εργασίας. Αυτό θα ρίξει μέρος του εργατικού δυναμικού στο δρόμο και εκεί, ως Εφεδρικός Βιομηχανικός Στρατός, θα επιτελεί την ίδια λειτουργία με την πληθυσμιακή αύξηση του Smith και του Ricardo, καθώς θα ανταγωνίζεται για θέσεις εργασίας συμπιέζοντας τους μισθούς στο επίπεδο της προηγούμενης «αξίας» τους, το επίπεδο του μισθού συντήρησης.

Σ' αυτό το σημείο έχουμε την κρίσιμη τροπή. Δημιουργείται η εντύπωση ότι ο καπιταλιστής ξεπέρασε τον κίνδυνο, αφού απέτρεψε την αύξηση των μισθών με τα μηχανήματα που δημιουργούν ανεργία. Αλλά ας μη βιαζόμαστε. Η ίδια ακριβώς διαδικασία με την οποία

ελπίζει να απαλλαγεί από το ένα σκέλος του διλήμματος, τον «καρφώνει» πάνω στο άλλο σκέλος.

Αυτό γιατί, καθώς αντικαθιστά τους ανθρώπους με μηχανές, ταυτόχρονα αντικαθιστά τα κερδοφόρα μέσα παραγωγής με μη κερδοφόρα. Ας μην ξεχνάμε ότι στο μαρξιστικό μοντέλο του ιδανικού καπιταλιστικού κόσμου, κανένας δεν εξασφαλίζει κέρδος επειδή διαπραγματεύεται σκληρά. Όποια κι αν είναι η αξία της μηχανής για τον καπιταλιστή, το βέβαιο είναι ότι έχει πληρώσει το σύνολο της αξίας της. Αν μια μηχανή πρόκειται να δημιουργήσει συνολική αξία δέκα χιλιάδων δολαρίων στη διάρκεια της ζωής της, ο καπιταλιστής μας υποτίθεται ότι πλήρωσε τόσα ακριβώς για να την αγοράσει. Κέρδη μπορεί να εξασφαλίσει μόνο από τη ζωντανή εργασία που απασχολεί, μόνο από τις απλήρωτες ώρες υπερεργασίας. Άρα, όταν μειώνει τον αριθμό ή το ποσοστό των εργατών του, θυσιάζει την κότα που γεννάει τα χρυσά αβγά.

Όμως ο δύστυχος το κάνει αυτό γιατί είναι αναγκασμένος. Οι ενέργειές του δεν έχουν κάτι το σατανικό. Απλώς υπακούει στην παρόρμηση για συσσώρευση και προσπαθεί να μην τον υπερφαλαγγίσουν οι ανταγωνιστές του. Όπως αυξάνουν οι μισθοί, αναγκάζεται να εγκαταστήσει μηχανήματα που θα αντικαταστήσουν εργασία, θα μειώσουν το κόστος παραγωγής του και θα διατηρήσουν τα κέρδη του - αν δεν το κάνει αυτός, θα το κάνει ο διπλανός του. Αλλά καθώς πρέπει να αντικαταστήσει τους εργάτες με μηχανήματα, πρέπει επίσης να περιορίσει τη βάση από την οποία αντλεί τα κέρδη του. Είναι ένα είδος ελληνικής τραγωδίας, όπου οι άνθρωποι βαδίζουν εκόντες άκοντες προς τη μοίρα τους και όπου όλοι, ασυναίσθητα, συμπράττουν να επιφέρουν την ίδια τους την καταστροφή.

Ο κύβος έχει ριφθεί. Καθώς συρρικνώνονται τα κέρδη του, ο καπιταλιστής θα εντείνει τις προσπάθειές του να εγκαταστήσει στο εργοστάσιό του μηχανές που εξοικονομούν εργατικά χέρια και μειώνουν το κόστος. Μόνο αν βρεθεί ένα βήμα μπροστά από τους άλλους μπορεί να ελπίζει ότι θα εξασφαλίσει κέρδη. Επειδή όμως όλοι κάνουν ακριβώς το ίδιο πράγμα, ο λόγος της ζωντανής εργασίας (και άρα της υπεραξίας) προς τη συνολική παραγωγή μειώνεται συνεχώς. Το ποσοστό κέρδους πέφτει όλο και πιο πολύ. Η καταστροφή βρίσκεται ένα βήμα μπροστά. Τα κέρδη περιορίζονται σε σημείο που η παραγωγή δεν είναι πλέον καθόλου κερδοφόρα. Η κατανάλωση μειώνεται καθώς οι μηχανές αντικαθιστούν τους ανθρώπους και ο αριθμός των απασχολουμένων δεν επαρκεί για να απορροφήσει την παραγωγή. Ακολουθούν οι χρεοκοπίες. Οι επιχειρήσεις σπεύδουν να ξεφορτωθούν τα προϊόντα τους στην αγορά πουλώντας τα όσο όσο, με αποτέλεσμα να αφανίζονται οι μικρότερες επιχειρήσεις. Ζούμε μια κρίση του καπιταλισμού.

Μια κρίση όμως δεν σημαίνει το τέλος του παιχνιδιού. Το αντίθετο, μάλιστα. Καθώς οι εργάτες χάνουν τις δουλειές τους, αναγκάζονται να δεχτούν μισθούς κάτω από την αξία τους. Καθώς οι μηχανές βγαίνουν για ξεπούλημα, οι ισχυρότεροι καπιταλιστές μπορούν να τις αποκτήσουν σε τιμές κάτω από την πραγματική αξία τους. Μετά από κάποιο χρονικό διάστημα, επανεμφανίζεται η υπεραξία. Η προέλαση ξαναρχίζει. Έτσι, κάθε κρίση εξυπηρετεί στην ανανέωση της ικανότητας του συστήματος να επεκτείνεται. Η κρίση -ή η ύφεση κατά τη σύγχρονη ορολογία- είναι συνεπώς ο τρόπος με τον οποίο λειτουργεί το σύστημα και όχι ο τρόπος με τον οποίο αποτυγχάνει.

Αλλά, βεβαίως, αυτή η λειτουργία είναι πολύ περίεργη. Κάθε ανανέωση έχει την ίδια κατάληξη: ανταγωνισμός για εργατικά χέρια· υψηλότεροι μισθοί· μηχανές για εξοικονόμηση εργασίας· μικρότερη βάση για δημιουργία υπεραξίας· ακόμα εντονότερος ανταγωνισμός· άλλη μια κρίση - *χειρότερη από την προηγούμενη*. Γιατί, σε κάθε κρίση, οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις απορροφούν τις μικρότερες και, όταν τελικά καταρρέουν οι

βιομηχανικοί κολοσσοί, τα συντρίμμια είναι πολύ περισσότερα από τα συντρίμμια που δημιουργεί η κατάρρευση των μικρότερων επιχειρήσεων.

Εν τέλει, το δράμα παίρνει τέλος. Ο τρόπος που το περιγράφει ο Marx θυμίζει περιγραφές απ' την *Κόλαση* του Δάντη:

> Μαζί με την αδιάκοπη μείωση του αριθμού των μεγιστάνων του κεφαλαίου, που σφετερίζονται και μονοπωλούν όλα τα πλεονεκτήματα αυτής της διαδικασίας μετασχηματισμού, μεγαλώνει και το πλήθος εκείνων που βιώνουν τη φτώχεια, την καταπίεση, τη δουλεία, την εξαχρείωση, την εκμετάλλευση· μαζί μεγαλώνει και ο ξεσηκωμός της εργατικής τάξης, μιας τάξης που είναι όλο και πολυπληθέστερη αλλά και πειθαρχημένη, ενωμένη και οργανωμένη από τον ίδιο το μηχανισμό της διαδικασίας της καπιταλιστικής παραγωγής... Η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φθάνουν τελικά σ' ένα σημείο όπου είναι ασύμβατα με το καπιταλιστικό τους περίβλημα. Το περίβλημα διαρρηγνύεται. Σημαίνει το τέλος της καπιταλιστικής ατομικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται.[168]

Κι έτσι τελειώνει το δράμα στη σειρά γεγονότων που οραματίστηκε ο Marx στη διαλεκτική του. Το σύστημα -το καθαρό σύστημα- καταρρέει καθώς με δικές του ενέργειες εξαντλεί την ίδια την πηγή ενέργειάς του, την υπεραξία. Μολονότι επενεργούν δυνάμεις που βοηθούν να παρατείνουν το τέλος του, ο τελικός επιθανάτιος ρόγχος είναι αναπόδραστος.

Πόσο έντονη είναι η διαφορά όλων αυτών από τις προγενέστερες απόψεις! Για τον Adam Smith, η καπιταλιστική κυλιόμενη κλίμακα ανερχόταν σταθερά, τουλάχιστο όσο ψηλά μπορούσε να δει το μάτι. Για τον Ricardo, αυτή η ανοδική κίνηση αναστελλόταν από την πίεση των στομάτων που έπρεπε να τραφούν από την καλλιεργήσιμη γη, πράγμα που αποτελμάτωνε την πρόοδο και έκανε πλούσιους τους τυχερούς γαιοκτήμονες. Για τον Mill, οι προοπτικές γίνονταν πιο αισιόδοξες από την ανακάλυψη του ότι η κοινωνία μπορούσε να κατανείμει το προϊόν της όπως έκρινε σωστό, και όχι όπως όριζαν οι «οικονομικοί νόμοι». Αλλά για τον Marx, ακόμα κι αυτή η σωτήρια δυνατότητα ήταν αβάσιμη, αφού η υλιστική ερμηνεία της ιστορίας του έλεγε ότι το κράτος δεν ήταν παρά το πολιτικό όργανο εξουσίας των οικονομικών αρχόντων. Η σκέψη ότι θα μπορούσε να δράσει ως επιδιαιτητής, ως μια τρίτη δύναμη που θα εξισορροπούσε τις διεκδικήσεις των συγκρουόμενων μερών της κοινωνίας, δεν ήταν παρά ευσεβής πόθος. Όχι, δεν υπήρχε καμία διαφυγή από την εσωτερική λογική, τη διαλεκτική εξέλιξη, ενός συστήματος που όχι μόνο θα αυτοκαταστρεφόταν αλλά ταυτόχρονα θα γεννούσε και το διάδοχο σύστημα.

Όσο για το πώς θα ήταν αυτό το διάδοχο σύστημα, ο Marx δεν είπε πολλά. Θα ήταν, βέβαια, «αταξικό» - με το οποίο ο Marx εννοούσε ότι, από τη στιγμή που η κοινωνία ήταν ο ιδιοκτήτης όλων των μέσων παραγωγής των αγαθών, θα εξέλιπε ο λόγος για την οικονομική διαίρεση της κοινωνίας με βάση την ατομική ιδιοκτησία. Το πώς ακριβώς η κοινωνία θα ήταν ο «ιδιοκτήτης» των εργοστασίων, τι σήμαινε ακριβώς η «κοινωνία», κατά πόσο θα υπήρχε έντονη διαμάχη μεταξύ διαχειριστών και υφισταμένων, μεταξύ πολιτικών προϊσταμένων και απλών μελών της κοινωνίας - ο Marx δεν έθιξε κανένα απ' αυτά τα ερωτήματα. Κατά τη μεταβατική περίοδο του «σοσιαλισμού» θα υπήρχε η «δικτατορία του προλεταριάτου»· μετά απ' αυτή ο «γνήσιος» κομουνισμός.

Πρέπει να θυμόμαστε ότι ο Marx δεν ήταν ο αρχιτέκτονας του υπαρκτού σοσιαλισμού. Το φοβερό αυτό έργο το ανέλαβε ο Λένιν. Το *Κεφάλαιο* είναι το Βιβλίο της Κρίσης του καπιταλισμού, και σ' ολόκληρο το έργο του Marx δεν υπάρχει σχεδόν τίποτα που να ατενίζει πέρα από την Ημέρα της Κρίσεως για να δει πώς διαγράφεται το μέλλον.

Τι μπορεί να πει κανείς για την Αποκαλυπτική επιχειρηματολογία του;

Υπάρχει ένας εύκολος τρόπος να την απορρίψει κανείς στο σύνολό της. Θυμάστε ότι το σύστημα στηρίζεται πάνω στην αξία -την εργασιακή αξία- και ότι αυτό που οδηγεί στην καταστροφή του είναι αυτό το ειδικό φαινόμενο που ονομάζεται υπεραξία. Όμως ο πραγματικός κόσμος δεν αποτελείται από «αξίες» αλλά από πραγματικές χειροπιαστές τιμές. Ο Marx οφείλει να αποδείξει ότι ο κόσμος των δολαρίων και των σεντς αντικατοπτρίζει, έστω και κατά προσέγγιση, το θεωρητικό κόσμο που κατασκεύασε. Αλλά, στην προσπάθειά του να μεταπηδήσει από τον κόσμο των αξιών στον κόσμο των τιμών, εμπλέκεται στον πιο απαίσιο μαθηματικό κυκεώνα. Για την ακρίβεια, διαπράττει ένα λάθος.

Δεν πρόκειται για λάθος που δεν διορθώνεται, και μάλιστα αν εμπλακεί κανείς σ' ένα ακόμα χειρότερο μαθηματικό κουβάρι μπορεί να κάνει τις εξισώσεις του Marx να βγουν σωστές. Αλλά οι επικριτές που υπέδειξαν το λάθος δεν ενδιαφέρονταν να διορθώσουν το μαθηματικό μοντέλο, και η ετυμηγορία τους ότι ο Marx είχε κάνει «λάθος» θεωρήθηκε τελεσίδικη. Όταν τελικά διορθώθηκαν οι εξισώσεις, κανένας δεν έδωσε μεγάλη σημασία, διότι παρ' όλη τη μαθηματική του ορθότητα, το μοντέλο του Marx παρουσιάζει πλήθος άλλων προβλημάτων. Μπορούμε πραγματικά να χρησιμοποιήσουμε την έννοια της υπεραξίας σ' έναν κόσμο μονοπωλίων ή στα πλαίσια της επιστημονικής τεχνολογίας; Μπόρεσε πράγματι ο Marx να παραμερίσει τις δυσκολίες που ενέχει η χρησιμοποίηση της «εργασίας» ως μέτρου της αξίας;

Ερωτήματα όπως αυτά εξακολουθούν να απασχολούν τον κόσμο των μαρξιστών θεωρητικών και έχουν βάλει σε πειρασμό τους περισσότερους μη μαρξιστές οικονομολόγους να αγνοήσουν το όλο μοντέλο ως αδέξιο και άκαμπτο. Κάτι τέτοιο, όμως, παραβλέπει δύο πολύ σημαντικές ιδιότητες της μαρξιστικής ανάλυσης.

Πρώτα απ' όλα, ήταν κάτι περισσότερο από ένα ακόμη «μοντέλο» οικονομικής ανάλυσης. Ο Marx κυριολεκτικά εφηύρε μια νέα αποστολή για την κοινωνική έρευνα - την κριτική της ίδιας της οικονομικής επιστήμης. Ένα μεγάλο μέρος του *Κεφαλαίου* αφιερώνεται στο να αποδείξει ότι οι προγενέστεροι οικονομολόγοι απέτυχαν να καταλάβουν την πραγματική πρόκληση της μελέτης που είχαν αναλάβει. Ας πάρουμε, για παράδειγμα, το πρόβλημα της αξίας που είχε ταλανίσει τον Smith και τον Ricardo. Και οι δύο τους επιδίωξαν, με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία, να δείξουν πώς οι τιμές αντανακλούν -ή δεν αντανακλούν- τις ποσότητες χρόνου εργασίας που είναι ενσωματωμένες στα διαφορετικά εμπορεύματα.

Αλλά, επισήμανε ο Marx, το πραγματικά δύσκολο ερώτημα δεν βρίσκεται εκεί. Το δύσκολο ερώτημα είναι πώς μπορεί να μιλά κανείς για την «εργασία» ως κοινό παρονομαστή της αξίας όταν οι πραγματικές εργασίες ανδρών και γυναικών διαφέρουν τόσο πολύ. Ο Ricardo αναφερόταν στις ώρες εργασίας που χρειάζεται για να πιάσεις ένα σολομό και να σκοτώσεις ένα ελάφι ως τις ορίζουσες των λόγων ανταλλαγής τους, δηλαδή την τιμή τους. Όμως, κανένα ελάφι δεν έχει σκοτωθεί με καλάμι ψαρέματος και κανένας κυνηγός στο δάσος δεν έχει πιάσει σολομό. Πώς ήταν λοιπόν δυνατό να χρησιμοποιείται η «εργασία» ως κοινός παρονομαστής για να καθορίσει τους λόγους ανταλλαγής;

Η απάντηση, κατά τον Marx, είναι ότι η καπιταλιστική κοινωνία δημιουργεί μια ειδική μορφή εργασίας - την αφηρημένη εργασία, την εργασία που αποστασιοποιείται από τις ειδικές προσωπικές ιδιότητες του προκαπιταλιστικού κόσμου, την εργασία που μπορεί να αγοράζεται και να πουλιέται όπως το σιτάρι ή το κάρβουνο. Έτσι, αυτό στο οποίο μια «εργασιακή θεωρία της αξίας» μάς βοηθά να σχηματίσουμε μια καθαρή εικόνα, δεν είναι ο καθορισμός των τιμών, όπως πίστευαν ο Smith κι ο Ricardo, αλλά ο προσδιορισμός ενός

κοινωνικού συστήματος όπου η εργασιακή δύναμη γίνεται κι αυτή ένα εμπόρευμα. Το κοινωνικό αυτό σύστημα είναι ο καπιταλισμός, όπου ιστορικές δυνάμεις (όπως το κίνημα για την περίφραξη των γαιών) δημιούργησαν μια εργατική τάξη ακτημόνων που δεν έχει άλλη διέξοδο από το να πουλήσει σαν εμπόρευμα την εργασιακή της δύναμη, την απλή ικανότητά της να εργάζεται.

Έτσι ο Marx επινόησε ένα είδος «κοινωνικής ανάλυσης» που ρίχνει ένα εντελώς νέο φως στην οικονομική επιστήμη. Αλλά και πέρα απ' αυτή τη μοναδική του συμβολή, το μαρξικό μοντέλο του καπιταλισμού, παρ' όλες τις αδεξιότητές του, φαινόταν να ζωντανεύει και να εκτυλίσσεται με έναν εκπληκτικό τρόπο. Με δεδομένες τις βασικές του υποθέσεις -το στήσιμο των προσώπων του δράματος, τα κίνητρά τους και τον περίγυρό τους- η κατάσταση που παρουσίαζε πράγματι μεταβαλλόταν, και μεταβαλλόταν με τρόπο που μπορούσε να προβλεφθεί. Είδαμε ποιες ήταν αυτές οι αλλαγές: πώς έπεφταν τα κέρδη, πώς οι καπιταλιστές χρειάζονταν νέες μηχανές, πώς κάθε οικονομική άνθηση κατέληγε σε κρίση, πώς οι μικρές επιχειρήσεις μετά από κάθε κρίση αφομοιώνονταν από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Ο Marx ονόμασε αυτές τις τάσεις «νόμους κίνησης» του καπιταλιστικού συστήματος - ήταν η διαδρομή που θα ακολουθούσε ο καπιταλισμός στο μέλλον. Και το εκπληκτικό γεγονός είναι το πόσες απ' αυτές τις προβλέψεις βγήκαν αληθινές.

Είναι γεγονός ότι σε μια καπιταλιστική οικονομία τα κέρδη τείνουν να μειώνονται. Η διαπίστωση του Marx δεν ήταν πρωτότυπη, και άλλωστε τα κέρδη δεν μειώνονται μόνο για τους λόγους που υπέδειξε. Αλλά, όπως επισήμαναν ο Adam Smith, ο Ricardo και ο Mill, και όπως θα ομολογούσε κάθε επιχειρηματίας, ο ανταγωνισμός και οι αυξανόμενοι μισθοί πράγματι συμπιέζουν τα κέρδη. Αν εξαιρέσουμε τα απόρθητα μονοπώλια (που δεν είναι πολλά), τα κέρδη είναι ταυτόχρονα η κορωνίδα και η αχίλλειος πτέρνα του καπιταλισμού, γιατί καμιά επιχείρηση δεν μπορεί να κρατήσει *μόνιμα* τις τιμές της πολύ πάνω από το κόστος. Μ' έναν μόνο τρόπο μπορούν να διαιωνίζονται τα κέρδη: η επιχείρηση -ή ολόκληρη η οικονομία- πρέπει να επεκτείνεται.

Αλλά η ανάγκη για επέκταση υποδεικνύει τη δεύτερη πρόβλεψη του μαρξιστικού μοντέλου: την αδιάκοπη αναζήτηση νέων τεχνικών. Δεν είναι τυχαίο ότι ο βιομηχανικός καπιταλισμός χρονολογείται από τη Βιομηχανική Επανάσταση, διότι, όπως έκανε σαφές ο Marx, η τεχνολογική πρόοδος δεν είναι μόνο ένα συμπλήρωμα του καπιταλισμού αλλά ένα ζωτικό συστατικό του. Για να επιζήσουν οι επιχειρήσεις είναι υποχρεωμένες να καινοτομούν, να εφευρίσκουν και να πειραματίζονται· η επιχείρηση που επαναπαύεται στα επιτεύγματα του παρελθόντος δεν έχει πολύ μέλλον στον επιχειρηματικό κόσμο. Αντιπροσωπευτική είναι η περίπτωση μιας μεγάλης εταιρίας χημικών που πρόσφατα ανακοίνωσε ότι περίπου τα τρία τέταρτα των εισοδημάτων της προέρχονταν από προϊόντα που ήταν άγνωστα πριν από δέκα χρόνια· και, αν και πρόκειται για έναν κλάδο που στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στις εφευρέσεις, η σχέση μεταξύ βιομηχανικής εφευρετικότητας και κερδών ισχύει ευρύτερα.

Το μοντέλο υποδείκνυε τρεις ακόμη τάσεις του καπιταλισμού που επίσης επαληθεύτηκαν. Δεν χρειάζεται να τεκμηριώσουμε την ύπαρξη οικονομικών κρίσεων στον αιώνα που πέρασε ή την εμφάνιση της επιχείρησης-κολοσσού. Θα μπορούσαμε όμως να επισημάνουμε την τόλμη των προβλέψεων του Marx. Η τάση για κρίσεις -αυτό που ονομάζουμε «οικονομικοί κύκλοι»- δεν αναγνωριζόταν σαν εγγενές γνώρισμα του καπιταλισμού από κανέναν άλλο οικονομολόγο τον καιρό του Marx, αν και τα γεγονότα που ακολούθησαν, σίγουρα επαλήθευσαν την πρόβλεψή του για τις κυκλικές διακυμάνσεις άνθησης και ύφεσης. Στον κόσμο των επιχειρήσεων τον καιρό που εμφανίστηκε το *Κεφάλαιο,* το μεγάλο μέγεθος ήταν η εξαίρεση μάλλον παρά ο κανόνας και οι επιχειρήσεις μικρού μεγέθους ακόμη κυριαρχούσαν. Η πρόβλεψη, το 1867, ότι οι τεράστιες επιχειρήσεις

θα κυριαρχούσαν στην επιχειρηματική σκηνή ήταν το ίδιο παράτολμη με το να κάναμε σήμερα την πρόβλεψη ότι πενήντα χρόνια από σήμερα η Αμερική θα είναι μια χώρα όπου οι μικρές ατομικές επιχειρήσεις θα έχουν εκτοπίσει τις γιγαντιαίες ανώνυμες εταιρίες.

Τέλος, ο Marx πίστευε ότι ο μικρός ανεξάρτητος τεχνίτης και ο αυτοαπασχολούμενος δεν θα μπορούσαν να αντισταθούν στις πιέσεις της μαζικής παραγωγής και ένα όλο και μεγαλύτερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού θα αναγκαζόταν να πουλήσει την εργασιακή του δύναμη στην αγορά - να γίνει, δηλαδή, «προλετάριος». Επαληθεύτηκε αυτή η πρόβλεψη; Στο πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, περίπου τρεις στους τέσσερις Αμερικανούς αυτοαπασχολούνταν σε αγροκτήματα ή μικροκαταστήματα. Σήμερα, μόνο το ένα δέκατο του εργατικού δυναμικού είναι αυτοαπασχολούμενοι. Ίσως να μη θεωρούμε προλετάριους τον υπάλληλο γραφείου, τον οδηγό λεωφορείου ή τον ταμία της τράπεζας αλλά, με τους όρους του Marx, όλοι αυτοί είναι εργάτες που αναγκάζονται να προσφέρουν την εργασιακή τους δύναμη στους καπιταλιστές, κάτι που δεν αναγκάζονται να κάνουν ο αγρότης ή ο υποδηματοποιός, οι οποίοι διαθέτουν τα δικά τους μέσα παραγωγής.

Συνολικά, το μοντέλο έδειξε εξαιρετική προφητική ικανότητα. Σημειωτέον ότι όλες αυτές οι αλλαγές, παρότι τεράστιες και μνημειώδεις, δεν ήταν δυνατό να ανιχνευθούν με μια απλή εξέταση του κόσμου όπως εμφανιζόταν στα μάτια του Marx. Δεν υπάρχει ούτε ένα πρόσωπο-κλειδί για την πραγματοποίηση του οράματός του - κανένας διορατικός συνδικαλιστής ηγέτης, ούτε ήρωας της επερχόμενης επανάστασης. Υπάρχουν βέβαια τα κεντρικά πρόσωπα του δράματος και, πάνω απ' όλα, ο καπιταλιστής που αυτοκαταστρέφεται και ο εργάτης που θα θριάμβευε τελικά, αλλά και οι δυο τους δεν ήταν παρά απλά πιόνια στο δράμα που θα κατέληγε στην ήττα του ενός και την επικράτηση του άλλου. Η αντιπροσωπευτική «μορφή» στο σενάριο του Marx δεν είναι ένα πρόσωπο αλλά μια διαδικασία: είναι η διαλεκτική δύναμη των πραγμάτων που αποτελεί το κεντρικό στοιχείο του οράματος του.

Η πρόβλεψη, βέβαια, δεν ήταν απολύτως ακριβής. Ο Marx πίστευε ότι τα κέρδη δεν θα μειώνονταν μόνο μέσα στα πλαίσια του οικονομικού κύκλου -το οποίο είναι γεγονός- αλλά θα παρουσίαζαν μια μακροχρόνια πτωτική τάση· αυτό το τελευταίο δεν φαίνεται να έχει συμβεί. Ωστόσο, παρά τα μειονεκτήματά του -και κάθε άλλο παρά αλάνθαστο είναι, όπως θα δούμε- το μαρξιστικό μοντέλο για τη λειτουργία του καπιταλισμού ήταν εκπληκτικά προφητικό.

Όμως όλες αυτές οι προβλέψεις του Marx ήταν, σε τελική ανάλυση, σχετικά ανώδυνες. Έμενε η τελική πρόβλεψη του μοντέλου που, όπως θα θυμάται ο αναγνώστης, αφορούσε την κατάρρευση του «καθαρού καπιταλισμού» του Marx.

Ας πούμε, ευθύς εξ αρχής, ότι ούτε αυτή την πρόβλεψη μπορούμε να αντιπαρέλθουμε με ευκολία. Στη Ρωσία και την Ανατολική Ευρώπη ο καπιταλισμός αντικαταστάθηκε από το σοσιαλισμό- στη Γερμανία και την Ιταλία εκφυλίστηκε σε φασισμό. Και παρότι οι πόλεμοι, η στυγνή πολιτική εξουσία, τα αναπόδραστα προστάγματα της μοίρας και οι πεισματικές προσπάθειες των επαναστατών, όλα αυτά έπαιξαν το ρόλο τους, το γεγονός παραμένει ότι αυτές οι αλλαγές σε μεγάλο βαθμό συνέβησαν για το λόγο που είχε προβλέψει ο Marx: ο καπιταλισμός κατέρρευσε.

Γιατί κατέρρευσε ο καπιταλισμός; Εν μέρει επειδή εμφάνισε την αστάθεια που είχε προβλέψει ο Marx. Μια σειρά από διαδοχικές, ολοένα επιδεινούμενες οικονομικές κρίσεις που επιβαρύνονταν από τη μάστιγα των πολέμων, υπέσκαψε την πίστη της κατώτερης και της μεσαίας τάξης στο σύστημα. Αλλά αυτή δεν είναι η πλήρης απάντηση. Τα αίτια της

χρεοκοπίας του ευρωπαϊκού καπιταλισμού δεν ήταν τόσο οικονομικά όσο κοινωνικά - πράγμα που επίσης πρόβλεψε ο Marx!

Ο Marx αναγνώριζε ότι οι οικονομικές δυσκολίες του συστήματος δεν ήταν ανυπέρβλητες. Αν και η αντιμονοπωλιακή νομοθεσία και οι πολιτικές για την καταπολέμηση των οικονομικών κύκλων ήταν άγνωστες στις μέρες του Marx, παρόμοιες ενέργειες δεν θα ήταν δύσκολο να τις φανταστεί κανείς: στο όραμα του Marx δεν υπήρχε τίποτα το αναπόφευκτο με τη *φυσική* έννοια του όρου. Η μαρξιστική πρόβλεψη της βαθμιαίας αποσύνθεσης στηρίχτηκε σε μια αντίληψη του καπιταλισμού σύμφωνα με την οποία ήταν αδύνατο για μια κυβέρνηση, από *πολιτική* άποψη, να διορθώσει τα κακώς κείμενα του συστήματος· αδύνατο για λόγους ιδεολογικούς, ακόμα και συναισθηματικούς. Η θεραπεία για τις αδυναμίες του καπιταλισμού θα απαιτούσε από μια κυβέρνηση να αρθεί πάνω από τα συμφέροντα μιας και μόνο τάξης - πράγμα που συνεπαγόταν ότι οι άνθρωποι θα μπορούσαν να ελευθερωθούν από τα δεσμά του άμεσου ατομικού συμφέροντός τους. Για την ανάλυση του Marx, κάτι τέτοιο ήταν εξαιρετικά αμφίβολο.

Αυτή ακριβώς η έλλειψη κοινωνικής ευελιξίας, αυτή η προσήλωση στο κοντόθωρο ατομικό συμφέρον, εξασθένισε τον ευρωπαϊκό καπιταλισμό - τουλάχιστον μέχρι το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Για τον γνώστη του έργου του Marx, είναι τρομακτικό να σκέφτεται την ασυγκράτητη αποφασιστικότητα με την οποία τόσο πολλές χώρες ακολούθησαν τη διαδρομή που ο Marx επέμενε ότι θα οδηγούσε στην καταστροφή τους. Θα έλεγε κανείς ότι οι κυβερνήσεις τους προσπαθούσαν ασυνείδητα να επαληθεύσουν την προφητεία του Marx κάνοντας αυτά ακριβώς που έλεγε ότι θα κάνουν. Όταν στη Ρωσία το τσαρικό καθεστώς κατέπνιξε κάθε μορφή δημοκρατικού συνδικαλισμού, όταν στην Αγγλία και τη Γερμανία το ίδιο το κράτος ενθάρρυνε τα μονοπώλια και τα καρτέλ, η μαρξιστική διαλεκτική έμοιαζε δυσοίωνα προφητική. Καθ' όλη τη διάρκεια του τέλους του 19ου και της αρχής του 20ου αιώνα, όταν κάποιος εξέταζε το τεράστιο χάσμα ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς και αντιλαμβανόταν την πλήρη αδιαφορία των πρώτων για τους δεύτερους, θα είχε το δυσάρεστο συναίσθημα ότι τα ψυχολογικά στερεότυπα που χρησιμοποίησε ο Marx στο ιστορικό του δράμα ήταν πολύ πιστά βγαλμένα από την πραγματική ζωή.

Τα πράγματα εκτυλίχθηκαν διαφορετικά στην Αμερική εκείνα τα χρόνια. Είχαμε κι εμείς το μερίδιό μας από αντιδραστικούς και επαναστάτες. Η οικονομική ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών περιέχει ουκ ολίγη εκμετάλλευση και απανθρωπιά. Όμως εδώ ο καπιταλισμός αναπτύχθηκε σε μια γη ανέγγιχτη από το νεκρωμένο χέρι της αριστοκρατικής καταγωγής και των πατροπαράδοτων ταξικών διακρίσεων. Μέχρι κάποιου σημείου αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ακόμα σκληρότερου κοινωνικού κλίματος αφού οι Αμερικανοί πίστευαν ακλόνητα σ' έναν αυστηρό ατομικισμό ακόμα κι όταν το άτομο κατατροπώθηκε απελπιστικά από το κλίμα του μαζικού εκβιομηχανισμού, ενώ στην Ευρώπη οι παραδοσιακές ηθικές υποχρεώσεις της αριστοκρατίας, το noblesse oblige, συνυπήρχε με τις απροκάλυπτες ταξικές διαιρέσεις. Ωστόσο, απ' το αμερικανικό περιβάλλον, αναδύθηκε ένας κάποιος πραγματισμός στην αντιμετώπιση της εξουσίας, τόσο της ιδιωτικής όσο και της κρατικής, και μια γενικότερη αποδοχή των ιδεωδών της δημοκρατίας που καθοδήγησε το πολιτικό σώμα μέσα απ' τις συμπληγάδες πέτρες που σε τόσες άλλες χώρες προκάλεσαν τη συντριβή του.

Σ' αυτές ακριβώς τις δυνατότητες για αλλαγή βρίσκεται η απάντηση στην ανάλυση του Marx. Πράγματι, όσο περισσότερο μελετάμε την ιστορία του καπιταλισμού, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, τόσο περισσότερο μαθαίνουμε όχι μόνο να εκτιμούμε τη διεισδυτικότητα της σκέψης του Marx αλλά και να αναγνωρίζουμε τους περιορισμούς της. Τα προβλήματα που διέγνωσε στον καπιταλισμό εν πολλοίς παραμένουν και στις μέρες

μας, με κυρίαρχα την τάση για οικονομική αστάθεια και τη συγκέντρωση πλούτου και εξουσίας σε όλο και λιγότερα χέρια. Ωστόσο, σε διαφορετικές χώρες συναντούμε διαφορετικούς τρόπους αντιμετώπισης αυτών των προβλημάτων. Έτσι, πολλές ευρωπαϊκές χώρες, παρά τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας σε σχέση με τις ΗΠΑ, παρέχουν δωρεάν καθολική παιδεία (ακόμα και πανεπιστημιακή), περίθαλψη και συντάξεις, καθώς και επιδόματα ανεργίας σε κλίμακα ασύγκριτα υψηλότερη από τη δική μας. Κατά συνέπεια, το ποσοστό του πληθυσμού μας που ζει στη φτώχεια είναι τρεις και τέσσερις φορές μεγαλύτερο από το δικό τους![169]

Αυτό που πρέπει να επισημανθεί κατά την αποτίμηση του οράματος του Marx και των αναλύσεων που προκύπτουν απ' αυτό, είναι η αποτυχία του να συμπεριλάβει το ρόλο της κοινωνικοπολιτικής κουλτούρας - ένα στοιχείο που ελάχιστα αναφέρει. Υπάρχει ένα ευρύ φάσμα απόψεων και αξιών για τα προνόμια του κεφαλαίου, τον κεντρικό ρόλο της αγοράς και τους ρόλους που αντιστοιχούν στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα σε όλες τις χώρες με καπιταλιστικούς θεσμούς - σε χώρες δηλαδή που ενσωματώνουν αυτές τις προσδιοριστικές πεποιθήσεις. Σ' αυτό το φάσμα θεσμών, συμπεριφορών και αντιμετωπίσεων θα πρέπει να αναζητηθεί το όραμα εκείνο που θα διαδεχθεί το όραμα του Marx.

Ωστόσο, αν αφαιρέσουμε τα περί αναπόφευκτης καταδίκης του καπιταλισμού, η ανάλυση του Marx δεν μπορεί να αγνοηθεί. Παραμένει η πιο σοβαρή και διεισδυτική ανάλυση του καπιταλιστικού συστήματος. Δεν είναι μια εξέταση που γίνεται στα πλαίσια της ηθικής συνοδευόμενη από αποδοκιμασίες για τις αδικίες του κινήτρου για κέρδος - αυτά αφορούν τους Μαρξιστές επαναστάτες και όχι τους Μαρξιστές οικονομολόγους. Παρ' όλο το πάθος της, παραμένει μια νηφάλια εκτίμηση και γι' αυτό το λόγο οι δυσοίωνες διαπιστώσεις της διατηρούν την εγκυρότητά τους.

Τέλος, θα πρέπει να θυμόμαστε ότι ο Marx δεν ήταν μόνο ένας μεγάλος οικονομολόγος. Στον επικήδειο λόγο του, ο Engels είπε ότι «όπως ο Δαρβίνος ανακάλυψε το νόμο της εξέλιξης στην οργανική φύση, έτσι κι ο Marx ανακάλυψε το νόμο της εξέλιξης στην ανθρώπινη ιστορία»[170] Ίσως αυτός είναι ένας υπερβολικός ισχυρισμός, αλλά ο Engels δεν είχε άδικο να θέλει να τονίσει την εξαιρετική σημασία του μαρξιστικού οράματος της ιστορικής διαδικασίας ως μιας αρένας όπου οι κοινωνικές τάξεις μάχονται για την επικράτησή τους. Ο Marx μάς δίδαξε να κοιτάμε όχι μόνο την επιφάνεια αλλά και τα υπόγεια ρεύματα της ιστορίας, ακριβώς όπως ο Φρόιντ μάς δίδαξε να κοιτάμε κάτω από το προσωπείο της ανθρώπινης προσωπικότητας στις εσωτερικές ψυχικές διαδικασίες, ή όπως ο Πλάτων μάς έμαθε να ξεπερνάμε το πέπλο των ανεξερεύνητων ιδεών για να φτάνουμε στα κρυμμένα ερωτήματα της φιλοσοφίας.

Γι' αυτό το λόγο το όνομα του Marx, όπως και το όνομα του Φρόιντ ή του Πλάτωνα, παραμένει σύγχρονο. Ο Marx δεν είναι αλάνθαστος όσο κι αν έγινε αντικείμενο ειδωλολατρίας. Καλύτερο είναι να τον θεωρούμε κάτι το *αναπόφευκτο* - σαν έναν μεγάλο εξερευνητή που το πέρασμά του έχει αποτυπωθεί ανεξάλειπτα στην ήπειρο της κοινωνικής σκέψης που ανακάλυψε. Όλοι όσοι θέλουν να εξερευνήσουν βαθύτερα αυτή την ήπειρο, είτε συμφωνούν με τα συμπεράσματα του Marx είτε όχι, θα πρέπει να αποτίσουν φόρο τιμής στον άνθρωπο που, πρώτος αυτός, την ανακάλυψε χάριν της ανθρωπότητας.

7. Ο ΒΙΚΤΟΡΙΑΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΥΠΟΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ

Στο *Μανιφέστο* του 1848 ο Karl Marx απήγγειλε τη θανατική καταδίκη του καπιταλισμού· σύμφωνα με τη διάγνωσή του, το σύστημα έπασχε από ανίατη ασθένεια και, παρ' όλο που δεν γινόταν καμία χρονική πρόβλεψη, θεωρήθηκε πως βρισκόταν αρκετά κοντά στον επιθανάτιο ρόγχο του, ώστε οι επόμενοι στη σειρά διαδοχής -οι Κομουνιστές- να έχουν στημένο το αφτί τους για ν' ακούσουν την τελευταία του πνοή που θα σηματοδοτούσε ότι κληρονόμησαν την εξουσία. Ακόμα και πριν από την έκδοση του *Κεφαλαίου* το 1867, είχε ήδη αρχίσει η αναμονή και, με κάθε κρίση κερδοσκοπικού πυρετού ή κάθε ξέσπασμα βιομηχανικής κρίσης, οι μνηστήρες της εξουσίας ολοένα κοντοζύγωναν στο νεκροκρέβατο και έλεγαν ο ένας στον άλλο ότι δεν θ' αργούσε να 'ρθει η στιγμή της Τελικής Επανάστασης.

Το σύστημα, όμως, δεν πέθανε. Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι πολλοί από τους νόμους κίνησης του Marx επαληθεύτηκαν στην πορεία των γεγονότων: οι μεγάλες επιχειρήσεις όντως έγιναν μεγαλύτερες και οι περιοδικές οικονομικές κρίσεις μαζί με την ανεργία εξακολουθούσαν να μαστίζουν την κοινωνία. Ωστόσο, δίπλα στην επαλήθευση αυτών των απαισιόδοξων προβλέψεων, ένα άλλο εξαιρετικά σημαντικό και δυσοίωνα διατυπωμένο μαρξιστικό σύμπτωμα έλαμπε δια της απουσίας του: η «αυξανόμενη δυστυχία» του προλεταριάτου δεν αυξήθηκε.

Υπάρχει μια μακροχρόνια διαμάχη μεταξύ των μαρξιστών για το τι εννοούσε ο Marx μ' αυτή τη φράση. Αν εννοούσε πως όλο και περισσότεροι από την εργατική τάξη θα βίωναν τη «δυστυχία» να γίνουν προλετάριοι -μισθωτοί εργάτες- τότε, όπως είδαμε, είχε δίκιο. Αν όμως εννοούσε ότι η καθημερινή υλική δυστυχία τους θα χειροτέρευε, τότε είχε άδικο.

Και όντως, μια Βασιλική Επιτροπή που συγκλήθηκε για να μελετήσει την οικονομική κρίση του 1886, εξέφρασε ιδιαίτερη ικανοποίηση για την κατάσταση των εργατικών τάξεων. Κι αυτός δεν ήταν απλώς ο συγκαταβατικός υποκριτικός λόγος των ταξικών απολογητών. Οι συνθήκες ήταν καλύτερες -αισθητά και σημαντικά καλύτερες. Εξετάζοντας την κατάσταση από τη δεκαετία του 1880, ο Sir Robert Giffen[171] έγραφε: «Αυτό που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας είναι ότι πριν από πενήντα χρόνια ο εργάτης με μέσο ημερομίσθιο μισό περίπου ή όχι πολύ παραπάνω από το μισό απ' όσο παίρνει τώρα, αναγκαζόταν ενίοτε να υποστεί διακυμάνσεις στην τιμή του ψωμιού οι οποίες συνεπάγονταν τη λιμοκτονία του. Για την ακρίβεια, οι περιοδικοί λιμοί αποτελούσαν μόνιμη κατάσταση για τις μάζες των εργατών σε όλο το βασίλειο πριν από πενήντα χρόνια». Όμως, ως την εποχή στην οποία τα έγραφε αυτά ο Giffen, παρ' όλο που οι τιμές είχαν αυξηθεί, οι μισθοί είχαν αυξηθεί ταχύτερα. *Για πρώτη φορά,* ο Άγγλος εργάτης έβγαζε αρκετά ώστε να τα κουτσοβολεύει - θλιβερό σχόλιο για το παρελθόν, αλλά ελπιδοφόρος οιωνός για το μέλλον.

Κι όχι μόνο είχαν αυξηθεί οι μισθοί, αλλά μειώθηκε και η ίδια η πηγή της υπεραξίας: οι ώρες εργασίας ήταν πολύ λιγότερες[172]. Για παράδειγμα, στα Ναυπηγεία του Τζάροου και στο Χημικό Εργοστάσιο Νιου Κασλ, η εβδομάδα εργασίας είχε μειωθεί από 61 σε 54 ώρες ενώ ακόμα και στα εξοντωτικά υφαντουργεία είχε ελαττωθεί σε 57 ώρες μόνο. Μάλιστα, οι ιδιοκτήτες των υφαντουργείων παραπονιόνταν πως το κόστος των μισθών είχε αυξηθεί περισσότερο από 20%. Ενώ, όμως, η πρόοδος ήταν δαπανηρή, δεν έπαυε να αποφέρει άυλα κέρδη. Γιατί όσο βελτιώνονταν οι συνθήκες, εξέλειπαν οι διαμαρτυρίες σαν εκείνες του 1848. «Δεν θα μπορέσεις να τους κάνεις να μιλήσουν για πολιτική εφόσον έχουν μια καλή δουλειά», επιβεβαίωνε ένας βιομήχανος του Στάφορντσαϊρ αναφερόμενος στη στάση της εργατικής του δύναμης.

Ακόμα κι ο Marx με τον Engels αναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν την ύπαρξη αυτής της τάσης. «Στην πραγματικότητα, το προλεταριάτο της Αγγλίας αστικοποιείται όλο και πιο πολύ»[173], θρηνούσε ο Engels σε μια επιστολή του στον Marx, «τόσο που να φαίνεται ότι απώτερος σκοπός αυτού του πιο αστικού απ' όλα τα έθνη είναι να έχει, δίπλα στην αστική τάξη, και μια αστική αριστοκρατία κι ένα αστικό προλεταριάτο».

Προφανώς, οι προσδοκίες του Marx γα την επικείμενη καταστροφή υπήρξαν πρόωρες. Οι πιστοί, φυσικά, μπόρεσαν να αποδεχτούν την ανησυχητική τροπή των γεγονότων παρηγορούμενοι με τη γνώση ότι «αναπόφευκτο» εξακολουθούσε να σημαίνει αναπόφευκτο και πως μια-δυο γενιές διαφορά δεν είχαν και τόση σημασία στη μεγάλη διαδρομή της ιστορίας. Ωστόσο, για όσους μη Μαρξιστές παρακολουθούσαν τα γεγονότα, η μεγάλη οικονομική άνθηση της βικτοριανής εποχής σήμαινε κάτι διαφορετικό; Ο κόσμος φαινόταν να γεμίζει πάλι με ελπίδες και υποσχέσεις, και τα άσχημα προαισθήματα ενός διαφωνούντος σαν τον Karl Marx έμοιαζαν απλώς με τα παραληρήματα ενός δυσαρεστημένου ριζοσπάστη. Ως εκ τούτου, η πνευματική βόμβα που είχε προετοιμάσει ο Marx εξερράγη μέσα σε σχεδόν απόλυτη σιωπή· αντί για έναν καταιγισμό ύβρεων, ο Marx αντιμετώπισε την πολύ πιο συντριπτική ατίμωση της αδιαφορίας.

Αυτό συνέβη επειδή η οικονομική επιστήμη είχε πάψει να είναι η πληθώρα απόψεων για τον κόσμο, που στα χέρια πότε ενός φιλοσόφου, πότε κάποιου χρηματιστή και πότε κάποιου επαναστάτη, έμοιαζαν να φωτίζουν ολόκληρη τη λεωφόρο στην οποία βάδιζε η κοινωνία. Αντίθετα, έγινε αποκλειστική αρμοδιότητα των καθηγητών, οι έρευνες των οποίων έγιναν λεπτές ακτίνες φωτός εκεί που πριν υπήρχαν οι ισχυρές, φαρδιές δέσμες από τους φάρους των πρώτων οικονομολόγων.

Υπήρχε συγκεκριμένος λόγος γι' αυτό: όπως είδαμε, η βικτοριανή Αγγλία είχε νιώσει τον ούριο άνεμο της προόδου και της αισιοδοξίας του τέλους του 19ου αιώνα. Διάχυτη στην ατμόσφαιρα ήταν η αίσθηση ότι τα πράγματα καλυτέρευαν κι έτσι ήταν απόλυτα φυσικό να μην υπάρχουν πολλές αφορμές για ενοχλητικά ερωτήματα σχετικά με τη φύση του ταξιδιού. Κι έτσι η βικτοριανή άνθηση γέννησε μια σειρά από αποσαφηνιστές, ανθρώπους που θα μελετούσαν με κάθε λεπτομέρεια τη λειτουργία του συστήματος, όχι όμως ανθρώπους που θα εξέφραζαν επιφυλάξεις για τις βασικές του αξίες ή θα έκαναν ανησυχητικές προγνώσεις για την κατάληξή του. Μια καινούρια ομάδα καθηγητών κυριάρχησε στην κεντρική ζωή της οικονομικής σκέψης. Η συμβολή τους ήταν συχνά σημαντική, όχι όμως ζωτική. Γιατί στη σκέψη ανθρώπων όπως ο Alfred Marshall, ο Stanley Jevons, ο John Μπέιτς Κλαρκ και το πολλαπλασιαζόμενο επιστημονικό προσωπικό που τους περιστοίχιζε, δεν υπήρχαν πλέον λύκοι στον οικονομικό κόσμο και συνεπώς ούτε δραστηριότητες ζωτικής σημασίας για να τις αποσαφηνίσει η οικονομική θεωρία. Ο κόσμος όλος απαρτιζόταν από ευχάριστα, αν και φανταστικά, πρόβατα.

Αυτά τα πρόβατα ποτέ δεν είχαν περιγραφεί πιο ξεκάθαρα απ’ όσο σ' ένα μικρό τόμο με τίτλο *Μαθηματική ψυχολογία (Mathematical Psychics),* ο οποίος εμφανίστηκε το 1881, μόλις δύο χρόνια πριν πεθάνει ο Marx. Δεν γράφτηκε από τον σπουδαιότερο των ακαδημαϊκών, αλλά ίσως από τον πιο αποκαλυπτικό - έναν παράξενο, ντροπαλό καθηγητή ονόματι Φράνσις Ισίντρο Edgeworth, ανιψιό εκείνης της Μαρίας Edgeworth που κάποτε έπαιζε παντομίμες με τον Ricardo.

Ο Edgeworth υπήρξε αναμφίβολα ένας εξαίρετος επιστήμονας. Στις τελικές του εξετάσεις στην Oxford, όταν του έκαναν μια ιδιαίτερα δυσνόητη ερώτηση, ρώτησε τους εξεταστές

του: «Να απαντήσω εν συντομία ή εν εκτάσει;»[174] κι έπειτα ρητόρευε επί μισή ώρα, διανθίζοντας την απάντησή του με παρεκβάσεις στα ελληνικά, ενώ οι εξεταστές του τον παρακολουθούσαν μ' ανοιχτό το στόμα.

Ωστόσο, τον Edgeworth δεν τον ενδιέφεραν τα οικονομικά επειδή αιτιολογούσαν ή εξηγούσαν ή καταδίκαζαν τον κόσμο, ούτε επειδή άνοιγαν καινούργιους ορίζοντες, λαμπερούς ή ζοφερούς, στο μέλλον. Αυτή η ιδιόρρυθμη ψυχή γοητεύθηκε επειδή τα οικονομικά ασχολούνταν με ποσότητες και γιατί ό,τι είχε σχέση με ποσότητες μπορούσε να μεταφραστεί σε μαθηματικά! Η διαδικασία της μετάφρασης απαιτούσε την εγκατάλειψη εκείνου του γεμάτου ένταση κόσμου των προγενέστερων οικονομολόγων, αλλά έδινε σε αντάλλαγμα έναν κόσμο τέτοιας απόλυτης ακρίβειας και εξαίσιας μεθοδικότητας που σε αποζημίωνε και με το παραπάνω για την απώλεια.

Για να φτιαχτεί ένας τέτοιος μαθηματικός καθρέφτης της πραγματικότητας, ήταν προφανές πως ο κόσμος έπρεπε να απλοποιηθεί. Η απλοποίηση του Edgeworth συνοψιζόταν στην εξής υπόθεση: ο κάθε άνθρωπος είναι μια μηχανή απόλαυσης. Ο Τζέρεμι Μπένθαμ είχε συλλάβει πρώτος αυτή την ιδέα στις αρχές του 19ου αιώνα και την είχε ονομάσει «Λογισμός δημιουργίας ευτυχίας» (Felicific Calculus), μια φιλοσοφική θεώρηση της ανθρωπότητας σαν ένα πλήθος από ζωντανές αριθμομηχανές για τον υπολογισμό κερδών και ζημιών, μηχανές που η καθεμιά δεν κάνει τίποτα άλλο απ' το να επιδιώκει τη μεγιστοποίηση της απόλαυσης. Σ' αυτή τη γενική φιλοσοφία, ο Edgeworth πρόσθεσε τώρα την ακρίβεια των μαθηματικών για να δημιουργήσει ένα είδος ουτοπίας κατά το πρότυπο του Παγγλώσσου του Βολτέρου - τον καλύτερο απ' όλους τους δυνατούς κόσμους.

Απ' όλους όσοι θα μπορούσαν να υιοθετήσουν μια τέτοια άποψη της κοινωνίας, ο Edgeworth μοιάζει η πιο απίθανη περίπτωση. Ο ίδιος ήταν η πιο κακοφτιαγμένη μηχανή απόλαυσης που θα μπορούσε κανείς να φανταστεί. Νευρωτικά συνεσταλμένος, συνήθιζε ν' αποφεύγει τις χαρές της ανθρώπινης συναναστροφής, προτιμώντας την απομόνωση της λέσχης του· δυστυχής με το βάρος των υλικών αγαθών, απολάμβανε ελάχιστες από τις χαρές που δίνουν στους περισσότερους ανθρώπους τα υπάρχοντα. Τα δωμάτια του ήταν λιτά, η βιβλιοθήκη του ήταν η δημόσια βιβλιοθήκη και το απόθεμα του υλικού πλούτου του δεν συμπεριλάμβανε πιατικά, χαρτικά ή έστω γραμματόσημα. Ίσως η μεγαλύτερη γι' αυτόν πηγή απόλαυσης βρισκόταν στην κατασκευή μιας υπέροχης οικονομικής ουτοπίας.

Άσχετα όμως από τα κίνητρά του, η υπόθεση του Edgeworth για τη μηχανή απόλαυσης απέδωσε θαυμαστούς πνευματικούς καρπούς. Γιατί, αν η οικονομική επιστήμη οριζόταν ως η μελέτη των ανθρώπινων μηχανισμών απόλαυσης που ανταγωνίζονται για το μερίδιό τους από το συνολικό απόθεμα απόλαυσης της κοινωνίας, τότε θα μπορούσε να καταδειχτεί -με όλο το αδιάσειστο βάρος του διαφορικού λογισμού- ότι σ' έναν κόσμο τέλειου ανταγωνισμού κάθε μηχανή απόλαυσης θα επιτύγχανε τη μέγιστη ποσότητα απόλαυσης που μπορεί να απονείμει η κοινωνία.

Με άλλα λόγια, αν αυτός δεν ήταν ακόμα ο καλύτερος απ' όλους τους δυνατούς κόσμους, θα μπορούσε να γίνει. Δυστυχώς, ο κόσμος δεν ήταν οργανωμένος σαν ένα παιχνίδι τέλειου ανταγωνισμού· οι άνθρωποι είχαν την αξιοθρήνητη συνήθεια να αλληλοϋποστηρίζονται αγνοώντας ηλιθιωδώς τις ευεργετικές συνέπειες που θα προέκυπταν αν ακολουθούσαν πεισματικά αυτό που τους υπαγόρευε το ατομικό τους συμφέρον· τα εργατικά συνδικάτα, για παράδειγμα, παραβίαζαν την αρχή «ο καθένας για τον εαυτό του» και το αναμφισβήτητο γεγονός των ανισοτήτων του πλούτου και της κοινωνικής θέσης έκαναν το σημείο εκκίνησης του παιχνιδιού κάτι λιγότερο από εντελώς ουδέτερο.

Δεν πειράζει όμως, έλεγε ο Edgeworth. Το φρόντισε κι αυτό η φύση. Ενώ τα εργατικά συνδικάτα ίσως κέρδιζαν βραχυπρόθεσμα μέσα από την κοινή δράση, μπορούσε να αποδειχτεί ότι μακροπρόθεσμα σίγουρα θα έχαναν - δεν ήταν παρά μια προσωρινή ατέλεια στο ιδεώδες πλάνο των πραγμάτων. Κι αν η αριστοκρατική καταγωγή και ο μεγάλος πλούτος έμοιαζαν στην αρχή να προδικάζουν το αποτέλεσμα του οικονομικού παιχνιδιού, κι αυτό επίσης μπορούσε να συμφιλιωθεί με τη μαθηματική ψυχολογία. Γιατί ενώ όλα τα άτομα ήταν μηχανές απόλαυσης, κάποιες ήταν *καλύτερες* από τις άλλες. Οι άντρες, για παράδειγμα, ήταν καλύτερα εξοπλισμένοι από τις γυναίκες να γεμίζουν τους ψυχικούς τραπεζικούς λογαριασμούς τους και οι λεπτεπίλεπτες ευαισθησίες της «αριστοκρατίας της δεξιοτεχνίας και του ταλέντου» ήταν πιο δεκτικές στις ηδονές του ευ ζην από τις χοντροκομμένες μηχανές απόλαυσης των εργατικών τάξεων. Ως εκ τούτου, ο λογισμός των ανθρώπινων μαθηματικών μπορούσε ακόμα να λειτουργήσει πλεονεκτικά· και μάλιστα, δικαίωνε απόλυτα τους διαχωρισμούς φύλου και κοινωνικής θέσης που παρατηρεί κανείς στον κόσμο γύρω του.

Μα η μαθηματική ψυχολογία έκανε κάτι περισσότερο από το να εκλογικεύσει τις δοξασίες του συντηρητισμού. Ο Edgeworth πίστευε πραγματικά ότι η αλγεβρική του διόραση στις ανθρώπινες δραστηριότητες θα μπορούσε ίσως να αποφέρει χρήσιμα αποτελέσματα στον πραγματικό κόσμο. Η ανάλυσή του περιείχε όρους όπως οι εξής:

$$\frac{d_2 y}{dx^2} = \left(\frac{d\pi}{dx}\right)^2 \left(\frac{d_2 \pi}{dy^2}\right) - 2\frac{d\pi}{dx} \cdot \frac{d\pi}{dy}\left(\frac{d_2 \pi}{dxdy}\right) + \dots$$

«Σκέψεις τόσο αφηρημένες»[175], έγραφε ο Edgeworth, «που φυσικά θα ήταν γελοίο να τις ρίξει κανείς στην πλημμυρίδα της πρακτικής πολιτικής. Ίσως όμως δεν είναι εκτός τόπου όταν επανερχόμαστε στα μικρά ρυάκια του συναισθήματος και στις μυστικές πηγές των κινήτρων, απ' όπου πρέπει να προέρχεται κάθε πορεία δράσης».

«Μικρά ρυάκια συναισθήματος» - αν είναι δυνατόν! Τι θα σκεφτόταν άραγε ο Adam Smith γι' αυτή τη μεταμόρφωση των πιεστικών εμπόρων του, των άπληστων τεχνιτών του και των πολλαπλασιαζόμενων εργατικών του τάξεων σε όλες αυτές τις κατηγορίες αποχαυνωμένων κυνηγών απόλαυσης; Μάλιστα, ο Henry Sidgwick, σύγχρονος του Edgeworth και μαθητής του John Mill, ανακοίνωσε οργισμένος ότι έτρωγε το δείπνο του όχι επειδή είχε αθροίσει τις ικανοποιήσεις που θα απολάμβανε από την τροφή, αλλά επειδή πεινούσε. Ωστόσο, οι διαμαρτυρίες ήταν ανώφελες: η θεωρία της μαθηματικής ψυχολογίας ήταν τόσο νοικοκυρεμένη, τόσο γοητευτική, τόσο απαλλαγμένη από προβληματικές ανθρώπινες αδιαλλαξίες και τόσο ανόθευτη από στοχασμούς περί της ανθρώπινης προσπάθειας και της κοινωνικής σύγκρουσης, ώστε η επιτυχία της υπήρξε άμεση.

Ο Edgeworth δεν ήταν ο μόνος που αποπειράθηκε να αφαιρέσει το ανθρώπινο στοιχείο από την πολιτική οικονομία. Ακόμα και όσο ζούσε ο Marx, είχε αναπτυχθεί μια ολόκληρη μαθηματική σχολή οικονομικής επιστήμης. Στη Γερμανία, ένας οικονομολόγος ονόματι φον Τύνεν[176] επινόησε έναν τύπο ο οποίος, όπως ισχυριζόταν, έδινε ακριβώς τη δίκαιη αμοιβή της εργασίας.

$$\sqrt{a \cdot p}$$

Στον φον Τύνεν άρεσε τόσο που έβαλε να τον σκαλίσουν στην ταφόπλακά του· δεν ξέρουμε την άποψη των εργατών γι' αυτό. Στη Γαλλία, ένας διακεκριμένος οικονομολόγος, ο Leon Walras, απέδειξε ότι μπορούσε κανείς, με τα μαθηματικά, να βρει τις τιμές αυτές που θα

εκκαθάριζαν ακριβώς την αγορά· φυσικά, για να γίνει κάτι τέτοιο, έπρεπε να έχει κανείς την εξίσωση για κάθε οικονομικό αγαθό της αγοράς και έπειτα την ικανότητα να επιλύει ένα πρόβλημα, στο οποίο ο αριθμός των εξισώσεων θα έφτανε τις εκατοντάδες χιλιάδες - ή ακόμα και εκατομμύρια. Δεν είχαν σημασία, όμως, οι δυσκολίες: θεωρητικά ήταν εφικτό. Στο Πανεπιστήμιο του Μάντσεστερ, ένας καθηγητής ονόματι W. Stanley Jevons[177] έγραψε μια διατριβή περί πολιτικής οικονομίας στην οποία ο αγώνας για την επιβίωση ανάγεται σε «Λογισμό απόλαυσης και πόνου». «Η θεωρία μου για τα Οικονομικά... είναι καθαρά μαθηματικού χαρακτήρα», έγραφε ο Jevons και απέκλεισε κάθε πλευρά της οικονομικής ζωής που δεν μπορούσε να αναχθεί με ακρίβεια στο θεωρητικό του σχήμα. Μάλιστα, κι αυτό είναι ίσως ακόμα πιο αξιοσημείωτο, σκόπευε να γράψει (αλλά δεν πρόλαβε) ένα βιβλίο με τίτλο *Αρχές των οικονομικών (Principles of Economics):* είναι ενδεικτικό ότι η πολιτική οικονομία αποκαλούνταν πλέον «οικονομικά» και οι αναλύσεις της γίνονταν συγγράμματα.

Οι περισσότερες απ' αυτές ήταν ανοησίες - όχι όμως όλες. Τα οικονομικά, άλλωστε, αφορούν όντως τις πράξεις ανθρωπίνων συνόλων και τα ανθρώπινα σύνολα, όπως τα σύνολα ατόμων στη φυσική, τείνουν να συμπεριφέρονται σύμφωνα με στατιστικούς κανόνες και με τους νόμους των πιθανοτήτων. Έτσι, καθώς το καθηγητικό κατεστημένο έστρεψε το βλέμμα του προς την εξερεύνηση της ιδέας της *ισορροπίας* -την κατάσταση προς την οποία θα έτεινε η αγορά σαν αποτέλεσμα των τυχαίων συγκρούσεων των ατόμων που όλα επιζητούν να μεγιστοποιήσουν την ικανοποίησή τους- στην ουσία αποσαφήνισε κάποιες τάσεις του κοινωνικού σύμπαντος. Οι εξισώσεις του Leon Walras εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται για να καταδείξουν τα γνωρίσματα ενός κοινωνικού συστήματος σε στάσιμη κατάσταση.

Το ερώτημα είναι: ένα σύστημα σε «στάσιμη» κατάσταση απεικονίζει όντως τις πραγματικότητες -τις θεμελιώδεις αλήθειες- του κοινωνικού σύμπαντος; Οι πρώτοι οικονομολόγοι, από τον Smith ως τον Mill και φυσικά τον Marx, είχαν στο μυαλό τους την επιβλητική εικόνα μιας κοινωνίας που ήταν από τη φύση της επεκτατική. Μπορεί, όντως, η επέκτασή της να συναντά φραγμούς ή να εξαντλείται η ορμητικότητά της ή να εμφανίζει συμπτώματα οικονομικής κάμψης, αλλά η κεντρική δύναμη του οικονομικού κόσμου ήταν, παρ' όλα αυτά, άρρηκτα συνδεδεμένη με μια τάση προς την ανάπτυξη.

Αυτή η βασική σύλληψη ήταν που απουσίαζε από την καινούρια εστίαση του ενδιαφέροντος στην ισορροπία σαν την πιο συναρπαστική, την πιο αποκαλυπτική πλευρά του συστήματος. Ξαφνικά, ο καπιταλισμός δεν θεωρούνταν πλέον ένα ασυγκράτητο ιστορικό όχημα της κοινωνίας, αλλά ως μια στατική, μάλλον χωρίς ιστορία, μορφή οργάνωσης. Η κινητήρια ώθηση του συστήματος -η ώθηση που είχε γοητεύσει όλους τους προηγούμενους ερευνητές της- είχε τώρα παραβλεφθεί, αγνοηθεί, λησμονηθεί. Όποιες πλευρές μιας καπιταλιστικής οικονομίας κι αν φωτίζονταν μ' αυτή την καινούρια αντίληψη, η ιστορική της αποστολή παρέμενε στο σκότος.

Κι έτσι, ως αντίβαρο αυτού του άχρωμου κόσμου των εξισώσεων, άνθισε ένας υπόκοσμος της οικονομικής επιστήμης. Αυτός ο υπόκοσμος υπήρχε πάντα - ένας παράξενος χώρος γεμάτος εκκεντρικούς και αιρετικούς, των οποίων τα δόγματα δεν μπόρεσαν να αποκτήσουν το ηθικό ανάστημα της ευυποληψίας. Ένας απ' αυτούς ήταν ο ασυγκράτητος Μπέρναρντ Μάντεβιλ, που σοκάρισε το 18^{ο} αιώνα με μια πνευματώδη επίδειξη ότι η αρετή είναι ανηθικότητα και η ανηθικότητα αρετή. Ο Μάντεβιλ απλώς επισήμανε ότι οι έκλυτες σπατάλες των αμαρτωλών πλουσίων έδιναν δουλειά στους φτωχούς, ενώ δεν είχε το ίδιο αποτέλεσμα η φιλάργυρη χρηστότητα των ενάρετων τσιγκούνηδων ως εκ τούτου, είπε ο Μάντεβιλ, η ιδιωτική ανηθικότητα μπορεί να καταλήξει σε δημόσιο καλό, ενώ η ιδιωτική

αρετή ίσως αποβεί σε κοινωνικό βάρος. Το περίπλοκο και εξεζητημένο δίδαγμα στο «Μύθο των Μελισσών» του (Fable of the Bees) ήταν πολύ βαρύ για να το καταπιεί ο 18ος αιώνας· το βιβλίο του Μάντεβιλ καταδικάστηκε σαν δημόσια πληγή από ένα σώμα ενόρκων στο Μίντλσεξ το 1723 κι ο ίδιος ο Μάντεβιλ επικρίθηκε δριμύτατα από τον Adam Smith κι όλους τους υπόλοιπους.

Ενώ, όμως, οι προγενέστεροι εκκεντρικοί και τσαρλατάνοι λίγο-πολύ εκτοπίστηκαν από τις απόψεις των έγκυρων στοχαστών, όπως ήταν ο Smith ή ο Ricardo, τώρα ο υπόκοσμος στελεχωνόταν με νέα μέλη για ένα διαφορετικό λόγο. Απλώς δεν υπήρχε χώρος στον επίσημο κόσμο των οικονομικών για όσους ήθελαν να καλύψουν ολόκληρο το φάσμα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, και ελάχιστη ανοχή έδειχνε ο πομπώδης κόσμος της βικτοριανής ευπρέπειας σ' αυτούς που η διάγνωσή τους για την κοινωνία άφηνε περιθώρια για ηθικές αμφισβητήσεις ή έμοιαζε να υποδεικνύει την ανάγκη για ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις.

Κι έτσι ο υπόκοσμος απόκτησε νέα ζωή. Ο Marx υπάχθηκε εκεί γιατί το δόγμα του ήταν δυσάρεστο. Ο Malthus πήγε εκεί γιατί η ιδέα του των «γενικών κορεσμών» ήταν ένας αριθμητικός παραλογισμός και επειδή οι επιφυλάξεις του για τα αγαθά της αποταμίευσης έρχονταν σε απόλυτη αντίθεση με τη βικτοριανή λατρεία της φειδούς. Οι Ουτοπικοί πήγαν εκεί γιατί αυτά που έλεγαν ήταν σκέτες ανοησίες και, ούτως ή άλλως, δεν είχαν καμιά σχέση με τα «οικονομικά»· και, τέλος, εκεί υπάχθηκαν και όσων τα δόγματα δεν ταίριαζαν με τον κομψό κόσμο που οικοδομούσαν οι ακαδημαϊκοί μέσα στις αίθουσες διδασκαλίας τους, και πίστευαν αυτάρεσκα ότι υπήρχε και έξω απ' αυτές.

Όμως, αυτός ο υπόκοσμος ήταν ένας πολύ πιο ενδιαφέρων χώρος από το γαλήνιο βασίλειο που βρισκόταν από πάνω του. Εκεί κατοικούσε ένα πλήθος από υπέροχες προσωπικότητες και μέσα εκεί βλάσταινε ένα αλλόκοτο και οργιώδες κουβάρι ιδεών. Υπήρχε, για παράδειγμα, κάποιος που έχει σχεδόν λησμονηθεί στην πορεία των οικονομικών ιδεών. Είναι ο Frederic Bastiat[178], ένας εκκεντρικός Γάλλος, που έζησε από το 1801 ως το 1850, και που μέσα σ' αυτό το σύντομο χρονικό διάστημα και στο ακόμα συντομότερο διάστημα του συγγραφικού του βίου -έξι χρόνια- έφερε στην οικονομική επιστήμη το πιο θανατηφόρο απ' όλα τα όπλα, τον εμπαιγμό. Κοιτάξτε τι τρελοκομείο είναι ο κόσμος, λέει ο Bastiat. Κάνει τρομερές προσπάθειες να ανοίξει μια σήραγγα κάτω από ένα βουνό για να ενώσει δύο χώρες. Και τι γίνεται μετά; Ύστερα από τόσους κόπους για να διευκολύνει την ανταλλαγή των προϊόντων, ορίζει τελωνοφύλακες στις δυο πλευρές του βουνού και δυσκολεύει όσο μπορεί περισσότερο τη διακίνηση των εμπορευμάτων μέσα από τη σήραγγα!

Ο Bastiat είχε το χάρισμα να εντοπίζει τις γελοιότητες· το μικρό του βιβλίο *Οικονομικές σοφιστείες (Economic Sophisms)* διαθέτει τόσο χιούμορ όσο θα μπορούσαν ποτέ να διαθέτουν τα οικονομικά. Όταν, για παράδειγμα, συζητιόταν στη Γαλλική Εθνοσυνέλευση η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Παρίσι-Μαδρίτη, κάποιος κύριος Σιμιό υποστήριξε πως θα έπρεπε να διακόπτεται η γραμμή στο Μπορντό, γιατί μια διακοπή στο συγκεκριμένο σημείο της γραμμής θα συνέτεινε πάρα πολύ στην ευημερία των αχθοφόρων, των θυρωρών, των ξενοδόχων, των μαουνιέρηδων και άλλων επαγγελματιών της πόλης και, τοιουτοτρόπως, η ευημερία του Μπορντό θα σήμαινε και τον πλουτισμό της Γαλλίας. Ο Bastiat δεν έχασε την ευκαιρία να ειρωνευτεί την ιδέα. Ωραία, είπε, αλλά ας μη σταματήσουμε μόνο στο Μπορντό. «Αν το Μπορντό δικαιούται να επωφεληθεί από μια διακοπή στη γραμμή... τότε η Ανγκουλέμ, το Πουατιέ, η Τουρ, η Ορλεάνη... θα 'πρεπε επίσης να απαιτήσουν διακοπές προς όφελος του γενικού συμφέροντος... Μ' αυτό τον τρόπο θα καταφέρουμε να έχουμε μια σιδηροδρομική γραμμή που θα απαρτίζεται από διαδοχικά κενά και η οποία θα μπορεί να μετονομαστεί σε Αρνητικό Σιδηρόδρομο»[179].

Ο Bastiat υπήρξε ένας πνευματώδης άνθρωπος στον κόσμο της οικονομικής επιστήμης· η προσωπική του ζωή, ωστόσο, υπήρξε τραγική. Γεννημένος στη Μπαγιόν, ορφάνεψε από μικρός και το χειρότερο ήταν πως προσεβλήθη από φυματίωση στους πνεύμονες. Σπούδασε στο πανεπιστήμιο κι έπειτα δοκίμασε ν' ασχοληθεί με τις επιχειρήσεις, αλλά δεν είχε ταλέντο στο εμπόριο. Στράφηκε στη γεωργία, μα κι εκεί τα πήγε εξίσου άσχημα· σαν τον καλοπροαίρετο κόμη του Τολστόι, όσο ανακατευόταν με τη διαχείριση της οικογενειακής κτηματικής περιουσίας, τόσο χειροτέρευε η κατάσταση. Ονειρευόταν ανδραγαθήματα, μα οι στρατιωτικές του περιπέτειες[180] πήραν μια δονκιχωτική τροπή: όταν οι Βουρβόνοι εκδιώχτηκαν απ' τη Γαλλία το 1830, ο Bastiat συγκέντρωσε εξακόσιους νεαρούς και τους οδήγησε να καταλάβουν ένα οχυρό των βασιλικών, χωρίς να υπολογίσει το κόστος. Ο καημένος ο Bastiat! - οι πολιορκημένοι κατέβασαν αδιαμαρτύρητα τη σημαία τους και τους προσκάλεσαν όλους σ' ένα συμπόσιο για να το γιορτάσουν.

Φαίνεται πως ήταν καταδικασμένος να απογοητεύεται. Μα η αδράνεια που του επέβαλαν οι συνθήκες έστρεψε το ενδιαφέρον του στα οικονομικά κι έτσι άρχισε να διαβάζει και να συζητά τα επίκαιρα ζητήματα. Ένας γείτονάς του, ευγενής της επαρχίας, τον παρότρυνε να γράψει τις απόψεις του και ο Bastiat έγραψε ένα άρθρο για το ελεύθερο εμπόριο και το έστειλε σε μια παρισινή ημερήσια εφημερίδα. Οι σκέψεις του ήταν πρωτότυπες και το στιλ του υπέροχα σαρκαστικό. Το άρθρο δημοσιεύτηκε και μέσα σε μια νύχτα αυτός ο επαρχιώτης λόγιος έγινε διάσημος.

Πήγε στο Παρίσι. «Δεν πρόλαβε να επιστρατεύσει τη βοήθεια κάποιου παριζιάνου πιλοποιού ή ράφτη», γράφει ο κύριος de Μολιναρί[181], «και με τα μακριά μαλλιά του, το μικροσκοπικό καπέλο, τη φαρδιά ρεντιγκότα και την οικογενειακή ομπρέλα του εύκολα θα τον έπαιρνες για κάποιον τίμιο χωρικό που για πρώτη φορά άφηνε το χωριό του για να δει τη μητρόπολη».

Μα ο επαρχιώτης λόγιος είχε μια δηκτικότατη πένα. Διάβαζε καθημερινά τις παρισινές εφημερίδες όπου οι βουλευτές και οι υπουργοί της Γαλλίας υπερασπίζονταν την πολιτική τους, μια πολιτική εγωισμού και τυφλών συμφερόντων κι έπειτα έγραφε μια ανταπάντηση που έκανε όλο το Παρίσι να τραντάζεται από τα γέλια. Για παράδειγμα, όταν στη δεκαετία του 1840 το Κοινοβούλιο νομοθέτησε υψηλότερους φόρους σε όλα τα ξένα προϊόντα ώστε να ωφεληθεί η Γαλλική βιομηχανία, ο Bastiat παρουσίασε αυτό το αριστούργημα οικονομικής σάτιρας.

> ΑΙΤΗΣΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΩΝ ΚΗΡΙΩΝ, ΦΥΤΙΛΙΩΝ, ΛΥΧΝΩΝ, ΚΗΡΟΠΗΓΙΩΝ, ΦΑΝΟΣΤΑΤΩΝ, ΚΗΡΟΨΑΛΙΔΩΝ, ΣΒΕΣΤΗΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΩΝ ΕΛΑΙΟΥ, ΣΤΕΑΤΟΣ, ΡΗΤΙΝΗΣ, ΑΛΚΟΟΛΗΣ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΩΣ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΤΩΝ ΣΧΕΤΙΖΟΜΕΝΩΝ ΜΕ ΤΟ ΦΩΤΙΣΜΟ.
>
> ΠΡΟΣ ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ
>
> ΚΥΡΙΟΙ,
>
> ...Υποφέρουμε από τον αβάσταχτο ανταγωνισμό ενός ξένου αντιπάλου, ευρισκομένου, κατά τα φαινόμενα, σε θέση τόσο ανώτερη από τη δική μας, ώστε να κατακλύζει ολοκληρωτικά την εθνική μας αγορά σε μια τιμή εκπληκτικά μειωμένη...
>
> ...Αυτός ο αντίπαλος... δεν είναι άλλος από τον ήλιο.
>
> Παρακαλούμε να ευαρεστηθείτε να ψηφίσετε ένα νόμο που να ορίζει να κλείσουν όλα τα παράθυρα, οι φεγγίτες, οι αναφωτίδες, τα εξωτερικά και εσωτερικά παραθυρόφυλλα, οι κουρτίνες, τα παραπετάσματα, τα φινιστρίνια· με άλλα λόγια όλα τα ανοίγματα, οι οπές, οι χαραμάδες και οι ρωγμές.

> ...Αν κλείνατε κατά το δυνατόν κάθε πρόσβαση στο φυσικό φως και δημιουργούσατε ζήτηση για τεχνητό φως, ποιος από τους Γάλλους κατασκευαστές μας δεν θα ωφελούνταν από μια τέτοια απόφαση;
>
> ... Αν καταναλώνεται περισσότερο λίπος, τότε θα πρέπει να υπάρχουν περισσότερα βόδια και πρόβατα... αν καταναλώνεται περισσότερο λάδι, τότε θα έχουμε εκτεταμένες καλλιέργειες παπαρούνας ή ελιάς... οι χερσότοποί μας θα καλύπτονταν από ρητινώδη δέντρα.
>
> Πάρτε την απόφασή σας, αλλά φανείτε λογικοί· γιατί όσο αποκλείετε, όπως κάνετε, το σίδηρο, το καλαμπόκι, τα εισαγόμενα υφάσματα, αναλογικά καθώς οι τιμές τους προσεγγίζουν το μηδέν, τι ασυνέπεια θα συνιστούσε να δέχεστε το φως του ηλίου, η τιμή του οποίου βρίσκεται ήδη στο μηδέν κατά τη διάρκεια όλης της ημέρας![182]

Ποτέ δεν έχει γραφτεί πιο δραματική -αν και φανταστική- υπεράσπιση του ελεύθερου εμπορίου. Ωστόσο, ο Bastiat δεν διαμαρτυρόταν μόνο ενάντια στους προστατευτικούς δασμούς: αυτός ο άνθρωπος περιγελούσε κάθε μορφή οικονομικής αντίφασης. Το 1848, όταν οι Σοσιαλιστές άρχισαν να εκθέτουν τις ιδέες τους για τη σωτηρία της κοινωνίας, δίνοντας περισσότερη έμφαση στο πάθος παρά στην εφαρμοσιμότητα των ιδεών τους, ο Bastiat έστρεψε εναντίον τους τα ίδια όπλα που είχε χρησιμοποιήσει εναντίον του παλαιού καθεστώτος. «Όλοι θέλουν να ζουν εις βάρος του κράτους», έγραψε. «Ξεχνούν ότι το κράτος ζει εις βάρος όλων»[183].

Μα ο αγαπημένος στόχος του, η «σοφιστεία» που απεχθανόταν περισσότερο, ήταν η εκλογίκευση της ιδιωτικής απληστίας υπό το επιδεικτικό προκάλυμμα κάποιου προστατευτικού δασμού που εγειρόταν για το «εθνικό καλό». Πόσο του άρεσε να συντρίβει την εύσχημη επιχειρηματολογία που υποστήριζε τους φραγμούς στο εμπόριο υπό το πρόσχημα των φιλελεύθερων οικονομικών! Όταν το γαλλικό υπουργείο πρότεινε να αυξήσει το φόρο στα εισαγόμενα υφάσματα για να «προστατεύσει» τον Γάλλο εργάτη, ο Bastiat αντέδρασε μ' αυτή την απολαυστική παραδοξολογία:

«Ψηφίστε ένα νόμο που θα προβλέπει τα εξής»[184], έγραψε ο Bastiat στον Υπουργό Εμπορίου. «Εφεξής κανένας δεν θα επιτρέπεται να χρησιμοποιεί δοκάρια ή ξύλα, παρά μόνο όσα παράγονται και φτιάχνονται από στομωμένα τσεκούρια... Ενώ τώρα χτυπάμε εκατό φορές με το τσεκούρι, τότε θα χτυπάμε τριακόσιες. Η δουλειά που τώρα τελειώνει σε μια ώρα, θα απαιτεί τρεις. Πόσο αποτελεσματικά ενθαρρύνουμε μ' αυτό τον τρόπο την εργασία!... Στο εξής, όποιος θα θέλει να έχει μια στέγη στο κεφάλι του, θα πρέπει να συμμορφώνεται με τις προδιαγραφές μας, όπως τώρα όποιος επιθυμεί να φοράει ρούχα, θα πρέπει να συμμορφωθεί με τις δικές σας».

Οι επικρίσεις του, παρά τη διαπεραστική σάτιρα που τις διέπνεε, υπήρξαν ελάχιστα αποτελεσματικές. Πήγε στην Αγγλία για να συναντήσει τους ηγέτες του κινήματος για το ελεύθερο εμπόριο κι επέστρεψε για να οργανώσει μια ένωση ελεύθερου εμπορίου στο Παρίσι. Είχε ζωή μόνο δεκαοχτώ μηνών - ο Bastiat δεν υπήρξε ποτέ καλός οργανωτής.

Ωστόσο, έφτασε το 1848 και ο Bastiat εξελέγη στην Εθνοσυνέλευση. Αυτή τη φορά ο κίνδυνος τού φαινόταν ότι βρισκόταν στο άλλο άκρο - ότι οι άνθρωποι θα έδιναν υπερβολική σημασία στις ατέλειες του συστήματος και, στη θέση του, θα διάλεγαν στα τυφλά το σοσιαλισμό. Άρχισε να γράφει ένα βιβλίο με τίτλο *Οικονομικές αρμονίες (Economic Harmonies),* στο οποίο σκόπευε να δείξει ότι η φαινομενική αταξία του κόσμου δεν ήταν παρά επιφανειακή· πως από κάτω η ωστική δύναμη χιλιάδων διαφορετικών συντελεστών που επιδίωκαν το ατομικό συμφέρον τους μετατρεπόταν στην αγορά σε ένα υψηλότερο κοινωνικό αγαθό. Η υγεία του όμως ήταν πλέον σε πολύ άσχημη κατάσταση. Ανάσαινε με δυσκολία και το πρόσωπό του ήταν ωχρό από τις ταλαιπωρίες της αρρώστιας

του. Μετακόμισε στην Πίζα, όπου διάβασε στις εφημερίδες την είδηση του θανάτου του και τις κοινότοπες εκφράσεις θλίψης που τη συνόδευαν: θλίψη για την απώλεια του «σπουδαίου οικονομολόγου», του «διαπρεπούς συγγραφέως». Έγραψε σ' ένα φίλο του: «Δόξα τω Θεώ που δεν είμαι νεκρός. Σε διαβεβαιώνω πως θα άφηνα την τελευταία μου πνοή χωρίς καμιά οδύνη, με χαρά σχεδόν, αν ήμουν σίγουρος πως θα άφηνα στους φίλους που με αγαπάνε όχι έντονη λύπη, αλλά μια γλυκιά, τρυφερή, κάπως μελαγχολική ανάμνηση της παρουσίας μου»[185]. Πάσχισε να τελειώσει το βιβλίο του προτού τελειώσει ο ίδιος. Μα ήταν πολύ αργά. Το 1850 απεβίωσε, ψιθυρίζοντας στο τέλος κάτι που ο ιερέας ο οποίος τον άκουγε νόμισε ότι ήταν: «Αλήθεια, αλήθεια...»[186]

Είναι μια πολύ μικρή μορφή στον οικονομικό αστερισμό. Υπήρξε εξαιρετικά συντηρητικός, μα δεν είχε επιρροή ούτε καν μεταξύ των συντηρητικών. Η αποστολή του φαίνεται πως ήταν να ξεφουσκώνει τους φανφαρονισμούς της εποχής του· πέρα, όμως, από τα περιπαικτικά και τα πνευματώδη σχόλια, βρίσκεται το ανησυχητικό ερώτημα: το σύστημα έχει πάντα λογική; Υπάρχουν παράδοξα όπου συγκρούονται το δημόσιο με το ιδιωτικό συμφέρον; Μπορούμε να εμπιστευθούμε τον αυτόματο μηχανισμό του ιδιωτικού συμφέροντος, όταν διαστρέφεται σε κάθε στροφή από τον κάθε άλλο παρά αυτόματο μηχανισμό της πολιτικής δομής που ορθώνει;

Αυτά τα ερωτήματα ποτέ δεν αντιμετωπίστηκαν με ευθύτητα στα ουράνια δώματα της ορθοδοξίας. Ο επίσημος κόσμος της οικονομικής επιστήμης έδωσε ελάχιστη σημασία στα παράδοξα που προσκόμισε ο γελωτοποιός του. Αντίθετα, συνέχισε να πλέει αμέριμνα προς την ανάπτυξη των ποσοτικών λεπτομερειών ενός κόσμου που αναζητούσε την απόλαυση και τα ερωτήματα που έθεσε ο Bastiat παρέμειναν αναπάντητα. Σίγουρα, η Μαθηματική Ψυχολογία δεν ήταν το όργανο με το οποίο θα επιλυόταν το δίλημμα του Αρνητικού Σιδηρόδρομου και του Στομωμένου Τσεκουριού· ο Stanley Jevons, ο οποίος υπήρξε μαζί με τον Edgeworth ένας μεγάλος υποστηρικτής της μετατροπής των οικονομικών σε «επιστήμη», παραδέχτηκε:

«Όσο για την πολιτική, ομολογώ πως βρίσκομαι σε μια ομίχλη»[187]. Δυστυχώς, δεν ήταν ο μόνος.

Κι έτσι ο υπόκοσμος συνέχισε να ευημερεί. Το 1879 απέκτησε ένα νέο μέλος από την Αμερική, έναν γενειοφόρο, ευγενικό άντρα γεμάτο αυτοπεποίθηση, ο οποίος είπε ότι «η Πολιτική Οικονομία... έτσι όπως διδάσκεται τώρα, είναι απελπιστική και γεμίζει απόγνωση. Μα αυτό συμβαίνει επειδή έχει εκφυλιστεί και περιοριστεί δραστικά· οι αλήθειές της έχουν αλλοιωθεί και οι αρμονίες της έχουν αγνοηθεί· η λέξη που ήταν έτοιμη να αρθρώσει φιμώθηκε στα χείλη της και η διαμαρτυρία της ενάντια στο άδικο μετατράπηκε σε επικύρωση των αδικιών»[188]. Και δεν ήταν μόνο αυτό. Γιατί αυτός ο αιρετικός δεν υποστήριζε απλώς ότι η οικονομική επιστήμη απέτυχε να δει την απάντηση στο αίνιγμα της φτώχειας, παρ' όλο που απλωνόταν ξεκάθαρα μπρος στα μάτια της, αλλά επέμενε ότι με τη δική του θεραπεία, ένας ολόκληρος καινούριος κόσμος ήταν έτοιμος να αποκαλυφθεί: «Οι λέξεις δεν μπορούν να περιγράψουν τη σκέψη! Πρόκειται για τη Χρυσή Εποχή την οποία ύμνησαν οι ποιητές και περιέγραψαν με αλληγορίες οι διορατικοί οραματιστές!... Είναι η κορύφωση του Χριστιανισμού - η Πόλη του Θεού, με τοίχους από ιάσπιδα και πύλες μαργαριταρένιες!»[189]

Ο νεοφερμένος ήταν ο Henry George[190]. Δεν ήταν άξιον απορίας που κατατάχτηκε στον υπόκοσμο, μια και οι απομονωμένοι θεματοφύλακες του αληθινού δόγματος θα πρέπει

σίγουρα να θεώρησαν την προηγούμενη καριέρα του ως ακατάλληλη προετοιμασία για σοβαρό στοχασμό. Ο Henry George έκανε τα πάντα στη ζωή του: υπήρξε τυχοδιώκτης, χρυσοθήρας, εργάτης, ναυτικός, στοιχειοθέτης, δημοσιογράφος, κυβερνητικός γραφειοκράτης, λέκτορας. Δεν είχε σπουδάσει καν· στα δεκατρία του χρόνια παράτησε το σχολείο και σάλπαρε σαν παιδί για τα τουρκέτα πάνω στο Hindoo, ένα ιστιοφόρο 586 κόρων με προορισμό την Αυστραλία και την Καλκούτα. Την εποχή που οι συνομήλικοί του μάθαιναν λατινικά, εκείνος αγόρασε μια μαϊμού για κατοικίδιο, είδε έναν άντρα να πέφτει από τα άρμενα και έγινε ένα αδύνατο, ζωηρό, ανεξάρτητο αγόρι με πάθος για τις περιπλανήσεις. Όταν γύρισε από την Ανατολή, έπιασε δουλειά σ' ένα τυπογραφείο της γενέτειράς του Φιλαδέλφειας κι έπειτα, στα δεκαεννιά του χρόνια, έφυγε πάλι, αυτή τη φορά για την Καλιφόρνια, με την ανακάλυψη του χρυσού στο μυαλό του.

Προτού φύγει, βαθμολόγησε τον εαυτό του σ' ένα φρενολογικό διάγραμμα:

Ερωτοληψία	Μεγάλη
Φιλογονία	Μέτρια
Ικανότητα σύναψης δεσμών	Μεγάλη
Φιλοπατρία	Μεγάλη
Αυτοσυγκράτηση	Μικρή

και ούτω καθεξής, αποτιμώντας ως «μεγάλο» το διατροφικό του ένστικτο, «μικρή» την κτητικότητά του, «μεγάλη» την αυτοεκτίμησή του και «μικρή» τη φιλοπαιγμοσύνη του. Σε αρκετές κατηγορίες δεν ήταν κακές οι εκτιμήσεις του, αν και ήταν περίεργο που έκρινε ως «μεγάλη» την Επιφυλακτικότητά του, γιατί όταν ο George έφτασε στον Άγιο Φραγκίσκο το 1858 το 'σκάσε βγαίνοντας στην ακτή και, παρ' όλο που είχε προσληφθεί για ένα χρόνο, κατευθύνθηκε προς τη Βικτόρια και τα κοιτάσματα χρυσού. Βρήκε χρυσό, που αποδείχτηκε ότι ήταν σκέτος σιδηροπυρίτης, και αποφάσισε ότι η ζωή στη θάλασσα ήταν τελικά αυτή που του ταίριαζε περισσότερο. Ωστόσο -μια που η Αυτοσυγκέντρωσή του ήταν μικρή- έγινε στοιχειοθέτης σ' ένα τυπογραφείο του San Francisco, έπειτα ζυγιστής σ' ένα μύλο ρυζιού κι ύστερα, όπως είπε κι ο ίδιος, «ένας αλήτης». Άλλη μια εξόρμηση στα κοιτάσματα χρυσού απέβη εξίσου άκαρπη και ο George επέστρεψε άφραγκος στο San Francisco.

Γνώρισε την Άννι Φοξ και κλέφτηκαν· εκείνη ήταν μια δεκαεφτάχρονη αθώα κοπελίτσα κι αυτός ένας όμορφος νεαρός με μουστάκι και μυτερό γενάκι σε στιλ Μπιλ Κόντι. Η εύπιστη δεσποινίς Φοξ πήρε μαζί της ένα ογκώδες πακέτο στο ταξίδι του μυστικού της γάμου· ο νεαρός τυχοδιώκτης φαντάστηκε πως περιείχε τα κοσμήματά της, αλλά τελικά αποδείχτηκε ότι ήταν το Οικιακό Βιβλίο Ποίησης κι άλλα βιβλία.

Τα επόμενα χρόνια έζησαν μέσα στην πιο φριχτή φτώχεια. Ο Henry George δούλευε ως ανεξάρτητος τυπογράφος, μα δεν έβρισκε πάντα δουλειά και, όταν την έβρισκε, ήταν κακοπληρωμένη. Όταν η Άννι γέννησε το δεύτερο παιδί τους, ο George έγραψε: «Περπατούσα στο δρόμο κι αποφάσισα να ζητήσω χρήματα από τον πρώτο περαστικό που η εμφάνισή του θα μου έδειχνε πως του περίσσευαν. Σταμάτησα έναν άγνωστο και του είπα ότι ήθελα 5 δολάρια. Με ρώτησε τι τα ήθελα. Του είπα πως η γυναίκα μου ήταν λεχώνα και δεν είχα να της δώσω να φάει. Μου έδωσε τα χρήματα. Αν δεν μου τα 'δίνε, νομίζω πως ήμουν τόσο απελπισμένος πια που θα τον σκότωνα».[191]

Τώρα -σε ηλικία είκοσι έξι ετών- άρχισε να γράφει. Βρήκε μια δουλειά ως στοιχειοθέτης στην εφημερίδα San Francisco Times κι έστειλε ένα άρθρο του στον Νώε Μπρουκς, το διευθυντή σύνταξης. Ο Μπρουκς υποψιάστηκε πως ο νεαρός από κάπου το είχε αντιγράψει, όταν όμως δεν είδε τίποτα παρόμοιο σε άλλες εφημερίδες για αρκετές ημέρες,

το δημοσίευσε κι έπειτα κατέβηκε στην αίθουσα στοιχειοθεσίας να τον γνωρίσει. Βρήκε έναν αδύνατο νεαρό, μάλλον μικρόσωμο, ο οποίος στεκόταν πάνω σε μια ντάνα για να φτάνει την κάσα με τα τυπογραφικά στοιχεία. Έτσι ο George έγινε δημοσιογράφος.

Μέσα σε λίγα χρόνια, έφυγε από τους Times και πήγε στη San Francisco Post, μια εφημερίδα που αναλάμβανε κοινωνικές σταυροφορίες. Ο George άρχισε να γράφει για θέματα πέρα από τα τετριμμένα: για τους Κινέζους εργάτες και τις συμβάσεις τους, για τη γη που άρπαζαν οι κατασκευαστές σιδηροδρόμων, για τις δολοπλοκίες των τοπικών τραστ. Έγραψε μια μακροσκελή επιστολή στον John Mill στη Γαλλία σχετικά με το ζήτημα των μεταναστών κι εκείνος την τίμησε με μια μακροσκελή καταφατική απάντηση. Και μέσα στα καινούρια του πολιτικά ενδιαφέροντα, έβρισκε χρόνο να ασχοληθεί με τολμήματα αντάξια της καλύτερης δημοσιογραφικής παράδοσης: όταν στο λιμάνι αγκυροβόλησε το πλοίο Σανράιζ, με μια κρυφή ιστορία για τον καπετάνιο και τον υποπλοίαρχο που κακομεταχειρίζονταν το πλήρωμα σε τέτοιο βαθμό ώστε δυο άτομα προτίμησαν να πέσουν στη θάλασσα και να πνιγούν, ο George και η Post ξετρύπωσαν την ιστορία και οι υπεύθυνοι αντιμετώπισαν τη δικαιοσύνη.

Η εφημερίδα πουλήθηκε και ο Henry George κατάφερε να εξασφαλίσει μια πολιτική αργομισθία - έγινε Επιθεωρητής Μετρητών Αεριόφωτος. Δεν ήθελε, όμως, να ζει μες στην τεμπελιά· αντίθετα, είχε αρχίσει να μελετά τα έργα των μεγάλων οικονομολόγων κι είχε πια διαμορφωθεί ξεκάθαρα το κυρίαρχο ενδιαφέρον του· θεωρούνταν ήδη κάτι σαν αυθεντία στην περιοχή. Χρειαζόταν χρόνο για να μελετάει, να γράφει και να δίνει ομιλίες στις εργατικές τάξεις για τις ιδέες του σπουδαίου Mill.

Όταν το Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας ίδρυσε έδρα πολιτικής οικονομίας, θεωρήθηκε ευρέως ως ένας από τους επικρατέστερους υποψήφιους για τη θέση. Για να την πάρει, όμως, έπρεπε να δώσει μια διάλεξη ενώπιον διδακτικού προσωπικού και φοιτητών και ο George είχε την απερισκεψία να εκφράσει απόψεις όπως: «Επικαλούμαστε διαρκώς το όνομα της πολιτικής οικονομίας ενάντια σε κάθε προσπάθεια των εργατικών τάξεων να αυξήσουν τους μισθούς τους»[192] κι έπειτα, για να επιτείνει την κατάπληξη του ακροατηρίου του, πρόσθεσε: «Για τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας δεν χρειάζεστε ειδικές γνώσεις, εκτεταμένες βιβλιοθήκες, δαπανηρά εργαστήρια. Δεν χρειάζεστε καν εγχειρίδια και δασκάλους, αρκεί να βάλετε το μυαλό σας να δουλέψει».

Αυτή ήταν η αρχή και το τέλος της ακαδημαϊκής του καριέρας. Βρέθηκε καταλληλότερος υποψήφιος για την έδρα και ο George επέστρεψε στη συγγραφή φυλλαδίων και στις μελέτες. Και τότε, ξαφνικά, «μέρα μεσημέρι, στη μέση του δρόμου, μου παρουσιάστηκε μια σκέψη, ένα όραμα, μια επιταγή -πείτε το όπως θέλετε... Αυτό ήταν που με ώθησε να γράψω την *Πρόοδο και φτώχεια (Progress and Poverty)* και με στήριξε, ενώ θα είχα καταρρεύσει. Κι όταν τέλειωσα την τελευταία σελίδα, μες στα μαύρα μεσάνυχτα, όταν ήμουν ολομόναχος, έπεσα στα γόνατα κι έκλαψα σαν μικρό παιδί».[193]

Όπως ήταν αναμενόμενο, επρόκειτο για ένα βιβλίο γραμμένο από τα βάθη της καρδιάς, μια κραυγή διαμαρτυρίας ανάμικτη με ελπίδα. Κι όπως επίσης ήταν αναμενόμενο, έπασχε από υπερβολικό πάθος και ελάχιστη επαγγελματική φρόνηση. Πόσο διαφορετικό όμως ήταν από τα ανιαρά κείμενα της εποχής - δεν ήταν ν' απορεί κανείς που οι θεματοφύλακες της οικονομικής επιστήμης δεν μπορούσαν να λάβουν σοβαρά υπόψη τους μια επιχειρηματολογία που ήταν διατυπωμένη με τον εξής τρόπο:

> Πάρτε τώρα... κάποιον ασυγκίνητο επιχειρηματία, ο οποίος δεν ενστερνίζεται καμιά θεωρία, ξέρει όμως πώς να βγάζει λεφτά. Πείτε του: «Έχουμε ένα μικρό χωριό· σε δέκα χρόνια θα είναι μια μεγάλη πόλη - σε δέκα χρόνια ο σιδηρόδρομος θα έχει αντικαταστήσει τις άμαξες, το ηλεκτρικό

θα έχει πάρει τη θέση του κεριού· θα αφθονούν όλα τα μηχανήματα και οι βελτιώσεις που τόσο πολύ πολλαπλασιάζουν την αποτελεσματικότητα της εργασίας. Σε δέκα χρόνια θα έχουν αυξηθεί καθόλου οι τόκοι;» Θα σας απαντήσει: «Όχι!»

«Θα έχουν αυξηθεί τα ημερομίσθια των απλών εργατών...;»

Θα σας πει: «Όχι, τα ημερομίσθια των απλών εργατών δεν θα έχουν αυξηθεί...»

«Τότε, τι θα έχει αυξηθεί;»

«Οι γαιοπρόσοδοι, η αξία της γης. Πήγαινε κι αγόρασε ένα κομμάτι γη και φρόντισε να μην το πουλήσεις».

Και αν, κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, ακολουθήσετε τη συμβουλή του, δεν χρειάζεται να κάνετε τίποτα περισσότερο. Θα μπορείτε να κάθεστε και να καπνίζετε την πίπα σας· θα μπορείτε να είστε αραχτοί σαν τους ζητιάνους της Νάπολης ή του Μεξικού· θα μπορείτε να πάτε βόλτα με αερόστατο στον ουρανό ή να χωθείτε σε μια τρύπα στο έδαφος· και χωρίς να κάνετε την παραμικρή εργασία, χωρίς να προσφέρετε ίχνος ευημερίας στην κοινότητα, σε δέκα χρόνια θα είστε πλούσιος! Στην καινούργια πόλη εσείς μπορεί να έχετε μια πολυτελή έπαυλη, ανάμεσα όμως στα δημόσια κτίριά της θα βρίσκεται ένα πτωχοκομείο![194]

Δεν χρειάζεται να επεξηγήσουμε όλη τη συναισθηματικά φορτισμένη επιχειρηματολογία· η ουσία της βρίσκεται σ' αυτό το απόσπασμα. Ο Henry George εξοργίζεται βλέποντας τους ανθρώπους των οποίων το εισόδημα -πολλές φορές αμύθητο- δεν προέρχεται από υπηρεσίες που παρείχαν στην κοινότητα, αλλά απλώς επειδή είχαν την καλή τύχη να έχουν στην ιδιοκτησία τους ένα κομμάτι γης σε προνομιακή θέση.

Ο Ricardo, φυσικά, τα είχε δει όλα αυτά πολύ πιο πριν. Μα, στην καλύτερη περίπτωση, είχε απλώς ισχυριστεί πως η τάση μιας αναπτυσσόμενης κοινωνίας να κάνει πλούσιους τους ιδιοκτήτες γης θα είχε δυσμενείς συνέπειες για τους καπιταλιστές. Για τον Henry George αυτή ήταν απλώς η αιχμή του δόρατος. Η αδικία των γαιοπροσόδων όχι μόνο αποστερούσε τον καπιταλιστή από το τίμιο κέρδος του, αλλά πρόσθετε ένα βάρος και στους ώμους του εργάτη. Και μια ακόμα πιο ολέθρια συνέπεια - θεώρησε πως αυτό ήταν το αίτιο εκείνων των βιομηχανικών «παροξυσμών», όπως τους αποκάλεσε, οι οποίοι κατά καιρούς κλόνιζαν συθέμελα την κοινωνία.

Το επιχείρημα δεν αναπτυσσόταν με αρκετή σαφήνεια. Στηριζόταν κατεξοχήν στο γεγονός ότι, αφού η έγγειος πρόσοδος θεωρούνταν εξαρχής σαν ένα είδος κοινωνικού εκβιασμού, αντιπροσώπευε φυσικά μια άδικη κατανομή προϊόντων υπέρ των γαιοκτημόνων και σε βάρος των εργατών και των βιομηχάνων. Κι όσο για τους παροξυσμούς, ο George ήταν πεπεισμένος πως η γαιοπρόσοδος οδηγούσε αναπόφευκτα σε άγρια κερδοσκοπία με την αξία της γης (κάτι που όντως συνέβη στη Δυτική Ακτή) και, εξίσου αναπόφευκτα, σε μια ενδεχόμενη κατάρρευση, η οποία θα συμπαρέσυρε και το υπόλοιπο οικοδόμημα των τιμών.

Έχοντας ανακαλύψει τα πραγματικά αίτια της φτώχειας και τον κύριο παράγοντα αναστολής της προόδου, ήταν εύκολο για τον George να προτείνει μια λύση - ένα μοναδικό μεγάλο φόρο. Θα ήταν φόρος στη γη, ένας φόρος που θα απορροφούσε όλες τις γαιοπροσόδους. Κι έπειτα, όταν το καρκίνωμα θα είχε αφαιρεθεί από το σώμα της κοινωνίας, θα μπορούσε να έρθει ο χρυσούς αιών. Αυτός ο μοναδικός φόρος όχι μόνο θα καθιστούσε περιττή την ανάγκη για άλλα είδη φόρων, αλλά επίσης με την κατάργηση της γαιοπροσόδου «θα ανέβαζε τους μισθούς, θα αύξαινε τα κέρδη του κεφαλαίου, θα ξερίζωνε την εξαθλίωση, θα εξάλειφε τη φτώχεια, θα πρόσφερε επικερδή απασχόληση σ' όποιον το επιθυμούσε, θα απελευθέρωνε τις ανθρώπινες δυνάμεις, θα εξάγνιζε την

κυβέρνηση και θα ανύψωνε τον πολιτισμό σε ακόμα ευγενέστερες σφαίρες»[195]. Θα ήταν - δεν υπάρχει άλλη λέξη- η υπέρτατη πανάκεια.

Πρόκειται για μια δυσπροσδιόριστη θεωρία, αν προσπαθήσουμε να την αξιολογήσουμε. Φυσικά, είναι μια αφελής θεωρία και μόνο κάποιος με τις μεσσιανικές τάσεις του George θα μπορούσε να εξισώσει τη γαιοπρόσοδο με την αμαρτία. Παρομοίως, όταν αποδίδεις τις βιομηχανικές κρίσεις στην κερδοσκοπία με τη γη, αποδίδεις σε μια μικρή πλευρά της διευρυνόμενης οικονομίας σημασία τελείως δυσανάλογη προς την πραγματικότητα: η κερδοσκοπία με τη γη μπορεί να δημιουργεί προβλήματα, αλλά έχουν υπάρξει σοβαρότατες οικονομικές κρίσεις σε χώρες όπου η αξία της γης είναι κάθε άλλο παρά υπερτιμημένη.

Δεν χρειάζεται, λοιπόν, να σταθούμε περισσότερο εδώ. Όταν φτάσουμε, όμως, στο κεντρικό σώμα του επιχειρήματος, εκεί πρέπει να σταθούμε. Γιατί ενώ η τεχνική διάγνωση του George είναι επιφανειακή και εσφαλμένη, η βασική του κριτική για την κοινωνία είναι ηθική και όχι μηχανιστική. Γιατί, διερωτάται ο Henry George, πρέπει να υπάρχει η γαιοπρόσοδος; Γιατί πρέπει κάποιος να επωφελείται απλώς και μόνο από το γεγονός της ιδιοκτησίας, όταν δεν παρέχει υπηρεσίες ως αντάλλαγμα στην κοινότητα; Ίσως να μπορούμε να δικαιολογήσουμε την ανταμοιβή ενός βιομηχάνου θεωρώντας τα κέρδη του ως επιβράβευση για την προορατικότητα και την επινοητικότητά του· πού βρίσκεται όμως η προορατικότητα ενός ανθρώπου του οποίου ο παππούς είχε αγοράσει ένα λιβάδι που, δύο γενιές αργότερα, η κοινωνία το έκρινε κατάλληλο για να ορθώσει εκεί έναν ουρανοξύστη;

Προκλητικό το ερώτημα, αλλά δεν είναι τόσο απλό να καταδικάσουμε πάραυτα το θεσμό της προσόδου. Οι ιδιοκτήτες γης δεν είναι οι μόνοι παθητικοί καρπωτές της ανάπτυξης της κοινωνίας. Ο κάτοχος μετοχών σε μια αναπτυσσόμενη εταιρία, ο εργάτης του οποίου η παραγωγικότητα αυξάνεται από τις τεχνολογικές εξελίξεις, ο καταναλωτής που το πραγματικό του εισόδημα μεγαλώνει όσο ευημερεί το έθνος - όλοι αυτοί είναι επίσης καρπωτές της κοινής προόδου. Τα μη δεδουλευμένα κέρδη που αποκομίζει ένας ιδιοκτήτης γης του οποίου το ακίνητο βρίσκεται σε προνομιακή θέση, τα απολαμβάνουμε όλοι, σε διαφορετική μορφή ο καθένας. Το πρόβλημα δεν είναι μόνο οι γαιοπρόσοδοι, αλλά κάθε μορφή μη δεδουλευμένου εισοδήματος· και, ενώ σίγουρα πρόκειται για σοβαρό πρόβλημα, δεν μπορούμε να το προσεγγίσουμε ικανοποιητικά μόνο μέσω της ιδιοκτησίας της γης.

Κι έπειτα, το πρόβλημα της γαιοπροσόδου δεν ήταν τόσο δριμύ, όσο το θεωρούσε ο Henry George. Ένα μεγάλο μέρος των προσόδων πηγαίνει σε μικρούς ιδιοκτήτες γης, αγρότες, ιδιοκτήτες κατοικιών, απλούς πολίτες. Και ακόμα και στο μονοπωλιακό πεδίο των εισοδημάτων από προσόδους -στην αγορά ακινήτων κάποιας μεγαλούπολης- λειτουργεί μια ρευστή αγορά που διαρκώς μεταβάλλεται. Οι πρόσοδοι δεν είναι «παγωμένες» όπως στα αρχαϊκά φεουδαρχικά πρότυπα, περνάνε συνέχεια από χέρι σε χέρι, καθώς η γη αγοράζεται και πουλιέται και μεταβάλλεται συνεχώς η αξία της. Αρκεί να επισημάνουμε ότι το εισόδημα από γαιοπροσόδους στις Ηνωμένες Πολιτείες από ποσοστό 6% του εθνικού εισοδήματος που ήταν το 1929, έχει συρρικνωθεί σε λιγότερο από 2% στις ημέρες μας.

Ωστόσο, δεν έχει σημασία αν οι θέσεις του George είχαν λογική συνοχή ή αν ήταν πλήρως δικαιολογημένη η ηθική καταδίκη που περιείχαν. Το βιβλίο άγγιξε μια τρομακτικά ευαίσθητη χορδή. Το *Πρόοδος και φτώχεια (Progress and Poverty)* έκανε ρεκόρ πωλήσεων και ο Henry George έγινε διάσημος από τη μια μέρα στην άλλη. «Θεωρώ την Πρόοδο και Φτώχεια το καλύτερο βιβλίο που βγήκε τα τελευταία πενήντα χρόνια», έγραψε ο κριτικός του *San Francisco Argonaut* και η *New York Tribune* ισχυρίστηκε ότι «δεν υπάρχει αντάξιό του από τότε που βγήκε ο Πλούτος των Εθνών του Adam Smith»[196]. Ακόμα και εφημερίδες

όπως η *Examiner* και η *Chronicle,* που το αποκάλεσαν «την πιο ολέθρια διατριβή πολιτικής οικονομίας που έχει κυκλοφορήσει εδώ και καιρό», απλώς το έκαναν ακόμα πιο γνωστό.

Ο George πήγε στην Αγγλία και επέστρεψε ύστερα από μια σειρά διαλέξεων σαν σημαίνον πρόσωπο διεθνούς εμβέλειας. Τον επιστράτευσαν να βάλει υποψηφιότητα για δήμαρχος της Νέας Υόρκης και στις εκλογές υπερίσχυσε του Theodore Roosevelt και ηττήθηκε, με πολύ μικρό ποσοστό διαφοράς, από τον υποψήφιο της πολιτικής οργάνωσης Τάμμανι των Δημοκρατικών.

Ο ένας και μόνο φόρος είχε γίνει πλέον θρησκεία γι' αυτόν. Οργάνωσε Λέσχες Γης και Εργασίας και έδινε διαλέξεις σε ενθουσιώδη ακροατήρια στην Αμερική και στη Μεγάλη Βρετανία. Ένας φίλος του τον ρώτησε: «Αυτό σημαίνει πόλεμο; Μπορείς να ελπίζεις ότι, εκτός κι αν έχεις να κάνεις με δειλούς, θα αποσπάσεις τη γη από τους ιδιοκτήτες της χωρίς πόλεμο;» «Δεν νομίζω», αποκρίθηκε ο George, «πως χρειάζεται να πέσει ούτε ένας πυροβολισμός. Αν παραστεί ανάγκη, όμως, ας γίνει και πόλεμος. Ποτέ δεν υπήρξε ιερότερος σκοπός. Όχι, ποτέ ο σκοπός δεν ήταν ιερότερος!»[197]

«Εδώ έχουμε τον πιο πράο και πιο καλοσυνάτο άνθρωπο», σχολιάζει ο φίλος του Τζέιμς Ράσελ Τέιλορ, «ο οποίος θα οπισθοχωρούσε αν κάποιος πυροβολούσε οργισμένος, και όμως ήταν έτοιμος για γενικευμένο πόλεμο σε περίπτωση που το κήρυγμά του δεν γινόταν αποδεκτό. Ήταν το θάρρος... που κάνει τον έναν άνθρωπο πλειονότητα».

Περιττό να ειπωθεί ότι το όλο δόγμα του ήταν ανάθεμα στον κόσμο των αξιοσέβαστων απόψεων. Ένας καθολικός ιερέας που είχε υποστηρίξει τον George στον αγώνα του να εκλεγεί δήμαρχος, αφορίστηκε προσωρινά· ο ίδιος ο Πάπας εξέδωσε μια εγκύκλιο για το ζήτημα της γης· κι όταν ο George τού έστειλε την απάντησή του περίτεχνα τυπωμένη και βιβλιοδετημένη, το Βατικανό την αγνόησε. «Δεν πρόκειται να προσβάλω τους αναγνώστες μου συζητώντας ένα ζήτημα τόσο επονείδιστο»[198], έγραψε ο στρατηγός Φράνσις Α. Γουόκερ, ένας εξέχων επαγγελματίας οικονομολόγος των ΗΠΑ· ενώ, όμως, οι επίσημες αρχές αντιμετώπισαν το βιβλίο με κατάπληξη ή θυμηδία και περιφρόνηση, ο συγγραφέας του άγγιξε την καρδιά του ακροατηρίου του. Το *Πρόοδος και φτώχεια* πούλησε περισσότερα αντίτυπα από όλα τα οικονομικά κείμενα που είχαν εκδοθεί ως τότε σ' αυτή τη χώρα· αλλά και στην Αγγλία, το όνομα του έγινε πασίγνωστο. Κι όχι μόνο αυτό, αλλά η κεντρική ιδέα του έργου του, αν και συνήθως σε μετριασμένη μορφή, αποτέλεσε μέρος της πνευματικής κληρονομιάς ανθρώπων όπως ο Woodrow Wilson, ο John Ντιούι, ο Λούις Μπράντις. Για την ακρίβεια, υπάρχουν αφοσιωμένοι οπαδοί των θεωριών του Henry George οι οποίοι παραμένουν ενεργοί και σήμερα.

Το 1897, γέρος, άρρωστος, αλλά παρ' όλα αυτά ακατάβλητος, αφέθηκε να τον παρασύρουν σε μια δεύτερη προεκλογική εκστρατεία για το αξίωμα του δημάρχου, ενώ γνώριζε πολύ καλά ότι η ένταση ίσως αποδεικνυόταν μεγαλύτερη απ' όση μπορούσε να αντέξει η ασθενική καρδιά του. Και όντως· ο άνθρωπος που αποκάλεσαν «πλιατσικολόγο», «σφετεριστή αλλότριων δικαιωμάτων», «απόστολο της αναρχίας και της καταστροφής», πέθανε την παραμονή των εκλογών. Την κηδεία του παρακολούθησαν χιλιάδες άνθρωποι. Ήταν ένας θρησκευόμενος άνθρωπος και ας ελπίσουμε ότι η ψυχή του πήγε κατευθείαν στον παράδεισο. Όσο για τη φήμη του - αυτή πήγε κατευθείαν στον υπόκοσμο της οικονομικής επιστήμης, κι εκεί βρίσκεται ακόμα ο Henry George· μια μορφή σχεδόν μεσσιανική, ένας μισότρελος και ενοχλητικός αμφισβητίας της ηθικής των οικονομικών μας θεσμών.

Κάτι άλλο όμως συνέβαινε στον υπόκοσμο, κάτι πιο σημαντικό από τους μύδρους που εξαπέλυε ο Henry George κατά της γαιοπροσόδου και από το μεσσιανικό του όραμα για μια Πόλη του Θεού που θα χτιζόταν στα θεμέλια του μοναδικού φόρου. Ένα νέο και δυναμικό πνεύμα σάρωνε την Αγγλία, την Ευρώπη, ακόμα και τις Ηνωμένες Πολιτείες, ένα πνεύμα που εκδηλωνόταν με την εξάπλωση συνθημάτων όπως «η αγγλοσαξονική φυλή προορίζεται, δίχως άλλο, να γίνει η επικυρίαρχη δύναμη στην ιστορία και τον πολιτισμό του κόσμου»[199]. Το πνεύμα αυτό δεν περιοριζόταν στην Αγγλία: από την άλλη μεριά της Μάγχης, ο Βίκτωρ Ουγκό δήλωνε: «Η Γαλλία είναι απαραίτητη για την ανθρωπότητα».[200] στη Ρωσία, ο εκπρόσωπος του απολυταρχισμού Κονσταντίν Πομπιεντονόστσεφ[201] διακήρυσσε ότι η απελευθέρωση της Ρωσίας από το μίασμα της παρακμής της Δύσης τής έδινε τον τιμητικό τίτλο της ηγεσίας στην Ανατολή· στη Γερμανία, ο Κάιζερ εξηγούσε ότι ο Ύψιστος βρισκόταν με το μέρος τους·[202] και στο Νέο Κόσμο, ο Theodore Roosevelt γινόταν ο εκφραστής μιας παρόμοιας φιλοσοφίας.

Η εποχή του ιμπεριαλισμού είχε ξεκινήσει και οι χαρτογράφοι είχαν βαλθεί να αλλάζουν τα χρώματα που καταδείκνυαν τους ιδιοκτήτες των σκοτεινότερων ηπείρων. Από το 1870 ως το 1898 η Βρετανία πρόσθεσε 10 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα και 88 εκατομμύρια ανθρώπους στην αυτοκρατορία της· η Γαλλία κέρδισε σχεδόν την ίδια εδαφική έκταση και προσάρτησε 40 εκατομμύρια ψυχές· η Γερμανία πήρε 2,5 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα και 16 εκατομμύρια κατοίκους· το Βέλγιο, 2,3 τετραγωνικά χιλιόμετρα και 30 εκατομμύρια ανθρώπους· ως και η Πορτογαλία πήρε μέρος στην κούρσα, με 2 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα νέων εδαφών και 9 εκατομμύρια κατοίκους.

Στην πραγματικότητα, τρεις γενιές ήταν αρκετές για να αλλάξουν το πρόσωπο της γης. Μα, το πιο σημαντικό, έγιναν μάρτυρες μιας εξίσου αξιοσημείωτης αλλαγής στον τρόπο με τον οποίο η Δύση αντιμετώπισε αυτή τη διαδικασία της αλλαγής. Θα θυμάστε ότι την εποχή του Adam Smith, ο Σκοτσέζος φιλόσοφος αντιμετώπιζε με περιφρόνηση τις απόπειρες των εμπόρων να παίξουν το ρόλο των βασιλιάδων και υποστήριζε την ανεξαρτησία των Αμερικανικών Αποικιών. Την περιφρόνηση του Smith για την κατάκτηση αποικιών τη συμμερίζονταν πολλοί: ο James Mill, ο πατέρας του John Stuart Mill, αποκαλούσε τις αποικίες «ένα απέραντο σύστημα υπαίθριας ανακούφισης για τις ανώτερες τάξεις».[203] Ακόμα κι ο Ντισραέλι το 1852 αναφέρεται ότι πίστευε πως «αυτές οι αναθεματισμένες αποικίες αποτελούν μυλόπετρες γύρω από το λαιμό μας».[204]

Μα τώρα όλα αυτά είχαν αλλάξει. Η Βρετανία είχε αποκτήσει την αυτοκρατορία της, όπως συχνά λεγόταν, σε ένα «ξέσπασμα αφηρημάδας», αλλά η αφηρημάδα αντικαταστάθηκε από προσήλωση στο στόχο όσο εντεινόταν ο ρυθμός του ιμπεριαλισμού. Ο λόρδος Ρόζμπερι συνόψισε τα συναισθήματα της εποχής όταν αποκάλεσε τη Βρετανική Αυτοκρατορία «τον μεγαλύτερο επί γης φορέα του καλού που έχει γνωρίσει ποτέ ο κόσμος». «Ναι», είπε ο Μαρκ Τουαίν, παρακολουθώντας κατά το Ιωβηλαίο της Βασίλισσας Βικτορίας μια παρέλαση που περήφανα επιδείκνυε τις κτήσεις της Αγγλίας, «η Βίβλος έχει αναφορά στους Εγγλέζους - "μακάριοι οι πραείς, ότι αυτοί κληρονομήσουσιν την γην".»[205]

Ο περισσότερος κόσμος υποστήριζε τον αγώνα για την αυτοκρατορία. Στην Αγγλία, δαφνοστεφής ποιητής ήταν ο Κίπλινγκ και το κοινό αίσθημα εκφραζόταν σ' ένα τραγούδι του μιούζικ χολ:

Δε θέλουμε να πολεμήσουμε,
αλλά, μα το Θεό, αν αναγκαστούμε,
Έχουμε τα πλοία, έχουμε τους άντρες,
έχουμε και τα λεφτά!

Μια άλλη, πολύ διαφορετική, μορφή επιδοκιμασίας προερχόταν από εκείνους που συμφωνούσαν με τον Sir Τσαρλς Κρόσθουεϊτ,[206] πως το πραγματικό ζήτημα ανάμεσα στη Βρετανία και το Σιάμ ήταν «ποιος θα εξασφάλιζε το εμπόριο με τη χώρα, πώς θα μπορούσαμε να το εκμεταλλευτούμε όσο το δυνατόν περισσότερο, ώστε να βρούμε καινούριες αγορές για τα προϊόντα μας κι επίσης απασχόληση για τα πλεονάζοντα είδη της εποχής μας, τους νέους μας».

Επίσης, η διαδικασία της οικοδόμησης της αυτοκρατορίας συνοδευόταν από ευημερία για τους οικοδόμους της. Ένα μεγάλο μέρος από τη βελτίωση στις συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης που τόσο είχε ευχαριστήσει την Επιτροπή για την Οικονομική Κρίση ήταν αποτέλεσμα της σκληρής εργασίας των αποίκων: οι αποικίες ήταν τώρα το προλεταριάτο του προλεταριάτου. Γι' αυτό αποδείχτηκε τόσο δημοφιλής η ιμπεριαλιστική πολιτική.

Μέσα σε όλα αυτά, οι επίσημοι εκφραστές της πολιτικής οικονομίας στέκονταν παράμερα, παρακολουθώντας ατάραχοι την πορεία της οικονομικής ανάπτυξης και περιορίζοντας τις παρατηρήσεις τους στις συνέπειες που ίσως είχαν οι καινούργιες κτήσεις στο εμπόριο. Για άλλη μια φορά, οι κριτικοί του υποκόσμου των οικονομικών ήταν εκείνοι που εστίασαν την προσοχή σ' αυτό το καινούργιο φαινόμενο της ιστορίας. Γιατί, καθώς παρατηρούσαν τον παγκόσμιο αγώνα για επικυριαρχία, είδαν κάτι πολύ διαφορετικό από την απλή συναρπαστική σύγκρουση στο χώρο της πολιτικής ή τα ανεξήγητα καπρίτσια των προσωπικοτήτων που βρίσκονταν στην εξουσία.

Είδαν μια τελείως καινούργια κατεύθυνση στην πορεία του καπιταλισμού· για την ακρίβεια, παρατήρησαν ότι ο ιμπεριαλισμός σηματοδοτούσε μια αλλαγή στο θεμελιώδη χαρακτήρα του ίδιου του καπιταλισμού. Και, ακόμα πιο σημαντικό, στη νέα ανεξάντλητη διαδικασία της επέκτασης, διέβλεψαν την πιο επικίνδυνη τάση που ο καπιταλισμός είχε μέχρι τότε αφήσει να διαφανεί - μια τάση που οδηγούσε στον πόλεμο.

Ο πρώτος που διατύπωσε αυτή την κατηγορία ήταν ένας πράος άνδρας με αιρετικές απόψεις, ο οποίος περιέγραφε τον εαυτό του σαν προϊόν «του μεσαίου στρώματος της μεσαίας τάξης μια πόλης μεσαίου μεγέθους της Midlands».[207] Ο John A. Hobson ήταν ένας μικρόσωμος, ασθενικός άντρας που ανησυχούσε πολύ για την υγεία του και είχε μια δυσχέρεια στην ομιλία που τον ταλαιπωρούσε, ιδιαίτερα όταν ήταν να δώσει διάλεξη. Γεννημένος το 1858, προετοιμάστηκε για μια ακαδημαϊκή καριέρα στην Oxford· απ' όσα γνωρίζουμε για το παρελθόν και την προσωπικότητά του (και δεν γνωρίζουμε πολλά, μια που αυτός ο συνεσταλμένος και μονήρης άνθρωπος κατάφερε επιτυχώς να μην μπει το όνομά του στο Who's Who), ήταν προορισμένος για την απομόνωση και την ανωνυμία της ζωής στα αγγλικά ιδιωτικά σχολεία.

Δύο παράγοντες μεσολάβησαν. Διάβασε τα έργα του Ράσκιν, του Βρετανού κριτικού και δοκιμιογράφου ο οποίος χλεύαζε τους αστικούς βικτοριανούς κανόνες για την αξία του χρήματος και διακήρυσσε: «Πλούτος είναι η ζωή!» Από τον Ράσκιν, ο Hobson άντλησε την ιδέα ότι τα οικονομικά είναι μια ανθρωπιστική και όχι μια απρόσωπη επιστήμη· και στράφηκε από την ανάπτυξη του ορθόδοξου δόγματος στο να κηρύσσει τις αρετές ενός κόσμου όπου οι συνεταιριστικές εργατικές συντεχνίες θα έδιναν μεγαλύτερη αξία στην ανθρώπινη προσωπικότητα απ' ό,τι ο χυδαίος κόσμος των ημερομισθίων και των κερδών. Το σχέδιό του, επέμενε ο Hobson, ήταν «τόσο ακριβές όσο ένα θεώρημα του Ευκλείδη».

Ως Ουτοπιστής, θα μπορούσε να είναι σεβαστός· οι Άγγλοι συμπαθούν τους εκκεντρικούς. Όμως, ως αιρετικός, ως πολέμιος των αρετών της παράδοσης, έγινε οικονομικός παρίας. Η τύχη τον έριξε στην παρέα ενός ατόμου ονόματι A. F. Mummery, ο οποίος ήταν

ανεξάρτητος στοχαστής, επιτυχημένος επιχειρηματίας και ατρόμητος ορειβάτης (έμελλε να σκοτωθεί το 1895 στα υψίπεδα του Νάνγκα Παρμπάτ). «Περιττό να πω»[208], γράφει ο Hobson, «πως οι συζητήσεις μας δεν αφορούσαν αυτά τα φυσικά επίπεδα. Ήταν όμως και πνευματικός ορειβάτης...» Ο Mummery έκανε υποθέσεις για τα αίτια των περιοδικών κάμψεων στην οικονομική δραστηριότητα, οι οποίες προβλημάτιζαν την επιχειρηματική κοινότητα από τις αρχές του 18ου αιώνα, και είχε μια ιδέα για την προέλευσή τους, η οποία θεωρήθηκε από το σώμα των καθηγητών, όπως το έθεσε ο Hobson, «το λογικό ισοδύναμο μιας απόπειρας να αποδειχτεί ότι η γη είναι επίπεδη».[209] Γιατί ο Mummery, έχοντας υπόψη του τον Malthus, πίστευε ότι η οικονομική κρίση οφειλόταν στην υπέρμετρη αποταμίευση, στη χρόνια ανικανότητα του επιχειρηματικού συστήματος να διανείμει ικανή αγοραστική δύναμη ώστε να μπορούν να αγοραστούν τα προϊόντα του.

Ο Hobson στην αρχή έφερε αντιρρήσεις, αλλά έπειτα πείστηκε ότι ο Mummery είχε δίκιο. Οι δυο τους έγραψαν τη *Φυσιολογία της βιομηχανίας (The Physiology of Industry),* όπου εξέθεταν την αιρετική τους αντίληψη ότι οι αποταμιεύσεις ίσως υπέσκαπταν την ευημερία. Αυτό πια δεν μπορούσε να το χωνέψει με τίποτα το οικονομικό ιερατείο. Μα όλοι οι μεγάλοι οικονομολόγοι, από τον Adam Smith και μετά, δεν επισήμαιναν ότι η αποταμίευση ήταν η μια από τις δύο πλευρές του χρυσού νομίσματος της συσσώρευσης; Μήπως η κάθε πράξη αποταμίευσης δεν πρόσθετε αυτόματα στο απόθεμα του κεφαλαίου που χρησιμοποιούνταν για να δώσει δουλειά σε περισσότερους ανθρώπους; Το να ισχυρίζεται κανείς πως η αποταμίευση ίσως είχε σαν συνέπεια την ανεργία, δεν ήταν μόνο απίστευτη ανοησία, αλλά και σίγουρα επιζήμια για ένα από τα σκέλη της κοινωνικής σταθερότητας - τη φειδώ. Ο οικονομικός κόσμος σοκαρίστηκε: οι Λέκτορες του Πανεπιστημίου του Λονδίνου ανακάλυψαν ότι μπορούσαν να κάνουν και χωρίς την παρουσία του κυρίου Hobson· η Εταιρία Οργάνωσης της Φιλανθρωπίας απέσυρε την πρόσκληση που του είχε κάνει να δώσει μια διάλεξη. Ο ακαδημαϊκός είχε γίνει αιρετικός και ο αιρετικός έγινε τώρα, αναγκαστικά, παρίας.

Όλα αυτά μοιάζουν να απέχουν πολύ από το πρόβλημα του ιμπεριαλισμού. Οι ιδέες όμως γονιμοποιούνται με πλάγιους τρόπους. Ο αποκλεισμός του Hobson από τον ευυπόληπτο κόσμο τον οδήγησε στο μονοπάτι της κοινωνικής κριτικής και ο κοινωνικός κριτικός έστρεψε τώρα την προσοχή του στο μεγάλο πολιτικό πρόβλημα των ημερών: την Αφρική.

Το ιστορικό υπόβαθρο του αφρικανικού προβλήματος ήταν πολυσύνθετο και φορτισμένο. Οι Ολλανδοί άποικοι ίδρυσαν τα ανεξάρτητα κράτη τους στην περιοχή του Τρανσβάαλ το 1836, δημιουργώντας ευυπόληπτες κοινότητες από αγρότες που «μελετούσαν τη Βίβλο και μαστίγωναν τους Κάφρους». Μα η γη που διάλεξαν δεν ήταν μόνο αχανής, ηλιόλουστη και συναρπαστική, αλλά έκρυβε και περισσότερο πλούτο απ' όσο έδειχνε. Το 1869 ανακαλύφθηκαν διαμάντια· το 1885 χρυσάφι. Μέσα σε λίγα χρόνια, ο ρυθμός ενός οικισμού από βοϊδάμαξες μεταμορφώθηκε στη φρενιτιώδη έξαψη μιας κοινότητας σπεκουλαδόρων. Στο προσκήνιο εμφανίστηκε ο Σέσιλ Ρόουντς με τα σχέδιά του για σιδηροδρομικές γραμμές και βιομηχανία· σε μια στιγμή τρέλας επέτρεψε μια επιδρομή στο Τρανσβάαλ κι έτσι ξέσπασε η ένταση που σιγόβραζε για πολύ καιρό ανάμεσα στους Άγγλους και στους Ολλανδούς. Ο Πόλεμος των Μπόερς είχε αρχίσει.

Ο Hobson είχε ήδη επισκεφθεί την Αφρική. «Το πιο δειλό από τα πλάσματα του Θεού»[210], όπως αποκαλούσε τον εαυτό του, ταξίδεψε στο Κέιπ Τάουν και στο Γιοχάνεσμπουργκ, μίλησε με τον Κρούγκερ και τον Σματς και, τέλος, δείπνησε με τον ίδιο τον Ρόουντς την παραμονή της επιδρομής στο Τρανσβάαλ. Ο Ρόουντς ήταν μια πολυσύνθετη και αινιγματική προσωπικότητα. Δυο χρόνια πριν από την αφρικανική του περιπέτεια, είχε πει σ' ένα δημοσιογράφο:

«Χτες βρισκόμουν στο East End του Λονδίνου και παρακολούθησα μια συγκέντρωση ανέργων. Άκουσα φλογερούς λόγους, που δεν ήταν παρά μια κραυγή για "ψωμί", "ψωμί", "ψωμί", και γυρίζοντας στο σπίτι μου ξανασκέφτηκα αυτά που είδα... Η πιο προσφιλής μου ιδέα είναι μια λύση για τα κοινωνικά προβλήματα· δηλαδή, για να γλιτώσουμε τα 40.000.000 κατοίκους του Ηνωμένου Βασιλείου από έναν αιματηρό εμφύλιο πόλεμο, εμείς οι αποικιακοί πολιτικοί πρέπει να αποκτήσουμε νέα εδάφη στα οποία να εγκαταστήσουμε τον πλεονάζοντα πληθυσμό και να δημιουργήσουμε νέες αγορές για τα προϊόντα που παράγουν στα εργοστάσια και στα ορυχεία. Η Αυτοκρατορία, όπως λέω πάντα, είναι θέμα βασικών οικονομικών αγαθών - ψωμιού και βουτύρου».[211]

Δεν ξέρουμε αν ανέπτυξε τις ίδιες απόψεις στον Hobson, αλλά είναι πολύ πιθανό. Ωστόσο δεν θα άλλαζε τα πράγματα. Γιατί αυτά που είδε ο Hobson στην Αφρική ταίριαξαν με τον πιο απρόσμενο τρόπο με την οικονομική αίρεση για την οποία τόσο αυτός όσο κι ο Mummery είχαν καταδικαστεί: τη θεωρία της υπέρμετρης αποταμίευσης.

Επέστρεψε στη Βρετανία για να γράψει για το σοβινισμό και τον πόλεμο στην Αφρική και έπειτα, το 1920, παρουσίασε στον κόσμο ένα βιβλίο στο οποίο οι παρατηρήσεις του για την Αφρική παντρεύτηκαν αλλόκοτα με τις αιρετικές απόψεις του.

Το βιβλίο είχε τίτλο *Ιμπεριαλισμός (Imperialism)*· ήταν σαρωτικό. Γιατί περιείχε την πιο σημαντική και σκληρή κριτική που είχε ποτέ διατυπωθεί κατά του συστήματος του κέρδους. Το χειρότερο που είχε ισχυριστεί ο Marx ήταν πως το σύστημα θα αυτοκαταστρεφόταν αυτό που υποστήριζε ο Hobson ήταν ότι θα κατέστρεφε τον κόσμο. Είδε την πορεία του ιμπεριαλισμού σαν μια αδυσώπητη και ακατάπαυστη τάση του καπιταλισμού να σωθεί από ένα δίλημμα που επέβαλλε ο ίδιος, μια τάση που αναγκαστικά περιλάμβανε την κατάκτηση ξένων εδαφών χάριν του εμπορίου και, άρα αναπόφευκτα, συνεπαγόταν τη διαρκή απειλή του πολέμου. Ποτέ στο παρελθόν δεν είχε διατυπωθεί πιο βαθιά ηθική καταδίκη του καπιταλισμού.

Ποια ήταν η ουσία του κατηγορητηρίου του Hobson;

Ήταν μια επιχειρηματολογία σχεδόν μαρξιστική στην απρόσωπη αλλά και αμείλικτη ανάπτυξή της (παρ' όλο που ο Hobson δεν συμπαθούσε τους Μαρξιστές και τους στόχους τους). Υποστήριζε ότι ο καπιταλισμός αντιμετώπιζε μια άλυτη εσωτερική δυσκολία και ότι αναγκαζόταν να στραφεί στον ιμπεριαλισμό, όχι από γνήσια κατακτητική βουλιμία, αλλά για να διασφαλίσει τη δική του οικονομική επιβίωση.

Αυτή η εσωτερική καπιταλιστική δυσκολία ήταν μια πλευρά του συστήματος στην οποία, παραδόξως, ελάχιστη προσοχή είχε δοθεί στο παρελθόν - η άνιση κατανομή του πλούτου στον καπιταλισμό. Το γεγονός ότι η λειτουργία του συστήματος κερδών είχε, πολύ συχνά, σαν αποτέλεσμα μια ασύμμετρη κατανομή του πλούτου υπήρξε από παλιά ζήτημα ηθικής ανησυχίας, αλλά ο Hobson ήταν αυτός που κατέδειξε τις οικονομικές συνέπειες.

Οι συνέπειες, τις οποίες διέκρινε ήταν εξαιρετικά απρόσμενες. Η ανισότητα των εισοδημάτων οδηγούσε σε ένα από τα πιο περίεργα διλήμματα - μια παράδοξη κατάσταση στην οποία ούτε οι πλούσιοι ούτε οι φτωχοί μπορούσαν να καταναλώσουν αρκετά αγαθά: οι φτωχοί επειδή τα εισοδήματά τους ήταν πολύ μικρά και οι πλούσιοι επειδή τα εισοδήματά τους ήταν πολύ μεγάλα! Με άλλα λόγια, είπε ο Hobson, για να εκκαθαρίζει μια οικονομία την αγορά της, θα πρέπει να καταναλώνει ό,τι παράγει: κάθε αγαθό πρέπει να έχει έναν αγοραστή. Αν όμως οι φτωχοί δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν τίποτε περισσότερο από τα απολύτως χρειώδη, ποιος θα πάρει τα υπόλοιπα;

Προφανώς, οι πλούσιοι. Μα ενώ οι πλούσιοι έχουν τα χρήματα, τους λείπει η φυσική δυνατότητα για τόσο μεγάλη κατανάλωση: ένας άνθρωπος με εισόδημα ενός εκατομμυρίου δολαρίων θα αναγκαζόταν να καταναλώνει αγαθά αξίας χίλιες φορές πάνω από τα αγαθά που αγοράζει κάποιος που έχει μόνο χίλια δολάρια να ξοδέψει.

Κι έτσι, σαν αποτέλεσμα της άνισης κατανομής του πλούτου, οι πλούσιοι *αναγκάζονταν* να αποταμιεύουν. Αποταμίευαν όχι μόνο επειδή οι περισσότεροι το επιθυμούσαν ούτως ή άλλως, αλλά επειδή δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτε άλλο - τα εισοδήματά τους ήταν πολύ μεγάλα για να ξοδευτούν.

Αυτή η αποταμίευση ήταν που προκαλούσε τα προβλήματα. Οι αυτόματες αποταμιεύσεις των πλούσιων στρωμάτων της κοινωνίας έπρεπε να χρησιμοποιηθούν, για να μην υποφέρει η οικονομία από τις καταστροφικές συνέπειες της ανεπαρκούς αγοραστικής δύναμης. Το ερώτημα, ωστόσο, ήταν πώς θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν αυτές οι αποταμιεύσεις. Η κλασική απάντηση ήταν να επενδυθούν σε ακόμα περισσότερα εργοστάσια και περισσότερη παραγωγή κι έτσι να ανέλθει η οικονομία σε ακόμα υψηλότερο επίπεδο παραγόμενων προϊόντων και παραγωγικότητας: Smith, ο Ricardo, ο Mill, όλοι οι σπουδαίοι οικονομολόγοι, συμφωνούσαν πως αυτή ήταν η λύση στο πρόβλημα. Ο Hobson όμως είδε ένα εμπόδιο. Αφού η πλειονότητα των ανθρώπων ήδη αδυνατούσε να αγοράσει όλα τα αγαθά που παράγονταν στην αγορά, επειδή τα εισοδήματά τους ήταν πολύ μικρά, πώς ήταν δυνατό, αναρωτήθηκε, ένας λογικός καπιταλιστής να επενδύσει σε εξοπλισμό ο οποίος θα παρήγαγε ακόμη περισσότερα αγαθά σε μια ήδη παραφορτωμένη αγορά; Για παράδειγμα, ποιο θα ήταν το κέρδος από την επένδυση κάποιας αποταμίευσης σε ένα ακόμα εργοστάσιο υποδημάτων, όταν η αγορά ήταν ήδη πνιγμένη από περισσότερα παπούτσια απ' όσα μπορούσε να απορροφήσει αμέσως; Τι έπρεπε να γίνει;

Η απάντηση του Hobson ήταν διαβολικά έξυπνη. Οι αυτόματες αποταμιεύσεις των πλουσίων μπορούσαν να επενδυθούν μ' ένα τρόπο που θα τις αξιοποιούσε χωρίς το συνακόλουθο πρόβλημα της αυξημένης εγχώριας παραγωγής. Θα μπορούσαν να επενδυθούν στο εξωτερικό.

Κι αυτή είναι η γένεση του ιμπεριαλισμού. Είναι, έγραψε Hobson, «η προσπάθεια των μεγάλων ρυθμιστών της βιομηχανίας να διευρύνουν το κανάλι για τη ροή του πλεονάζοντος πλούτου τους, αναζητώντας αγορές και επενδύσεις στο εξωτερικό για να απομακρύνουν τα αγαθά και το κεφάλαιο που δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν στην πατρίδα τους».[212]

Το αποτέλεσμα είναι καταστροφικό. Γιατί δεν είναι ένα έθνος μόνο που στέλνει στο εξωτερικό τον πλεονάζοντα πλούτο του. Όλα τα έθνη κάνουν το ίδιο. Ως εκ τούτου, επακολουθεί ένας αγώνας για το μοίρασμα του κόσμου, όπου το κάθε έθνος προσπαθεί να εξασφαλίσει για τους επενδυτές του τις πλουσιότερες και τις πιο προσοδοφόρες αγορές που μπορεί να αρπάξει. Κι έτσι η Αφρική γίνεται μια τεράστια αγορά (αλλά και πηγή φτηνών πρώτων υλών) που τη χωρίζουν μεταξύ τους οι καπιταλιστές της Αγγλίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας και του Βελγίου· η Ασία γίνεται μια πλούσια πίτα που θα τη μοιραστούν μεταξύ τους οι Γιαπωνέζοι, οι Ρώσοι και οι Ολλανδοί. Η Ινδία γίνεται μια χωματερή για τη Βρετανική βιομηχανία και η Κίνα η «Ινδία» της Ιαπωνίας.

Μ' αυτό τον τρόπο ο ιμπεριαλισμός προετοιμάζει το έδαφος για πόλεμο - όχι με φανταχτερές περιπέτειες ή με φοβερές τραγωδίες, αλλά με μια χυδαία διαδικασία κατά την οποία τα καπιταλιστικά έθνη ανταγωνίζονται να βρουν τρόπους να διαθέσουν τον αχρησιμοποίητο πλούτο τους. Δύσκολο να φανταστεί κανείς έναν πιο πεζό σκοπό για να χύσει το αίμα του.

Περιττό να πούμε ότι μια τέτοια θεωρία βίας και αγώνων βρήκε ελάχιστη υποστήριξη στον επίσημο κόσμο της οικονομικής επιστήμης. Λέχθηκε ότι ο Hobson «μπέρδευε διαρκώς τα οικονομικά με άλλα ζητήματα» και μια που αυτά τα «άλλα ζητήματα» ελάχιστα υποδήλωναν έναν κόσμο οργανωμένο σύμφωνα με την αναζήτηση της απόλαυσης, οι εκφραστές της ορθοδοξίας αντιμετώπισαν τη θεωρία του ιμπεριαλισμού σαν μια ακόμα εκδήλωση της άσχημης συμπεριφοράς που θα περίμενε κανείς από έναν άνθρωπο του οποίου οι οικονομικές θεωρίες πρόσβαλλαν δόγματα βασισμένα στην κοινή λογική, σαν την κοινωνική ευεργεσία της φειδούς.

Ενώ όμως το δόγμα αυτό το απέφυγαν σχολαστικά όσοι θα μπορούσαν να το είχαν υποβάλει σε μια κριτική μεν, αλλά πάντως νοήμονα, εξέταση, μια άλλη φατρία του υποκόσμου το υιοθέτησε ολόψυχα: οι μαρξιστές. Η ιδέα, άλλωστε, δεν πρωτοξεκίνησε από τον Hobson· κάποιες παραλλαγές της είχε ήδη διατυπώσει ένας Γερμανός οικονομολόγος, ονόματι Ροντμπέρτους, και η Ρόζα Λούξεμπουργκ, μια παθιασμένη Γερμανίδα επαναστάτρια. Μα η ανάλυση του Hobson ήταν ευρύτερη και βαθύτερη και στον επίσημο μανδύα του μαρξιστικού δόγματος την κέντησε ο ίδιος ο κορυφαίος θεωρητικός τους - ένας εξόριστος ονόματι Βλαντιμίρ Ίλιτς Ουλιάνοφ, γνωστός ως Λένιν.

Η θεωρία πρόβαλε μεταλλαγμένη από τη βάφτισή της. Τον Hobson τον είχε προβληματίσει το ερώτημα, γιατί άραγε τα καπιταλιστικά έθνη επιζητούσαν τόσο αχόρταγα να αποκτήσουν αποικίες ύστερα από τόσες δεκαετίες σχετικής αδιαφορίας. Η θεωρία του για τον ιμπεριαλισμό δεν ήταν ένα δόγμα, και πολύ λιγότερο ήταν μια άκαμπτη πρόβλεψη ενός τελείως αναπόφευκτου πόλεμου. Εξέφρασε, μάλιστα, την ελπίδα ότι τα ανταγωνιστικά ιμπεριαλιστικά κράτη θα μπορούσαν να φτάσουν σ' ένα είδος οριστικής διευθέτησης του κόσμου και να συνυπάρξουν ειρηνικά.

Ωστόσο, περιβεβλημένη με μαρξιστικό ένδυμα, η θεωρία απέκτησε πιο απειλητική και αμείλικτη μορφή. Ο ιμπεριαλισμός δεν ήταν μόνο το επιστέγασμα της μαρξιστικής οικονομικής αψίδας, αλλά επεκτάθηκε σε πλάτος και σε βάθος πέρα από το πλαίσιο του Hobson ώσπου πλέον εξηγούσε όλο τον κοινωνικό χαρακτήρα του ύστερου καπιταλισμού. Και πόσο τρομακτική ήταν η εικόνα που ξεπήδησε!

> Ο ιμπεριαλισμός, η ανώτερη φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης,[213] αυξάνει τρομακτικά τις παραγωγικές δυνάμεις της παγκόσμιας οικονομίας, διαμορφώνει όλο τον κόσμο κατ' εικόνα και ομοίωσή του, και παρασύρει όλες τις αποικίες, όλες τις φυλές, όλους τους λαούς στη σφαίρα της χρηματοοικονομικής καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Ταυτόχρονα, η μονοπωλιακή μορφή του κεφαλαίου εμφανίζει, ολοένα και περισσότερο, στοιχεία παρασιτικού εκφυλισμού και αποσύνθεσης... Ο ιμπεριαλισμός σωρεύει ανείπωτο πλούτο από τα τεράστια υπερκέρδη που απομυζά από εκατομμύρια αποικιακούς εργάτες και χωρικούς. Με αυτή τη διαδικασία, ο ιμπεριαλισμός δημιουργεί τον τύπο του αποσυντιθέμενου, παρασιτικά εκφυλιζόμενου κράτους-εισοδηματία και στρώματα ολόκληρα από παράσιτα που ζουν από κουπόνια. Η εποχή του ιμπεριαλισμού, που ολοκληρώνει τη διαδικασία της δημιουργίας των υλικών προϋποθέσεων για το σοσιαλισμό (συγκέντρωση των μέσων παραγωγής, κοινωνικοποίηση της εργασίας σε γιγαντιαία κλίμακα, ενδυνάμωση των εργατικών συνδικάτων), ταυτόχρονα οξύνει τις αντιφάσεις ανάμεσα στις «Μεγάλες Δυνάμεις» και προκαλεί πολέμους, οι οποίοι καταλήγουν στη διάσπαση της ενιαίας παγκόσμιας οικονομίας. Έτσι, ο ιμπεριαλισμός είναι ο φθίνων, ο ετοιμοθάνατος καπιταλισμός. Είναι η τελευταία φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στο σύνολό της· είναι η έλευση της παγκόσμιας σοσιαλιστικής επανάστασης.

Ο συγγραφέας ήταν ο Μπουχάριν· η περίσταση, η Τρίτη Διεθνής· η ημερομηνία, 1928. Παρά το συγγραφέα, την περίσταση και την ημερομηνία, η φωνή που ακούμε είναι του Λένιν. Και, το πιο ανησυχητικό απ' όλα, η άποψη του Λένιν για έναν κατεστραμμένο και καταστροφικό καπιταλισμό, εσωτερικά διεφθαρμένο και εξωτερικά αρπακτικό, ήταν, μέχρι την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, η επίσημη Σοβιετική ερμηνεία του κόσμου στον

οποίο ζούμε.

Ο ιμπεριαλισμός είναι γεγονός και δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία γι' αυτό. Όποιος είναι εξοικειωμένος με την ιστορία του τέλους του 19ου και της αρχής του 20ου αιώνα δεν μπορεί να μην παρατηρήσει την αποκαλυπτήρια γραμμή της λεηλασίας, της εδαφικής επέκτασης και της καταπιεστικής αποικιοκρατίας που διατρέχει τα ατέλειωτα επεισόδια των διεθνών αντιζηλιών, των διενέξεων και των πολέμων. Αν και δεν είναι πια της μόδας να θεωρούμε τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο σαν μια «καθαρά» ιμπεριαλιστική διένεξη, δεν υπάρχει αμφιβολία πως οι ιμπεριαλιστικοί ανταγωνισμοί υπήρξαν σε μεγάλο βαθμό υπαίτιοι για την κήρυξή του.

Μα οι κατακτήσεις και οι αποικίες είναι τόσο παλιές όσο η αρχαία Αίγυπτος, και όπως έδειξαν οι πιο πρόσφατες ρωσικές εισβολές στην Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία και το Αφγανιστάν, οι κατακτήσεις και οι αποικίες θα συνεχίσουν είτε υπάρχει ο καπιταλισμός ως δικαιολογία είτε όχι. Το ερώτημα που μας θέτει η *οικονομική* θεωρία του ιμπεριαλισμού είναι κατά πόσο οι κατακτήσεις των τελευταίων πενήντα χρόνων είχαν διαφορετικά κίνητρα από τις προηγούμενες ή τις μελλούμενες. Είναι εύκολο να καταλάβουμε τη δίψα του κράτους-δυνάστη για εξουσία. Ο ιμπεριαλισμός μάς ζητά να σκεφτούμε κατά πόσο οι πιο απρόσωπες δυνάμεις της οικονομίας της αγοράς μπορούν να οδηγήσουν στο ίδιο τελικό αποτέλεσμα.

Οι απολογητές του αποικιακού συστήματος υποστήριξαν πως δεν μπορούσε. Το 1868, ο ίδιος ο Βίσμαρκ έγραψε: «Όλα τα πλεονεκτήματα που διεκδικούνται για τη μητέρα πατρίδα είναι, στο μεγαλύτερο μέρος τους, ψευδαισθήσεις. Η Αγγλία εγκαταλείπει την αποικιοκρατική της στρατηγική· τη βρίσκει υπερβολικά δαπανηρή».[214] Παρόμοιες παρατηρήσεις έκαναν κι άλλοι υπερασπιστές του συστήματος: τόνισαν ότι οι αποικίες «δεν απέδιδαν»· ότι η αποίκιση δεν αναλαμβανόταν ευχαρίστως, αλλά γινόταν υπό μορφή υποχρέωσης από τις μεγάλες δυνάμεις λόγω της αποστολής του να εκπολιτίσουν τον κόσμο· ότι οι αποικίες είχα περισσότερα οφέλη από τις μητροπόλεις, και τα παρόμοια.

Μα το ζήτημα δεν ήταν εκεί. Είναι αλήθεια ότι κάποιες αποικίες δεν απέδιδαν - το 1865, μια Επιτροπή της Βουλής των Κοινοτήτων έφτασε στο σημείο να προτείνει την εγκατάλειψη όλων των Βρετανικών κτήσεων εκτός της δυτικής ακτής της Αφρικής, με τη δικαιολογία ότι αποτελούσαν εξαιρετικά ασύμφορα εγχειρήματα. Ενώ, όμως, δεν απέδιδαν κέρδη *όλες* οι αποικίες, *κάποιες* απ' αυτές ήταν εκπληκτικά επικερδείς: οι φυτείες τσαγιού της Κεϋλάνης, για παράδειγμα, απέδιδαν, σε μια καλή χρονιά, μερίσματα σε ποσοστό 50% του επενδυμένου κεφαλαίου. Και, παρ' όλο που δεν επωφελούνταν *όλη* η βιομηχανία από τις αγορές του εξωτερικού, *κάποιοι* σημαντικοί βιομηχανικοί κλάδοι με δυσκολία θα λειτουργούσαν χωρίς αυτές: κλασικό παράδειγμα αποτελεί η εξάρτηση της Βρετανικής βιομηχανίας βάμβακος από την αγορά της Ινδίας. Και για το σύνολο της Αγγλίας, οι επενδύσεις στο εξωτερικό σίγουρα πρόσφεραν ένα επικερδές κανάλι για τις αποταμιεύσεις: μεταξύ του 1870 και του 1914, οι *μισές* αποταμιεύσεις της Αγγλίας επενδύθηκαν στο εξωτερικό ενώ η ροή των μερισμάτων και των τόκων από τις επενδύσεις στο εξωτερικό αντιστοιχούσαν στο 10% του βρετανικού εθνικού εισοδήματος.[215]

Φυσικά, υπήρχαν κι άλλα κίνητρα, αναμεμιγμένα σε μεγάλες δόσεις με τα καθαρά οικονομικά κίνητρα, και οι οικονομικές αντισταθμιστικές επιπτώσεις του ιμπεριαλισμού δεν ήταν τόσο απλές όσο τις είχε περιγράψει ο John A. Hobson. Γενικά, όμως, θα δυσκολευόταν κανείς να βρει μια εξήγηση για την εισβολή των Ευρωπαϊκών δυνάμεων στην Αφρική και

στην Ασία που να μην περιλαμβάνει κάποια γεύση των οικονομικών πλεονεκτημάτων.

Στην περίπτωση της Ολλανδίας, για παράδειγμα, η οικονομία που βασιζόταν στις τεράστιες φυτείες της Ιάβας και της Σουμάτρας ήταν ένας χώρος για επικερδείς επενδύσεις με μεγάλη σημασία για το ολλανδικό κεφάλαιο· στην περίπτωση της Μαλαισίας, οι ανεκτίμητες φτηνές πρώτες ύλες παρείχαν στην Αγγλία ένα προσοδοφόρο διεθνές μονοπώλιο· στη Μέση Ανατολή, υπήρχαν τα πετρέλαια και ο στρατηγικός έλεγχος της ναυτιλίας μέσω της Διώρυγας του Σουέζ. «Αυτό που λείπει από τις βιομηχανίες μας... όλο και περισσότερο... είναι οι αγορές», είπε ένας Γάλλος υπουργός το 1885· και το 1926, ο Δρ Σαχτ, πρόεδρος τότε της γερμανικής Ράιχσμπανκ, δήλωσε: «Η μάχη για τις πρώτες ύλες παίζει τον πιο σημαντικό ρόλο στην παγκόσμια πολιτική, ακόμα μεγαλύτερο ρόλο απ' όσο πριν από τον πόλεμο. Η μόνη λύση για τη Γερμανία είναι η απόκτηση αποικιών». Τα κίνητρα μπορεί να διαφέρουν από χώρα σε χώρα, αλλά σε όλα υπάρχει ο κοινός παρονομαστής του οικονομικού κέρδους.

Σημαίνει αυτό ότι ο ιμπεριαλισμός αποτελεί όντως αναπόσπαστο μέρος του καπιταλισμού; Η απάντηση δεν είναι απλή. Σίγουρα, ο καπιταλισμός υπήρξε ένα επεκτατικό σύστημα από τα γεννοφάσκια του, ένα σύστημα που η κινητήρια δύναμή του υπήρξε η προσπάθεια να συσσωρευτούν ακόμα μεγαλύτερες ποσότητες κεφαλαίου. Κι έτσι, από την αρχή, βλέπουμε ότι οι καπιταλιστικές εταιρίες πρόσβλεπαν στις ξένες χώρες, τόσο για τις αγορές τους όσο και για τις φτηνές τους πρώτες ύλες, ενώ είναι εξίσου σημαντικό ότι οι κυβερνήσεις των καπιταλιστικών κρατών συνήθως υποστήριξαν και προστάτευσαν τους δικούς τους ιδιώτες επιχειρηματίες στα εγχειρήματά τους στο εξωτερικό.

Μέχρι εδώ δεν φαίνεται να αμφισβητείται το ιμπεριαλιστικό σενάριο. Ωστόσο, με τον καιρό βλέπουμε αυτή την πορεία της καπιταλιστικής εξάπλωσης με μάτι κάπως διαφορετικό από αυτό του Hobson ή του Λένιν. Η κινητήρια δύναμη δεν μοιάζει να είναι ακινητοποιημένη σε μια στοίβα αδιάθετες αποταμιεύσεις στο εσωτερικό της χώρας, που απαιτούν επένδυση στο εξωτερικό. Μάλλον, ο βασικός προωθητικός μηχανισμός φαίνεται πως είναι η εκπληκτική ικανότητα του καπιταλιστικού τρόπου οικονομικής οργάνωσης να εκτοπίζει άλλους τρόπους παραγωγής και να εδραιώνεται σε μη καπιταλιστικά περιβάλλοντα. Υπάρχει κάτι στον τεχνολογικό προσανατολισμό, την αποτελεσματικότητα, τον ατόφιο δυναμισμό των καπιταλιστικών μεθόδων παραγωγής που κάνει την εξάπλωση του συστήματος «ακαταμάχητη».

Κι έτσι, τείνουμε σήμερα να βλέπουμε την πορεία του ιμπεριαλισμού σαν μέρος της διεθνοποίησης του κεφαλαίου, μιας πορείας που ξεκίνησε προτού ακόμα διαμορφωθεί πλήρως ο καπιταλισμός και που δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί. Εδώ, όμως, πρέπει να κάνουμε μια σημαντική διάκριση ανάμεσα στις μορφές διεθνοποίησης των διαφορετικών εποχών. Ο ιμπεριαλισμός του είδους που συνέτεινε στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο δεν ήταν απλώς η μεταφύτευση των καπιταλιστικών μεθόδων παραγωγής στην Αφρική, την Ασία και τη Λατινική Αμερική. Ήταν αυτό συν η απροκάλυπτη πολιτική παρέμβαση, η φοβερή εκμετάλλευση, η στρατιωτική ισχύς και μια γενική αδιαφορία για τα συμφέροντα των φτωχότερων κρατών. Για παράδειγμα, κάτι που εντυπωσιάζει πολύ σε σχέση με τις βρετανικές επενδύσεις στην Ινδία κατά το τέλος του 19ου και την αρχή του 20^{ου} αιώνα, ήταν πως σε μεγάλο βαθμό βασίστηκαν και διέπονταν από τις ανάγκες της Αγγλίας και όχι της Ινδίας. Στην περίπτωση του Βελγικού Κογκό ή των Ολλανδικών Ινδιών, το «σε μεγάλο βαθμό» μπορεί να αντικατασταθεί από το «ολοκληρωτικά». Ένα μέρος αυτού του παλιομοδίτικου ιμπεριαλισμού εξακολουθεί να ισχύει, παρ' όλο που οι εξωτερικές του

εκφάνσεις έχουν αλλάξει! Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος έβαλε ένα γενικό τέλος στις αποικιοκρατικές σχέσεις μέσα από τις οποίες η παλαιότερη οικονομική ηγεμονία ασκούσε την εξουσία της. Εκεί όπου πριν από τον πόλεμο υπήρχαν μόνο καθυποταγμένες αποικίες, μετά τη λήξη του αναδύθηκαν ανεξάρτητα κράτη· και, παρ' όλο που πολλά απ' αυτά ήταν (και εξακολουθούν να είναι) φτωχά κι αδύναμα, η εθνική τους υπόσταση δεν επιτρέπει στα Ευρωπαϊκά κράτη να ασκήσουν την αλαζονική κυριαρχία τους με τον τρόπο που συνήθιζαν στο πρώτο μισό του αιώνα.

Η κατάσταση είναι κάπως διαφορετική στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών, οι οποίες, πολλές φορές από τον πόλεμο και μετά, χρησιμοποίησαν στρατιωτική δύναμη εναντίον υπανάπτυκτων κρατών -εναντίον της Κούβας, του Βιετνάμ, της Νικαράγουα και του Ιράκ, μεταξύ άλλων- με αποτέλεσμα να κληρονομήσουν οι Ηνωμένες Πολιτείες τον καθόλου ζηλευτό τίτλο της υπ' αριθμόν ένα ιμπεριαλιστικής δύναμης στον κόσμο. Μα τα κίνητρα που προκάλεσαν τις ιμπεριαλιστικές μας περιπέτειες δεν είναι αυτά που έστειλαν τους Πεζοναύτες στις δημοκρατίες της μπανάνας ή τα κανονιοφόρα στην Κίνα το 19^{ο} αιώνα. Δεν προστατεύουμε την αμερικανική περιουσία, αλλά την αμερικανική ιδεολογία. Σαν τους Άγγλους την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης, η κυβέρνησή μας, μέχρι την κατάρρευση του Σοβιετικού καθεστώτος, αισθανόταν να απειλείται από μια τεράστια επαναστατική δύναμη - τη δύναμη του παγκόσμιου κομουνισμού, του οποίου οι πιο πιθανοί νεοσύλλεκτοι φαινόταν να είναι τα αδύναμα και ασταθή κράτη του Τρίτου Κόσμου. Το αποτέλεσμα ήταν πως αντιδράσαμε σε σχεδόν κάθε σοσιαλιστική τάση σ' αυτά τα κράτη, σαν να ήταν η αιχμή του δόρατος ενός κομουνιστικού καθεστώτος υπό ξένη επικυριαρχία και υποστηρίξαμε κάθε αντιδραστική κυβέρνηση αυτών των κρατών σαν μέρος του ίδιου αγώνα ενάντια στον κομουνισμό.

Πώς θα καταλήξει αυτή η πολιτική που αιτιολογείται αμυντικά και εκδηλώνεται επιθετικά, απομένει να το δούμε. Ίσως οι Ηνωμένες Πολιτείες κατορθώσουν να εγγυηθούν την ασφάλεια του κόσμου πιέζοντας οικονομικά και στρατιωτικά τις σοσιαλιστικές κυβερνήσεις που εμφανίζονται στον υπανάπτυκτο κόσμο. Ίσως μια τέτοια πολιτική καταλήξει σε δική μας απογοήτευση και απώλεια ηθικού. Όποιο κι αν είναι το αποτέλεσμα, πάντως, αυτή η πλευρά του ιμπεριαλισμού έχει περισσότερη σχέση με το πρόβλημα της προστασίας ενός μεγάλου βασιλείου από εξωτερικές επιρροές -ένα πρόβλημα τόσο παλιό όσο η αρχαία Κίνα ή η Ρώμη- παρά με την άμεση υποστήριξη εμπορικών επιχειρήσεων, η οποία αποτελούσε το απροκάλυπτο κίνητρο του ιμπεριαλισμού του προηγούμενου αιώνα. Είναι μια άμεση πολιτική, αντί για μια έμμεση οικονομική, μορφή ξένης κυριαρχίας.

Στο μεταξύ, υπάρχει μια δεύτερη πλευρά στο μεταβαλλόμενο πρόσωπο του ιμπεριαλισμού, η οποία είναι καταφανώς οικονομική. Πρόκειται για την εντυπωσιακή ανάδυση της πολυεθνικής εταιρίας ως του κυριότερου φορέα μέσω του οποίου το κεφάλαιο κινείται από την πατρίδα του στο εξωτερικό.

Οι πολυεθνικές είναι γιγαντιαίες εταιρίες, όπως η Coca Cola, η IBM, η Microsoft ή η Royal Dutch Shell, που οι κατασκευαστικές ή παρασκευαστικές εργασίες τους είναι διασκορπισμένες σε πολλά έθνη. Μια πολυεθνική κάνει γεωτρήσεις για πετρέλαιο στη Μέση Ανατολή ή στην Αφρική, το διυλίζει στην Ευρώπη ή στην Αμερική και το πουλά στην Ιαπωνία· ή μπορεί να εξορύσσει μεταλλεύματα στην Αυστραλία, να τα κατεργάζεται στην Ιαπωνία και να στέλνει το τελικό προϊόν στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Οι πολυεθνικές έφεραν δύο αλλαγές στην όλη διεθνοποίηση του κεφαλαίου.

Πρώτον, άλλαξαν τις γεωγραφικές του ροές. Την εποχή του κλασικού ιμπεριαλισμού, όπως

είδαμε, ο σκοπός της καπιταλιστικής εξάπλωσης εστιαζόταν κυρίως στην απόκτηση πρόσβασης στις πρώτες ύλες ή σε αγορές για βασικά αγαθά, όπως τα υφαντουργικά προϊόντα. Οι πολυεθνικές απομακρύνθηκαν από αυτά τα βασικά αγαθά και στράφηκαν στα προϊόντα υψηλής τεχνολογίας στα οποία κυριαρχούν, όπως οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και τα φαρμακευτικά προϊόντα. Το αποτέλεσμα ήταν μια εντυπωσιακή μεταβολή στην κατανομή κεφαλαίων στο εξωτερικό. Το 1897, το μισό σχεδόν από τα αμερικανικά κεφάλαια στο εξωτερικό ήταν επενδυμένα σε φυτείες, σιδηροδρόμους ή ορυχεία. Σήμερα, λιγότερο από το ένα πέμπτο των εξωτερικών μας επενδύσεων βρίσκεται σ' αυτούς τους τομείς. Αντίθετα, το μεγαλύτερο μέρος των κεφαλαίων μας στο εξωτερικό έχει τοποθετηθεί σε βιομηχανικά προϊόντα· και τα τρία τέταρτα της ροής των διεθνών επενδύσεων πηγαίνουν στην Ευρώπη και στον Καναδά και σε άλλα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη.

Ομοίως, η πλειονότητα των γαλλικών ή των γιαπωνέζικων ή των γερμανικών επενδύσεων στο εξωτερικό αναζητούν τοποθεσίες στον αναπτυγμένο κόσμο (συμπεριλαμβανομένων και των Ηνωμένων Πολιτειών) και όχι στις παλιές αποικίες της υδρογείου.

Μια δεύτερη οικονομική συνέπεια της ανόδου των πολυεθνικών είναι η αξιοθαύμαστη ικανότητά τους να συνδυάζουν υψηλή τεχνολογία με φτηνή, ανειδίκευτη εργατική δύναμη. Οι απίστευτα πολύπλοκοι μηχανισμοί που αποτελούν το θεμέλιο της σύγχρονης οικονομικής ζωής, όπως τα εξαρτήματα των ηλεκτρονικών υπολογιστών και τα τμήματα των συναρμολογούμενων τηλεοράσεων, μπορούν να παραχθούν στα Χονγκ Κονγκ, στις Νότιες Κορέες και τις Ταϊλανδές αυτού του κόσμου, χρησιμοποιώντας επιστημονικά μηχανήματα που τα χειρίζονται άντρες και γυναίκες, οι οποίοι πριν από λίγο καιρό δούλευαν στους ορυζώνες. Από τη σκοπιά του ιμπεριαλισμού, αυτή η εξέλιξη χρήζει ερμηνείας. Η ικανότητα να μεταφυτεύει ολόκληρες παραγωγικές διαδικασίες σε περιοχές του κόσμου που μέχρι χθες στηρίζονταν στην αγροτική οικονομία πέτυχε, σε βαθμό πρωτοφανή, να εξαγάγει τους κοινωνικούς θεσμούς του καπιταλισμού. Όπως ακριβώς οι ίδιοι οι συντελεστές της παραγωγής αναδύθηκαν από ένα προκαπιταλιστικό κοινωνικό περιβάλλον κατά τη μεγάλη οικονομική επανάσταση που παρακολουθήσαμε στα πρώτα μας κεφάλαια, έτσι και στην εποχή μας μια νέα οικονομική επανάσταση φέρνει την οικονομία της αγοράς σε περιοχές που παλιά υπήρξαν παθητικές μόνο και διόλου ενεργητικές δυνάμεις στην παγκόσμια οικονομία. Σ' αυτό το βαθμό, ο σύγχρονος ιμπεριαλισμός υπήρξε μια σημαντική δύναμη αναζωογόνησης του καπιταλισμού στο εξωτερικό.

Ταυτόχρονα, ο νέος ιμπεριαλισμός έχει εντατικοποιήσει σημαντικά την ανταγωνιστικότητα του συστήματος στις αναπτυγμένες πατρίδες του. Αυτό δεν είναι μόνο το αποτέλεσμα της αλληλοδιείσδυσης στις αγορές διαφορετικών χωρών που αναφέραμε πιο πάνω, αλλά συμβαίνει επίσης επειδή τα κατασκευαστικά παραρτήματα των πολυεθνικών στις υπανάπτυκτες περιοχές μπορούν να στείλουν κύματα αγαθών χαμηλού κόστους πίσω στις μητροπόλεις. Όπως κανένα κράτος δεν γνωρίζει καλύτερα από τις Ηνωμένες Πολιτείες, τηλεοράσεις που κατασκευάζονται στο Χονγκ Κονγκ ή στην Ταϊβάν ή αυτοκίνητα που φτιάχνονται στη Νότια Κορέα ή συναρμολογούνται στο Μεξικό μπορούν πολύ εύκολα να πουληθούν φθηνότερα από τα ίδια προϊόντα που κατασκευάζονται στην California ή στις Μεσοδυτικές Πολιτείες.

Είναι πολύ νωρίς ακόμα να προβλέψουμε τις συνέπειες αυτής της διεθνοποίησης και εντατικοποίησης του ανταγωνισμού ή ποιο θα είναι το αποτέλεσμα των χρηματοοικονομικών και πολιτικών κρίσεων που έχουν εμφανιστεί -όχι απροσδόκητα- σε όλες σχεδόν τις ασιατικές «τίγρεις». Αυτό που δεν χωρά αμφιβολία είναι ότι έχουμε μετακινηθεί στην κατεύθυνση μιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, στην οποία νέες επιχειρήσεις με διεθνή δραστηριότητα συνυπάρχουν αμήχανα με τα παλαιότερα εθνικά

σύνορα και προνόμια. Αποτελεί ειρωνική κατάληξη της μελέτης μας για το πρόβλημα του ιμπεριαλισμού το γεγονός ότι το κίνημα που ξεκίνησε για να ελαφρύνει τις πιέσεις πάνω στο κεφάλαιο κατέληξε να τις κάνει πολύ χειρότερες.

Ο John Hobson πέθανε το 1940· στους *Times* του Λονδίνου ένας ευπρεπώς και προσεκτικά διατυπωμένος επικήδειος αναφερόταν τόσο στις προφητικές του ιδέες όσο και στο γεγονός ότι ο ίδιος δεν έτυχε της γενικής αναγνώρισης.

Πραγματικά ο Hobson δεν έτυχε αναγνώρισης. Ο πιο ξακουστός οικονομολόγος της βικτοριανής εποχής ήταν ένας οικονομολόγος τελείως αντίθετος με τον Hobson, ο Alfred Marshall, ο οποίος θεωρούνταν μετριοπαθής και «εγκεκριμένος», εκεί που ο Hobson υπήρξε διορατικός, υπερβολικός και, ας πούμε, μη εγκεκριμένος. Ωστόσο, αρμόζει να ολοκληρώσουμε αυτό το ταξίδι μέσα από τις ερεβώδεις περιοχές του υποκόσμου, επιστρέφοντας και πάλι στο βικτοριανό ηλιόφως. Οι οικονομολόγοι που εργάζονταν στο φως του ήλιου ίσως να μην είχαν δει τα ανησυχητικά οράματα που αποκαλύπτονταν σε πιο περιπετειώδεις ψυχές, αλλά έκαναν κάτι που δεν έκαναν οι αιρετικοί: δίδαξαν στον κόσμο τους -ακόμα και στο δικό μας κόσμο- τα «οικονομικά» του. Και μόνο που κοιτάζει κανείς το πορτρέτο του Alfred Marshall αρκεί για να δει το πρότυπο του δασκάλου: λευκό μουστάκι, λευκά τσουλούφια στα μαλλιά, καλοσυνάτα, λαμπερά μάτια - η κλασική φιγούρα του καθηγητή. Την εποχή του θανάτου του το 1924, όταν οι σπουδαιότεροι οικονομολόγοι της Αγγλίας τιμούσαν τη μνήμη του, ένας απ' αυτούς, ο καθηγητής Σ. Ρ. Φέι, παρουσίασε αυτό το αλησμόνητο πορτρέτο του βικτοριανού καθηγητή στο σπίτι του:

> Ο Πιγκού μού είπε πως έπρεπε να πάω να τον δω για να διαλέξουμε θέμα για μια διατριβή. Έτσι, ένα απόγευμα, καθώς σουρούπωνε, πήγα στο Μπάλιολ Κροφτ. «Ελάτε, ελάτε», είπε τρέχοντας από ένα μικρό διάδρομο και ανέβηκα μαζί του επάνω. «Έχετε καθόλου ιδέα τι πρέπει να κάνετε;» με ρώτησε. «Όχι», του απάντησα. «Ακούστε, λοιπόν», είπε, βγάζοντας ένα μικρό μαύρο βιβλίο. Κι άρχισε να διαβάζει έναν κατάλογο με θέματα, αφού προηγουμένως με είχε προστάξει να σηκώνω το χέρι μου όταν άκουγα κάποιο που μου άρεσε. Μέσα στη νευρικότητά μου, προσπάθησα να κλείσω με το πρώτο θέμα, αλλά ο Marshall δεν μου έδωσε σημασία και συνέχισε να διαβάζει. Κάπου στα μισά της δεύτερης σελίδας έφτασε στην "Πρόσφατη Γερμανική Οικονομική Κρίση". Μια που είχα περάσει ένα καλοκαίρι στο Γκράιφσβαλντ, έγνεψα ότι συναινώ. «Δεν θα σας ταίριαζε καθόλου», είπε. Έμεινα σιωπηλός για άλλα πέντε λεπτά κι έπειτα, ακούγοντας τη λέξη "Αργεντινή" έκανα άλλον ένα θόρυβο που τον ανάγκασε να σταματήσει. Ο μοναδικός μου λόγος ήταν ότι δύο θείοι μου είχαν πάει εκεί για δουλειές. «Εσείς έχετε πάει;» με ρώτησε. «Όχι», αποκρίθηκα και αυτός συνέχισε να διαβάζει. Λίγα λεπτά αργότερα σταμάτησε και ρώτησε: «Βρήκατε κάποιο θέμα που να σας αρέσει;» «Δεν ξέρω», άρχισα να λέω. «Ποτέ δεν βρίσκει κανένας», μου εξήγησε, «αλλά αυτή είναι η μέθοδος μου. Τώρα, τι θα θέλατε να κάνετε;» Ψέλλισα: «Μια σύγκριση της γερμανικής με την αγγλική εργατική δύναμη». Και τότε, μια που είχε σκοτεινιάσει πια για τα καλά, πήρε ένα φανάρι μ' έναν ηλεκτρικό διακόπτη κι άρχισε να ψάχνει στα ράφια του, δίνοντάς μου βιβλία στα αγγλικά και στα γερμανικά - φον Νόστιτζ, Κούλμαν, γύρω στα 30 συνολικά. «Τώρα», είπε, «θα σας αφήσω να οσφρανθείτε· όταν τελειώσετε, φυσήξτε στο σωλήνα και η Σάρα θα σας φέρει τσάι».[216]

Όλα αυτά ήταν πολύ μακρινά από την αφρικανική διαμάχη που είχε ενοχλήσει τον Hobson ή την ασυγκράτητη αμερικανική κερδοσκοπία που είχε διαμορφώσει το περιβάλλον για τις ιδέες του Henry George. Ο Marshall, όπως ο σύγχρονός του Edgeworth, ήταν κατεξοχήν το προϊόν ενός πανεπιστημίου. Παρ' όλο που ταξίδεψε στην Αμερική και μάλιστα τη διέσχισε από τη μια άκρη στην άλλη φτάνοντας μέχρι το Σαν Φρανσίσκο, η ζωή του, οι απόψεις του - και, αναπόφευκτα, οι οικονομικές του θεωρίες- αντανακλούσαν την αταραξία και το εξευγενισμένο πνεύμα του περιβάλλοντος του Cambridge.

Μα τι ακριβώς δίδασκε; Η λέξη που συνοψίζει το βασικό μέλημα του Marshall είναι ο όρος τον οποίο ήδη ταυτίσαμε με το καινούργιο βικτοριανό όραμα της οικονομίας - ο όρος

«ισορροπία». Αντίθετα με τον Bastiat, τον οποίο προσέλκυε ο παραλογισμός των οικονομικών σοφιστειών, ή με τον Henry George, που έβλεπε τις αδικίες της ζωής να συγκαλύπτονται από την οικονομική συγκατάθεση, ή με τον Hobson, ο οποίος έψαχνε για κρυφές καταστροφικές τάσεις στις απρόσωπες διαδικασίες της καπιταλιστικής οικονομικής επιστήμης, ο Marshall ενδιαφερόταν κυρίως για την αυτορυθμιζόμενη, αυτοεπανορθούμενη φύση του οικονομικού κόσμου. Όπως θα έγραφε αργότερα ο ευφυέστερος μαθητής του, ο John M. Keynes, δημιούργησε «ένα ολόκληρο κοπερνίκειο σύστημα, στο οποίο όλα τα στοιχεία του οικονομικού σύμπαντος διατηρούνται στη θέση τους μέσω αμοιβαίας αντιστάθμισης και αλληλεπίδρασης».[217]

Πολλά απ' αυτά τα είχαν, φυσικά, διδάξει κι άλλοι στο παρελθόν. Ο Adam Smith, ο Ricardo, ο Mill, είχαν όλοι τους ερμηνεύσει το σύστημα της αγοράς σαν έναν ανατροφοδοτούμενο μηχανισμό, εξαιρετικά πολυσύνθετο και αποτελεσματικό. Ωστόσο, ανάμεσα στο καθολικό όραμα και την επεξεργασία των λεπτομερειών, υπήρχε αρκετό ανεξερεύνητο έδαφος και νεφελώδεις αναλύσεις: η θεωρία της ισορροπίας της αγοράς την οποία κληρονόμησε ο Marshall, ήταν πολύ πιο επιβλητική από απόσταση παρά από κοντά. Υπήρχαν ανεπίλυτα σημεία ακόμα και για πολύ βασικά ζητήματα όπως το αν οι τιμές στην πραγματικότητα αντανακλούσαν το κόστος παραγωγής κάποιου αγαθού ή τον τελικό βαθμό ικανοποίησης που παρείχε αυτό το αγαθό - μ' άλλα λόγια, τα διαμάντια είναι τόσο ακριβά επειδή είναι δύσκολο να βρεθούν ή επειδή αρέσει στους ανθρώπους να τα φοράνε; Ίσως τέτοια ερωτήματα να μη γοητεύουν παρά μόνο τους οικονομολόγους, αλλά για όσο διάστημα παρέμεναν αναπάντητα ήταν δύσκολο να σκεφτεί κανείς ξεκάθαρα πολλά από τα προβλήματα που ήθελαν να επιλύσουν οι οικονομολόγοι.

Μ' αυτά τα αδιευκρίνιστα ερωτήματα της οικονομικής θεωρίας καταπιάστηκε ο Marshall. Στο φημισμένο σύγγραμμα του *Αρχές της οικονομικής επιστήμης (Principles of Economics)* συνδύασε ένα μυαλό μαθηματικής ακρίβειας με ένα στιλ άνετο, αναλυτικό, γεμάτο απλά παραδείγματα και εξαιρετικά ευκολονόητο. Ακόμα κι ένας επιχειρηματίας μπορούσε να καταλάβει αυτό το είδος των οικονομικών, γιατί όλες οι δύσκολες λογικές αποδείξεις είχαν ευτυχώς εξοβελιστεί στις υποσημειώσεις (με αποτέλεσμα να πει ο Keynes, με τη γνωστή του ασέβεια, ότι οι οικονομολόγοι καλύτερα θα έκαναν να διαβάσουν τις υποσημειώσεις και να ξεχάσουν το υπόλοιπο κείμενο, παρά το αντίθετο). Πάντως, το βιβλίο είχε τρομακτική επιτυχία· εκδόθηκε αρχικά το 1890 και προτείνεται ακόμα σε όποιον σπουδαστή φιλοδοξεί να γίνει οικονομολόγος.

Και ποια ήταν η σπουδαία συμβολή του Marshall στο εννοιολογικό κουβάρι της οικονομικής επιστήμης; Η κύρια συμβολή -στην οποία ο ίδιος ο Marshall επέστρεφε κάθε τόσο- ήταν η επιμονή του στη σπουδαιότητα του χρόνου ως υπέρτατου στοιχείου στην κατανόηση της διαδικασίας της ισορροπίας.

Γιατί η ισορροπία, όπως επισήμανε ο Marshall, μετέβαλλε τη βασική της έννοια ανάλογα με το κατά πόσο η διαδικασία προσαρμογής της οικονομίας γινόταν σε βραχυπρόθεσμη ή μακροπρόθεσμη περίοδο. Βραχυπρόθεσμα, οι αγοραστές και οι πωλητές συναντιόνταν για να διαπραγματευτούν στην αγορά, αλλά βασικά η διαπραγματευτική διαδικασία αφορούσε σε μια καθορισμένη ποσότητα αγαθών - τα διαμάντια που οι έμποροι διαμαντιών κουβαλούσαν μαζί τους στις βαλίτσες τους. Μακροπρόθεσμα, όμως, η ποσότητα των διαμαντιών δεν ήταν καθορισμένη. Καινούργια ορυχεία μπορεί να άνοιγαν, αν η ζήτηση το δικαιολογούσε· τα παλιά ορυχεία θα μπορούσαν να εγκαταλειφθούν αν υπήρχε υπεραφθονία προσφοράς. Ως εκ τούτου, στο πολύ βραχυπρόθεσμο διάστημα, ήταν η ψυχολογική χρησιμότητα των διαμαντιών -δηλαδή, η ζήτηση γι' αυτά- που ασκούσε την πιο άμεση επιρροή στην τιμή αγοράς τους· μακροπρόθεσμα, όμως, καθώς η περιοδική ροή της

προσφοράς προσαρμοζόταν στις επιθυμίες των καταναλωτών, το κόστος παραγωγής έπαιρνε πάλι το πάνω χέρι. Βέβαια, ούτε το κόστος ούτε η χρησιμότητα θα μπορούσαν ποτέ να διαχωριστούν εντελώς από τον καθορισμό της τιμής· η ζήτηση και η προσφορά, όπως έλεγε ο Marshall, είναι σαν «τις λεπίδες ενός ψαλιδιού»[218], και είναι το ίδιο ανώφελο να ρωτάμε κατά πόσο η προσφορά ή η ζήτηση ρυθμίζει την τιμή όσο και ν' αναρωτιόμαστε αν η πάνω ή η κάτω λεπίδα του ψαλιδιού κάνει όλο το κόψιμο. Ενώ όμως κόβουν και οι δύο λεπίδες, μία απ' αυτές, ας πούμε, ήταν η ενεργητική κόψη και η άλλη η παθητική - η χρησιμότητα-ζήτηση ήταν η ενεργητική κόψη όταν το κόψιμο γινόταν στο σύντομο χρονικό εύρος της δεδομένης αγοράς, ενώ το κόστος-προσφορά ήταν η ενεργητική κόψη όταν το κόψιμο επεκτεινόταν σε μια μεγαλύτερη χρονική περίοδο στην οποία η κλίμακα και οι μέθοδοι παραγωγής υπόκεινται σε αλλαγές.

Ήταν, όπως κάθε τι που άγγιζε ο Marshall με το αναλυτικό του μυαλό, μια διαφωτιστική ενόραση. Ωστόσο, οι *Αρχές* εξέπεμπαν κάτι σπουδαιότερο από θεωρητική ευφυία. Αν ο Marshall ήταν το καλύτερο μυαλό στον «επίσημο» κόσμο της οικονομικής επιστήμης, ήταν επίσης και το πιο συμπονετικό. Ένα γνήσιο ενδιαφέρον για τις φτωχές εργατικές τάξεις, για τους «ζαρωμένους φουκαράδες» που παρατηρούσε στα ταξίδια του στις φτωχογειτονιές του Λονδίνου, και για την οικονομική επιστήμη ως εργαλείο κοινωνικής βελτίωσης - όλ' αυτά ήταν αναπόσπαστα συνυφασμένα μέσα στο βιβλίο του. Το ίδιο συνυφασμένα, θα πρέπει να σημειωθεί, ήταν μια ανάλυση του μέλλοντος που προειδοποιούσε να μην ενδώσουμε «στις όμορφες εικόνες της ζωής, όπως θα ήταν κάτω από θεσμούς που εύκολα κατασκευάζει [η φαντασία]», σε συνδυασμό με ελπίδες ότι η στάση των πλουσίων υπάρχει πιθανότητα να μετατραπεί σε «ιπποτισμό»,[219] για να «βοηθήσει το φοροεισπράκτορα... να άρει τα χειρότερα δεινά της φτώχειας από τη χώρα».

Ίσως χαμογελάμε με αυτούς τους βικτοριανούς συναισθηματισμούς αλλά δεν αποτελούν την πλευρά του οράματος του Marshall που άφησε το βαθύτερο αποτύπωμα στην ίδια την οικονομική επιστήμη. Γι' αυτήν θα πρέπει να κοιτάξουμε στα πρώτα κεφάλαια των *Αρχών,* όπου δύο δηλώσεις μάς κάνουν εντύπωση. Η πρώτη είναι ένα απόσπασμα με την χαρακτηριστική γοητεία του Marshall που περιγράφει πώς ένα άτομο ζυγίζει τις απολαύσεις που παίρνει από μια αγορά σε σχέση με την απώλεια απόλαυσης που του στοιχίζει η δαπάνη:

> Ένας πλούσιος που σκέφτεται αν θα ξοδέψει ένα σελίνι για ένα και μόνο πούρο, το ζυγίζει δίπλα σε άλλες μικρότερες απολαύσεις, σε σχέση με έναν φτωχό που σκέφτεται αν θα ξοδέψει ένα σελίνι για να προμηθευτεί καπνό που θα του κρατήσει για ένα μήνα. Ο υπάλληλος των 100 λιρών το χρόνο πηγαίνοντας με τα πόδια στη δουλειά του θα νιώσει τη βροχή να πέφτει πολύ πιο βαριά απ' ό,τι θα τη νιώσει ο υπάλληλος των 300 λιρών το χρόνο.[220]

Η δεύτερη δήλωση βρίσκεται λίγες σελίδες παρακάτω, εκεί που ο Marshall γράφει για το σκοπό της οικονομικής επιστήμης. Είναι, όπως λέει,

> ... η μελέτη των οικονομικών μέσων και πλευρών της πολιτικής, κοινωνικής και ιδιωτικής ζωής του ανθρώπου, αλλά ειδικότερα της κοινωνικής του ζωής... Αποφεύγει πολλά πολιτικά ζητήματα, τα οποία ο πρακτικός άνθρωπος δεν μπορεί να αγνοήσει... και συνεπώς... περιγράφεται καλύτερα από το γενικότερο όρο «Οικονομικά» παρά από τον πλέον περιορισμένο «Πολιτική Οικονομία».[221]

Δύο πράγματα είναι αξιοσημείωτα σ' αυτά τα φαινομενικά ανώδυνα αποσπάσματα. Το πρώτο, που παρουσιάζεται ευφυέστατα με τον υπάλληλο που αποφασίζει κατά πόσο θα ξοδέψει χρήματα για να πάρει ταξί ή όχι, δεν είναι τίποτε λιγότερο από μια νέα μορφή που συνοψίζει το μαρσαλιανό όραμα της οικονομικής επιστήμης εξίσου προσφυώς, αν και όχι εξίσου δραματικά, με τον μεγάλο μονάρχη της εποχής του Hobbes. Η νέα αυτή μορφή είναι

το Άτομο, του οποίου οι υπολογισμοί όχι μόνο συμβολίζουν τη λειτουργία του συστήματος της αγοράς αλλά είναι, μάλιστα, ο βράχος πάνω στον οποίο στηρίζεται η ίδια η οικονομία. Δεν υπάρχει πια το όραμα των οικονομικών ως μελέτης της κοινωνικής δυναμικής της Μοναρχίας ή της Κοινωνίας του Smith, για να μη γίνει λόγος για τον πόλεμο των τάξεων του Marx. Στη θέση της έχουμε την οικονομική επιστήμη ως ερμηνείας της συλλογικής ζωής ατόμων, δηλαδή καθενός για τον εαυτό του.

Στενά συνδεδεμένη μ' αυτό είναι μια άλλη αλλαγή που υποδηλώνεται από το δεύτερο απόσπασμα. Είναι η εξαφάνιση ενός θέματος που αποτελούσε χωρίς εξαίρεση κεντρικό στοιχείο των προγενέστερων οραμάτων - συγκεκριμένα, το πολιτικό περιεχόμενο της οικονομικής επιστήμης. Ο Marshall βλέπει ότι σκοπός των οικονομικών είναι να απαντά σε ερωτήματα, όπως με ποιον τρόπο φτάνουμε στις τιμές ισορροπίας, και όχι το θεμελιακό ερώτημα του πώς οι σχέσεις εξουσίας και υποταγής που γεννούν τη δομή όλων των στρωματοποιημένων κοινωνιών αναδύονται σε μια κοινωνική τάξη πραγμάτων που γίνεται αντιληπτή ως απλώς μια συλλογή ατόμων που ο καθένας τους επιδιώκει τη «χρησιμότητά» του.

Γιατί αυτή η περίεργη απομάκρυνση από την *πολιτική* οικονομία; Δύο πιθανές απαντήσεις έρχονται κατά νου. Η πρώτη είναι ότι τα γεγονότα του 1848 και ίσως και η αυξανόμενη ροή σοσιαλιστικών ιδεών κατέστησαν την απερίφραστη αναγνώριση, και πολύ λιγότερο την εξέταση, της εξουσίας και της υποταγής πολύ πιο επίμαχα απ' ό,τι στην εποχή του Smith ή του Mill, όταν αυτές οι κοινωνικές σχέσεις εκλαμβάνονταν ως δεδομένες. Μια δεύτερη, πολύ διαφορετική, πιθανότητα είναι ότι η σταδιακή αποδοχή των δημοκρατικών αντιλήψεων κατά το 19^{ο} αιώνα προσέδωσαν στο όραμα του Marshall μια αληθοφάνεια που δεν θα μπορούσε να έχει σε προγενέστερη εποχή.

Αυτό είναι ένα ερώτημα που μπορούμε να θέσουμε αλλά όχι και να απαντήσουμε. Αυτό που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα είναι ότι η Οικονομική Επιστήμη παίρνει πια τη θέση της Πολιτικής Οικονομίας, και ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία των οικονομικών αρχίζει. Όλα αυτά γίνονται όλο και πιο σημαντικά καθώς η μελέτη μας προσεγγίζει το σήμερα. Υπάρχει, όμως, ένα τελευταίο θέμα που χρήζει κάποιας συζήτησης. Αφορά το στοιχείο της ανάλυσης του Marshall που αποτέλεσε το πιο σημαντικό του δώρο στην οικονομική ανάλυση - το στοιχείο του χρόνου. Διότι ο χρόνος για τον Marshall ήταν αφηρημένος χρόνος· ήταν ο χρόνος στον οποίο αναπτύσσονται οι μαθηματικές καμπύλες και τα θεωρητικά πειράματα γίνονται και ξαναγίνονται, αλλά δεν ήταν ο χρόνος στον οποίο *συμβαίνει* ποτέ κάτι πραγματικά. Δηλαδή, δεν ήταν η μη αναστρέψιμη ροή του ιστορικού χρόνου - και, πάνω απ' όλα, δεν ήταν ο ιστορικός χρόνος στον οποίο ζούσε ο ίδιος ο Marshall. Σκεφτείτε για μια στιγμή τι είδε στη ζωή του: μια βίαιη αντικαπιταλιστική επανάσταση στη Ρωσία, έναν παγκόσμιο πόλεμο, τα πρώτα βουητά του αντιαποικιοκρατικού αγώνα. Σκεφτείτε τι επρόκειτο να γίνει σύντομα: η παρακμή του καπιταλισμού στο μεγαλύτερο μέρος τής Ευρώπης, μια παγκόσμια μεταστροφή στην αντίληψη του ρόλου του κράτους, μια οικονομική κρίση στις Ηνωμένες Πολιτείες με τρομερό αντίκτυπο σ' ολόκληρο τον κόσμο. Ωστόσο, ούτε ο Marshall, κι ακόμα λιγότερο οι επίσημοι συνάδελφοί του, κατανόησαν απόλυτα ή έστω ελάχιστα, τη σχέση των οικονομικών με αυτές τις τόσο σαρωτικές αλλαγές. Η φύση δεν κάνει αιφνίδια άλματα - natura non facit saltum- ήταν το αξίωμα των *Αρχών* στην τελευταία τους έκδοση το 1920, όπως και στην πρώτη τους το 1890. Το γεγονός ότι η ιστορία θα μπορούσε να κάνει αιφνίδια άλματα, ότι ο κόσμος των οικονομικών επιστημών θα μπορούσε να είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον κόσμο της ιστορίας, ότι η μακροπρόθεσμη και η βραχυπρόθεσμη διάρκεια που ανέφερε το κείμενό του υπονοούσε μια εντελώς διαφορετική αντίληψη του «χρόνου» από το αμείλικτο τικ τακ του κοινωνικού ρολογιού - όλα αυτά απείχαν πολύ από

τις έννοιες της ισορροπίας που ο Marshall κατέστησε τον πυρήνα της οικονομικής του έρευνας. Κανένα επιτιμητικό σχόλιο δεν μπορούσε να γίνει για όσα υποστήριζε, επειδή ήταν ένας άνθρωπος με ήρεμη πίστη και ολόψυχες πεποιθήσεις. Το πρόβλημα ήταν πως τίποτε απ' όσα είπε δεν πήγαινε αρκετά μακριά.

Αλλά ακόμα κι αυτό θα μπορούσε να του συγχωρεθεί εκ των υστέρων, αν δεν υπήρχε ένα ζήτημα. Στο διάστημα που ο Marshall κι οι συνάδελφοί του ανέπτυσσαν το λεπτεπίλεπτο μηχανισμό τους της ισορροπίας, κάποιοι διαφωνούντες αιρετικοί επέμεναν πως δεν ήταν ή ισορροπία αλλά η αλλαγή -η βίαιη αλλαγή- που χαρακτήριζε τον πραγματικό κόσμο και θα έπρεπε να αποτελεί το αντικείμενο της οικονομικής έρευνας. Τα βασικά προβλήματα προς οικονομική διερεύνηση ήταν γι' αυτούς ο πόλεμος, η επανάσταση, η οικονομική κρίση, οι κοινωνικές εντάσεις - και όχι η ισορροπία και οι ωραίες διαδικασίες προσαρμογής της σταθερής κοινωνίας που παρουσίαζαν τα εγχειρίδια. Μα όταν οι αιρετικοί και οι ερασιτέχνες έκαναν αυτή την υπόδειξη στους ορθόδοξους βικτοριανούς ακαδημαϊκούς, οι παρεμβάσεις τους ενόχλησαν, οι προειδοποιήσεις τους αμελήθηκαν, οι προτάσεις τους περιφρονήθηκαν.

Η αυταρέσκεια του κόσμου της οικονομικής ορθοδοξίας δεν είναι μόνο ένα θλιβερό σύμπτωμα εκείνης της εποχής· ήταν μια πρώτης τάξεως διανοητική τραγωδία. Διότι αν οι ακαδημαϊκοί έδιναν κάποια προσοχή στον υπόκοσμο, αν ο Alfred Marshall διέθετε το ανησυχητικό όραμα ενός Hobson ή ο Edgeworth την αίσθηση της κοινωνικής αδικίας ενός Henry George, η μεγάλη καταστροφή του 20^{ου} αιώνα ίσως να μην είχε ξεσπάσει σ' έναν κόσμο εντελώς απροετοίμαστο για ριζοσπαστικές κοινωνικές αλλαγές. Εκ των υστέρων, διδασκόμαστε ότι οι ιδέες, όσο αιρετικές κι αν φαίνονται, δεν είναι ασφαλές να αγνοούνται - κυρίως από όλους εκείνους των οποίων τα συμφέροντα είναι, με την καλύτερη έννοια αυτής της κακοπαθημένης λέξης, συντηρητικά.

8. Η ΠΡΩΤΟΓΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ THORSTEIN VEBLEN

Εκατόν είκοσι πέντε χρόνια είχαν ήδη περάσει από τότε που πρωτοκυκλοφόρησε ο *Πλούτος των εθνών* το 1776 και μέσα σ' αυτό το χρονικό διάστημα οι μεγάλοι οικονομολόγοι λες και δεν άφησαν ανεξιχνίαστη καμιά πλευρά του κόσμου: το μεγαλείο του και την αθλιότητά του, την αφέλειά του ή τον συχνά σκοτεινό απειλητικό του τόνο, τα εντυπωσιακά επιτεύγματά του στην τεχνολογία ή τις συχνά άθλιες ελλείψεις του σε ανθρώπινες αξίες. Ωστόσο, αυτός ο πολύπλευρος κόσμος, με τις τόσο πολλές διαφορετικές ερμηνείες του, είχε έναν κοινό παρονομαστή. Ήταν ευρωπαϊκός. Παρά το μεταβαλλόμενο κοινωνικό πρόσωπό του, ήταν ακόμα ο Παλαιός Κόσμος και, γι' αυτό, επέμενε ακόμα σε κάποιες ελάχιστες τυπικότητες.

Έτσι δεν ήταν άνευ σημασίας το γεγονός πως, όταν ο Ντικ Arkwright, ο παραγιός του μπαρμπέρη, έκανε περιουσία με τις κλωστικές μηχανές, μεταμορφώθηκε σε Sir Ρίτσαρντ· η απειλή κατά της παραδοσιακής κυριαρχίας των ευγενών στην Αγγλία επιλύθηκε προσφυώς με την άμεση ολοκληρωτική ένταξη αυτών των νεόπλουτων στην αδελφότητα με την ευγενή καταγωγή και τους αρχοντικούς τρόπους. Είναι αλήθεια πως οι νεόπλουτοι έφεραν μαζί τους μια σειρά από μεσοαστικές αντιλήψεις και ίσως και κάποια αντιαριστοκρατικά συναισθήματα, αλλά κουβαλούσαν επίσης την επίγνωση ότι υπήρχε ένα υψηλότερο κοινωνικό στρώμα από αυτό που μπορεί κανείς να κατακτήσει μόνο με τον πλούτο. Όπως επιβεβαίωναν αμέτρητες κωμωδίες ηθών, υπήρχε διαφορά ανάμεσα στο βαρόνο της μπίρας, με τα εκατομμύρια του και το αγορασμένο του οικόσημο, και στον βαρόνο που έχει μεν πτωχεύσει, πλην όμως φέρει κληρονομικό τίτλο. Ο επιτυχημένος Ευρωπαίος νεόπλουτος μπορεί να είναι πλούσιος σαν Κροίσος, αλλά η απόλαυση της ευμάρειάς του αμβλυνόταν κάπως από την παραδοχή ότι αυτό δεν ήταν παρά ένα μόνο -και σίγουρα όχι το τελευταίο- σκαλί στην κοινωνική κλίμακα.

Όλα αυτά ήταν τελείως διαφορετικά στην Αμερική. Όχι μόνο ιδρύθηκε αυτή η χώρα από ανθρώπους που αντιπαθούσαν σφόδρα τις διαβαθμίσεις του ονόματος και της καταγωγής, αλλά επίσης το πνεύμα της ατομικής ανεξαρτησίας και της ατομικής επιτυχίας είχε εμποτίσει βαθιά την ψυχή του έθνους. Στην Αμερική, ένας άνθρωπος ήταν τόσο ικανός όσο του επέτρεπαν οι δικές του δυνάμεις και μόνο και η επιτυχία του δεν χρειαζόταν την επικύρωση κανενός γενεαλόγου. Ως εκ τούτου, ενώ δεν υπήρχε μεγάλη διαφορά ανάμεσα στα σκοτεινά και εξοντωτικά εργοστάσια της Νέας Αγγλίας και στα ζοφερά εργοστάσια της παλαιάς Αγγλίας, αν εξέταζε κανείς τη συμπεριφορά των αφεντικών, οι ομοιότητες λιγόστευαν. Γιατί ενώ ο Ευρωπαίος καπιταλιστής βρισκόταν ακόμα στη σκιά ενός φεουδαρχικού παρελθόντος, ο Αμερικανός επιχειρηματίας απολάμβανε τον ήλιο - δεν υπήρχαν ανασταλτικοί παράγοντες στην προσπάθειά του να αποκτήσει εξουσία ή στην κεφάτη απόλαυση του πλούτου του. Στο συναρπαστικό δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, το χρήμα ήταν το σκαλοπάτι για κοινωνική αναγνώριση στην Αμερική και, με το διαβατήριο του επαρκούς πλούτου, ο Αμερικανός εκατομμυριούχος δεν χρειαζόταν άλλη βίζα για να γίνει δεκτός στις ανώτερες τάξεις.

Κι έτσι στο Νέο Κόσμο το παιχνίδι της απόκτησης χρημάτων ήταν μια πιο τραχιά και λιγότερο ευγενής υπόθεση από τον ανταγωνισμό στο εξωτερικό. Τα συμφέροντα ήταν μεγαλύτερα και οι ευκαιρίες για επιτυχία περισσότερες. Αντιστοίχως, το φίλαθλο πνεύμα σπάνιζε.

Για παράδειγμα, τη δεκαετία του 1860, ο Κορνήλιος Βάντερμπιλτ, μια θρυλική ιδιοφυΐα στα ναυτιλιακά και το εμπόριο, ανακάλυψε ότι οι συνεργάτες του απειλούσαν τα συμφέροντά του - κάτι που δεν ήταν και τόσο ασυνήθιστο. Τους έγραψε ένα γράμμα:

Κύριοι:
Επιχειρείτε να με καταστρέψετε. Δεν θα σας κάνω μήνυση, γιατί ο νόμος είναι χρονοβόρος. Θα σας καταστρέψω.
Μετά τιμής,
ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΒΑΝΤΕΡΜΠΙΛΤ[222]

Το είπε και το έκανε. Όπως είπε: «Τι με νοιάζει τι λέει ο νόμος; Εγώ δεν έχω τη δύναμη;»[223] Αργότερα, ο John Πίερποντ Morgan θα εξέφραζε το ίδιο συναίσθημα, αν και κάπως πιο εξευγενισμένα. Όταν ο συνεργάτης του δικαστής Γκάρι τόλμησε -κάτι που γινόταν σπάνια- να του κάνει μια νομική υπόδειξη, ο Morgan εξερράγη: «Άκου να σου πω, δεν θέλω έναν δικηγόρο για να μου λέει τι δεν μπορώ να κάνω. Τον πληρώνω για να μου λέει πώς να κάνω αυτό που θέλω».

Δεν ήταν μόνο στην παράβλεψη των νομικών διαδικασιών που οι Αμερικανοί ξεπερνούσαν τους Ευρωπαίους συναδέλφους τους· στις μονομαχίες τους, εγκατέλειπαν το ξίφος των ευγενών και προτιμούσαν τις σιδερογροθιές των τραμπούκων. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο αγώνας για τον έλεγχο της σιδηροδρομικής γραμμής Όλμπανι-Σασκιχάνα, που αποτελούσε ζωτικό σύνδεσμο σ' ένα σύστημα που μοιράζονταν ο Τζιμ Φισκ και ο ευπατρίδης Morgan. Ο Morgan κρατούσε σφιχτά τη μια άκρη της γραμμής και η άλλη άκρη αποτελούσε προπύργιο του Φισκ. Πώς επιδίωκαν να επιλύσουν τη διένεξη; Ο καθένας ανέβαζε από μια ατμομηχανή στη δική του άκρη της γραμμής και έστελναν τις δυο μηχανές, σαν δυο γιγάντια παιχνίδια, να πέσουν η μια πάνω στην άλλη. Αλλά ακόμα και τότε, ο χαμένος δεν το έβαζε κάτω, αλλά αποσυρόταν όπως όπως, ξηλώνοντας γραμμές και υποστυλώσεις στο δρόμο του.

Σ' αυτό τον αγώνα για βιομηχανική επικράτηση, κανένας δεν ζητούσε και κανένας δεν έδειχνε οίκτο. Ακόμα και ο δυναμίτης είχε τη θέση του, όπως, για παράδειγμα, για να εξολοθρευτεί κάποιος ιδιαίτερα επίμονος ανταγωνιστής του συγκροτήματος της Στάνταρντ Όιλ, ενώ λιγότερο βίαια μέσα, όπως οι απαγωγές, διακρίνονταν περισσότερο για την επινοητικότητά τους παρά για την ανηθικότητά τους. Το 1881, όταν μια φοβερή χιονοθύελλα γκρέμισε τις τηλεγραφικές γραμμές στη New York, ο Τζέι Γκουλντ, ο ανηλεής κυρίαρχος των χρηματαγορών, αναγκάστηκε να στέλνει τις εντολές του στον χρηματιστή του με αγγελιοφόρο. Οι εχθροί του άδραξαν την ευκαιρία: απήγαγαν τον αγγελιοφόρο, τον αντικατέστησαν με ένα άλλο αγόρι που του έμοιαζε και, για αρκετές εβδομάδες, ο Γκουλντ ανακάλυπτε, προς μεγάλη του δυσαρέσκεια, ότι όλες του οι κινήσεις είχαν γίνει με κάποιον τρόπο γνωστές από πριν στους αντιπάλους του.

Περιττό να πούμε ότι οι πειρατές που δεν δίσταζαν να ρίχνουν στη θάλασσα ο ένας τον άλλο δεν ήταν δυνατόν να φέρονται με σεβασμό στον υπόλοιπο πληθυσμό. Οι απάτες και η απομύζηση των επενδυτών ήταν καθιερωμένες πρακτικές και το χρηματιστήριο θεωρούνταν ένα είδος ιδιωτικού καζίνου για τους πλούσιους, στο οποίο ο κοσμάκης στοιχημάτιζε και οι οικονομικοί τιτάνες «έστηναν» τη ρουλέτα. Όσο για το τι θα συνέβαινε στη γενική πορεία των στοιχημάτων υπό αυτές τις συνθήκες - ε, αυτό ήταν δουλειά του κοσμάκη, μια στάση που ίσως να ήταν αξιέπαινη αν αυτοί οι ίδιοι τιτάνες δεν έκαναν ό,τι περνούσε από το χέρι τους για να προσελκύσουν το κοινό να καταθέσει το περίσσευμά του.

Το κοινό, πρέπει να σημειωθεί, ανταποκρινόταν μ' ενθουσιασμό· όταν κυκλοφορούσε η είδηση πως ο Γκουλντ ή ο Ροκφέλερ αγόραζαν μετοχές σιδηροδρόμων, χαλκού ή χάλυβα, ο κόσμος έσπευδε να μπει κι αυτός στο κόλπο. Το γεγονός ότι κάθε γερή μπάζα συνοδευόταν κι από μια γερή χασούρα ποτέ δεν επηρέασε την απεριόριστη πίστη του κοινού και με στήριγμα αυτή την πίστη γίνονταν διάφορες οικονομικές ταχυδακτυλουργίες. Ένα

απίστευτο παράδειγμα ήταν η αγορά της Εταιρείας Χαλκού Ανακόντα από τον Henry Ρότζερς και τον Ουίλιαμ Ροκφέλερ, χωρίς να χρειαστεί να ξοδέψουν ούτε ένα δικό τους δολάριο. Ορίστε πώς έγινε:

Ο Ρότζερς κι ο Ροκφέλερ έδωσαν μια επιταγή 39 εκατομμυρίων δολαρίων στον Μάρκους Ντέιλι για την κυριότητα της Ανακόντα, υπό την προϋπόθεση ότι θα την κατέθετε στη Νάσιοναλ Σίτι Μπανκ και δεν θα την πείραζε για μια καθορισμένη περίοδο.

Έπειτα έστησαν στα χαρτιά μια εταιρία με την ονομασία Ενωμένη Εταιρία Χαλκού, με τους κλητήρες τους να φαίνονται ως διευθυντές, και έβαλαν την Ενωμένη Εταιρία να αγοράσει την Ανακόντα - όχι με μετρητά, αλλά με μετοχές της Ενωμένης αξίας 75 εκατομμυρίων δολαρίων τις οποίες τύπωσαν αποκλειστικά γι' αυτό το σκοπό.

Από τη Νάσιοναλ Σίτι Μπανκ, ο Ρότζερς κι ο Ροκφέλερ δανείστηκαν 39 εκατομμύρια δολάρια για να καλύψουν την επιταγή που είχαν δώσει στον Μάρκους Ντέιλι, και σαν εγγύηση για το δάνειο χρησιμοποίησαν τα 75 εκατομμύρια σε μετοχές της Ενωμένης Εταιρίας Χαλκού.

Ύστερα πούλησαν τις μετοχές αυτές στο χρηματιστήριο (αφού πρώτα είχαν ψαρέψει πελάτες μέσω των χρηματιστών τους) για 75 εκατομμύρια δολάρια.

Με τα έσοδα, εξόφλησαν το δάνειο των 39 εκατομμυρίων δολαρίων από τη Νάσιοναλ Σίτι Μπανκ και τσέπωσαν και 36 εκατομμύρια δολάρια σαν δικά τους κέρδη απ' τη δουλειά.[224]

Φυσικά, αυτή η ελευθερία κινήσεων συνεπαγόταν απίστευτη ανεντιμότητα. Ο Α. Μπ. Στίκνεϊ,[225] πρόεδρος των Σιδηροδρόμων Chicago, Σεντ Πολ και Κάνσας, παρατήρησε ότι θα εμπιστευόταν απόλυτα τους αδελφούς προέδρους άλλων σιδηροδρόμων ως κύριους με τα όλα τους, αλλά ως προέδρους σιδηροδρόμων δεν θα τους εμπιστευόταν ούτε το ρολόι του. Ο κυνισμός του δεν ήταν αβάσιμος. Σε κάποια συνάντηση που συγκάλεσαν οι επικεφαλής των σιδηροδρόμων για να συμφωνήσουν σε ένα πρόγραμμα κοινών ναύλων για τα εμπορεύματα που θα γλίτωνε τους σιδηροδρόμους από το ακατάπαυστο αυτοκαταστροφικό παιχνίδι του ανταγωνισμού τους, κάποιος πρόεδρος σ' ένα διάλειμμα της συνεδρίασης βγήκε κρυφά έξω και τηλεγράφησε στο γραφείο του το συμφωνημένο πρόγραμμα ώστε η σιδηροδρομική του γραμμή να είναι η πρώτη που θα ανταγωνιζόταν τις υπόλοιπες με χαμηλότερες τιμές. Κατά τύχη, το τηλεγράφημά του υποκλάπηκε και, όταν συνεχίστηκε η συνεδρίαση, αποτέλεσε κατηγορηματική απόδειξη του ότι η εντιμότητα ήταν αδύνατη ακόμα και μεταξύ κατεργαραίων.

Πρόκειται για μια εποχή την οποία έχουμε συνηθίσει να θυμόμαστε και να κοκκινίζουμε. Σίγουρα υπήρξε γκροτέσκα στις πιο γραφικές εκδηλώσεις της (σε κάποια πάρτι, τα τσιγάρα τυλίγονταν με χαρτονομίσματα των εκατό δολαρίων για τη συγκίνηση της εισπνοής πλούτου) και σχεδόν μεσαιωνική στο πολεμοχαρές της πνεύμα. Ωστόσο, ας μην παρερμηνεύσουμε το πνεύμα των καιρών. Ενώ οι άρχοντες του πλούτου τσαλαπατούσαν τον κοσμάκη, ποδοπατούσαν εξίσου ανελέητα κι ο ένας τον άλλο· η ωμή και ανήθικη συμπεριφορά τους δεν αποτελούσε τόσο εσκεμμένη κακία ή συνειδητό χλευασμό των χριστιανικών ιδεωδών όσο μια αχαλίνωτη ενεργητικότητα που δεν γνώριζε φραγμούς συνείδησης ή καλών τρόπων. «Δεν χρωστάω τίποτα στον κόσμο»[226], είπε κάποτε ο Morgan κι αυτή την παρατήρηση την εννοούσε κυριολεκτικά σαν ένα πιστεύω της προσωπικής του φιλοσοφίας παρά σαν ανάλγητη περιφρόνηση του κόσμου. Στην εποχή των βαρόνων του χρήματος, οι επιχειρήσεις ήταν βάρβαρες επιχειρήσεις και ο ηθικός είχε χαμένο το παιχνίδι από χέρι.

Και τι έλεγαν οι οικονομολόγοι για όλα αυτά;

Όχι πάρα πολλά. Οι Αμερικανοί οικονομολόγοι είχαν ακολουθήσει τα βήματα των Ευρωπαίων δασκάλων τους και προσπάθησαν να χωρέσουν τον αμερικανικό κόσμο σ' ένα καλούπι που δεν ήταν ποτέ καμωμένο γι' αυτόν. Το αδυσώπητο παιχνίδι για την απόκτηση πλούτου περιγράφηκε σαν διαδικασία «φειδούς και συσσώρευσης»· η ολοφάνερη απάτη σαν «επιχειρηματικό δαιμόνιο»· οι εξωφρενικές σπατάλες της εποχής σαν άχρωμη «κατανάλωση». Από την πολλή ωραιοποίηση ο κόσμος γινόταν αγνώριστος. Αν διάβαζε κανείς κορυφαία κείμενα όπως *Η κατανομή του πλούτου (Distribution of Wealth)* του John Μπέιτς Κλαρκ δεν θα αντιλαμβανόταν ποτέ πως η Αμερική ήταν μια χώρα όπου υπήρχαν εκατομμυριούχοι· μπορούσε κανείς να μελετήσει τις *Αρχές της οικονομικής επιστήμης (Principles of Economics)* του Φρανκ Γ. Τάουσιγκ και να μη συναντούσε ποτέ τις στημένες δουλειές στο χρηματιστήριο. Αν κοίταζε κάποιος τα άρθρα του καθηγητή Λάφλιν στο Atlantic Monthly θα μάθαινε ότι οι μεγάλες περιουσίες έγιναν χάρη σε «θυσίες, μόχθο και επιτηδειότητα» και πως ο κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα «να απολαμβάνει τα προϊόντα των κόπων του αποκλείοντας όλους τους άλλους» - προφανώς αυτό περιλάμβανε το δικαίωμα όχι μόνο να αγοράζουν διαμάντια αλλά και να εξαγοράζουν νομοθετικά σώματα.

Κοντολογίς, η επίσημη οικονομική επιστήμη ήταν απολογητική και καθόλου διορατική. Απέστρεφε το βλέμμα της από τις υπερβολές και την αφθονία που υπήρξαν η πεμπτουσία του αμερικανικού σκηνικού και αντ' αυτών ζωγράφιζε μια στερεότυπη εικόνα με φορμαλιστικές γραμμές και μουντά χρώματα. Ενώ δεν της έλειπε η εντιμότητα, το θάρρος ή η πνευματική ικανότητα, υπέφερε από αυτό που ο Malthus είχε αποκαλέσει «τυφλή προκατάληψη της κοινωνικής θέσης και του συμφέροντος». Οι Αμερικανοί οικονομολόγοι, παρασυρμένοι από το ρεύμα εκείνης της συναρπαστικής εποχής, αδυνατούσαν να απομακρυνθούν από το αντικείμενο της έρευνάς τους για να το εξετάσουν ψύχραιμα, με καθαρό μυαλό και αποστασιοποιημένοι.

Αυτό που χρειαζόταν ήταν το μάτι ενός ξένου - κάποιου σαν τον de Toqueville ή τον Bryce, οι οποίοι μπόρεσαν να επισκοπήσουν το χώρο με την πρόσθετη διαύγεια και ευρύνοια που διαθέτει κανείς όταν τον επισκέπτεται ως ξένος. Στο πρόσωπο του Thorstein Μπούντεν Veblen -Αμερικανού στην καταγωγή, αλλά πολίτη του πουθενά από τη φύση του- βρέθηκε ένα τέτοιο μάτι.

Πολύ περίεργος άνθρωπος ο Thorstein Veblen.[227] Στην εμφάνιση έμοιαζε με χωριάτη, με Νορβηγό αγρότη. Μια φωτογραφία δείχνει τα μαλλιά του, ίσια σαν πράσα και κολλημένα, με χωρίστρα στη μέση μιας κακοφτιαγμένης κεφαλής, να πέφτουν σαν L πάνω στο χαμηλό, κυρτό του μέτωπο. Μάτια χωρικού, κουτοπόνηρα και ερευνητικά, κοιτάζουν πίσω από μια φαρδιά μύτη. Ένα απεριποίητο μουστάκι κρύβει το στόμα του, και μια κοντή, τραχιά γενειάδα σκεπάζει το σαγόνι του. Φορά ένα χοντρό ασιδέρωτο κουστούμι και, καρφιτσωμένη στο γιλέκο του, είναι μια μεγάλη παραμάνα που συγκρατεί το ρολόι του. Η φωτογραφία δεν δείχνει τις άλλες δύο παραμάνες που είναι καρφιτσωμένες στο παντελόνι του και στερεώνουν τις κάλτσες του, και μας δίνει υποψία μόνο από το λεπτό, νευρώδες σώμα του και την αθόρυβη σαν του κυνηγού περπατησιά του με το μεγάλο διασκελισμό.

Η περίεργη εμφάνιση έκρυβε μια ακόμα πιο περίεργη προσωπικότητα. Αυτά τα διαπεραστικά μάτια ίσως υποδήλωναν ένα εξίσου διαπεραστικό, διερευνητικό μυαλό, κι

αυτό το χωριάτικο παρουσιαστικό μπορεί να προδιέθετε κάποιον να περιμένει ωμές ερωτήσεις. Ωστόσο, δεν υπήρχε εξωτερική ένδειξη για το κυρίαρχο μοτίβο στη ζωή του Veblen: την αποξένωση του από την κοινωνία.

Η αποξένωση είναι συχνά σύμπτωμα των αρρώστων και, με τα δικά μας πρότυπα, ο Veblen θα πρέπει όντως να ήταν νευρωτικός. Γιατί ζούσε σχεδόν σε απομόνωση ερημίτη. Πορευόταν στη ζωή σαν να 'χε κατέβει από έναν άλλο κόσμο και τα γεγονότα που οι σύγχρονοί του θεωρούσαν απολύτως φυσιολογικά, στα μάτια του φάνταζαν προκλητικά, εξωτικά και παράξενα, όπως οι ιεροτελεστίες μιας πρωτόγονης κοινότητας σ' έναν ανθρωπολόγο. Άλλοι οικονομολόγοι -στους οποίους συμπεριλαμβάνονται τόσο ο Adam Smith όσο κι ο Karl Marx- δεν ζούσαν μόνο στην κοινωνία τους, αλλά αποτελούσαν και προϊόν της: ενίοτε γεμάτοι θαυμασμό για τον κόσμο που τους περιτριγύριζε κι άλλοτε πλημμυρισμένοι απελπισία και οργή για όσα έβλεπαν. Όχι όμως ο Thorstein Veblen. Μέσα στη δραστήρια, ακμάζουσα, συναγελαστική κοινότητα στην οποία ζούσε, αυτός ξεχώριζε: ήταν αμέτοχος, ουδέτερος, απόμακρος, αποστασιοποιημένος, αμερόληπτος, ένας ξένος.

Επειδή ήταν ξένος, ήταν αντικομφορμιστής, αλλά όχι ριζοσπάστης. Ο κόσμος για τον Veblen ήταν άβολος και αφιλόξενος. Προσαρμόστηκε σ' αυτόν όπως ένας ιεραπόστολος προσαρμόζεται σε μια χώρα αγρίων, αρνούμενος να γίνει ένα με τους ιθαγενείς, αλλά διατηρώντας τη μοναδικότητά του με κόστος την τρομακτική μοναξιά. Πολλοί τον θαύμαζαν ή και τον αγαπούσαν, μα δεν είχε στενούς φίλους: δεν υπήρχε άντρας που να φώναζε με το μικρό του όνομα ούτε γυναίκα που μπορούσε ν' αγαπήσει ολοκληρωτικά.

Όπως θα περίμενε κανείς, ήταν ένα κουβάρι από εκκεντρικότητες. Αρνιόταν να αποκτήσει τηλέφωνο, είχε τα βιβλία του στοιβαγμένα κατά μήκος του τοίχου μέσα στην αρχική τους συσκευασία και πίστευε ότι δεν είχε κανένα νόημα να στρώνει καθημερινά τα κρεβάτια - το πρωί πέταγε τα στρωσίδια πίσω και το βράδυ τα ξανατραβούσε. Ήταν τεμπέλης κι άφηνε τα βρόμικα πιάτα να μαζεύονται ώσπου άδειαζε το ντουλάπι κι έπειτα τα έπλενε όλα μαζί με το λάστιχο. Ήταν λιγόλογος, και καθόταν με τις ώρες αμίλητος ενώ όλοι του οι επισκέπτες ανυπομονούσαν να ακούσουν τις δηλώσεις του. Χλευαστής των συμβάσεων, έβαζε σε όλους τους φοιτητές του τον ίδιο βαθμό, ασχέτως της απόδοσής τους, αλλά όταν κάποιος φοιτητής χρειάστηκε μεγαλύτερο βαθμό για να διεκδικήσει κάποια υποτροφία, ο Veblen ευχαρίστως άλλαξε το «μετρίως» σε «άριστα». Τρομερό παιδί, που είχε άχτι τη διοίκηση του κολεγίου, έπαιρνε παρουσίες (όποτε το απαιτούσαν οι ιθύνοντες) με επιτηδευμένη προσοχή, τοποθετώντας προσεκτικά σε μια μεριά τις κάρτες των απόντων φοιτητών κι έπειτα, αφού είχε χωρίσει τα πρόβατα από τα ερίφια, μπέρδευε δήθεν από λάθος τις δύο στοίβες μαζί. Περίεργα σαδιστικός, ήταν ικανός να κάνει τόσο ανούσιες φάρσες, όπως να δανειστεί ένα σακί από κάποιον περαστικό αγρότη και να του το επιστρέψει έχοντας βάλει μέσα μια σφηκοφωλιά. Με μια ιδιότυπη αίσθηση του χιούμορ, είπε κάποτε σ' ένα κοριτσάκι που τον ρώτησε τι ήταν τα αρχικά του, ότι σήμαιναν Αρκούδος (Teddy Bear) και η μικρή άρχισε να τον φωνάζει έτσι, πράγμα που κανένας άλλος δεν αποτόλμησε. Αινιγματικός, αρνιόταν να δεσμευτεί για οτιδήποτε - είναι χαρακτηριστικό πως όταν του ζητήθηκε κάποτε η γνώμη του για το γραπτό ενός συγκεκριμένου κοινωνιολόγου σ' ένα περιοδικό που επιμελούνταν ο Veblen, εκείνος αποκρίθηκε: «Ο μέσος αριθμός λέξεων σε μια σελίδα είναι 400. Του καθηγητή... είναι 375». Και το πιο περίεργο, ίσως, απ' όλα ήταν πως αυτός ο ασυμπαθής σαρκαστής των πάντων διέθετε μια απροσδιόριστη ιδιότητα που ασκούσε έλξη στις γυναίκες. Ήταν μονίμως μπλεγμένος σε κάποιο αισθηματικό δεσμό, αν και δεν έπαιρνε πάντα εκείνος την πρωτοβουλία. «Τι μπορείς να κάνεις όταν σου ρίχνεται μια γυναίκα;» απόρησε κάποτε. Επρόκειτο για μια μπερδεμένη και πολυσύνθετη προσωπικότητα, κλεισμένη στον εαυτό της και με μία μόνο διέξοδο έκφρασης: έγραφε σε κοφτερά σαν ξυράφι αγγλικά, με ένα στυλ που έμοιαζε πολύ με τον ίδιο του τον εαυτό,

περίπλοκο και παραφορτωμένο με εξειδικευμένες πληροφορίες και ορολογία, μ' ένα χειρουργικό τρόπο που άφηνε ανοιχτές και εκτεθειμένες πληγές, αλλά χωρίς στάλα αίματος - τόσο κοφτερό ήταν το νυστέρι του. Έγραφε για τη φιλανθρωπία αποκαλώντας την «δοκίμια πραγματιστικού ειδυλλίου»· για τη θρησκεία, χαρακτηρίζοντας την ως «χάλκευση εμπορεύσιμων μυστηρίων στη νιοστή διάσταση». Αναφερόταν στις κύριες εκκλησιαστικές οργανώσεις ως «αλυσίδες καταστημάτων» και στις μεμονωμένες εκκλησίες ως «καταστήματα λιανικής πώλησης» - σκληρές αλλά αποκαλυπτικές φράσεις.[228] Περιέγραψε ένα μπαστούνι σαν «μια διαφήμιση του γεγονότος ότι τα χέρια που το κρατάνε απασχολούνται με κάτι άλλο αντί να κάνουν μια χρήσιμη προσπάθεια» και παρατήρησε επίσης πως ήταν ένα όπλο: «Ο χειρισμός ενός τόσο χειροπιαστού και πρωτόγονου επιθετικού μέσου είναι μεγάλη παρηγοριά για οποιονδήποτε είναι προικισμένος με έστω και μέτρια δόση αγριότητας».[229] Προικισμένος με αγριότητα! Πόσο άγρια κι όμως πόσο παράδοξα ψυχρή διατύπωση.

Μα τι σχέση είχαν όλα αυτά με την οικονομική επιστήμη; Καμία, με τη συμβατική έννοια του όρου. Τα οικονομικά για τον Veblen δεν είχαν καμιά σχέση με το ευπρεπές και αυστηρό παιχνίδι των βικτοριανών, στο οποίο η κατάσταση του κόσμου αιτιολογούνταν μέσω του διαφορικού λογισμού, και ελάχιστη σχέση με τις προσπάθειες των προηγούμενων οικονομολόγων να εξηγήσουν πώς τα πράγματα ρυθμίζονται από μόνα τους. Ο Veblen ήθελε να μάθει κάτι άλλο: πρωταρχικά, γιατί τα πράγματα ήταν όπως ήταν. Γι' αυτό η έρευνά του ξεκίνησε όχι με το οικονομικό παιχνίδι, αλλά με τους συμμετέχοντες· όχι με την πλοκή, αλλά με το όλο σύστημα ηθών και εθίμων που κατέληξαν σ' αυτό το συγκεκριμένο είδος παιχνιδιού που ονομάζεται «επιχειρηματικό σύστημα». Με λίγα λόγια, εμβάθυνε στη φύση του οικονομικού ανθρώπου και των οικονομικών ιεροτελεστιών και σ' αυτή τη σχεδόν ανθρωπολογική προσέγγιση ήταν εξίσου σημαντικό γι' αυτόν να προσέξει ότι οι τζέντλεμαν κρατούσαν μπαστούνια και πήγαιναν στην εκκλησία όσο και ότι οι γαιοκτήμονες λάμβαναν κάτι που η κοινωνία το αποκαλούσε γαιοπρόσοδο. Επιδίωκε να διεισδύσει στην αληθή φύση της κοινωνίας στην οποία ζούσε και σ' αυτή του την έρευνα, μέσα από ένα λαβύρινθο από απατηλές και συμβατικές αντιλήψεις, έπρεπε να εντοπίσει τις ενδείξεις, όπου κι αν εμφανίζονταν: στο ντύσιμο, στους τρόπους, στην ομιλία ή στην ευγενική συμπεριφορά. Σαν τον ψυχαναλυτή, κολλούσε συχνά στην πιο ασήμαντη λεπτομέρεια όταν πίστευε ότι ήταν η προεξέχουσα λαβή κάποιας σημαντικής αλλά θαμμένης πραγματικότητας και πάλι σαν τον ψυχαναλυτή αναζητούσε ερμηνείες που ήταν συχνά αλλόκοτες ή και απωθητικές στην κοινή λογική.

Η έρευνά του της κοινωνίας, όπως θα δούμε, είναι ανελέητη. Ωστόσο, η δριμύτητά της δεν προέρχεται τόσο από την επιθυμία του να τη δυσφημήσει, όσο από την περίεργη ψυχρότητα με την οποία αξιολογούνται οι πιο αγαπητές μας αντιλήψεις. Λες και τίποτα δεν ήταν οικείο στον Veblen, τίποτα δεν ήταν τόσο τετριμμένο που να μην αξίζει την προσοχή του και άρα τίποτα δεν ήταν υπεράνω κριτικής. Άλλωστε, μόνο ένα εξαιρετικά αποστασιοποιημένο μυαλό θα έβλεπε ένα μπαστούνι σαν μια κεκαλυμμένη διαφήμιση αργόσχολης ζωής και ταυτόχρονα σαν βάρβαρο όπλο.

Φαίνεται πως ανέκαθεν υπήρξε αποστασιοποιημένος. Ο Veblen γεννήθηκε το 1857, ένα αγροτόπαιδο στην παραμεθόριο, ο τέταρτος γιος και το έκτο παιδί μιας οικογένειας μεταναστών απ' τη Νορβηγία. Ο πατέρας του, ο Thomas Veblen, ήταν ένας ψυχρός κι απόμακρος άνθρωπος· αργόστροφος κι ανεξάρτητος· ο Veblen αργότερα τον περιέγραψε σαν το καλύτερο μυαλό που είχε συναντήσει ποτέ. Η μητέρα του, η Κάρι, ήταν εγκάρδια, εύστροφη και παθιασμένη· αυτή ήταν που δίδαξε στον Thorstein τις παραδόσεις της Ισλανδίας και τα νορβηγικά έπη που τον γοήτευαν σ' όλη του τη ζωή. Ωστόσο, από την αρχή ήταν παράξενο παιδί, νωθρό· προτιμούσε να διαβάζει στη σοφίτα παρά να βοηθά στις

δουλειές του σπιτιού, του άρεσε να επινοεί πετυχημένα παρατσούκλια και διέθετε μια πρόωρη εξυπνάδα. Ένας μικρότερος αδελφός του παρατήρησε: «Από τότε που θυμάμαι τον εαυτό μου νόμιζα πως ήξερε τα πάντα. Όποια ερώτηση κι αν του έκανα, θα μου απαντούσε με την παραμικρή λεπτομέρεια. Αργότερα ανακάλυψα ότι πολλά απ' όσα μου έλεγε ήταν φούμαρα, αλλά ακόμα και τα ψέματά του ήταν καλά».[230]

Σε ό,τι είναι αυτό που δημιουργεί μια ασυνήθιστη προσωπικότητα, προστέθηκε και μια ανατροφή που δημιούργησε μια απόσταση ανάμεσα σ' αυτόν και τον κόσμο σαν ένα μέρος που το παίρνει κανείς όπως το βλέπει. Τα παιδικά του χρόνια τα πέρασε όπως όλοι οι πιονιέροι: απλά, αυστηρά, λιτά. Τα ρούχα ήταν χειροποίητα, τα μάλλινα άγνωστα, τα παλτά φτιαγμένα από δέρμα μοσχαριού. Ο καφές κι η ζάχαρη αποτελούσαν πολυτέλειες· το ίδιο κι ένα απλό ρούχο όπως η φανέλα. Μα, το πιο σημαντικό, ήταν η παιδική ηλικία ενός ξένου. Οι Νορβηγοί στην Αμερική σχημάτισαν τις δικές τους κλειστές και απομονωμένες κοινότητες, όπου κοινή γλώσσα ήταν τα νορβηγικά και η Νορβηγία η πραγματική πατρίδα. Ο Veblen αναγκάστηκε να μάθει τα αγγλικά σαν ξένη γλώσσα και δεν τα τελειοποίησε παρά μόνο όταν πήγε στο πανεπιστήμιο. Είναι χαρακτηριστικό αυτής της πατριαρχικής, κλειστής κοινότητας το ότι η πρώτη νύξη που είχε ο Veblen ότι θα πήγαινε στο πανεπιστήμιο ήταν όταν τον φώναξαν από τα χωράφια και βρήκε τις βαλίτσες του έτοιμες να τον περιμένουν στην άμαξα. Ήταν τότε δεκαεφτά χρονών και το πανεπιστήμιο που διάλεξε η οικογένειά του ήταν το Κάρλτον Κόλετζ, ένα μικρό προκεχωρημένο φυλάκιο κουλτούρας και διαφωτισμού της Ανατολικής Ακτής κοντά στην πόλη της Μινεσότα όπου οι Veblen είχαν το αγρόκτημά τους. Έστειλαν εκεί τον Thorstein με την προοπτική να γίνει Λουθηρανός ιερέας κι εκείνος βρήκε το Κάρλτον φιλόθρησκο μέχρι το μεδούλι. Μα δεν υπήρχε ελπίδα να δαμαστεί αυτό το ήδη δραστήριο και εικονοκλαστικό πνεύμα ή να προσαρμοστεί σε μια θρησκόληπτη ατμόσφαιρα. Στην εβδομαδιαία αγόρευση, αντί για τη συμβατική διατριβή σχετικά με την ανάγκη να προσηλυτιστούν οι άπιστοι, ο Veblen προκάλεσε σάλο στο διδακτικό προσωπικό με την ομιλία του «Έκκληση υπέρ του κανιβαλισμού» και «Απολογία για έναν μεθύστακα». Όταν ρωτήθηκε αν συνηγορούσε υπέρ αυτών των αχρειοτήτων, ο Veblen αποκρίθηκε ατάραχα ότι απλώς ασχολούνταν με επιστημονικές παρατηρήσεις. Το διδακτικό προσωπικό αναγνώριζε την ιδιοφυία του, αλλά τον φοβόταν και λίγο. Ο δάσκαλός του John Μπέιτς Κλαρκ (ο οποίος θα γινόταν ένας από τους εξαίρετους ακαδημαϊκούς οικονομολόγους της χώρας), τον συμπαθούσε αλλά τον θεωρούσε «απροσάρμοστο».

Αυτός ο αλλόκοτος και προικισμένος απροσάρμοστος βρήκε την πιο απίθανη ευκαιρία στο Κάρλτον. Ένα ειδύλλιο άνθισε ανάμεσα στον Veblen και την ανιψιά του προέδρου του πανεπιστημίου, την Helen Ρόλφε. Ήταν μια διανοούμενη και εκπληκτική προσωπικότητα και η ίδια, και στράφηκαν ο ένας στον άλλον λες και τους έσπρωχνε μια φυσική έλξη. Ο Veblen διάβαζε Σπένσερ στην Helen, την προσηλύτισε στον αγνωστικισμό και έπεισε τον εαυτό του πως η καταγωγή της ήταν από τον πρώτο ήρωα των Βίκινγκ, τον Γκάντζι Ρόλφε.

Το 1888 παντρεύτηκαν, μα η σχέση τους είχε διαρκή σκαμπανεβάσματα. Αυτός ο απομονωμένος άνθρωπος που δεν είχε παρά ελάχιστη αγάπη να χαρίσει φαίνεται πως χρειαζόταν τη φροντίδα μιας γυναίκας και με ελάχιστες εξαιρέσεις (μια καλλονή τον αποκάλεσε «χιμπατζή») την έβρισκε εν αφθονία. Μα η συγκεκριμένη γυναίκα δεν φαινόταν να τον ενδιαφέρει ιδιαίτερα· ο Veblen δεν ήταν πολύ πιστός στην Helen κι εκείνη τον εγκατέλειψε πολλές φορές, άλλοτε για τις απιστίες του, άλλοτε εξαιτίας της σκληρότητας με την οποία της φερόταν, άλλοτε από σκέτη απογοήτευση που προσπαθούσε να διαβάσει ένα κλειστό κι ανεξιχνίαστο μυαλό. Για πολλά χρόνια, πάντως, ο Veblen θα έκανε απόπειρες να συμφιλιωθούν, πηγαίνοντας απροειδοποίητα στο σπίτι της στο δάσος, με μια μαύρη κάλτσα να κρέμεται από το χέρι του, ρωτώντας την: «Σας ανήκει μήπως αυτό, κυρία;»

Όταν ο Veblen έφυγε από το Κάρλτον, ήταν αποφασισμένος να ακολουθήσει ακαδημαϊκή καριέρα. Ωστόσο, τότε ξεκίνησε η μακριά κι ατέλειωτη σειρά από απογοητεύσεις που σημάδεψαν την επαγγελματική του ζωή. Σίγουρα δεν ήταν καθόλου επιθετικός στην προώθηση των συμφερόντων του αλλά όμως έμοιαζε να τον ακολουθεί μια διαρκής κακοτυχία: για παράδειγμα, ζήτησε κάποτε από έναν παλιό του φοιτητή να μάθει για χάρη του σχετικά με μια θέση σε ένα δημοτικό οργανισμό προνοίας στη New York και ο φοιτητής δέχθηκε - και μετά πήρε αυτός τη θέση. Μα αυτό θα συνέβαινε πολλά χρόνια αργότερα. Τώρα ο Veblen διορίστηκε στη μικροσκοπική Ακαδημία Μόνονα στο Wisconsin κι έπειτα, όταν η Μόνονα διέκοψε οριστικά τη λειτουργία της τον επόμενο χρόνο, πήγε στο πανεπιστήμιο Τζονς Χόπκινς ελπίζοντας να πάρει υποτροφία, για να σπουδάσει φιλοσοφία.

Παρά τις εξαίρετες συστάσεις που είχε, η υποτροφία δεν του δόθηκε. Ο Veblen έκανε μετεγγραφή στο Γέιλ και το 1884 αποφοίτησε με ένα διδακτορικό και την προφορά της ανατολικής ακτής, αλλά χωρίς μέλλον και χωρίς προοπτικές.

Επέστρεψε στο σπίτι του, άρρωστος από ελονοσία που είχε κολλήσει στη Βαλτιμόρη, με ανάγκη για ειδική δίαιτα. Δεν ήταν καθόλου εύκολος άρρωστος. Δημιουργούσε προβλήματα στην οικογένειά του παίρνοντας το μόνιππο όταν το χρειάζονταν οι άλλοι και τους έλεγε πως ήταν όλοι τους φθισικοί κι ότι ποτέ τους δεν θα γίνονταν επιτυχημένοι επειδή δεν ήταν αρκετά ανέντιμοι. Ήταν αργόσχολος και τεμπέλιαζε. «Τυχερός ήταν»[231], έγραψε ένας από τους αδελφούς του, «που προερχόταν από μια φυλή και μια οικογένεια για την οποία η οικογενειακή αφοσίωση και η αδελφότητα ήταν θρησκεία... Ο Thorstein ήταν ο μόνος τεμπέλης σε μια εξαιρετικά ευυπόληπτη κοινότητα... Διάβαζε και τεμπέλιαζε και μετά τεμπέλιαζε και διάβαζε».

Σίγουρα διάβαζε τα πάντα: πολιτικά φυλλάδια, οικονομικά, κοινωνιολογία, λουθηρανικούς ύμνους, ανθρωπολογικές διατριβές. Μα η αδράνεια επιδείνωσε την απομόνωσή του από την κοινωνία, κάνοντάς την ακόμα πιο πικρόχολη και βαθιά. Πού και πού έκανε διάφορες μικροδουλειές, ασχολιόταν με ανώφελες εφευρέσεις, σχολίαζε ειρωνικά τα πιο φανταχτερά γεγονότα της ημέρας, μελετούσε τα φυτά, κουβέντιαζε με τον πατέρα του, έγραφε κανένα άρθρο κι έψαχνε για δουλειά. Δεν βρήκε καμία. Δεν είχε πτυχίο θεολογίας κι έτσι δεν τον δέχονταν τα θρησκευτικά πανεπιστήμια· του έλειπε το λούστρο κι ο αέρας που ίσως να του άνοιγαν τις πόρτες άλλων. Όταν παντρεύτηκε την Helen, προς μεγάλη απελπισία της οικογένειάς της, το έκανε, εν μέρει, για να βρει δουλειά· ήλπιζε ότι θα μπορούσε να εξασφαλίσει μια θέση οικονομολόγου στο Σιδηρόδρομο Άτσισον, Τοπέκα και Σάντα Φε, όπου ο θείος της ήταν πρόεδρος.

Μα η ιδιότροπη κακοτυχία του παρενέβη και πάλι. Ο σιδηρόδρομος έμπλεξε σε οικονομικές δυσκολίες και τον ανέλαβε μια επιτροπή από τραπεζίτες με αποτέλεσμα να χαθεί η θέση. Μια άλλη παρουσιάστηκε στο Πανεπιστήμιο της Iowa· με το διδακτορικό του, τις συστατικές επιστολές του, τις διασυνδέσεις της γυναίκας του, ο διορισμός έμοιαζε σίγουρος. Δεν τελεσφόρησε -η έλλειψη δυναμισμού και ο αγνωστικισμός του μέτρησαν πολύ εναντίον του- κι έπειτα τον απέρριψαν την τελευταία στιγμή για μια άλλη θέση στο Σεντ Όλαφ. Λες κι η μοίρα συνωμοτούσε εναντίον του, πιέζοντάς τον να παραμείνει στην απομόνωσή του.

Η απομόνωση κράτησε εφτά χρόνια και στη διάρκεια των εφτά αυτών χρόνων, ο Veblen κυριολεκτικά δεν έκανε τίποτε άλλο από το να διαβάζει. Στο τέλος συγκλήθηκε οικογενειακό συμβούλιο, αφού είχε πια φτάσει τριάντα τεσσάρων ετών και δεν είχε δουλέψει ακόμα σε κάποια υπεύθυνη θέση. Αποφασίστηκε να συνεχίσει τις μεταπτυχιακές του σπουδές και να κάνει άλλη μια απόπειρα να εισχωρήσει στον ακαδημαϊκό κόσμο.

Διάλεξε το Κορνέλ και το 1891 μπήκε στο γραφείο του Τζ. Λόρενς Λάφλιν και ανακοίνωσε, «Είμαι ο Thorstein Veblen». Ο Λάφλιν, ένας στυλοβάτης της συντηρητικής οικονομικής επιστήμης, θα πρέπει να ξαφνιάστηκε· αυτός που του μιλούσε φορούσε κασκέτο από γούνα ρακούν και κοτλέ παντελόνι. Μα είχε κάτι που εντυπωσίασε τον πρεσβύτερο άντρα. Πήγε στον πρόεδρο του πανεπιστημίου και εξασφάλισε μια ειδική επιχορήγηση για να πάρει τον Veblen σαν υπότροφο βοηθό και, την επόμενη χρονιά, όταν το Πανεπιστήμιο του Chicago άνοιξε τις πόρτες του και ο Λάφλιν ανέλαβε επικεφαλής της οικονομικής σχολής, πήρε μαζί του τον Veblen με ετήσιο μισθό 520 δολαρίων. Πρέπει να προσθέσουμε ότι, όταν πέθανε ο Λάφλιν, κρίθηκε ότι η κύρια συμβολή του στην οικονομική επιστήμη ήταν πως εξασφάλισε τον Veblen για το Chicago.[232]

Το Πανεπιστήμιο του Chicago δεν ήταν μόνο η πρώτη δουλειά του Veblen -σε ηλικία τριάντα πέντε ετών- αλλά κι ένας θεσμός που καθρέφτιζε ιδιόμορφα την κοινωνία που εκείνος επρόκειτο να εξετάσει. Το είχε ιδρύσει ο Ροκφέλερ κι ένα δημοφιλές φοιτητικό τραγουδάκι έλεγε:

Ο John Nτ. Ροκφέλερ
είναι θαυμάσιος άνθρωπος.
Δίνει όλα τα περίσσια ψιλά του
στο Πανεπιστήμιο του Chicago.

Το πανεπιστήμιο δεν ακολουθούσε, όπως ίσως θα περίμενε κανείς, μια πολιτική άτεγκτου συντηρητισμού. Αποτελούσε μάλλον την ενσάρκωση, στους εκπαιδευτικούς κύκλους, της πολιτικής της οικοδόμησης της αυτοκρατορίας που κυοφόρησε το συντηρητισμό στον επιχειρηματικό κόσμο. Πρόεδρος του ήταν ο William Ρέινι Χάρπερ, ένας φιλόδοξος άντρας μόλις τριάντα έξι χρόνων, τον οποίο περιέγραψε γεμάτος θαυμασμό ο Γουόλτερ Χάινς Πέιτζ σαν ένα τύπο μεγαλοβιομήχανου. Ήταν ένας επιχειρηματίας πρόεδρος πανεπιστημίου, που δεν δίσταζε να κλέβει από τα άλλα πανεπιστήμια τους καλύτερους καθηγητές τους δελεάζοντάς τους με χρήματα και, σαν το συγκρότημα της Standard Oil που υπήρξε ο γεννήτοράς του, το Πανεπιστήμιο του Chicago πέτυχε, λόγω της τεράστιας οικονομικής του δύναμης, να μονοπωλήσει ένα μεγάλο μέρος του αμερικανικού πνευματικού κεφαλαίου. Όλα αυτά θα τα περιέγραφε αργότερα με καυστικό τρόπο η πένα του Veblen, αλλά προς το παρόν τού παρείχε ένα ικανοποιητικό περιβάλλον διανοούμενων. Εκεί ήταν ο Άλμπερτ Μάικλσον, ο οποίος θα καθόριζε την ταχύτητα του φωτός με μια ακρίβεια άγνωστη ως τότε· ο φυσιολόγος Ζακ Λεμπ· ο Lloyd Morgan στην κοινωνιολογία· υπήρχε μια τεράστια βιβλιοθήκη και ένα καινούργιο οικονομικό περιοδικό που χρειαζόταν επιμέλεια.

Ο Veblen άρχισε να διακρίνεται. Οι απέραντες γνώσεις του βοήθησαν να εδραιώσουν τη φήμη του. «Να ο δόκτωρ Veblen, ο οποίος μιλάει είκοσι έξι γλώσσες», είπε κάποιος φοιτητής. Ο Τζέιμς Χέιντεν Ταφτς, ένας διακεκριμένος λόγιος, έτυχε να τον συναντήσει σε μια αίθουσα εξετάσεων και αναφέρει: «Όταν μπήκα στην αίθουσα, η εξέταση είχε αρχίσει και κάποιος που δεν γνώριζα έκανε ερωτήσεις. Σκέφτηκα πως η ομιλία του ήταν η πιο αργή που είχα ακούσει ποτέ μου - δυσκολευόμουν να θυμηθώ την αρχή της ερώτησης ώσπου να φτάσει στο τέλος της. Όμως, ύστερα από λίγο, συνειδητοποίησα, ότι είχα μπροστά μου ένα διεισδυτικό μυαλό που εισχωρούσε στα θεμελιώδη θέματα χωρίς να αποκαλύπτει τις δικές του απόψεις παρά μόνο την αποφασιστικότητά του να φτάσει στην ουσία των πραγμάτων».[233]

Ωστόσο, η κλειστή προσωπικότητά του ήταν αδιαπέραστη. Κανένας δεν ήξερε τι σκεφτόταν ο Veblen για τίποτε. Διάφοροι άνθρωποι ρωτούσαν τη γυναίκα του αν στην πραγματικότητα ήταν σοσιαλιστής· εκείνη αναγκαζόταν να τους πει πως δεν ήξερε ούτε η ίδια. Δεν

κυκλοφορούσε ποτέ χωρίς την πανοπλία του· μια ευγενική, συγκροτημένη αντικειμενικότητα που απογύμνωνε τον κόσμο από το συναισθηματικό του περιεχόμενο και κρατούσε σε απόσταση όσους θα ήθελαν να διαπεράσουν την προσωπική του θωράκιση. «Πείτε μου, καθηγητά Veblen», τον ρώτησε κάποτε ένας φοιτητής, «παίρνετε τίποτα στα σοβαρά;» «Ναι», του ψιθύρισε εκείνος συνωμοτικά, «αλλά μην το πείτε σε κανέναν».

Στην τάξη -αυτό το επεισόδιο έγινε πολύ αργότερα, αλλά χρησιμεύει γα να φωτίσει την προσωπικότητά του- έμπαινε χλομός και καταβεβλημένος από τις ολονύχτιες μελέτες του και, πετώντας έναν ογκώδη γερμανικό τόμο πάνω στην έδρα, γύριζε τις σελίδες με νευρικά δάχτυλα, κιτρινισμένα από τη μοναδική του ματαιοδοξία - μια προτίμηση στα ακριβά τσιγάρα. Ο αιδεσιμότατος Χάουαρντ Γούλστον, που υπήρξε φοιτητής του, περιέγραψε τη σκηνή ως εξής: «Με σιγανή, τρεμάμενη φωνή άρχισε να εξιστορεί την οικονομία των πρώτων γερμανικών χωριών. Μετά από λίγο έφτασε σε κάποιο άδικο πλάσμα δικαίου που επέβαλαν οι ανερχόμενοι ευγενείς με τη συγκατάθεση του κλήρου. Ένα σαρδόνιο χαμόγελο παραμόρφωσε τα χείλη του· γαλάζιοι διάβολοι ξεπήδησαν στο βλέμμα του. Με δηκτικό σαρκασμό, διαμέλισε την ανυπόφορη υπόθεση ότι η επιθυμία των αριστοκρατών αποτελεί τη βούληση του Θεού. Κατέδειξε παρόμοιες αντιστοιχίες σε σύγχρονους θεσμούς. Χασκογέλασε ήσυχα. Κι έπειτα ξαναγύρισε στην αφήγησή του».[234]

Ωστόσο, δεν εκτιμούσαν όλοι τις μεθόδους διδασκαλίας τους. Η ειλικρινής του άποψη για τους φοιτητές ήταν όσο λιγότερο, τόσο το καλύτερο και δεν έκανε καμιά απόπειρα να ζωντανέψει τη συζήτηση· το αντίθετο, μάλιστα - απολάμβανε να διώχνει φοιτητές. Κάποτε ζήτησε από μια θρήσκα φοιτήτρια να υπολογίσει την αξία της εκκλησίας της σε βαρέλια μπίρας και όταν κάποιος φοιτητής, ο οποίος κρατούσε σχολαστικά σημειώσεις, θέλησε να ξανακούσει μια πρόταση, εκείνος του είπε πως δεν πίστευε ότι άξιζε να την επαναλάβει. Μασούσε τα λόγια του, πολυλογούσε, ξέφευγε από το θέμα του. Οι τάξεις του είχαν διαρκώς λιγότερους φοιτητές· κάποια απ' αυτές απόμεινε μόνο με έναν, και αργότερα, σε κάποιο άλλο πανεπιστήμιο, η κάρτα στην πόρτα του που έγραφε «Thorstein Veblen, 10 έως 11, Δευτέρες, Τετάρτες και Παρασκευές» κατέληξε σταδιακά να λέει: «Δευτέρες: 10 έως 10:05».

Μα, για τους λίγους φοιτητές που άκουγαν προσεκτικά αυτή τη γεμάτη πλήξη, μονότονη φωνή, η ανταμοιβή δικαίωνε όλες τις ιδιορρυθμίες. Ένας φοιτητής έφερε στην τάξη έναν καλεσμένο, ο οποίος αργότερα είπε: «Ήταν ανατριχιαστικό. Θα μπορούσε να είναι η φωνή ενός νεκρού που μιλούσε έτσι αργά κι αν το φως έσβηνε πίσω από τα πεσμένα ματόκλαδα, θα είχε καμιά διαφορά; Όμως», πρόσθεσε ο φοιτητής, «εμείς που τον ακούγαμε καθημερινά, θεωρούσαμε ότι ο ασυνήθιστος τρόπος του ταίριαζε απόλυτα για να μεταφέρει την αποστασιοποιημένη και κάπως σαρκαστική του διάνοια που πλανιόταν πάνω από την επιφάνεια των πραγμάτων. Η ανεξάρτητη, αδέσμευτη ευφυΐα του έλκυε κι όμως έμοιαζε με σακατεμένη προσωπικότητα. Η εμβρίθεια του μυαλού του ήταν συγκλονιστική κι απολαυστική. Διατηρούσε στη μνήμη του λεπτομέρειες που θα ξεπερνούσαν τα περισσότερα μυαλά και θα μπορούσαν να γίνουν αυτοσκοπός και όμως ποτέ δεν έχανε τη μεγαλειώδη χαρτογράφηση του γενικότερου στόχου... Αυτή η ήσυχη φωνή μπορεί τη μια στιγμή να χρησιμοποιήσει με εξαιρετική ευστοχία τη σύγχρονη αργκό ή κάποιο δημοφιλές στιχούργημα για να υπογραμμίσει μια γνώμη κι αμέσως μετά να απαγγείλει ένα μεσαιωνικό λατινικό ύμνο, στροφή προς στροφή».[235]

Η οικιακή του οικονομία ήταν τόσο μπλεγμένη όσο κι η πολιτική οικονομία την οποία προσπαθούσε να διαλευκάνει. Ζούσε στο Chicago με τη γυναίκα του την Helen, μα αυτό δεν τον εμπόδιζε να συνεχίζει τους περιβόητους δεσμούς του, προς μεγάλη δυσαρέσκεια του προέδρου Χάρπερ. Όταν παρατράβηξε το σχοινί, ταξιδεύοντας στο εξωτερικό με μια άλλη

γυναίκα, η θέση του στην πανεπιστημιούπολη έγινε αφόρητη. Άρχισε να αναζητά απελπισμένα αλλού δουλειά.

Είχε περάσει δεκατέσσερα χρόνια στο Chicago, φτάνοντας στον εξαίσιο μισθό των χιλίων δολαρίων το 1903. Μα τα χρόνια αυτά δεν πήγαν καθόλου χαμένα, γιατί το αχόρταγα ερευνητικό, λαίμαργα αποθησαυριστικό μυαλό του άρχισε επιτέλους να καρποφορεί. Με μια σειρά από εκπληκτικά δοκίμια και δύο αξιοθαύμαστα βιβλία εδραίωσε τη φήμη του στη χώρα - αν και περισσότερο λόγω της εκκεντρικότητας του, ίσως, παρά για οτιδήποτε άλλο.

Το πρώτο του βιβλίο γράφτηκε όταν ο Veblen ήταν σαράντα δύο ετών. Εξακολουθούσε να είναι ένας ασήμαντος καθηγητής και εκείνη τη χρονιά είχε πάει στον πρόεδρο Χάρπερ και του ζήτησε τη συνηθισμένη αύξηση μερικών εκατοντάδων δολαρίων. Ο Χάρπερ τού απάντησε ότι δεν διαφήμιζε επαρκώς το πανεπιστήμιο κι ο Veblen αποκρίθηκε πως δεν είχε σκοπό να κάνει κάτι τέτοιο. Αν δεν παρενέβαινε ο Λάφλιν, ο Veblen θα είχε φύγει· και τότε, ο πρόεδρος Χάρπερ θα έχανε μια εξαιρετικά σημαντική διαφήμιση. Γιατί ο Veblen ετοιμαζόταν να εκδώσει τη *Θεωρία της αργόσχολης τάξης (The Theory of the Leisure Class).* Δεν υπήρχε καμιά ένδειξη ότι περίμενε να κάνει το βιβλίο κάποια ιδιαίτερη εντύπωση· το είχε διαβάσει σε μερικούς από τους φοιτητές του, παρατηρώντας ξερά ότι θα το έβρισκαν πολυσύλλαβο και είχε αναγκαστεί να το ξαναγράψει αρκετές φορές προτού γίνει αποδεκτό από τους εκδότες. Ωστόσο, παραδόξως προκάλεσε μεγάλη αίσθηση. Ο William Ντιν Χάουελς του αφιέρωσε δυο μακροσκελείς κριτικές και μέσα σε μια νύχτα το βιβλίο έγινε το εγχειρίδιο της ιντελιγκέντσιας εκείνης της εποχής: όπως είπε στον Veblen ένας διαπρεπής κοινωνιολόγος, «Έφερε αναστάτωση στους περιστερώνες της ανατολικής ακτής».[236]

Δεν ήταν ν' απορεί κανείς που προκάλεσε εντύπωση, γιατί ποτέ ένα βιβλίο σοβαρής ανάλυσης δεν είχε γραφτεί με τόση καυστικότητα. Το έπαιρνε κάποιος κατά τύχη και χασκογελούσε με την πονηρή του διορατικότητα, τις αιχμηρές φράσεις του και τη διαβρωτική του άποψη για την κοινωνία στην οποία τα στοιχεία της γελοιότητας, της σκληρότητας και της βαρβαρότητας φώλιαζαν σε στενή αντιπαράθεση με καταστάσεις που λαμβάνονταν ως δεδομένες και είχαν εξομαλυνθεί από τη συνήθεια και την απερίσκεπτη αντιμετώπιση. Το αποτέλεσμα ήταν συγκλονιστικό, γκροτέσκο, σκανδαλιστικό και διασκεδαστικό, και η επιλογή των λέξεων τίποτα λιγότερο από εξαίσια. Παραθέτουμε ένα μικρό απόσπασμα:

> ... Κάποιος βασιλιάς της Γαλλίας... λέγεται πως έχασε τη ζωή του από την κατάχρηση του ηθικού σθένους κατά την τήρηση της σωστής εθιμοτυπίας. Κατά την απουσία του αξιωματούχου που καθήκον του ήταν να μετακινεί την καρέκλα του κυρίου του, ο βασιλιάς καθόταν μπροστά στη φωτιά και υπέμεινε αδιαμαρτύρητα το γεγονός ότι καψαλίστηκε ανεπανόρθωτα. Ωστόσο, με αυτή τη συμπεριφορά του έσωσε τη Χριστιανική του Μεγαλειότητα από το μίασμα της χειρονακτικής εργασίας.[237]

Για τους περισσότερους ανθρώπους το βιβλίο δεν έμοιαζε να είναι τίποτα περισσότερο από μια παρόμοια σάτιρα για τη συμπεριφορά της αριστοκρατικής τάξης και μια εύστοχη επίθεση στις ανοησίες και τις ματαιοδοξίες των πλουσίων. Κι έτσι έδειχνε επιφανειακά. Ο Veblen, με την περίτεχνη πρόζα του, υποστήριξε την άποψη ότι η αργόσχολη τάξη διαφήμιζε την ανωτερότητά της με υπερβολικές δαπάνες -κραυγαλέες ή διακριτικές- και ότι το σήμα κατατεθέν της -η ίδια η σχόλη- αποτελούσε ακόμα μεγαλύτερη απόλαυση όταν επιδεικνυόταν προκλητικά στα μάτια του κόσμου. Με χίλια παραδείγματα διερεύνησε εξαντλητικά τη στάση ότι το «πιο ακριβό» σήμαινε αναγκαστικά «καλύτερο». Κι έτσι, για παράδειγμα:

> Όλοι αισθανόμαστε, με κάθε ειλικρίνεια και χωρίς αναστολές, ότι το πνεύμα μας έχει αναταθεί όταν, ακόμα και στις ιδιωτικές στιγμές του νοικοκυριού μας, τρώμε το καθημερινό μας φαγητό με χειροποίητα ασημένια μαχαιροπίρουνα, από πορσελάνες ζωγραφισμένες στο χέρι (που η καλλιτεχνική τους αξία είναι συχνά αμφίβολη) πάνω σε ακριβά λινά τραπεζομάντιλα. Οποιαδήποτε οπισθοδρόμηση από την ποιότητα ζωής την οποία έχουμε συνηθίσει να θεωρούμε ότι αξίζουμε σ' αυτό το θέμα, την αισθανόμαστε σαν οδυνηρή παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειάς μας.[238]

Ένα μεγάλο μέρος του βιβλίου ασχολείται με τέτοιου είδους ενδελεχή εξέταση της οικονομικής ψυχοπαθολογίας της καθημερινής μας ζωής: οι κανόνες της χρηματικής ευπρέπειας εξηγούνται τόσο ολοκληρωμένα και κάτω από ένα τόσο απόκοσμο φως, λες και είναι ένα αρχαιολογικό εύρημα που ξεθάφτηκε πρόσφατα. Αυτό το κομμάτι του βιβλίου το απόλαυσαν όλοι· η κοινωνία των διαφημίσεων και του μιμητισμού ήταν αδύνατο να μην αναγνωρίσει, με κάποια θλίψη, την προσωπογραφία της.

Μα οι περιγραφές της τάσης μας για επίδειξη, όσο διασκεδαστικές ή εύστοχες κι αν είναι, δεν αποτελούσαν παρά το επεξηγηματικό υλικό του βιβλίου. Γιατί, όπως φανέρωνε ο τίτλος, επρόκειτο για μια έρευνα σχετικά με τη θεωρία της αργόσχολης τάξης. Παρ' όλο που ο Veblen μπορεί να σταματούσε κάθε τόσο στην πορεία για να σχολιάσει τα πιο εντυπωσιακά τοπία του περιβάλλοντος, το ενδιαφέρον του βρισκόταν στο τέρμα του ταξιδιού του, σε ερωτήσεις όπως: Ποια είναι η φύση του οικονομικού ανθρώπου; Πώς συμβαίνει να οικοδομεί έτσι την κοινότητα του ώστε να έχει αργόσχολη τάξη; Ποια είναι η οικονομική σημασία της ίδιας της σχόλης;

Για τους κλασικούς οικονομολόγους, αυτές οι ερωτήσεις θα μπορούσαν να απαντηθούν με βάση την κοινή λογική. Έβλεπαν τον κόσμο σαν άτομα που, με ορθολογικό τρόπο, επιζητούσαν να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντά τους. Καμιά φορά, όπως με τις απελπιστικά πολλαπλασιαζόμενες εργατικές τάξεις του Malthus, υπερίσχυε η βίαιη ανθρώπινη φύση, αλλά γενικά η ανθρωπότητα παρουσιαζόταν σαν ένα άθροισμα λογικών όντων. Στη μάχη του ανταγωνισμού, κάποιοι υψώνονταν στην κορυφή και κάποιοι παρέμεναν στον πάτο, και όσοι ήταν αρκετά τυχεροί ή οξυδερκείς και ευημερούσαν ήταν πολύ φυσικό να εκμεταλλευτούν την καλή τους τύχη για να ελαχιστοποιήσουν το μόχθο τους. Ήταν όλα πολύ απλά και τελείως λογικά.

Ωστόσο, μια τέτοια άποψη της ανθρωπότητας δεν γινόταν αποδεκτή στον Veblen. Δεν ήταν καθόλου σίγουρος ότι η δύναμη που συνέχει την κοινωνία είναι η αλληλεπίδραση ορθολογικά υπολογισμένων «ατομικών συμφερόντων» και δεν είχε καν πεισθεί εντελώς ότι η σχόλη είναι από μόνη της προτιμότερη από την εργασία. Είχε γνωρίσει μέσα από τις μελέτες του τον τρόπο ζωής κάποιων σχεδόν άγνωστων λαών: των Ινδιάνων της Αμερικής και των Άινους της Ιαπωνίας, των Τόντας των λόφων Νιλγκίρι και των ιθαγενών της Αυστραλίας. Και στα απλά οικονομικά συστήματα αυτών των φυλών μοιάζει να λείπει τελείως η αργόσχολη τάξη. Ακόμα πιο εντυπωσιακό ήταν ότι σε τέτοιες κοινότητες, όπου το κόστος της επιβίωσης είναι η εργασία, είναι το γεγονός πως όλοι εργάζονταν χωρίς να νιώθουν ταπεινωμένοι γι' αυτό, ασχέτως των καθηκόντων τους. Δεν ήταν ο παράγοντας του κέρδους και της ζημίας αυτό που παρείχε τη θετική κινητήρια δύναμη αυτών των οικονομιών, αλλά μια φυσική περηφάνια για τη σπουδαιότητα της εργασίας και μια γονική αίσθηση ενδιαφέροντος για τις μέλλουσες γενεές. Οι άνθρωποι πάσχιζαν να ξεπεράσουν ο ένας τον άλλον στην εκτέλεση των καθημερινών τους καθηκόντων και μπορεί να συγχωρούνταν η αποχή από την εργασία -η σχόλη- αλλά σίγουρα δεν γινόταν σεβαστή.

Όμως ένα άλλο είδος κοινότητας ανοίχτηκε επίσης στο βλέμμα του Veblen. Οι Πολυνήσιοι, οι αρχαίοι Ισλανδοί και οι στρατιωτικές περιφέρειες της φεουδαρχικής Ιαπωνίας υπήρξαν

ένα διαφορετικό είδος προβιομηχανικής κοινωνίας: είχαν αυστηρά καθορισμένες αργόσχολες τάξεις. Πρέπει να σημειωθεί πως αυτές οι τάξεις δεν αποτελούνταν από άτομα που δεν έκαναν τίποτε. Αντιθέτως, τα μέλη τους ήταν από τα πιο πολυάσχολα της κοινότητας. Μόνο που η «εργασία» τους ήταν καθαρά ληστρική· άρπαζαν τα πλούτη τους με τη βία ή την πανουργία και δεν συμμετείχαν καθόλου στην πραγματική παραγωγή του πλούτου με τον ιδρώτα ή την τέχνη τους.

Παρ' όλο όμως που οι αργόσχολες τάξεις έπαιρναν χωρίς να παρέχουν σε αντάλλαγμα κάποια παραγωγική υπηρεσία, το έκαναν αυτό με την πλήρη έγκριση της κοινότητας. Γιατί αυτές οι κοινωνίες όχι μόνο ήταν αρκετά πλούσιες ώστε να έχουν τη δυνατότητα να συντηρούν μια μη παραγωγική τάξη, αλλά και τόσο επιθετικές ώστε να τις θαυμάζουν αντί να θεωρούνται χαραμοφάηδες ή κακομαθημένοι, όσοι ανέρχονταν στις τάξεις των αργόσχολων ήταν αξιοσέβαστοι ως άτομα ισχυρά και ικανά.

Σαν αποτέλεσμα, σημειώθηκε μια θεμελιώδης αλλαγή στη στάση απέναντι στην εργασία. Οι δραστηριότητες της αργόσχολης τάξης -η δια της βίας κατάκτηση του πλούτου- κατέληξε να θεωρείται τιμητική και αξιοπρεπής. Ως εκ τούτου, η καθαρή εργασία κηλιδώθηκε, αντιθέτως, από την ταπείνωση. Το μόχθο της εργασίας, που οι κλασικοί οικονομολόγοι πίστευαν ότι είναι έμφυτος στον άνθρωπο, ο Veblen τον είδε σαν υποβάθμιση ενός κάποτε τιμημένου τρόπου ζωής κάτω από την επίδραση ενός αρπακτικού πνεύματος· μια κοινότητα που θαυμάζει και εξυψώνει τη βία και την κτηνώδη ανδρεία δεν μπορεί να μακαρίζει τον ανθρώπινο μόχθο.

Μα τι σχέση είχαν όλα αυτά με την Αμερική ή την Ευρώπη; Μεγάλη σχέση. Γιατί ο σύγχρονος άνθρωπος, στα μάτια του Veblen, δεν απείχε παρά μια σκιά μόλις από τους βάρβαρους προγόνους του. Ο καημένος ο Edgeworth θα ανατρίχιαζε ακούγοντας αυτή την άποψη, γιατί συνεπαγόταν την αντικατάσταση των δικών του μηχανών απόλαυσης με πολέμαρχους, φύλαρχους, μάγους, πολεμιστές και κάτω απ' αυτούς έναν ταπεινό, θαμπωμένο λαουτζίκο. «Η πειθαρχία της πρωτόγονης ζωής»,[239] έγραψε ο Veblen σε ένα μεταγενέστερο δοκίμιο, «υπήρξε ασυγκρίτως η πιο παρατεταμένη και ίσως η πιο απαιτητική από κάθε άλλη φάση του πολιτισμού σε ολόκληρη την ιστορία της ανθρώπινης φυλής· κι έτσι, λόγω κληρονομικότητας, η ανθρώπινη φύση εξακολουθεί να είναι και θα πρέπει να συνεχίσει επ' αόριστον να είναι μια πρωτόγονη ανθρώπινη φύση».

Έτσι στη σύγχρονη ζωή ο Veblen είδε την κληρονομιά του παρελθόντος. Η αργόσχολη τάξη είχε αλλάξει ασχολίες, είχε εξευγενίσει τις μεθόδους της, αλλά ο στόχος της εξακολουθούσε να είναι ο ίδιος - η ληστρική αρπαγή αγαθών χωρίς εργασία. Φυσικά, δεν γύρευε πια λάφυρα ή γυναίκες· δεν ήταν τόσο βάρβαρη. Ήθελε όμως χρήματα και η συσσώρευση των χρημάτων και η επιδεικτική ή διακριτική τους προβολή έγινε το σύγχρονο αντίστοιχο των κρανίων που κρέμονταν από τις σκηνές. Το παλιό ληστρικό μοτίβο όχι μόνο το ακολουθούσε ακόμα η αργόσχολη τάξη, αλλά το υποστήριζαν και οι παλιές αντιλήψεις θαυμασμού για την προσωπική δύναμη. Στα μάτια της κοινωνίας, τα μέλη της αργόσχολης τάξης εξακολουθούσαν να είναι τα πιο πολεμοχαρή και φοβερά μέλη της κοινωνίας και, κατ' αντιστοιχία, ο απλός λαός επιδίωκε να μιμηθεί τους καλυτέρους του. Όλοι, από τον εργάτη και τον μεσοαστό ως τον καπιταλιστή, ήθελαν με την επιδεικτική κατανάλωση χρημάτων -και μάλιστα με την επιδεικτική σπατάλη- να καταδείξουν την ληστρική τους δύναμη. «Για να σταθεί κανείς στα μάτια της κοινωνίας»[240], εξήγησε ο Veblen, «είναι αναγκαίο να ανέλθει σ' ένα ορισμένο, κάπως ακαθόριστο, συμβατικό επίπεδο πλούτου· ακριβώς όπως στο προηγούμενο ληστρικό στάδιο είναι αναγκαίο για τον βάρβαρο να φτάσει στα πρότυπα που έχει καθορίσει η φυλή του για φυσική αντοχή, πονηριά και δεξιότητα στα όπλα». Αντιστοίχως, στη σύγχρονη κοινωνία, όχι μόνο όλοι συναγωνίζονται

να υπερέχουν σαφώς στα μάτια των συνανθρώπων τους, αλλά σαν μέρος της ίδιας διαδικασίας, όλοι αισθάνονται «ενστικτωδώς» την ταπείνωση που συνοδεύει τα μη ληστρικά μέσα επιβίωσης, όπως είναι η δουλειά.

Ακούγεται παρατραβηγμένο; Δεν έχουμε συνηθίσει να σκεφτόμαστε τους εαυτούς μας ως βαρβάρους και αντιδρούμε σ' αυτή τη σύγκριση ή τη χλευάζουμε. Μα όσο παράξενη κι αν ακούγεται, υπάρχει ένας πυρήνας αλήθειας στις παρατηρήσεις του Veblen. Υπάρχει ένας κοινωνικός υποβιβασμός της χειρωνακτικής εργασίας σε αντίθεση με την πιο ευγενή απασχόληση της δουλειάς γραφείου. Είναι γεγονός ότι η συσσώρευση του πλούτου προχωρά συνήθως -τουλάχιστον στην περίπτωση ενός επιτυχημένου στελέχους- πολύ πέρα από το σημείο των λογικών αναγκών και επιθυμιών. Δεν χρειάζεται να αποδεχτούμε τις ανθρωπολογικές εξηγήσεις του Veblen (κάποιες από τις οποίες, όπως η υποτιθέμενη «πειθαρχία» της «πρωτόγονης ζωής», εμφανίζουν αδυναμίες υπό το φως της σύγχρονης έρευνας για τις πρωτόγονες κοινότητες) για να επωφεληθούμε από την κύρια ανακάλυψή του - ότι τα κίνητρα της οικονομικής συμπεριφοράς μπορεί να γίνουν πολύ πιο κατανοητά ως βαθιά ριζωμένοι ανορθολογισμοί παρά μέσα από τον εξωραϊσμό της συμπεριφοράς σε ορθολογισμό και κοινή λογική, που επιχείρησε ο 19ος αιώνας.

Δεν χρειάζεται να μας απασχολήσει εδώ τι ακριβώς είναι αυτοί οι ανορθολογισμοί - ψυχολογικοί ή ανθρωπολογικοί. Αρκεί να πούμε πως όταν αναζητούμε την πηγή των πράξεών μας, βρισκόμαστε σ' ένα υπόστρωμα που είναι θαμμένο πολύ πιο βαθιά από τις ωραίες εξηγήσεις της γλυκιάς εκλογίκευσης. Για παράδειγμα, στην κλασική τους μελέτη *Middletown,* ο Robert και η Helen Λυντ βρήκαν ότι στη διάρκεια της Μεγάλης Οικονομικής Κρίσης όλοι, εκτός από το φτωχότερο κομμάτι της εργατικής τάξης, έκαναν περικοπές στο φαγητό και τα ρούχα προτού εγκαταλείψουν κάποιες «απαραίτητες» πολυτέλειες· ενώ στη συμπεριφορά της σύγχρονης μεσαίας και ανώτερης τάξης, το πρότυπο της επίδειξης χάριν της επίδειξης πιστοποιείται πλατιά στις σελίδες διαφημίσεων οποιουδήποτε περιοδικού. Κανένας δεν εξαιρείται από τον ιό της ανταγωνιστικής μίμησης και η συμπεριφορά των ληστρικών βαρβάρων του Veblen μάς βοηθά να καταλάβουμε τη δική μας, έστω και μόνο μέσα από λογοτεχνικές διατυπώσεις.

Μένει ακόμα να βγάλουμε το τελικό συμπέρασμα. Η αντίληψη του ανθρώπου ως ενός επιφανειακά πολιτισμένου βάρβαρου δεν εξηγεί απλώς την παρουσία μιας αργόσχολης τάξης και την αποδοχή της επίδειξης ως καταναλωτικού προτύπου. Δίνει επίσης μια ένδειξη για τη φύση της ίδιας της κοινωνικής συνοχής. Οι προγενέστεροι οικονομολόγοι δεν κατάφεραν ακριβώς να εξηγήσουν τι είναι αυτό που συνέχει την κοινωνία παρά τα ισχυρά αποκλίνοντα συμφέροντα των τάξεων που την απαρτίζουν. Αν, για παράδειγμα, η άποψη του Marx ήταν η σωστή και το προλεταριάτο ήταν ασυμφιλίωτα και διαμετρικά αντίθετο με τους καπιταλιστές, τι εμπόδισε την επανάσταση να ξεσπάσει επί τόπου; Ο Veblen δίνει μια απάντηση. Οι κατώτερες τάξεις δεν βρίσκονται στα μαχαίρια με τις ανώτερες: τις ενώνουν οι άυλοι αλλά γεροί σαν ατσάλι δεσμοί των κοινών αντιλήψεων. Οι εργάτες δεν επιζητούν να εκτοπίσουν τα αφεντικά τους, αλλά να τα μιμηθούν. Συμμερίζονται κι αυτοί τη γενική αντίληψη ότι η δουλειά που κάνουν είναι κατά κάποιο τρόπο λιγότερο «αξιοπρεπής» από τη δουλειά των ανωτέρων τους και ο στόχος τους δεν είναι να ξεφορτωθούν μια ανώτερη τάξη, αλλά να ανέλθουν σ' αυτήν. Στη θεωρία της αργόσχολης τάξης βρίσκεται ο πυρήνας μιας θεωρίας της κοινωνικής σταθερότητας.

Μετά από τη δημοσίευση της *Αργόσχολης τάξης* το 1899, ο Veblen έγινε διάσημος - αν και περισσότερο σαν σατιριστής παρά σαν οικονομολόγος. Οι ριζοσπάστες και οι διανοούμενοι τον λάτρευαν, εκείνος όμως αντιμετώπιζε τους επαίνους τους με περιφρόνηση. Οι συνάδελφοί του οικονομολόγοι εξακολουθούσαν ν' αναρωτιούνται αν ήταν σοσιαλιστής κι

αν έπρεπε να τον πάρουν στα σοβαρά ή όχι. Δικαιολογημένα απορούσαν: στη μια πρόταση επαινούσε τον Marx και στην αμέσως επόμενη τον επέκρινε ενώ οι πιο σοβαρές κοινωνικές του παρατηρήσεις συχνά καλύπτονταν από ένα μανδύα διανοουμενίστικων αστεϊσμών που μπορούσαν να εκληφθούν και σαν μακάβριο χιούμορ αλλά και σαν απολύτως σοβαρές προτάσεις.

Στο μεταξύ, όμως, ο Veblen ετοίμαζε ένα δεύτερο βιβλίο - το δικό του ορισμό του επιχειρηματικού συστήματος. «Το βιβλίο, όπως μου είπαν πολύ αξιόπιστα άτομα»,[241] έγραψε σε μια γνωστή του, την κυρία Γκρέγκορι, «είναι ακόμα πιο "προχωρημένο" ή, όπως μου λένε οι φίλοι μου που το έχουν διαβάσει, άσχετο με το ζήτημα. Ο τίτλος του είναι *Η θεωρία της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας (The Theory of Business Enterprise)* - ένα ζήτημα στο οποίο είμαι ελεύθερος να θεωρητικολογήσω με όλη την ασυδοσία που προέρχεται από την ασυλία, την απαλλαγή από τα γεγονότα».

Το καινούργιο βιβλίο εκδόθηκε το 1904. Πιστό στα γεγονότα ή όχι, ήταν ακόμα πιο σπινθηροβόλο κι ακόμα πιο περίεργο από το πρώτο του. Γιατί η άποψη που υποστήριζε έμοιαζε να έρχεται σε αντίθεση με την ίδια την κοινή λογική.

Όλοι οι οικονομολόγοι από την εποχή του Adam Smith θεωρούσαν τον καπιταλιστή ως την κινητήρια φυσιογνωμία του οικονομικού κόσμου· είτε ήταν για το καλύτερο ή το χειρότερο, επικρατούσε γενικά η αντίληψη πως ήταν ο κεντρικός δημιουργός της οικονομικής προόδου. Ο Veblen όμως αντέστρεψε αυτή την άποψη. Ο επιχειρηματίας εξακολουθούσε να είναι η κεντρική φιγούρα, αλλά όχι πια η κινητήρια δύναμη. Τώρα τον παρουσίαζε σαν δολιοφθορέα του συστήματος!

Περιττό να πούμε ότι ήταν μια πολύ περίεργη αντίληψη για την κοινωνία που προκάλεσε μια τόσο ανατρεπτική άποψη. Ο Veblen δεν ξεκίνησε, όπως ο Ricardo, ο Marx ή οι Βικτοριανοί, με τη σύγκρουση των ανθρώπινων συμφερόντων άρχισε από ένα επίπεδο παρακάτω, από το μη ανθρώπινο υπόστρωμα της τεχνολογίας. Αυτό που τον γοήτευε ήταν η μηχανή. Έβλεπε την κοινωνία εξουσιασμένη από τη μηχανή, παγιδευμένη στην τυποποίησή της, συγχρονισμένη στον ομαλό κύκλο της λειτουργίας της, προσαρμοσμένη στην επιμονή της για ορθότητα και ακρίβεια. Επιπλέον, θεωρούσε ότι η ίδια η οικονομική διαδικασία είχε βασικά μηχανικό χαρακτήρα. Η οικονομική επιστήμη σήμαινε παραγωγή και παραγωγή σήμαινε την εμπλοκή της κοινωνίας στα γρανάζια της μηχανής καθώς αυτή παρήγαγε αγαθά. Μια τέτοια κοινωνική μηχανή χρειάζεται, φυσικά, φροντιστές - τεχνικούς και μηχανικούς για να εκτελούν όσες προσαρμογές είναι απαραίτητες ώστε να εξασφαλίζεται η πιο αποδοτική συνεργασία των διάφορων εξαρτημάτων της. Ωστόσο, από μια γενικότερη άποψη, η κοινωνία μπορεί να παρουσιαστεί καλύτερα σαν ένας γιγαντιαίος μηχανισμός, χωρίς καθόλου φαντασία, ένας ιδιαίτερα εξειδικευμένος, καλοσυγχρονισμένος ανθρώπινος ωρολογιακός μηχανισμός.

Ποια είναι όμως η θέση του επιχειρηματία σ' ένα τέτοιο σύστημα; Ο επιχειρηματίας ενδιαφερόταν να βγάλει χρήματα, ενώ η μηχανή και οι φροντιστές της δεν είχαν άλλο σκοπό εκτός από την παραγωγή αγαθών. Αν η μηχανή λειτουργούσε καλά και όλα της τα μέρη ήταν καλοταιριασμένα, πού υπήρχε θέση για έναν άνθρωπο που ο μοναδικός του στόχος ήταν το κέρδος;

Υπό ιδανικές συνθήκες, δεν είχε καμιά θέση. Η μηχανή δεν ενδιαφερόταν για αξίες και κέρδη· παρήγαγε αγαθά. Ως εκ τούτου, ο επιχειρηματίας δεν είχε να επιτελέσει καμιά λειτουργία - εκτός κι αν γινόταν μηχανικός. Σαν μέλος όμως της αργόσχολης τάξης δεν τον ενδιέφερε η μηχανική· εκείνος επιζητούσε τη συσσώρευση πλούτου. Κι η μηχανή δεν ήταν

προγραμματισμένη να κάνει τίποτα τέτοιο. Κι έτσι ο επιχειρηματίας πετύχαινε το στόχο του, όχι δουλεύοντας μέσα στο πλαίσιο της κοινωνικής μηχανής, αλλά συνωμοτώντας εναντίον της! Ο ρόλος του δεν ήταν να βοηθήσει στην παραγωγή αγαθών, αλλά να προκαλεί μηχανικές βλάβες στην τακτική ροή της παραγωγής έτσι ώστε οι αξίες να αυξομειώνονται κι εκείνος να επωφελείται από τη σύγχυση για να βγάζει κέρδος. Κι έτσι, πάνω από τη αξιοπιστία του γνήσιου παραγωγικού μηχανισμού του κόσμου, ο επιχειρηματίας έφτιαξε ένα εποικοδόμημα πιστώσεων, δανείων και εικονικών κεφαλαιοποιήσεων. Από κάτω, η κοινωνία δούλευε στη μηχανική της ρουτίνα· από πάνω, το οικοδόμημα του χρηματοοικονομικού συστήματος κινιόταν πέρα-δώθε. Και καθώς το χρηματοοικονομικό αντίστοιχο του πραγματικού κόσμου παρέπαιε, οι ευκαιρίες για κέρδος συνεχώς εμφανίζονταν, εξαφανίζονταν, επανεμφανίζονταν. Μα το κόστος γι' αυτό το κυνήγι του κέρδους ήταν υψηλό· ήταν η διαρκής διαταραχή, ανατροπή, ακόμα και σκόπιμη παραπλάνηση των προσπαθειών της κοινωνίας να αυτοτροφοδοτηθεί.

Με την πρώτη ματιά, η άποψη αυτή είναι σκανδαλώδης. Το ότι οι επιχειρηματίες συνωμοτούν ενάντια στα συμφέροντα της παραγωγής μοιάζει χειρότερο κι από αιρετικό. Ακούγεται ηλίθιο.

Προτού όμως απορρίψουμε τη θεωρία αυτή ως προϊόν ενός παράξενα διεστραμμένου και πικρόχολου μυαλού, ας δούμε πάλι το σκηνικό απ' όπου ο Veblen αντλεί το θέμα του. Ας θυμηθούμε ότι πρόκειται για την εποχή της αμερικανικής βιομηχανίας την οποία ο Μάθιου Τζόζεφσον αποκάλεσε πολύ εύστοχα «εποχή των ληστρικών βαρόνων». Είδαμε ήδη παραδείγματα της υπεροψίας, της ανεξέλεγκτης και ανήθικης ισχύος που διέθεταν οι τιτάνες των επιχειρήσεων σαν φύλαρχοι βαρβάρων και ξέρουμε σε τι άκρα έφτασαν για να επιτύχουν τους ληστρικούς τους στόχους. Ενώ όμως όλα αυτά ενισχύουν την άποψη του Veblen, δεν δικαιολογούν απόλυτα το επιχείρημά του της δολιοφθοράς. Για να το αντιληφθούμε αυτό, θα πρέπει να εξετάσουμε ένα άλλο μειονέκτημα των ληστρικών βαρόνων: αυτοί οι άνθρωποι δεν ενδιαφέρονταν να παραγάγουν αγαθά.

Μπορούμε να το δείξουμε καλύτερα με ένα παράδειγμα από το 1868. Εκείνη την εποχή, ο Τζέι Γκουλντ ανταγωνιζόταν τον Βαντερμπιλτ για τον έλεγχο της Σιδηροδρομικής Γραμμής Ίρι, σε μια επεισοδιακή υποσημείωση της βιομηχανικής ιστορίας, κατά την οποία ο Γκουλντ και οι άντρες του αναγκάστηκαν να το σκάσουν μέσα σε μια βάρκα από τον ποταμό Χάντσον και να οχυρωθούν σ' ένα ξενοδοχείο του New Jersey. Μα το αξιοσημείωτο εδώ δεν είναι οι πρωτόγονες μέθοδοι μάχης, αλλά η απόλυτη αδιαφορία τους για την ίδια τη σιδηροδρομική γραμμή. Γιατί ενώ μαχόταν τον Βαντερμπιλτ, ο Γκουλντ έλαβε ένα γράμμα από κάποιον επόπτη που του έλεγε:

> Οι γραμμές έχουν σπάσει, ραγίσει και φθαρεί πέρα από κάθε προηγούμενο και δεν υπάρχει ούτε ένα μίλι στη γραμμή σας ανάμεσα στο Jersey City και τη Σαλαμάνκα ή το Μπάφαλο όπου μπορεί με ασφάλεια ένα τρένο να κινηθεί στη συνηθισμένη ταχύτητα, ενώ πολλά σημεία της γραμμής μπορούν να διανυθούν με ασφάλεια μόνο αν μειωθεί η ταχύτητα όλων των τρένων στα 10 ή 15 μίλια την ώρα.[242]

Όταν πολλαπλασιάστηκαν τα ατυχήματα, ένας από τους αντιπροέδρους της σιδηροδρομικής γραμμής είπε: «Ο κόσμος ας φροντίσει μόνος του για την ασφάλειά του. Εγώ μετά βίας προλαβαίνω να φροντίσω το σιδηρόδρομο» - εννοώντας ότι προσπαθούσε να υποστυλώσει μανιωδώς τα οικονομικά αναχώματα που κατέρρεαν.

Κι ο Γκουλντ δεν αποτελούσε εξαίρεση. Ελάχιστοι από τους ήρωες της Χρυσής Εποχής της αμερικανικής οικονομίας ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για τις στέρεες πραγματικότητες που υπήρχαν κάτω από τη δομή που είχαν δημιουργήσει με τις μετοχές, τα ομόλογα και τις

πιστώσεις. Αργότερα, κάποιος Henry Ford μπορεί να καθιέρωνε μια περίοδο όπου οι μεγαλοβιομήχανοι ενδιαφέρονταν έντονα για την παραγωγή, αλλά οι Χάριμαν, οι Morgan, οι Φρικ κι οι Ροκφέλερ νοιάζονταν πολύ περισσότερο για τη διαχείριση και την εκμετάλλευση τεράστιων ποσοτήτων άυλου πλούτου παρά για τη μονότονη απασχόληση της παραγωγής αγαθών. Ο Henry Βίλαρντ, για παράδειγμα, ανακηρύχτηκε το 1883 ήρωας του επιχειρηματικού κόσμου· την ίδια χρονιά κάρφωσε το Χρυσό Πάσσαλο, που συνέδεε τη μεγάλη διηπειρωτική σιδηροδρομική του γραμμή, τη Νόρθερν Πασίφικ. Χιλιάδες άνθρωποι τον επευφήμησαν και ο Ινδιάνος αρχηγός Καθιστός Ταύρος (που βγήκε από τη φυλακή ειδικά γι' αυτό το σκοπό) εκχώρησε επισήμως τα κυνηγετικά εδάφη της φυλής των Σιου για να γίνει η σιδηροδρομική γραμμή· οι οικονομολόγοι αποφάνθηκαν πως οι οικονομικές ατασθαλίες του Βίλαρντ δεν σήμαιναν τίποτα μπροστά στην οργανωτική του ιδιοφυία. Οι θαυμαστές του μπορεί να είχαν διαφορετική άποψη αν γνώριζαν την ύπαρξη ενός γράμματος που έγραψε ο Τζέιμς Χιλ, ένας ανταγωνιστής του. Είχε επιθεωρήσει την αυτοκρατορία του Βίλαρντ με λιγότερο ενθουσιώδες βλέμμα και δήλωνε: «... οι σιδηροδρομικές γραμμές είναι σε καλό έδαφος, που ένα μέρος του είναι πλούσιο και αποδίδει μεγάλα φορτία· αλλά η κεφαλαιοποίηση είναι πολύ μεγαλύτερη απ' όσο δικαιολογεί το αποτέλεσμα ενώ η επιλογή των διαδρομών και των κλίσεων είναι φριχτή. Οι γραμμές θα πρέπει κυριολεκτικά να ξαναχτιστούν από την αρχή».[243]

Ένα τελευταίο παράδειγμα: η ίδρυση της Ανωνύμου Εταιρίας Χάλυβα των ΗΠΑ το 1901. Από τη σκοπιά του Veblen, η κοινοπραξία του χάλυβα ήταν μια τεράστια κοινωνική μηχανή για την παραγωγή χάλυβα, ένα σύνολο από εργοστάσια, κλίβανους, σιδηροδρομικές γραμμές και μεταλλεία, κάτω από μια κοινή διεύθυνση για τον πιο αποδοτικό συντονισμό τους. Μα αυτό ήταν ένα ασήμαντο ζήτημα για τους άντρες που «έφτιαξαν» την Ανώνυμη Εταιρία Χάλυβα. Η τελική γιγάντια εταιρία είχε ενεργητικό κάπου $682 εκατομμύρια, αλλά έναντι αυτών είχαν πουληθεί ομόλογα αξίας $303 εκατομμυρίων, προνομιούχες μετοχές αξίας $510 εκατομμυρίων και απλές μετοχές αξίας $508 εκατομμυρίων. Με άλλα λόγια, η χρηματιστηριακή αξία της ήταν διπλάσια από την πραγματική και πίσω από την κοινή μετοχή της δεν βρισκόταν τίποτε παραπάνω από την άυλη ουσία της «καλής πίστης». Στην πορεία, όμως, της δημιουργίας αυτών των άυλων αγαθών, η εταιρία Τζ. Π. Morgan είχε εισπράξει μια αμοιβή $12,5 εκατομμυρίων και τα κέρδη από τις προεγγραφές σε μεσάζοντες έφτασαν τα $50 εκατομμύρια. Συνολικά, η ίδρυση της επιχείρησης κόστισε 150 εκατομμύρια. Κι όλα αυτά μπορεί να συγχωρούνταν αν το καινούργιο μονοπώλιο είχε χρησιμοποιηθεί για το σκοπό που είχε ο Veblen κατά νου - σαν μια εξαιρετικά αποτελεσματική μηχανή για την παραγωγή χάλυβα. Δεν έγινε όμως έτσι. Επί δεκατρία χρόνια, οι χαλύβδινες ράβδοι πουλιόνταν $28 ο τόνος, ενώ η κατασκευή τους κόστιζε λιγότερο από τα μισά. Με άλλα λόγια, όλο το κέρδος από την τεχνολογική ενοποίηση υπονομεύτηκε με σκοπό να διατηρηθεί η αυταπάτη της χρηματιστηριακής αξίας.

Με τα δεδομένα εκείνου του καιρού, η θεωρία του Veblen δεν φαίνεται τόσο παρατραβηγμένη. Ήταν, βέβαια, προκλητική επειδή πρακτικές που θεωρούνταν πολύ εξελιγμένες, αυτός τις περιέγραψε σχεδόν σαν να ήταν μια άγρια τελετουργία. Ωστόσο, το βασικό του ισχυρισμό τον τεκμηρίωναν τα γεγονότα: ο ρόλος των μεγάλων βαρόνων των επιχειρήσεων ήταν πράγματι πολύ διαφορετικός από το ρόλο των ανθρώπων που ουσιαστικά κινούσαν τον παραγωγικό μηχανισμό. Το τολμηρό παιχνίδι της οικονομικής απάτης σίγουρα χρησίμευσε τόσο για να διαταράξει τη ροή των προϊόντων όσο και για να την προωθήσει.

Παραδόξως, το βιβλίο προκάλεσε λιγότερο σάλο από τη *Θεωρία της αργόσχολης τάξης.* Η *Επιχειρηματική πρωτοβουλία* ποτέ δεν ξεπέρασε τα όρια του ειδικευμένου αναγνωστικού κοινού για να συναρπάσει τους διανοούμενους όπως το προηγούμενο. Ήταν πιο δύσκολο·

πιο τεχνικό· περιλάμβανε ως και μερικούς τύπους, ίσως για να αποδείξει ο Veblen στους ακαδημαϊκούς ότι μπορούσε να γράψει και «τεχνικά» οικονομικά αν ήθελε. Κάτω, όμως, από την ψυχρή, απαθή πρόζα ήταν αδύνατο να παραβλέψει κανείς την εχθρότητα. Για τον Veblen, οι επιχειρηματίες ήταν βασικά άρπαγες, όσο κι αν αυτοί ή οι απολογητές τους κάλυπταν τις δραστηριότητές τους με την περίπλοκη εκλογίκευση της προσφοράς και ζήτησης ή της οριακής χρησιμότητας. Αργότερα, σ' ένα δοκίμιο για τον *Μεγαλοβιομήχανο (Captain of Industry),* ο Veblen περιέγραψε τον επιχειρηματία όπως πραγματικά τον έβλεπε· το ακόλουθο απόσπασμα εξηγεί τι εννοεί με τη φράση «άγρυπνη αναμονή», που την είχε χρησιμοποιήσει για να περιγράψει την επιχειρηματική λειτουργία:

> Αναμφίβολα, αυτή η διατύπωση, «άγρυπνη αναμονή», θα έχει χρησιμοποιηθεί πρωτίστως για να περιγράψει την ψυχική κατάσταση ενός φρύνου ο οποίος έχει φτάσει στην ηλικία της γνώσης και έχει βρει την καθορισμένη θέση του κατά μήκος κάποιου πολυσύχναστου σημείου όπου πολλές μύγες κι αράχνες περνάνε και ξαναπερνάνε, καθώς πορεύονται προς την ολοκλήρωση της μοίρας εκείνης στην οποία τις έταξε μια παντογνώστρια και ελεήμων Θεία Πρόνοια· όμως, με ένα εύκολο ρητορικό σχήμα, θεωρήθηκε επίσης κατάλληλη για να περιγράψει αυτή την ώριμη τάξη των μεγαλοβιομήχανων που διέπονται από σταθερές επιχειρηματικές αρχές. Υπάρχει μια κάποια αδιατάρακτη αυταρέσκεια χαραγμένη στο πρόσωπο ενός φρύνου στη συγκεκριμένη στάση, ενώ ο χαριτωμένος όγκος του διαβεβαιώνει για μια πυραμιδοειδή σταθερότητα αρχών.[244]

Ωστόσο, η *Θεωρία της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας* απέφυγε τέτοιες ρητορείες, επειδή ο Veblen είχε ένα σοβαρό σκοπό στο μυαλό του - να παρουσιάσει μια θεωρία κοινωνικής αλλαγής. Πιο συγκεκριμένα, επρόκειτο για μια θεωρία της αναπόφευκτης παρακμής του επιχειρηματία και του συστήματος που τον συντηρούσε. Ο Veblen πίστευε ότι οι μέρες των ηγετών των επιχειρήσεων ήταν μετρημένες, ότι παρά τη δύναμή τους είχε παραταχθεί απέναντι τους ένας ακαταμάχητος αντίπαλος. Δεν ήταν το προλεταριάτο (μια που η *Θεωρία της αργόσχολης τάξης* είχε καταδείξει πως ο απλός λαός θαύμαζε τους ηγέτες του), αλλά ένας ακόμα πιο αδυσώπητος εχθρός: η μηχανή.

Γιατί η μηχανή, πίστευε ο Veblen, «αποβάλλει τις ανθρωπομορφικές συνήθειες της σκέψης».[245] Ανάγκαζε τους ανθρώπους να σκεφτούν ρεαλιστικά, με ακριβείς όρους, μετρήσιμους, χωρίς προκαταλήψεις και ανιμισμό. Ως εκ τούτου, αυτοί που έρχονταν σε επαφή με τη διαδικασία της μηχανής δυσκολεύονταν όλο και περισσότερο να πιστέψουν τις ανυπόστατες θεωρίες περί «φυσικού νόμου» και κοινωνικής διαφοροποίησης που περιβάλλουν την αργόσχολη τάξη. Με αυτό τον τρόπο ήταν η κοινωνία διαιρεμένη· όχι ο φτωχός εναντίον του πλούσιου, αλλά ο τεχνικός κατά του επιχειρηματία, ο μηχανικός κατά του πολέμαρχου, ο επιστήμονας εναντίον του τυπολάτρη.

Σε μια μεταγενέστερη σειρά βιβλίων, κυρίως στο Οι μηχανικοί και το σύστημα τιμών (The Engineers and the Price System) και το Απουσιάζοντες ιδιοκτήτες και επιχειρηματική πρωτοβουλία (Absentee Ownership and Business Enterprise), εξήγησε με περισσότερες λεπτομέρειες την «επανάσταση». Κάποια στιγμή η κοινωνία θα επιστράτευε ένα σώμα μηχανικών για να ξεκαθαρίσει το χάος του επιχειρηματικού συστήματος. Κατείχαν ήδη στα χέρια τους την πραγματική εξουσία της παραγωγής, αλλά ακόμα δεν είχαν συνειδητοποιήσει την ασυμβατότητα του επιχειρηματικού συστήματος με ένα σύστημα πραγματικής βιομηχανίας. Κάποια μέρα, όμως, θα έπαιρναν κοινές αποφάσεις, θα ξεφορτώνονταν τους «εκπροσώπους της απουσιάζουσας ιδιοκτησίας» και θα διοικούσαν την οικονομία σύμφωνα με τις αρχές μια τεράστιας, σωστά οργανωμένης μηχανής παραγωγής. Κι αν δεν γινόταν κάτι τέτοιο; Τότε η αρπακτικότητα των επιχειρήσεων θα αυξανόταν ώσπου τελικά θα εκφυλιζόταν σε ένα σύστημα ωμής βίας, απροκάλυπτων προνομίων και αυθαίρετης εξουσίας στο οποίο ο επιχειρηματίας θα παραμέριζε για να επανεμφανιστεί ο παλιός πολέμαρχος. Ένα τέτοιο σύστημα, εμείς θα το αποκαλούσαμε φασισμό.

Μα για τον Veblen που έγραφε το 1921, όλα αυτά ήταν πολύ μακρινά. Η τελευταία πρόταση του βιβλίου *Οι μηχανικοί και το σύστημα τιμών* έλεγε: «Δεν υπάρχει τίποτα στην κατάσταση που λογικά θα μπορούσε να ταράξει τις ευαισθησίες των Θεματοφυλάκων ή εκείνου του μαζικού σώματος των εύπορων πολιτών που απαρτίζουν τις τάξεις των απουσιαζόντων ιδιοκτητών, τουλάχιστον όχι ακόμα».[246] Το «τουλάχιστον όχι ακόμα» είναι χαρακτηριστικό του Veblen. Παρά το επιμελημένα απρόσωπο ύφος του, ένα αίσθημα εχθρότητας διαφαίνεται παντού στα γραπτά του. Κι ωστόσο, δεν είναι προσωπική εχθρότητα, δεν πρόκειται για τη μοχθηρία κάποιου που έχει προσβληθεί προσωπικά, αλλά για τη σκωπτική και ειρωνική αποστασιοποίηση ενός ανθρώπου που στέκεται χώρια, ενός ανθρώπου που βλέπει πως όλα αυτά είναι μεταβατικά και πως οι τύποι και η υποκρισία με τον καιρό θα δώσουν τη θέση τους σε κάτι άλλο.

Δεν είναι τώρα η κατάλληλη στιγμή να αξιολογήσουμε τα όσα είπε· αυτό θα γίνει αργότερα. Μπορούμε όμως να παρατηρήσουμε μια παράξενη σύγκριση. Η γενική προσέγγιση του Veblen μάς θυμίζει μια άλλη φυσιογνωμία που καθόλου δεν έμοιαζε στον Veblen - εκείνον τον αλλόκοτο, μισότρελο ουτοπικό σοσιαλιστή, τον κόμη Ανρίντε Saint-Simon. Θυμηθείτε πως ο Saint-Simon επίσης εγκωμίαζε τον παραγωγό και χλεύαζε τον διακοσμητικό επίσημο. Ίσως μας βοηθήσει να μετριάσουμε την επίκρισή μας για την περιφρόνηση του Veblen απέναντι στον επιχειρηματία ηγεμόνα αν σκεφτούμε πως κάποια εποχή τα ειρωνικά σχόλια του Saint-Simon για τον «Μ. τον αδελφό του Βασιλιά» θα πρέπει να σκανδάλισαν με παρόμοιο τρόπο το δημόσιο αίσθημα.

Το 1906 ήταν η τελευταία χρονιά του Veblen στο Chicago. Είχε αρχίσει να γίνεται διάσημος στο εξωτερικό, είχε παραστεί σε ένα επίσημο γεύμα στο οποίο παρευρέθη και ο Βασιλιάς της Νορβηγίας και, σε μια ασυνήθιστη επίδειξη συναισθηματισμού, έστειλε το μενού στη μητέρα του, η οποία συγκινήθηκε βαθιά που ο γιος της είχε γνωρίσει ένα βασιλιά. Στο σπίτι του, όμως, τα πράγματα δεν πήγαιναν και τόσο καλά. Είχε παρατραβήξει το σχοινί με τις ερωτοτροπίες του και, παρά τα βιβλία του και την καινούργια του θέση ως επίκουρου καθηγητή, η συμπεριφορά του δεν διαφήμιζε το πανεπιστήμιο με τον τρόπο που έκρινε σωστό ο πρόεδρος Χάρπερ.

Έψαξε να βρει θέση σε άλλο πανεπιστήμιο. Αλλά οι άσχημες πλευρές του ήταν πιο γνωστές από τις καλές του πλευρές και δυσκολεύτηκε πάρα πολύ. Τελικά πήγε στο Στάνφορντ. Η φήμη του τον είχε προλάβει: η τρομακτική του ευρυμάθεια, η απρόσιτη προσωπικότητά του, οι εξωσυζυγικές του περιπέτειες. Όλα αυτά τα δικαίωσε απόλυτα. Εντυπωσίασε τους ελάχιστους από τους συναδέλφους του οι οποίοι μπορούσαν ν' ανεχθούν την εκνευριστική του άρνηση να δεσμευτεί σε οτιδήποτε και έγινε γνωστός ως «ο τελευταίος άνθρωπος που γνώριζε τα πάντα». Ωστόσο, η κατάσταση στο σπίτι του παρέμεινε αμετάβλητη: κάποτε, ένας φίλος του, θέλοντας να φανεί διακριτικός, χρησιμοποίησε τη λέξη «ανιψιά» για να αναφερθεί σε μια νεαρή κυρία που έμενε στο σπίτι του. «Δεν ήταν ανιψιά μου», είπε ο Veblen. Και το ζήτημα τελείωσε εκεί.

Η γυναίκα του τον χώρισε το 1911. Θα πρέπει να υπήρξε αφόρητος σύζυγος (άφηνε τα γράμματα από τις θαυμάστριές του στις τσέπες του, όπου ήταν σίγουρο ότι εκείνη θα τα έβρισκε) κι ωστόσο, όσο κι αν ακούγεται θλιβερό, αυτή ήταν που ήλπιζε ότι κάποτε ο γάμος τους θα έστρωνε. Αυτό δεν έγινε ποτέ, παρά μόνο προσωρινά· κάποτε που η Helen νόμισε ότι ήταν έγκυος, ο Veblen την έστειλε πανικόβλητος στο σπίτι της. Θεωρούσε τον εαυτό του τελείως ακατάλληλο για πατέρα και εκλογίκευε τους φόβους του με ανθρωπολογικά επιχειρήματα σχετικά με τον επουσιώδη ρόλο του αρσενικού στο νοικοκυριό. Τέλος το

διαζύγιο έγινε αναπόφευκτη αναγκαιότητα. «Ο κύριος Veblen», έγραψε η Helen στο τέλος ενός εκτεταμένου γράμματος γεμάτου αυτολύπηση, «παρ' όλο που η συμφωνία είναι να μου δίνει $25 το μήνα, μάλλον δεν πρόκειται να το κάνει». Είχε απόλυτο δίκιο.

Τη χρονιά του διαζυγίου του, εκείνος έφυγε πάλι κι αυτή τη φορά πήγε στο πανεπιστήμιο του Missouri. Έμεινε στο σπίτι του φίλου του Ντάβενπορτ, γνωστού οικονομολόγου - ενός μοναχικού και ιδιόρρυθμου ανθρώπου που έγραφε στο κελάρι του. Ωστόσο ήταν μια περίοδος μεγάλης παραγωγικότητας για τον Veblen. Θυμήθηκε τα χρόνια που πέρασε στο Chicago και συνόψισε τον ξεπεσμό των κέντρων μάθησης σε κέντρα δημοσίων σχέσεων υψηλόβαθμης εξουσίας και φούτμπολ στο πιο τσουχτερό σχόλιο που γράφτηκε ποτέ για τα αμερικανικά πανεπιστήμια: *Η τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Αμερική (The Higher Learning in America).* Όσο ακόμα το επεξεργαζόταν, ο Veblen είπε μισοαστεία μισοσοβαρά ότι θα έβαζε υπότιτλο «Σπουδή στην απόλυτη διαφθορά».

Μα το πιο σημαντικό ήταν πως έστρεψε το βλέμμα του στην Ευρώπη, όπου η απειλή του πολέμου ήταν άμεση, και έγραψε για τη Γερμανία, παρομοιάζοντας το δυναστικό και φιλοπόλεμο καθεστώς της με την ταινία του εντέρου, με τα εξής καυστικότατα λόγια: «... η σχέση της ταινίας με τον ξενιστή της δεν είναι εύκολο να ωραιοποιηθεί με τα λόγια ή έστω να επισημοποιηθεί με τόσο πειστικό τρόπο ώστε να διασφαλιστεί η φιλόστοργη διατήρηση της με πρόφαση τη χρήση και τη συνήθεια».[247] Το βιβλίο για την *Αυτοκρατορική Γερμανία (Imperial Germany)* είχε μια ασυνήθιστη τύχη - παρ' όλο που το γραφείο προπαγάνδας της κυβέρνησης ήθελε να το χρησιμοποιήσει για τους σκοπούς του πολέμου, το Ταχυδρομείο βρήκε ότι περιείχε ένα σωρό απαξιωτικές παρατηρήσεις για τη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες με αποτέλεσμα να απαγορεύσει την αποστολή του.

Όταν ξέσπασε τελικά ο πόλεμος, πρόσφερε τις υπηρεσίες του στην Washington: αυτός ο άνθρωπος, για τον οποίο ο πατριωτισμός δεν ήταν παρά ένα ακόμα σύμπτωμα μιας βάρβαρης κουλτούρας, δεν ήταν απαλλαγμένος απ' αυτόν. Μα στην Washington, τον πήγαιναν από δω κι από κει· όλοι τον είχαν ακουστά, αλλά κανένας δεν τον ήθελε. Τέλος, τον τοποθέτησαν σε ένα ασήμαντο πόστο στη Διεύθυνση Τροφίμων. Εκεί ο Veblen συμπεριφέρθηκε όπως συνήθιζε: έγραφε υπομνήματα για το πώς να συλλέγουν καλύτερα τις σοδειές - μια, όμως, που οι προτάσεις του συμπεριλάμβαναν μια ολοκληρωτική αναδιοργάνωση των αγροτικών, κοινωνικών και επιχειρηματικών μεθόδων, κρίθηκαν «ενδιαφέρουσες» και αγνοήθηκαν. Πρότεινε να επιβληθεί ένας βαρύς φόρος σε όσους προσλάμβαναν οικιακούς υπηρέτες ώστε να απελευθερωθεί εργατικό δυναμικό· κι αυτό επίσης αγνοήθηκε. Ήταν μια χαρακτηριστική πρόταση του Veblen: οι μπάτλερ κι οι λακέδες, είπε, «είναι συνήθως εξαιρετικά εύρωστοι και έχουν όλα τα προσόντα να γίνουν φορτοεκφορτωτές και αχθοφόροι, μόλις η δουλειά της μέρας σφίξει κάπως τους μυς τους και μειώσει το πάχος τους».

Το 1918 πήγε στη New York για να συνεργαστεί με το Dial, ένα φιλελεύθερο περιοδικό. Είχε εκδώσει πρόσφατα την *Έρευνα για τη φύση της ειρήνης (An Inquiry into the Nature of the Peace),* στην οποία δήλωνε ευθαρσώς ότι οι εναλλακτικές λύσεις που είχε ν' αντιμετωπίσει η Ευρώπη ήταν μια διαιώνιση της παλαιάς τάξης με όλα τα βάρβαρα κίνητρά της για πόλεμο ή η εγκατάλειψη του ίδιου του επιχειρηματικού συστήματος. Στην αρχή, το πρόγραμμα συζητήθηκε πολύ κι έπειτα έχασε το ενδιαφέρον του· ο Veblen το υποστήριξε στο Dial, αλλά με κάθε τεύχος η κυκλοφορία του μειωνόταν. Του ζήτησαν να διδάξει στη

νεοσύστατη Νέα Σχολή Κοινωνικών Ερευνών[1] με μια παρέα από ξακουστά ονόματα: τον John Ντιούι, τον Τσαρλς Α. Μπίαρντ, τον Ντιν Ρόσκο Πάουντ. Μα ούτε εκεί ήταν επιτυχημένος, εξακολουθούσε να μασά τα λόγια του μέσα στην τάξη κι ενώ στην αρχή οι διαλέξεις του ξεχείλιζαν από κόσμο, μετά από λίγο απόμειναν να τον παρακολουθούν μια χούφτα άνθρωποι.

Ήταν ένα περίεργο μίγμα φήμης και αποτυχίας. Ο Χ. Λ. Μένκεν έγραψε ότι «ο βεμπλενισμός βρισκόταν στην πλήρη αίγλη του. Υπήρχαν βεμπλενιστές, λέσχες Veblen, γιατρικά του Veblen για όλα τα προβλήματα του κόσμου. Στο Chicago υπήρχαν τα Κορίτσια του Veblen - ίσως να ήταν τα Κορίτσια του Γκίμπσον (οι εξιδανικευμένες νεαρές αμερικανίδες της δεκαετίας του 1890, όπως παρουσιάστηκαν στις εικονογραφήσεις του Τσαρλς Ντάνα Γκίμπσον - Σ.τ.Μ.) που τις πήραν τα χρόνια κι απελπίστηκαν».[248] Ωστόσο, για τον ίδιο τον Veblen δεν υπήρχε τίποτα. Μια προτομή του στο φουαγιέ της Νέας Σχολής τού προκάλεσε τόση αμηχανία, ώστε μεταφέρθηκε τελικά σε μια λιγότερο περίοπτη θέση στη βιβλιοθήκη. Ήταν σχεδόν ανήμπορος και στην καθημερινή του ζωή τον φρόντιζαν μερικοί αφοσιωμένοι παλιοί φοιτητές του, μεταξύ των οποίων ο Γουέσλεϊ Μίτσελ και ο Ίζαντορ Λούμπιν, που είχαν γίνει πλέον σημαντικοί και καταξιωμένοι οικονομολόγοι. Για ένα διάστημα, περίμενε ανυπόμονα κάποιο σημάδι ότι ξημέρωνε ένας καινούργιος κόσμος: η εποχή των μηχανικών και των τεχνικών ήλπιζε ότι η Ρωσική Επανάσταση ίσως προανήγγειλε μια τέτοια εποχή. Απογοητεύθηκε όμως από αυτά που είδε και, όπως έγραψε ο Οράτιος Κάλεν της Νέας Σχολής, «όταν δεν προέκυψε η επανάσταση, [ο Veblen] παρουσίασε σημάδια κάμψης της αποφασιστικότητάς και του ενδιαφέροντός του, σαν να στράφηκε προς το θάνατο...»

Πολύ καθυστερημένα τού προσέφεραν την προεδρία της Αμερικανικής Οικονομικής Ένωσης. Την απέρριψε με το σχόλιο: «Δεν μου την πρόσφεραν τότε που τη χρειαζόμουν». Τέλος, ξαναγύρισε στην California. Ο Joseph Dorfman, στη μνημειώδη βιογραφία του, διηγείται πώς έφτασε στο μικρό του σπίτι στη Δύση και, πιστεύοντας ότι κάποιος είχε αρπάξει παράνομα το οικόπεδό του, «πήρε ένα μικρό τσεκούρι κι έσπασε μεθοδικά τα παράθυρα με μια βαρύθυμη ένταση που έμοιαζε με τρέλα, την ένταση ενός συνήθως νωθρού ανθρώπου που τον σπρώχνει ο θυμός να αναλάβει ξαφνική δράση».[249] Αλλά ήταν τελικά μια παρεξήγηση και βολεύτηκε εκεί, ανάμεσα στα χειροποίητα χωριάτικα έπιπλα που θα πρέπει να του θύμιζαν την παιδική του ηλικία, φορώντας τραχιά εργατικά ρούχα που τα αγόραζε ταχυδρομικώς από τους καταλόγους της Σίαρς Ρόμπακ, μην πειράζοντας τίποτα στη φύση, ούτε ένα ζιζάνιο, κι αφήνοντας τα ποντίκια και τα κουνάβια να περνάνε μεσ' από τα πόδια του και να εξερευνούν το σπίτι του, ενώ καθόταν ακίνητος, βυθισμένος σε θλιβερές, απόμακρες σκέψεις.

Η ζωή που θυμόταν δεν ήταν ούτε ευτυχής ούτε επιτυχής. Η δεύτερη σύζυγός του, την οποία παντρεύτηκε το 1914, υπέφερε από μανίες καταδίωξης και κλείστηκε σε ψυχιατρικό άσυλο· οι φίλοι του βρίσκονταν μακριά· το έργο του το είχαν περιλάβει οι ερασιτέχνες, περιφρονήθηκε ευρέως από τους οικονομολόγους και ήταν άγνωστο στους μηχανικούς.

Ήταν πια εβδομήντα χρονών και είχε σταματήσει να γράφει. «Αποφάσισα να μην παραβιάζω την αργία της Κυριακής», δήλωσε. «Είναι μια τόσο ωραία Κυριακή». Οι φοιτητές

---

[1] *Πρόκειται για το New School for Social Research της Νέας Υόρκης, απ' όπου αποφοίτησε ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου και όπου διδάσκει Ιστορία Οικονομικών Θεωριών στο μεταπτυχιακό τμήμα των Οικονομικών Επιστημών (Σ.τ.Ε.).*

του τον επισκέπτονταν και τον έβρισκαν πιο απόμακρο παρά ποτέ. Τον περιτριγύριζαν κόλακες και έπαιρνε γράμματα από άτομα που δήλωναν μαθητές του. «Μπορείτε να μου πείτε σε ποιο σπίτι στο Chicago εκπονήσατε τα πρώτα σας γραπτά και, αν είναι δυνατόν, σε ποιο ακριβώς δωμάτιο;» τον ρώτησε ένας. Κάποιος άλλος, αφού διάβασε τη *Θεωρία της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας,* του έγραψε για να του ζητήσει τη συμβουλή του πώς να βγάλει λεφτά.

Το 1929, λίγους μήνες πριν από το μεγάλο κραχ, πέθανε. Άφησε μια διαθήκη[250] και την εξής ανυπόγραφη εντολή γραμμένη με μολύβι: «Είναι επίσης επιθυμία μου, στην περίπτωση του θανάτου μου, να αποτεφρωθώ, αν είναι βολικό, όσο πιο γρήγορα και φτηνά γίνεται, χωρίς κανενός είδους τελετουργικό ή τελετή· να πεταχτούν οι στάχτες μου στη θάλασσα ή σε κάποιο μεγάλο ποτάμι που καταλήγει στη θάλασσα· καμιά ταφόπλακα, κανένα μάρμαρο, ομοίωμα, στήλη, επιγραφή ή μνημείο οποιουδήποτε είδους ή φύσης να μη στηθεί στη μνήμη ή στο όνομά μου σε κανένα μέρος ποτέ· να μην εκδοθούν ή δημοσιευθούν επικήδειοι, επιμνημόσυνα κείμενα, πορτρέτα ή βιογραφίες μου ούτε γράμματα γραμμένα προς ή από εμένα και επίσης να μην αναπαραχθούν, αντιγραφούν ή κυκλοφορήσουν με κανένα τρόπο».

Όπως πάντα, η παράκλησή του αγνοήθηκε: αποτεφρώθηκε και οι στάχτες του διασκορπίστηκαν στον Ειρηνικό, αλλά η μνημόνευσή του μέσω του γραπτού λόγου ξεκίνησε αμέσως.

Τι να πούμε γι' αυτή την περίεργη προσωπικότητα;

Δεν χρειάζεται καν να επισημάνουμε ότι ήταν άνθρωπος των άκρων. Ο χαρακτηρισμός του για την αργόσχολη τάξη, για παράδειγμα, ήταν ένα αριστούργημα της τέχνης της προσωπογραφίας στη μια σελίδα και μια καρικατούρα στην επόμενη. Όταν διακρίνει τη σιωπηρή συνισταμένη του πλούτου στα καθιερωμένα πρότυπα ομορφιάς, όταν αναφέρει πονηρά ότι «η γυαλάδα στο καπέλο ενός τζέντλεμαν ή σ' ένα ζευγάρι λουστρίνια δεν διαθέτει περισσότερη ενδογενή ομορφιά από τη γυαλάδα που υπάρχει σ' ένα φθαρμένο μανίκι»[251] έχει απόλυτο δίκιο και πρέπει να αποδεχτούμε ταπεινά το κριτήριο του σνομπισμού που έχει περάσει στο γούστο μας. Όταν, όμως, γράφει: «Η χυδαία υπόνοια της φειδούς, που είναι σχεδόν αναπόσπαστη από την αγελάδα, αποτελεί μια διαρκή αντίρρηση στη διακοσμητική χρήση του ζώου»,[252] φτάνει στα όρια του παραλόγου. Ο ασυγκράτητος Μένκεν[253] τον έψεξε γι' αυτό: «Έχει κάνει ποτέ ο συμπαθής καθηγητής μια βόλτα στην εξοχή, όσο στοχάζεται αυτά τα μεγάλα προβλήματα; Και έχει, στη διάρκεια αυτής της βόλτας, διασχίσει ποτέ του ένα λιβάδι όπου βόσκει μια αγελάδα; Και έχει, καθώς το διασχίζει, περάσει ποτέ πίσω από την ίδια την αγελάδα; Και περνώντας πίσω της, έχει πατήσει ποτέ από απροσεξία....;»

Παρόμοια κριτική μπορεί να κάνει κανείς για το χαρακτηρισμό του Veblen για τον επιχειρηματία ή και την ίδια την αργόσχολη τάξη. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ο οικονομικός τιτάνας των αλκυονίδων ημερών του αμερικανικού καπιταλισμού ήταν ένας ληστρικός βαρόνος και το πορτρέτο το οποίο ζωγράφισε ο Veblen, αν και άγριο, βρίσκεται ανησυχητικά κοντά στην αλήθεια. Όμως, όπως ο Marx, έτσι κι ο Veblen δεν ερεύνησε σοβαρά το βαθμό που ο θεσμός της επιχείρησης, σαν τη μοναρχία της Αγγλίας, ίσως προσαρμοζόταν σ' έναν ευρύτατα αλλαγμένο κόσμο. Επιπλέον -και πιο κοντά στην προσέγγιση του ίδιου του Veblen- δεν είδε ότι η μηχανή, αυτός ο απόλυτος αναδιοργανωτής της ζωής, θα μετέβαλλε τόσο τη φύση της επιχειρηματικής λειτουργίας όσο και τις διανοητικές προσεγγίσεις του εργάτη και πως ο ίδιος ο επιχειρηματίας θα αναγκαζόταν να μπει σ' ένα πιο γραφειοκρατικό καλούπι εξαιτίας των καθηκόντων του ως

διαχειριστή μιας τεράστιας μηχανής σε μόνιμη λειτουργία.

Είναι αλήθεια ότι η εμμονή του Veblen με τη μηχανή μάς κάνει κάπως επιφυλακτικούς· πρόκειται για μια αταίριαστη νότα σ' έναν φιλόσοφο που κατά τα άλλα στερείται παντελώς λυρισμού. Μπορεί πράγματι οι μηχανές να μας κάνουν να σκεφτόμαστε πρακτικά - αλλά για ποιο πράγμα; Ο Τσάρλι Τσάπλιν στους *Μοντέρνους καιρούς* δεν ήταν ένας ευτυχισμένος ή προσαρμοσμένος άνθρωπος. Ένα σώμα μηχανικών μπορεί όντως να διοικούσε πιο αποδοτικά την κοινωνία μας, μα αν θα τη διοικούσαν πιο ανθρώπινα είναι άλλο ζήτημα.

Ωστόσο, ο Veblen εντόπισε πραγματικά μια κεντρική διαδικασία αλλαγής, μια διαδικασία που έμοιαζε δυσανάλογα μεγαλύτερη από οποιαδήποτε άλλη στην εποχή του και που παραδόξως έχουν παραβλέψει όλες οι έρευνες των συγχρόνων του οικονομολόγων. Αυτή η διαδικασία ήταν η εμφάνιση της τεχνολογίας και της επιστήμης ως κυρίαρχων δυνάμεων κοινωνικής αλλαγής στη σύγχρονη εποχή - και μάλιστα ως της θεσμικής δύναμης που η μαζική της έλευση αποτέλεσε το καθοριστικό στοιχείο της σύγχρονης εποχής. Κι έτσι, από πολλές απόψεις, το όραμά του ήταν ιστορικό όσο και οικονομικό. Ο Veblen είδε ότι η τεχνολογική εποχή ήταν από τα σημαντικότερα ιστορικά ορόσημα και ότι η εισαγωγή των μηχανών στα πιο μικρά διάκενα καθώς και στους μεγαλύτερους χώρους της ζωής επιτύγχανε μια επανάσταση ανάλογη με εκείνη κατά την οποία οι άνθρωποι έμαθαν να εξημερώνουν τα ζώα ή να ζουν σε πόλεις. Όπως όλοι αυτοί που ανακαλύπτουν κάτι που είναι προφανές αλλά μέχρι τότε κανένας δεν το έχει δει, ο Veblen υπήρξε υπερβολικά ανυπόμονος· διαδικασίες που θα χρειάζονταν γενιές ή ίσως και αιώνες ολόκληρους, εκείνος περίμενε ότι θα ωρίμαζαν μέσα σε δεκαετίες ή και χρόνια. Ωστόσο είναι προς τιμήν του ότι αντιλήφθηκε τη μηχανή σαν το πρωταρχικό γεγονός της οικονομικής ζωής της εποχής του και γι' αυτή τη μοναδική συγκλονιστική ανακάλυψη πρέπει να τοποθετηθεί στη χορεία των φιλοσόφων του οικονομικού κόσμου.

Κι επίσης έδωσε στην οικονομική επιστήμη ένα καινούργιο οπτικό πρίσμα για τον κόσμο. Μετά την άγρια περιγραφή του Veblen για τα ήθη της καθημερινής ζωής, ήταν όλο και πιο δύσκολο να διατηρηθεί η νεοκλασική εικόνα που παρουσίαζε την κοινωνία σαν ένα ευγενικά επιτηδευμένο τέιο. Η περιφρόνησή του για τη βικτοριανή σχολή εκφράστηκε δηκτικά όταν έγραψε κάποτε: «Μια συμμορία από κατοίκους των Αλεουτίων Νήσων, τσαλαβουτώντας στα φύκια και στον αφρό, με τσουγκράνες και μαγικά ξόρκια για να πιάσουν οστρακόδερμα, θεωρείται... ότι εμπλέκονται σε έναν αγώνα ηδονιστικής εξισορρόπησης γαιοπροσόδων, μισθών και τόκων»,[254] και όπως ακριβώς χλεύασε την απόπειρα των κλασικών να αμβλύνουν τον πρωτόγονο ανθρώπινο αγώνα στριμώχνοντάς τον σ' ένα απρόσωπο πλαίσιο χωρίς σάρκα και αίμα, έτσι τόνισε και το μάταιο της προσπάθειας να κατανοηθεί ο σύγχρονος άνθρωπος με όρους που προέρχονταν από ένα ατελές και ξεπερασμένο σύνολο προκαταλήψεων. Ο άνθρωπος, είπε ο Veblen, δεν μπορεί να γίνει κατανοητός μέσα από επιτηδευμένους «οικονομικούς νόμους», στους οποίους τόσο η έμφυτη αγριότητά του όσο και η δημιουργικότητά του ασφυκτιούν κάτω από ένα μανδύα εκλογίκευσης. Καλύτερα να τον αντιμετωπίσει κανείς με το λιγότερο κολακευτικό αλλά περισσότερο θεμελιώδες λεξιλόγιο του ανθρωπολόγου ή του ψυχολόγου: ένα πλάσμα γεμάτο έντονες και παράλογες ορμές, μωρόπιστο, απαίδευτο, μυσταγωγικό. Αφήστε στην άκρη τα κολακευτικά μυθεύματα, ζητήστε από τους οικονομολόγους, κι ανακαλύψτε για ποιο λόγο ο άνθρωπος φέρεται στην πραγματικότητα έτσι όπως φέρεται.

Ο μαθητής του, ο Γουέσλεϊ Κλαιρ Μίτσελ,[255] ένας σπουδαίος οικονομικός ερευνητής κι ο ίδιος, τον συνόψισε μ' αυτό τον τρόπο: «Υπήρξε η ανησυχητική επιρροή του Thorstein Veblen - αυτού του επισκέπτη από έναν άλλο κόσμο, ο οποίος διαμέλισε τις τρέχουσες κοινοτοπίες που ασυνείδητα αποκτούσε ο φοιτητής, λες και οι πιο οικείες από τις

καθημερινές του σκέψεις ήταν τα παράξενα προϊόντα που επεξεργάζονταν μέσα του εξωγενείς δυνάμεις. Στις κοινωνικές επιστήμες δεν έχει υπάρξει άλλος τέτοιος ελευθερωτής της σκέψης από τη διακριτική τυραννία των περιστάσεων ούτε άλλος που να διεύρυνε τόσο τον τομέα της έρευνας».

9. ΟΙ ΑΙΡΕΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ JOHN MAYNARD KEYNES

Λίγα χρόνια πριν απ' το θάνατό του, ο Thorstein Veblen έκανε κάτι που δεν ταίριαζε καθόλου στο χαρακτήρα του: έπαιξε στο χρηματιστήριο. Κάποιος φίλος του τού υπέδειξε τις μετοχές μιας εταιρίας πετρελαίων και ο Veblen, έχοντας κατά νου τα οικονομικά προβλήματα των γερατειών, αποφάσισε να ρισκάρει μέρος από τις οικονομίες του. Στην αρχή η επένδυση τού απέφερε κάποια κέρδη, αλλά η κακοτυχία του δεν έπαψε να τον κατατρύχει: μόλις οι μετοχές που είχε αγοράσει άρχισαν να παίρνουν τα πάνω τους, η εταιρία βρέθηκε μπλεγμένη σε οικονομικά σκάνδαλα του κλάδου των πετρελαίων. Στο τέλος, η επένδυσή του έχασε κάθε αξία.[256]

Το γεγονός αυτό, από μόνο του, δεν έχει καμιά ιδιαίτερη σημασία πέραν του ότι αποκαλύπτει άλλη μια μικρή αδυναμία του Veblen. Όμως, αν το δούμε από διαφορετικό πρίσμα, αυτό το πάθημά του είναι, κατά περίεργο τρόπο, αποκαλυπτικό. Ο ίδιος ο Veblen δεν άντεξε στον πειρασμό που παρέσυρε όλη την Αμερική. Όταν ο πιο δύσπιστος παρατηρητής αυτού του φαινομένου μπήκε στον πειρασμό να δοκιμάσει το μαγικό φίλτρο, είναι να απορεί κανείς που ολόκληρη η χώρα είχε μεθύσει με το ελιξίριο της ευημερίας;

Βέβαια, οι ενδείξεις της ευημερίας ήταν παντού εμφανείς. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920, η Αμερική απασχολούσε 45 εκατομμύρια από τους κατοίκους της, στους οποίους μοίραζε κάπου 77 δισεκατομμύρια δολάρια σε μισθούς, γαιοπροσόδους, κέρδη και τόκους - έναν πακτωλό εισοδημάτων που όμοιό του δεν είχε ξαναδεί ο κόσμος. Όταν ο πρόεδρος Herbert Hoover δήλωνε με απόλυτη ειλικρίνεια: «Σύντομα, με τη βοήθεια του Θεού, θα μπορούμε να ατενίσουμε την ημέρα που θα έχουμε εξοστρακίσει τη φτώχεια από το έθνος μας», ίσως έδειχνε πόσο κοντόφθαλμος ήταν -και ποιος δεν ήταν άλλωστε;- αλλά στήριζε την πεποίθησή του στο αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι η μέση αμερικανική οικογένεια ζούσε καλύτερα, τρεφόταν καλύτερα, ντυνόταν καλύτερα και απολάμβανε περισσότερες από τις ανέσεις της ζωής σε σύγκριση με κάθε άλλη μέση οικογένεια μέχρι τότε στην παγκόσμια ιστορία.

Το έθνος είχε αποκτήσει ένα νέο όραμα, ένα όραμα που ενέπνεε πολύ περισσότερο από τα τυχοδιωκτικά ιδεώδη των ληστρικών βαρόνων. Ο τότε πρόεδρος του Δημοκρατικού Κόμματος John Τζ. Ράσκομπ διατύπωσε αυτό το όραμα με σαφήνεια στον τίτλο ενός άρθρου που έγραψε για το περιοδικό *Ladies' Home Journal:* «Όλοι θα πρέπει να γίνουν πλούσιοι». Όπως έγραφε στο άρθρο, «αν κάποιος αποταμιεύει $15 την εβδομάδα και τα επενδύει σε καλές κοινές μετοχές, μετά από είκοσι χρόνια θα έχει τουλάχιστον $80.000 και εισόδημα από επενδύσεις περίπου $400 το μήνα. Θα είναι πλούσιος.»[257]

Αυτές οι απλές αριθμητικές πράξεις προϋπέθεταν ότι αυτός ο αποταμιευτής θα συνέχιζε να επανεπενδύει τα μερίσματά του, που υπολογίζονταν περίπου σε 6% ετησίως. Υπήρχε όμως ένας ακόμα πιο ελκυστικός δρόμος προς τα πλούτη. Αν κάποιος που ασπαζόταν τη φόρμουλα του Ράσκομπ *ξόδευε* τα μερίσματά του και, απλώς, άφηνε να αυξηθούν τα χρήματά του με το ρυθμό αύξησης της αξίας των μετοχών, θα πετύχαινε το σκοπό του εξίσου γρήγορα και λιγότερο επώδυνα. Έστω ότι το 1921 αγόραζε μετοχές αξίας $780, με τα λεφτά δηλαδή που θα είχε μαζέψει αν αποταμίευε $15 κάθε εβδομάδα. Το 1922 οι μετοχές του θα άξιζαν $1092. Αν κάθε έτος πρόσθετε άλλα $780, η αξία των μετοχών του θα έφτανε τα $4.800 το 1925, τα $6.900 ένα χρόνο αργότερα, τα $8.800 το 1927 και το εκπληκτικό ποσό των $16.000 το 1928. Απίστευτο, έτσι; Το Μάιο του 1929 η περιουσία του από μετοχές θα ξεπερνούσε τα $21.000 (ή περίπου $210.000 σε τιμές της δεκαετίας του 1980). Και όταν η άνοδος των τιμών του χρηματιστηρίου (the Great Bull Market) συνεχιζόταν αδιάκοπα για σχεδόν μισή γενιά, πώς να ψέξεις όλους αυτούς που πίστευαν ότι αυτός ήταν ο εύκολος

δρόμος προς την ευημερία; Όλοι, από τον απλό κουρέα ως τον παπουτσή κι από τον επιχειρηματία ως τον τραπεζίτη, όλοι έπαιζαν στο χρηματιστήριο κι όλοι έβγαιναν κερδισμένοι και η μοναδική απορία στο μυαλό των περισσότερων ανθρώπων ήταν πώς δεν το είχαν σκεφτεί νωρίτερα.

Δεν είναι ανάγκη να μακρηγορήσουμε σε σχέση με το τι επακολούθησε όταν εκείνη την αποφράδα τελευταία εβδομάδα του Οκτωβρίου 1929 κατέρρευσε το χρηματιστήριο. Οι χρηματιστές που συναλλάσσονταν στην αίθουσα του Χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης θα πρέπει να ένιωσαν σαν να τους παρέσυρε ο καταρράκτης του Νιαγάρα, καθώς κατακλύζονταν από εντολές για πωλήσεις μετοχών που δεν μπορούσαν να εκτελεστούν. Απ' την εξάντληση οι χρηματιστές έβαζαν τα κλάματα κι έσκιζαν τα κολάρα τους. Παρακολουθούσαν, ανήμποροι να επέμβουν, καθώς τεράστιες περιουσίες εξανεμίζονταν εν ριπή οφθαλμού. Βράχνιαζαν προσπαθώντας μάταια να τραβήξουν την προσοχή κάποιου αγοραστή. Αποκαλυπτικά είναι τα ανέκδοτα που κυκλοφορούσαν τότε: έλεγαν ότι για κάθε μετοχή Goldman Sachs έπαιρνες δώρο και ένα περίστροφο ενώ, αν πήγαινες να κλείσεις δωμάτιο σε κάποιο ξενοδοχείο, ο υπάλληλος σε ρωτούσε: «Το θέλετε για να μείνετε ή για να πέσετε;»

Όταν κατακάθισε η σκόνη, τα ερείπια ήταν ένα φοβερό θέαμα. Μέσα σε δύο μήνες παραφροσύνης, το χρηματιστήριο έχασε όλο το έδαφος που είχε κερδίσει μέσα σε δύο χρόνια ξέφρενης ανόδου. Αξίες 40 δισεκατομμυρίων δολαρίων εξανεμίστηκαν. Στο τέλος μιας τριετίας (το 1932) τα $21.000 του επενδυτή μας είχαν χάσει το 80% της αξίας τους. Η αρχική του επένδυση των $7.000 μόλις άξιζε $4.000. Και το όραμα που ήθελε κάθε Αμερικανό να γίνεται ένας πλούσιος Αμερικανός αποδείχτηκε ότι ήταν μια χίμαιρα.

Εκ των υστέρων, αντιλαμβανόμαστε ότι αυτή η εξέλιξη ήταν αναπόφευκτη. Το χρηματιστήριο είχε αναπτυχθεί πάνω σε ένα σαθρό οικοδόμημα από δάνεια και τα όρια αντοχής του δεν ήταν απεριόριστα. Ακόμη περισσότερο, ολόκληρο το θαύμα της ευημερίας είχε στηριχτεί πάνω σε σαθρά θεμέλια. Η συνταγή του Ράσκομπ για εύκολο πλουτισμό μπορεί να ήταν ακριβής στα πλαίσια της αριθμητικής, αλλά δεν απαντούσε στο ερώτημα πώς θα μπορούσε κάποιος να εξοικονομεί $15 την εβδομάδα, όταν η μέση εβδομαδιαία αμοιβή δεν ξεπερνούσε τα $30.

Ο πακτωλός του εθνικού εισοδήματος ήταν, χωρίς αμφιβολία, εντυπωσιακός στο συνολικό όγκο του αλλά, αν παρακολουθούσε κάποιος την πορεία του και τα εκατομμύρια μικρούς παραποτάμους του, θα αντιλαμβανόταν ότι η χώρα ωφελούνταν με πολύ άνισο τρόπο απ' τη ροή του. Κάπου 24.000 οικογένειες στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας αποκόμιζαν τριπλάσιο εισόδημα από τα 6 εκατομμύρια οικογένειες στη βάση της πυραμίδας, ενώ το μέσο εισόδημα των τυχερών οικογενειών στην κορυφή ήταν *630 φορές* μεγαλύτερο από το εισόδημα των οικογενειών στη βάση. Κι αυτό δεν ήταν το μοναδικό πρόβλημα. Ξεχασμένοι στο περιθώριο του ενθουσιασμού για την απεριόριστη ευημερία, βρίσκονταν δύο εκατομμύρια πολίτες χωρίς δουλειά ενώ, κρυμμένες πίσω από την κλασική μαρμάρινη τους πρόσοψη, οι τράπεζες χρεοκοπούσαν με ρυθμό δύο την ημέρα επί *έξι έτη* πριν από το κραχ. Ούτε πρέπει να ξεχνούμε ότι ο μέσος Αμερικανός χρησιμοποιούσε την ευημερία του με αυτοκαταστροφικό τρόπο: είχε πάρει του κόσμου τα δάνεια, είχε εκτεθεί επικίνδυνα με το δέλεαρ των αγορών με δόσεις, και είχε σφραγίσει τη μοίρα του με την αφειδή αγορά μετοχών -κάπου 300 εκατομμύρια μετοχές- που αποκτούσε όχι με δικά του λεφτά, αλλά με δανεικά.

Η τραγική εξέλιξη μπορεί να ήταν αναπόφευκτη, αλλά όχι και προβλέψιμη. Σπάνια περνούσε μέρα χωρίς να βγει κάποια προσωπικότητα των ημερών και να διαβεβαιώσει το

έθνος για την ευρωστία του. Ανάμεσα τους ήταν και διαπρεπείς οικονομολόγοι, όπως ο Ίρβινγκ Φίσερ του Πανεπιστημίου Γέιλ, τον όποιο οι επιφανειακές ενδείξεις ευημερίας κατάφεραν να αποκοιμίσουν σε σημείο που να δηλώσει ότι η χώρα βάδιζε πάνω σ' ένα «σταθερά υψηλό επίπεδο» - ένα σχήμα λόγου που αποδείχτηκε μακάβριο αν ληφθεί υπόψη ότι ακριβώς μία εβδομάδα αργότερα οι μετοχές άρχισαν να κατακρημνίζονται από την άκρη του υψιπέδου.

Πάντως, όσο δραματική κι αν ήταν η ξέφρενη πτώση του χρηματιστηρίου, δεν ήταν αυτή που υπονόμευσε περισσότερο την πίστη μιας ολόκληρης γενιάς γαλουχημένης με την πεποίθηση της αδιάκοπης ευημερίας. Περισσότερο έφταιξαν όλα όσα συνέβησαν στην καθημερινή ζωή. Αρκούν μερικά παραδείγματα από τα γεγονότα εκείνων των ζοφερών χρόνων. Στο Μάντσι της Indiana -την πόλη που είχε επιλεγεί ως η αντιπροσωπευτική μέση πόλη- ο ένας στους τέσσερις βιομηχανικούς εργάτες είχε χάσει τη δουλειά του μέχρι το τέλος του 1930. Στο Chicago, οι περισσότερες εργάτριες έβγαζαν λιγότερο από 25 σεντς την ώρα, και η μια στις τέσσερις λιγότερο από 10 σεντς. Μόνο στην περιοχή Bowery της New York, δύο χιλιάδες άνεργοι συνωστίζονταν καθημερινά στις ουρές για δωρεάν συσσίτιο. Στο σύνολο της χώρας η ανέγερση κατοικιών μειώθηκε κατά 95%. Εννιά εκατομμύρια λογαριασμοί αποταμιεύσεων μηδενίστηκαν. 85.000 επιχειρήσεις κήρυξαν πτώχευση. Στο σύνολο της οικονομίας οι μισθοί μειώθηκαν κατά 40%, τα μερίσματα κατά 56% και τα ημερομίσθια κατά 60%.

Το χειρότερο απ' όλα, η πιο αποθαρρυντική διάσταση της Μεγάλης Οικονομικής Κρίσης (the Great Depression), ήταν ότι δεν φαινόταν να έχει τέλος, η ανάκαμψη δεν ήταν ορατή. Το 1930, ο κόσμος σφύριζε παλικαρίσια το *Happy Days Are Here Again (Ξανάρθαν ευτυχισμένες μέρες)* αλλά το Εθνικό Εισόδημα κατρακύλησε από τα 87 στα 75 δισ. δολάρια. Το 1931 η χώρα τραγουδούσε το *I've Got Five Dollars (Έχω πέντε δολάρια)* την ίδια ώρα που το εθνικό εισόδημα κατακρημνιζόταν στα 59 δισ. δολάρια. Το 1932 το τραγούδι ήταν πια το εντελώς απαισιόδοξο *Brother, Can You Spare a Dime? (Αδελφέ, σου περισσεύει μια δεκάρα;)* με το εθνικό εισόδημα να έχει μειωθεί στο πενιχρό ποσό των 42 δισ. δολαρίων.

Όταν έφτασε το 1933, η χώρα είχε πια γονατίσει. Το εθνικό εισόδημα ήταν μόλις 39 δισ. δολάρια. Πάνω από το μισό του εθνικού πλούτου που υπήρχε τέσσερα χρόνια πριν είχε αφανιστεί και το μέσο βιοτικό επίπεδο βρισκόταν εκεί που ήταν είκοσι χρόνια πριν. Στις γωνιές των δρόμων, στα άσυλα, στις τενεκεδουπόλεις, 14 εκατομμύρια άνεργοι κάθονταν με τα χέρια σταυρωμένα. Η εντύπωση που επικρατούσε ήταν ότι στην Αμερική το περήφανο πνεύμα της ελπίδας είχε για τα καλά συντριβεί.

Το πιο ανυπόφορο απ' όλα ήταν η ανεργία. Τα εκατομμύρια των ανέργων ήταν σαν ένας θρόμβος στη ζωτική κυκλοφορία του έθνους. Η παρουσία τους, που κανένας δεν μπορούσε να αγνοήσει, ήταν το πιο καταλυτικό επιχείρημα ότι κάτι στραβό υπήρχε στο σύστημα. Ωστόσο, οι οικονομολόγοι σήκωναν τα χέρια ψηλά και έσπαζαν το κεφάλι τους καλώντας σε βοήθεια το πνεύμα του Adam Smith, αλλά δεν ήταν ικανοί ούτε διάγνωση να κάνουν ούτε θεραπεία να προτείνουν. Η ανεργία -αυτού του είδους- απλά δεν αναφερόταν μεταξύ των πιθανών ασθενειών του συστήματος. Ήταν παράλογη, ανακόλουθη και συνεπώς αδύνατη. Ωστόσο, υπήρχε.

Θα θεωρούσε κανείς λογικό ότι ο άνθρωπος που θα επιχειρούσε να δώσει απάντηση σ' αυτό το παράδοξο, της συνύπαρξης ανεπαρκούς παραγωγής ταυτόχρονα μ' εκατομμύρια ανέργων που μάταια αναζητούσαν δουλειά, θα προερχόταν από την Αριστερά, θα ήταν κάποιος οικονομολόγος με έντονη συμπάθεια για το προλεταριάτο, ένας οργισμένος άνθρωπος. Καμία σχέση με την πραγματικότητα. Ο άνθρωπος που το αντιμετώπισε ήταν

ένας φιλότεχνος, μέλος της καλής κοινωνίας, χωρίς κανένα απωθημένο. Πολύ απλά, ήταν ένας άνθρωπος προικισμένος με πολλά ταλέντα. Είχε, για παράδειγμα, γράψει ένα εξαιρετικά δυσνόητο βιβλίο για τη μαθηματική πιθανότητα, για το οποίο ο Μπέρτραντ Ράσελ[258] είχε πει ότι «κανένας έπαινος δεν είναι αρκετός». Στη συνέχεια κατάφερε να συνδυάσει το ταλέντο του για τις πιο δύσκαμπτες λογικές αναλύσεις με το χάρισμα να βγάζει λεφτά - συγκέντρωσε περιουσία 500.000 λιρών ακολουθώντας το πιο δύσβατο μονοπάτι προς τον πλουτισμό: τις συναλλαγές σε ξένα νομίσματα και στο χρηματιστήριο εμπορευμάτων. Το πιο εντυπωσιακό ήταν ότι κατάφερε να γράψει το μεγαλύτερο μέρος της μαθηματικής πραγματείας του στον ελεύθερο χρόνο που του άφηνε η εργασία του για την κυβέρνηση, και ότι δημιούργησε την περιουσία του με απασχόληση μισής ώρας κάθε μέρα, ενώ έπαιρνε το πρωινό του στο κρεβάτι.

Αυτά είναι ελάχιστες μόνον απ' τις πλευρές της πολυδιάστατης προσωπικότητας του. Ήταν βέβαια οικονομολόγος -σπούδασε κι αργότερα δίδαξε στο Πανεπιστήμιο του Cambridge, και διέθετε το κύρος και την κατάρτιση που συνοδεύουν μια τέτοια θέση. Όταν όμως ήρθε η ώρα να επιλέξει τη σύντροφο της ζωής του, απέφυγε τις διανοούμενες και διάλεξε την πρώτη μπαλαρίνα των διάσημων μπαλέτων του Ντιαγκίλεφ. Κατάφερε να είναι το αγαπημένο παιδί της ομάδας Μπλούμσμπερι, που είχαν συστήσει οι πιο αβανγκάρντ διανοούμενοι της Βρετανίας, και ταυτόχρονα πρόεδρος ασφαλιστικής εταιρίας, θέση που σπάνια διακρίνεται για τη σχέση της με τις διανοητικές αναζητήσεις. Ήταν πρότυπο σταθερότητας σε ευαίσθητα θέματα της διεθνούς διπλωματίας, αλλά η επαγγελματική του ευπρέπεια δεν τον εμπόδισε να αποκτήσει οικειότητα με άλλους Ευρωπαίους πολιτικούς σε σημείο που να γνωρίζει τις φιλενάδες τους, τις νευρώσεις τους, αλλά και τις οικονομικές τους προκαταλήψεις. Συνέλεγε έργα μοντέρνας τέχνης προτού γίνει μόδα, αλλά ταυτόχρονα ήταν λάτρης των κλασικών με την καλύτερη στον κόσμο ατομική συλλογή των γραπτών του Νεύτωνα. Είχε αναλάβει τη διαχείριση ενός θεάτρου και χρημάτισε επίσης μέλος του διοικητικού συμβουλίου της Τράπεζας της Αγγλίας. Γνώριζε τον Roosevelt και τον Churchill, αλλά επίσης τον George Μπέρναρντ Σω και τον Πάμπλο Πικάσο. Έπαιζε μπριτζ σαν σπεκουλαδόρος, προτιμώντας μια εντυπωσιακή κίνηση από ένα σίγουρο συμβόλαιο, και πασιέντζες σαν στατιστικολόγος, μετρώντας πόσα παιχνίδια χρειάζονταν για να του βγουν δύο πασιέντζες στη σειρά. Και κάποτε ισχυρίστηκε ότι για ένα πράγμα μόνο είχε μετανιώσει στη ζωή του - που δεν είχε πιει περισσότερη σαμπάνια.

Το όνομα του ήταν John Maynard Keynes, βρετανικό όνομα με μακρά ιστορία που χρονολογείται από το 1066 και τον William de Cahagnes. Ο Keynes λάτρευε την παράδοση και ήθελε να πιστεύει ότι το μεγαλείο είναι κληρονομικό. Άλλωστε, ο πατέρας του, ο John Νέβιλ Keynes, ήταν και ο ίδιος γνωστός οικονομολόγος. Ίσως όμως χρειάστηκε κάτι περισσότερο από την απλή κληρονομικότητα για να συγκεντρωθούν σε ένα μόνο άτομο ταλέντα που έξι άλλοι άνθρωποι θα ήταν ευχαριστημένοι να μοιράζονται.

Γεννήθηκε το 1883, τη χρονιά που πέθανε ο Karl Marx.[259] Αλλά οι δύο αυτοί οικονομολόγοι που συναντήθηκαν έτσι μέσα στο χρόνο και κατόρθωσαν να επηρεάσουν τόσο πολύ τη φιλοσοφία του καπιταλιστικού συστήματος, διέφεραν σαν τη μέρα με τη νύχτα. Ο Marx ήταν πικρόχολος, σε συνεχή αδιέξοδα, βαρύθυμος και απογοητευμένος. Ήταν ο προφήτης της Καταδίκης του Καπιταλισμού. Αντίθετα, ο Keynes αγαπούσε τη ζωή, την έζησε με άνεση, απόλαυση και επιτυχία, και έγινε ο αρχιτέκτονας της Επιβίωσης του Καπιταλισμού. Μπορούμε ίσως να αποδώσουμε τις παθιασμένες προφητείες του Marx για την κατάρρευση του συστήματος στη σειρά αποτυχιών που σημάδεψαν τη δική του καθημερινότητα. Αν ισχύει κάτι τέτοιο, θα μπορούσαμε εξίσου να αποδώσουμε την πειστικότητα των επιχειρημάτων του Keynes για την ανοικοδόμηση του συστήματος στις χαρές και τις επιτυχίες που σημάδεψαν τη δική του ζωή.

Τα παιδικά του χρόνια ήταν βικτοριανά, παραδοσιακά, και προδιέγραφαν τη λαμπρή επιτυχία του. Δεν είχε ακόμα κλείσει τα πέντε, όταν άρχισε μόνος του να προσπαθεί να καταλάβει την έννοια του τόκου από οικονομική άποψη. Στα έξι του, αναρωτιόταν πώς λειτουργεί ο εγκέφαλος. Στα εφτά του, ο πατέρας του τον θεωρούσε μια «καθ' όλα απολαυστική παρέα». Πήγε σε ιδιωτικό δημοτικό σχολείο, του κ. Γκούντσαϊλντ, όπου επέδειξε τις ικανότητές του να χειραγωγεί τους συμμαθητές του. Είχε τον δικό του «σκλάβο», ο οποίος τον ακολουθούσε υπάκουα κουβαλώντας του τα βιβλία, μια υπηρεσία που προσέφερε με αντάλλαγμα τη βοήθεια του Keynes στα δυσκολότερα προβλήματα της σχολικής εργασίας. Είχε επίσης συνάψει «εμπορική συμφωνία» μ' ένα άλλο αγόρι που δεν συμπαθούσε, στα πλαίσια της οποίας ο Keynes αναλάμβανε να βγάζει, για λογαριασμό του αγοριού, ένα βιβλίο κάθε εβδομάδα από τη βιβλιοθήκη και, σε αντάλλαγμα, ο δεύτερος των συμβαλλομένων αναλάμβανε τη δέσμευση να μην πλησιάζει τον πρώτο των συμβαλλομένων σε απόσταση μικρότερη από δεκαπέντε γιάρδες.

Δεκατεσσάρων ετών, ο Keynes έκανε αίτηση κι έγινε δεκτός στο Ήτον με υποτροφία. Παρά τις φοβερές και τρομερές ιστορίες για τα αγγλικά ιδιωτικά σχολεία, δεν υπήρξε θύμα ούτε σαδιστικής μεταχείρισης ούτε διανοητικής καταπίεσης. Αντίθετα, διακρίθηκε, οι βαθμοί του ήταν εξαιρετικοί, κέρδιζε το ένα βραβείο μετά το άλλο, κυκλοφορούσε φορώντας γιλέκο, άρχισε να πίνει σαμπάνια, ψήλωσε και καμπούριασε κάπως και άφησε μουστάκι, έκανε κωπηλασία, έγινε ασυναγώνιστος συζητητής και, χωρίς να γίνει σνομπ, αγάπησε το Ήτον με φανατισμό. Κι έτσι ακόμα, ένα γράμμα που έστειλε στον πατέρα του όταν ήταν 17 χρόνων, δείχνει οξυδέρκεια ασυνήθιστη για την ηλικία του. Ο Πόλεμος των Μπόερς βρισκόταν τότε στην κορύφωσή του και ο διευθυντής του σχολείου τους είχε κάνει κάποια σχετική ομιλία. Ο Keynes τη συνόψισε τέλεια με πέντε φράσεις: «Μια από τα ίδια. Θα έπρεπε να είμαστε ευγνώμονες. Να θυμόμαστε το καλό όνομα του σχολείου. Ό,τι γίνεται, πρέπει να είναι το καλύτερο δυνατό. Όπως πάντα.»[260]

Το Ήτον ήταν τεράστια επιτυχία, και το King's College στο Cambridge έμελλε να αποτελέσει ένα θρίαμβο. Ο Alfred Marshall τον ικέτευε να γίνει αποκλειστικά οικονομολόγος. Ο Καθηγητής Πιγκού, που θα κληρονομούσε τη θέση του Marshall, τον καλούσε και έπαιρναν μαζί το πρωινό τους τουλάχιστον μία φορά κάθε βδομάδα. Εξελέγη Γραμματέας της Φοιτητικής Ένωσης, αξίωμα που αυτόματα σου εξασφάλιζε τελικά την προεδρία του διασημότερου στον κόσμο, μη κυβερνητικού, συλλόγου δημόσιων συζητήσεων. Τη φιλία του επιδίωξαν ο Λέοναρντ Γουλφ και ο Λίτον Στράτσι (με τον οποίο είχε και ερωτική σχέση), κι έτσι δημιουργήθηκε ο πυρήνας της παρέας που θα έμενε στην ιστορία ως η ομάδα Μπλούμσμπερι. Έκανε ορειβασία (ο Στράτσι παραπονιόταν για τα «πλείστα όσα ηλίθια βουνά»), αγόραζε βιβλία, ξενυχτούσε λογομαχώντας μέχρι τις πρώτες μεταμεσονύχτιες ώρες, διακρινόταν παντού. Ήταν ένας άνθρωπος-φαινόμενο. Αλλά ακόμα και οι άνθρωποι-φαινόμενα πρέπει να φάνε για να ζήσουν κι έτσι ήρθε κάποτε η ώρα να αναρωτηθεί για το βιοπορισμό του. Είχε ελάχιστα χρήματα και μια πανεπιστημιακή καριέρα θα του εξασφάλιζε ακόμα λιγότερα. Οι φιλοδοξίες του ήταν μεγαλύτερες: «Θέλω να διευθύνω μια εταιρία σιδηροδρόμων ή να οργανώσω ένα Τραστ ή, τουλάχιστο, να βγάλω λεφτά εξαπατώντας το επενδυτικό κοινό»[261], έγραφε στον Στράτσι. «Είναι τόσο εύκολο και γοητευτικό να μάθεις σε βάθος τις αρχές που διέπουν αυτά τα πράγματα».

Κανένας όμως δεν του πρόσφερε τη διοίκηση των σιδηροδρόμων ή κάποιου τραστ, και τα περί «εξαπάτησης» αποκαλύπτουν απλώς μια ανόσια πλευρά της φαντασίας του Keynes. Αντίθετα, προτίμησε να ακολουθήσει το δρόμο προς την επιτυχία που του άνοιγε ο δημόσιος τομέας. Έδωσε εξετάσεις για πρόσληψη στο δημόσιο με επιδεικτική αδιαφορία, γεγονός που έκανε την αδελφή του Στράτσι να αναρωτηθεί κατά πόσο η ανεμελιά του ήταν προσποιητή. Καθόλου - ο Keynes ήξερε πού βάδιζε και δεν είχε κανένα λόγο να ανησυχεί.

Δεν είχε καμιά αμφιβολία ότι θα ήταν μεταξύ των δέκα πρώτων. Κι έτσι έγινε - αναδείχθηκε δεύτερος και το χαμηλότερο βαθμό τον πήρε στα οικονομικά. «Προφανώς, γνώριζα περισσότερα για την Οικονομία απ' τους εξεταστές μου»[262], εξήγησε αργότερα - σχόλιο που θα μπορούσε να θεωρηθεί ασυγχώρητα αλαζονικό, αν δεν ήταν απόλυτα αληθές στην περίπτωσή του.

Έτσι, το 1907 ο Keynes βρέθηκε να δουλεύει στο Υπουργείο των Ινδιών. Το μίσησε. Στο σπίτι του διοχέτευε όλη του την ενεργητικότητα στην προετοιμασία των πρώτων χειρογράφων της μαθηματικής του πραγματείας, και κατάλαβε ότι η θέση ενός κατώτερου υπαλλήλου σ' ένα δημόσιο οργανισμό απείχε παρασάγγας από τη διοίκηση μιας εταιρίας σιδηροδρόμων. Δύο χρόνια αργότερα είχε πια βαρεθεί για τα καλά. Όπως δήλωσε, οι προσπάθειές του αφορούσαν θέματα όπως την αποστολή κάποιου ταύρου ράτσας στη Βομβάη και το μόνο που έμαθε ήταν ότι, όταν δουλεύεις στο δημόσιο, αρκεί ένα απερίσκεπτο σχόλιο για να παραγκωνιστείς. Παραιτήθηκε και επέστρεψε στο Cambridge. Όμως, η θητεία του στο δημόσιο δεν πήγε εντελώς χαμένη. Απ' όσα έμαθε για τις υποθέσεις των Ινδιών, έγραψε το 1913 ένα βιβλίο για το *Νόμισμα και τα χρηματοοικονομικά, των Ινδιών (Indian Currency and Finance),* το οποίο, κατά γενική αναγνώριση, ήταν ένα μικρό αριστούργημα. Όταν το ίδιο έτος συστήθηκε Βασιλική Επιτροπή για να μελετήσει το νομισματικό πρόβλημα των Ινδιών, ο Keynes, τότε στα 29 του χρόνια, κλήθηκε να συμμετάσχει, πράγμα που ήταν σημαντική τιμή.

Το Cambridge τού ταίριαζε περισσότερο. Η επιτυχία του ήταν άμεση και, σε ένδειξη της εκτίμησης που απολάμβανε, του ανέθεσαν την αρχισυνταξία του *Economic Journal,* του οικονομικού εντύπου με τη μεγαλύτερη επιρροή στη Βρετανία. Στη θέση αυτή παρέμεινε για 33 χρόνια.

Περισσότερο και από το Cambridge τού άρεσε το Μπλούμσμπερι. Το Μπλούμσμπερι ήταν όχι μόνο μια περιοχή, αλλά και μια διανοητική κατάσταση. Η μικρή ομάδα διανοουμένων στην οποία ανήκε ο Keynes από τα φοιτητικά του χρόνια, είχε τώρα αποκτήσει στέγη, φιλοσοφία και φήμη. Ο διαπρεπής αυτός κύκλος δεν αριθμούσε ποτέ περισσότερα από 20-30 μέλη αλλά οι απόψεις τους είχαν καταλυτική επίδραση στο καλλιτεχνικό γίγνεσθαι της Αγγλίας - πώς θα μπορούσε να ήταν διαφορετικά με μέλη όπως ο Λέοναρντ και η Βιρτζίνια Γουλφ, ο Ε. Μ. Φόρστερ, ο Κλάιβ Μπελ, ο Ρότζερ Φράι και ο Λίτον Στράτσι. Αρκούσε ένα χαμόγελο της ομάδας Μπλούμσμπερι για να γίνει γνωστός ένας ποιητής, ή ένας μορφασμός αποδοκιμασίας για να περιπέσει στην αφάνεια. Λέγεται ότι ένα μέλος της ομάδας Μπλούμσμπερι μπορούσε να εκφέρει τη λέξη «αλήθεια;» με μια ντουζίνα διαφορετικές αποχρώσεις, από τις οποίες η εξεζητημένη ανία δεν ήταν η πιο σπάνια. Ήταν μια παρέα ταυτόχρονα ιδεαλιστική και κυνική, θαρραλέα και ευάλωτη. Αλλά και τρελούτσικη: αυτοί οργάνωσαν την ιστορία που έμεινε γνωστή ως η Φάρσα του Θωρηκτού, όπου η Βιρτζίνια Γουλφ (τότε ακόμα Βιρτζίνια Στίβεν) και μερικοί άλλοι συνεργοί, αφού μεταμφιέστηκαν σε Αυτοκράτορα της Αβησσυνίας και τη συνοδεία του, έγιναν δεκτοί με όλες τις τιμές και ξεναγήθηκαν σε ένα από τα πιο αυστηρά φρουρούμενα πλοία του βασιλικού πολεμικού ναυτικού.

Σ' όλα αυτά ο Keynes διαδραμάτιζε κεντρικό ρόλο, ως σύμβουλος και επιδιαιτητής. Μπορούσε να μιλάει για όλα τα θέματα με απόλυτη αυτοπεποίθηση - δημιουργοί όπως ο συνθέτης William Γουόλτον, ο χορογράφος Φρέντερικ Άστον και πολλοί άλλοι καλλιτέχνες και επαγγελματίες αναγκάστηκαν να συνηθίσουν στις αντιρρήσεις του Keynes του είδους: «Μα όχι, έχετε απόλυτο άδικο σ' αυτό...» Να προσθέσουμε ότι το παρατσούκλι του ήταν Pozzo, από το όνομα ενός Κορσικανού διπλωμάτη του 19ου αιώνα, γνωστού για τα πολυσχιδή ενδιαφέροντά του και τις ραδιουργίες του.

Κανένας δεν θα μπορούσε να προβλέψει ότι ένας άνθρωπος που ξεκινούσε με τις καλλιτεχνικές ανησυχίες του Keynes έμελλε να σπείρει τη διχόνοια στον καπιταλιστικό κόσμο.

Ήρθε όμως ο πόλεμος να επιφέρει κάποια διάλυση στις γραμμές της ομάδας Μπλούμσμπερι. Το Υπουργείο Οικονομικών κάλεσε τον Keynes και του ανέθεσε να εργαστεί για τις εξωτερικές οικονομικές υποθέσεις της Βρετανίας. Και σ' αυτό το πόστο ήταν αναπόφευκτο να ξεχωρίσει. Υπάρχει ένα σχετικό ανέκδοτο που έλεγε ένας από τους συναδέλφους του: «Είχαμε άμεση ανάγκη για ισπανικές πεσέτες. Με δυσκολία συγκεντρώσαμε ένα μικρό ποσό. Ο Keynes ανέφερε το γεγονός στο Γραμματέα του Υπουργείου, ο οποίος με ανακούφιση παρατήρησε ότι ευτυχώς για κάποιο διάστημα θα διαθέταμε απόθεμα πεσετών. "Α, όχι!" του είπε ο Keynes. "Τι δηλαδή;" αναφώνησε έντρομος ο Γραμματέας. "Τις πούλησα όλες. Σκοπεύω να σπάσω την αγορά." Κι αυτό κατάφερε να κάνει.»[263]

Γρήγορα αναδείχθηκε σε ένα από τα σημαντικότερα στελέχη του Υπουργείου. Ο πρώτος βιογράφος του και επίσης οικονομολόγος Ρόι Χάροντ μάς λέει ότι άτομα με σεβαστή κρίση δήλωναν ότι ο Keynes συνέβαλε στη νίκη περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο άτομο στον πολιτικό (μη στρατιωτικό) στίβο.[264] Αλλά ακόμα κι έτσι, έβρισκε χρόνο να ασχοληθεί με άλλα πράγματα. Σε μια οικονομική αποστολή στη Γαλλία, του κατέβηκε η ιδέα ότι η Γαλλία θα μπορούσε να ισορροπήσει μέρος του ισοζυγίου της με τη Βρετανία αν η πρώτη πουλούσε κάποιους πίνακές της στην Εθνική Πινακοθήκη της δεύτερης. Με αυτό τον τρόπο εξασφάλισε για την πατρίδα του πίνακες του Κορό, του Ντελακρουά, του Φοραίν, του Γκογκέν, του Ενγκρ και του Μανέ αξίας $100.000, αλλά και για τον εαυτό του έναν πίνακα του Σεζάν: η γερμανική πολεμική μηχανή βομβάρδιζε το Παρίσι με αποτέλεσμα την πολύ εξυπηρετική για τους Βρετανούς πτώση των τιμών στη Γαλλία. Επιστρέφοντας στο Λονδίνο, πήγε να παρακολουθήσει μπαλέτο, όπου η Λύδια Λοπόκοβα έπαιζε με μεγάλη επιτυχία το ρόλο της ωραίας στο έργο *Οι κεφάτες κυρίες*. Οι Σίτγουελ την κάλεσαν σε ένα πάρτι τους, όπου γνωρίστηκε με τον Keynes. Φανταστείτε τον Keynes με τα άψογα αγγλικά του και τη Λύδια, με τα δικά της σπαστά αγγλικά, να προσπαθεί να συνεννοηθεί μαζί του. «Δεν μπορώ την εξοχή τον Αύγουστο», του είπε, «γιατί τα κουνάβια μού τσιμπούν τα πόδια».[265]

Όλα αυτά όμως γίνονταν στο περιθώριο μιας πολύ σημαντικής υπόθεσης - της ανοικοδόμησης της μεταπολεμικής Ευρώπης. Ο Keynes ήταν πλέον ένα σπουδαίο πρόσωπο - ένας απ' τους ανώνυμους που βλέπει κανείς να κάθονται πίσω απ' τους ηγέτες κρατών, έτοιμοι να ψιθυρίσουν στο αφτί τους κάποια χρήσιμα στοιχεία. Πήγε στο Παρίσι ως Αναπληρωτής του Υπουργού Οικονομικών στο Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο, με πλήρη εξουσιοδότηση για τη λήψη αποφάσεων και ως αντιπρόσωπος του Υπουργείου στην ίδια τη Συνδιάσκεψη Ειρήνης. Είχε όμως δεύτερο ρόλο - μολονότι κατείχε επίσημη θέση, δεν είχε τη εξουσία να παρέμβει άμεσα στα τεκταινόμενα. Θα πρέπει να ένιωσε οδυνηρά αισθήματα απογοήτευσης και αδυναμίας να επέμβει, καθώς παρακολουθούσε από κοντά τον Clemenceau να υπερφαλαγγίζει τον Πρόεδρο Woodrow Wilson, και τη φιλοδοξία για μια ειρήνη ανθρωπιστική να υποκαθίσταται απ' τη συνομολόγηση μιας ειρήνης εκδικητικής.

«Πρέπει να έχουν περάσει εβδομάδες χωρίς να έχω γράψει σε κανένα»[266], έγραφε στη μητέρα του το 1919, «αλλά ήμουν εντελώς εξαντλημένος, εν μέρει από τη δουλειά και εν μέρει απ' την κατάθλιψη για τη μοχθηρία που με περιβάλλει. Ποτέ δεν έχω νιώσει τόσο δυστυχισμένος όσο τις περασμένες δύο-τρεις εβδομάδες· η Συνθήκη Ειρήνης είναι παράλογη και ανεφάρμοστη και δεν θα φέρει παρά δυστυχία.»

Κατάφερε να σηκωθεί απ' το κρεβάτι του πόνου για να διαμαρτυρηθεί εναντίον αυτού που αποκαλούσε «το φονικό της Βιέννης», αλλά δεν μπορούσε να αναστρέψει το ρου των γεγονότων. Οι όροι της συνθήκης ειρήνης ήταν επαχθείς όπως της Ρώμης σε βάρος της Καρχηδόνας, και η Γερμανία υποχρεωνόταν να καταβάλει πολεμικές αποζημιώσεις τέτοιου ύψους που θα την ανάγκαζε να μετέλθει τις πιο αθέμιτες μεθόδους στο διεθνές εμπόριο για να εξασφαλίσει τις απαραίτητες λίρες και φράγκα και δολάρια. Δεν ήταν αυτή, βέβαια, η επικρατούσα άποψη, αλλά ο Keynes διέβλεπε ότι στη Συνθήκη των Βερσαλλιών είχαν, άθελά τους, φυτέψει το σπόρο για μια ακόμα πιο τρομακτική αναγέννηση του γερμανικού αυταρχισμού και μιλιταρισμού.

Παραιτήθηκε με αισθήματα απόγνωσης και, αμέσως μετά, τρεις ημέρες πριν από την υπογραφή της, άρχισε να γράφει την πολεμική του εναντίον της συνθήκης. Την ονόμασε *Οι οικονομικές συνέπειες της ειρήνης (The Economic Consequences of the Peace).* Γράφτηκε με μεγάλη ταχύτητα και θυμό και, όταν κυκλοφόρησε το Δεκέμβρη του ίδιου έτους, τον έκανε ευρύτατα γνωστό.

Ήταν πανέξυπνα γραμμένη, με συντριπτικά επιχειρήματα. Ο Keynes είχε παρακολουθήσει τους πρωταγωνιστές επί το έργον, και οι περιγραφές του συνδύαζαν τη μαστοριά ενός μυθιστοριογράφου με το διεισδυτικό μάτι ενός κριτικού της ομάδας Μπλούμσμπερι. Για τον Clemenceau έγραφε: «Είχε μόνο μία έγνοια -τη Γαλλία- και αγνοούσε πλήρως την ανθρωπότητα και, μαζί, τους συναδέλφους του»[267]. Για τον Wilson έγραφε ότι «σαν τον Οδυσσέα, δείχνει πιο σοφός όταν είναι καθισμένος».[268] Αλλά, όσο λαμπρά κι αν ήταν τα πορτρέτα του, αξέχαστη έμεινε η ανάλυσή του για τα δεινά που επισώρευε η συνθήκη. Ο Keynes θεωρούσε τη Συνδιάσκεψη ως την απερίσκεπτη διευθέτηση πολιτικών μνησικακιών με πλήρη αδιαφορία για το πιεστικό πρόβλημα των καιρών - την αναγέννηση της Ευρώπης σ' ένα ενιαίο και λειτουργικό σύνολο:

> Το Συμβούλιο των Τεσσάρων δεν έδωσε καμία σημασία σ' αυτά τα ζητήματα, καθώς άλλα είχαν στο νου τους - ο Clemenceau πώς να συντρίψει την οικονομική ζωή του εχθρού του, ο Lloyd George πώς να κλείσει μια συμφωνία για να επιστρέψει με κάτι που θα γινόταν αποδεκτό για μια εβδομάδα, ο Πρόεδρος πώς να μην κάνει τίποτα που δεν θα ήταν δίκαιο. Είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι τα θεμελιώδη προβλήματα μιας Ευρώπης που λιμοκτονούσε και διαλυόταν μπρος στα μάτια τους, ήταν το μόνο ζήτημα που δεν ήταν ικανό να διεγείρει το ενδιαφέρον των Τεσσάρων. Οι αποζημιώσεις ήταν η μόνη τους παρέκκλιση προς το χώρο της οικονομίας και τις προσέγγισαν σαν να ήταν πρόβλημα θεολογικό, πολιτικό, ψηφοθηρικό και, εν πάση περιπτώσει, από κάθε άλλη άποψη εκτός απ' αυτή που αφορούσε το οικονομικό μέλλον των Κρατών των οποίων το μέλλον διαχειρίζονταν.[269]

Στη συνέχεια, κάνει την παρακάτω σοβαρότατη προειδοποίηση:

> Κατά συνέπεια, ο κίνδυνος που αντιμετωπίζουμε είναι η ταχύτατη συμπίεση του βιοτικού επιπέδου των πληθυσμών της Ευρώπης σε σημείο που για μερικούς θα συνεπάγεται κυριολεκτική λιμοκτονία (σημείο στο οποίο έχει φτάσει ήδη η Ρωσία και σχεδόν η Αυστρία). Οι άνθρωποι δεν είναι πάντοτε διατεθειμένοι να πεθάνουν ήσυχα. Διότι η λιμοκτονία, που σε ορισμένους φέρνει λήθαργο και την ανημποριά της απόγνωσης, σε άτομα διαφορετικού ταμπεραμέντου προξενεί τη νευρική αστάθεια της υστερίας και τρελή απόγνωση. Κι αυτοί στην απελπισία τους μπορεί να ανατρέψουν τα υπολείμματα οργάνωσης και να καταποντίσουν τον ίδιο τον πολιτισμό στην προσπάθειά τους να ικανοποιήσουν όπως μπορούν τις κυρίαρχες ανάγκες του ατόμου. Αυτός είναι ο κίνδυνος που για να αντιμετωπίσουμε θα πρέπει να συνεργαστούν όλοι οι πόροι μας και το θάρρος μας και ο ιδεαλισμός μας.[270]

Το βιβλίο γνώρισε άμεση επιτυχία. Το ανεφάρμοστο της συνθήκης ήταν πασιφανές σχεδόν απ' τη στιγμή που υπογράφηκε, αλλά ο Keynes ήταν ο πρώτος που το αντιλήφθηκε, που το φώναξε, και που πρότεινε την άμεση αναθεώρησή της. Έγινε γνωστός ως οικονομολόγος

εξαιρετικής διορατικότητας και, όταν το Σχέδιο Dawes του 1924 εγκαινίασε τη μακρά διαδικασία της άρσης του αδιεξόδου του 1919, επιβεβαιώθηκε το προφητικό του χάρισμα.

Ήταν πλέον διάσημος αλλά έμενε αναπάντητο το ερώτημα της επαγγελματικής του απασχόλησης. Διάλεξε τις επιχειρήσεις, και από τις επιχειρήσεις το χώρο με το μεγαλύτερο ρίσκο. Με κεφάλαιο λίγες χιλιάδες λίρες άρχισε να σπεκουλάρει στις διεθνείς χρηματαγορές.[271] Έχασε όλα σχεδόν τα λεφτά του, πήρε δάνειο από έναν τραπεζίτη που δεν τον είχε ξαναδεί αλλά είχε εντυπωσιαστεί από τη δουλειά του στα χρόνια του πολέμου, ανέκτησε τα χαμένα και στη συνέχεια συγκέντρωσε περιουσία ύψους, εκείνο τον καιρό, 2 εκατομμυρίων δολαρίων. Όλα αυτά έγιναν χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια. Ο Keynes περιφρονούσε τις εμπιστευτικές πληροφορίες -μάλιστα δήλωσε κάποτε ότι οι συναλλασσόμενοι στην Wall Street θα έκαναν τεράστιες περιουσίες αν ήταν διατεθειμένοι να αγνοήσουν τις «εμπιστευτικές» τους πληροφορίες- και αντλούσε την έμπνευσή του αποκλειστικά απ' την ενδελεχή εξέταση των ισολογισμών, τις εγκυκλοπαιδικές του γνώσεις για τη λειτουργία του χρηματοοικονομικού συστήματος, το ένστικτό του για το χαρακτήρα των ανθρώπων και το φυσικό του χάρισμα για συναλλαγές. Πρωί-πρωί, ενώ βρισκόταν ακόμα στο κρεβάτι, μελετούσε τις οικονομικές πληροφορίες του, έπαιρνε τις αποφάσεις του, έδινε τηλεφωνικές εντολές, κι εκεί σταματούσε. Η υπόλοιπη ημέρα του ήταν ελεύθερη για πιο σημαντικά πράγματα, όπως η οικονομική θεωρία. Θα τα πήγαινε θαυμάσια με τον David Ricardo.

Για την ακρίβεια, δεν έβγαλε χρήματα μόνο για τον ίδιο. Έγινε Ταμίας του King's College και κατάφερε να αυξήσει το απόθεμά του από £30.000 σε £380.000.[272] Διαχειρίστηκε επίσης ένα επενδυτικό χαρτοφυλάκιο και διηύθυνε τα οικονομικά μιας ασφαλιστικής εταιρίας.

Στο μεταξύ -πάντα στη ζωή του Keynes συνέβαιναν πολλά πράγματα ταυτόχρονα- αρθρογραφούσε στην εφημερίδα *Manchester Guardian,* παρέδιδε μαθήματα στο Cambridge, όπου διάνθιζε τη βαρετή θεωρία με προσωπικές αφηγήσεις των τεκταινομένων και των προσωπικοτήτων της διεθνούς οικονομικής κοινότητας, αγόραζε κι άλλους πίνακες, πλούτιζε τη βιβλιοθήκη του και, μετά από μια πολυτάραχη ερωτική σχέση με τον Λίτον Στράτσι, τον Ντάνκαν Γκραντ και αρκετούς ακόμα άλλους άνδρες, παντρεύτηκε τη Λύδια Λοπόκοβα. Έτσι η μπαλαρίνα ανέλαβε να παίξει ένα νέο ρόλο ως σύζυγος του καθηγητή του Cambridge, ρόλο που προς μεγάλη έκπληξη (και ανακούφιση) των φίλων του Keynes μπόρεσε να παίξει με άψογο τρόπο. Εγκατέλειψε, βέβαια, την καριέρα της αλλά, αν κρίνουμε από μια μεταγενέστερη αφήγηση κάποιου φίλου επισκέπτη στο σπίτι τους, που έντρομος άκουσε γδούπους και θορύβους απ' το πάνω πάτωμα, η Λύδια δεν έπαψε να εξασκεί την τέχνη της.

Ήταν εξαιρετικά όμορφη, κι αυτός απ' όλες τις απόψεις ο τέλειος θαυμαστής: όχι όμορφος, αλλά ψηλός και αρχοντικός. Το γεμάτο και κάπως άχαρο κορμί του αποτελούσε κατάλληλο υπόβαθρο για το μακρουλό, τριγωνικό και φιλοπερίεργο πρόσωπο του, με την ίσια μύτη, το καλοψαλιδισμένο μουστάκι από τις μέρες του στο Ήτον, σαρκώδη και ευκίνητα χείλη και μάλλον απογοητευτικό πηγούνι. Τα μάτια του ήταν το πιο αποκαλυπτικό χαρακτηριστικό του: κάτω από κυρτά φρύδια, ήταν άλλοτε σοβαρά, άλλοτε παγερά, και άλλοτε λαμπερά ή, όπως έγραψε κάποιος δημοσιογράφος, «μαλακά σαν τα οπίσθια μελισσών σε μπλε λουλούδια», ανάλογα ίσως με το ρόλο που επιτελούσε - απεσταλμένος της κυβέρνησης, παίκτης του χρηματιστηρίου, σπινθηροβόλο πνεύμα του Μπλούμσμπερι ή λάτρης του μπαλέτου.

Ο Keynes είχε μια περίεργη επιτήδευση: του άρεσε να κάθεται σαν μια αγγλική εκδοχή Κινέζου μανδαρίνου, με τα χέρια του χωμένα στα αντίθετα μανίκια του σακακιού του. Ήταν

μια τακτική απόκρυψης που φαίνεται ακόμα πιο παράξενη αν αναλογιστεί κανείς το υπερβολικό ενδιαφέρον που έδειχνε για τα χέρια των άλλων και το καμάρι που έτρεφε για τα δικά του. Έφτασε, μάλιστα, στο σημείο να φτιάξει εκμαγεία των χεριών του και της συζύγου του και σκεφτόταν να δημιουργήσει μια συλλογή από τα εκμαγεία των χεριών των φίλων του. Όταν συναντούσε κάποιον, το πρώτο πράγμα που του άρεσε να παρατηρεί ήταν η μορφή των χεριών, των δαχτύλων και των νυχιών του. Αργότερα, όταν είχε την πρώτη του συνομιλία με τον Franklin Roosevelt, έγραψε στις σημειώσεις του την παρακάτω περιγραφή του Προέδρου:

> ... Αλλά, βέβαια, στην αρχή δεν κοίταξα αυτά τα πράγματα από κοντά. Διότι φυσικά η προσοχή μου ήταν στραμμένη στα χέρια του. Σταθερά και αρκετά δυνατά, αλλά χωρίς εξυπνάδα ή φινέτσα, με κοντά στρογγυλά νύχια όπως αυτά στο άκρο των δακτύλων ενός επιχειρηματία. Αδυνατώ να τα ζωγραφίσω σωστά, αλλά αν και (στα δικά μου μάτια) δεν τα διακρίνει κάτι, ωστόσο δεν είναι από τα συνηθισμένα. Παρ' όλα αυτά, μου ήταν περιέργως οικεία. Πού τα είχα ξαναδεί; Πέρασα σχεδόν δέκα λεπτά ψάχνοντας στη μνήμη μου σαν να ήταν κάποιο ξεχασμένο όνομα, και σχεδόν δεν ήξερα τι έλεγα για το ασήμι και το ισοζύγιο των προϋπολογισμών και τα δημόσια έργα. Στο τέλος θυμήθηκα. Ο Sir Έντουαρτ Γκρέι. Μια πιο συμπαγής και αμερικανοειδής έκδοση του Sir Έντουαρτ Γκρέι.[273]

Είναι αμφίβολο κατά πόσο ο Ρούζβελτ θα έγραφε αυτά που έγραψε στον Φέλις Φράνκφουρτερ -«Έκανα μια σπουδαία συζήτηση με τον Κ. και μου άρεσε πάρα πολύ»- αν γνώριζε ότι ο συνομιλητής του τον συνόψιζε σαν μια επιχειρηματική εκδοχή ενός Άγγλου υπουργού εξωτερικών.

Το 1935 ο Keynes είχε πια μια λαμπρή παγιωμένη καριέρα. Το βιβλίο για το *Νόμισμα και τα χρηματοοικονομικά των Ινδιών,* αν και ολιγοσέλιδο, ήταν ένα επίτευγμα. Οι *Οικονομικές συνέπειες της ειρήνης* είχαν κάνει πάταγο. Και η *Πραγματεία για την Πιθανότητα (Treatise on Probability)* ήταν κι αυτή ένας θρίαμβος, παρότι πολύ εξειδικευμένη. Αναφέρεται το ακόλουθο διασκεδαστικό συμβάν σε σχέση με αυτό το τελευταίο βιβλίο: ο Keynes δειπνούσε με τον Max Plank, τον ιδιοφυή φυσικομαθηματικό που ανέπτυξε την κβαντική μηχανική, ένα από τα πιο εκπληκτικά επιτεύγματα της ανθρώπινης διανόησης. Ο Plank στράφηκε στον Keynes και του είπε ότι κάποτε σκεφτόταν να ασχοληθεί κι αυτός με την οικονομική επιστήμη.[274] Αλλά τελικά άλλαξε γνώμη - του φαινόταν πολύ δύσκολη. Όταν επέστρεψε στο Cambridge, ο Keynes επανέλαβε την ιστορία με ικανοποίηση σε κάποιον φίλο του. «Περίεργο», του είπε αυτός. «Ο Μπέρτραντ Ράσελ μού έλεγε προ ημερών ότι σκεφτόταν κι αυτός να ασχοληθεί με τα οικονομικά, αλλά τελικά του φάνηκαν πολύ εύκολα.»

Αλλά τα μαθηματικά, όπως ξέρουμε, ήταν πάρεργο για τον Keynes. Το 1923 είχε τραβήξει την προσοχή του κόσμου με το *Φυλλάδιο για τη νομισματική μεταρρύθμιση (Tract on Monetary Reform).* Σ' αυτό ο Keynes καταφερόταν εναντίον του φετιχισμού με τον χρυσό, εναντίον της ιδιότυπης παθητικότητας που συνιστούσε η εγκατάλειψη εκ μέρους των ανθρώπων του συνειδητού ελέγχου των νομισμάτων των χωρών τους και η μετατόπιση αυτής της ευθύνης στον απρόσωπο μηχανισμό ενός διεθνούς κανόνα χρυσού. Επρόκειτο, βέβαια, για εξειδικευμένο βιβλίο αλλά, όπως όλα τα γραπτά του Keynes, διανθιζόταν με γλαφυρές διατυπώσεις. Μια απ' αυτές έμελλε να προστεθεί στο θησαυρό των αγγλικών αποφθεγμάτων: εκεί που αναφερόταν στις «μακροπρόθεσμες» συνέπειες κάποιου παλαιού και σεβαστού οικονομικού αξιώματος, ο Keynes έλεγε σαρκαστικά: «Μακροπρόθεσμα θα έχουμε όλοι πεθάνει».

Σε επιστέγασμα, το 1930 κυκλοφόρησε την *Πραγματεία για το χρήμα (Treatise on Money)* - μια μακρά, δύσκολη, άνιση, μερικές φορές ευφυή και άλλες φορές γριφώδη προσπάθεια να εξηγήσει τη συμπεριφορά του συνόλου της οικονομίας. Η *Πραγματεία* ήταν ένα

συναρπαστικό βιβλίο, διότι έπαιρνε σαν κεντρικό πρόβλημα το ερώτημά του τι είναι αυτό που κάνει την οικονομία να λειτουργεί τόσο άνισα - τη μια να υπάρχει ευημερία, την άλλη ύφεση και κρίσεις.

Το ερώτημα, αναμφίβολα, είχε απασχολήσει τη σκέψη των οικονομολόγων για πολλές δεκαετίες. Αν εξαιρέσουμε τις μεγάλες χρηματιστηριακές κρίσεις -όπως το κραχ του 1929 και άλλα που προηγήθηκαν (είδαμε ένα τέτοιο στη Γαλλία του 18ου αιώνα όταν χρεοκόπησε η Εταιρία του Μισισιπή)- η κανονική πορεία της οικονομικής δραστηριότητας φαινόταν να παρουσιάζει μια κυματοειδή διαδοχή επεκτάσεων και συρρικνώσεων που έμοιαζαν με κάποιο είδος οικονομικής αναπνευστικής διαδικασίας. Στην Αγγλία, για παράδειγμα, η επιχειρηματική δραστηριότητα πήγαινε άσχημα το 1801, καλά το 1802, άσχημα το 1808, καλά το 1810, άσχημα το 1815, και ούτω καθεξής για τα επόμενα 100 χρόνια. Στην Αμερική το μοτίβο ήταν παρόμοιο, αν και οι χρονολογίες κάπως διαφορετικές.

Τι βρισκόταν πίσω απ' αυτή την εναλλαγή ευημερίας και ύφεσης; Στην αρχή θεωρήθηκε ότι οι οικονομικοί κύκλοι ήταν κάποιο είδος μαζικής νευρικής διαταραχής: «Αυτές οι περιοδικές καταρρεύσεις είναι στην πραγματικότητα νοητικές στη φύση τους, ανάλογα με τις αυξομειώσεις στη μελαγχολία, την αισιοδοξία, τον ενθουσιασμό, την απογοήτευση και τον πανικό»,[275] έγραφε ένας παρατηρητής το 1867. Μια τέτοια δήλωση αναμφίβολα περιέγραφε με ακρίβεια τις διαθέσεις στην Wall Street ή την Λόμπαρντ Street, το Λάνκαστερ ή τη Νέα Αγγλία, αλλά άφηνε αναπάντητο το βασικό ερώτημα: Τι δημιουργεί μια τέτοια διαδεδομένη νευρική υστερία;

Ορισμένες πρώτες ερμηνείες αναζητούσαν την απάντηση *έξω απ*το χώρο της οικονομίας. Ο Stanley Jevons, τον οποίο συναντήσαμε για λίγο σε προηγούμενες σελίδες, αποπειράθηκε να δώσει μια ερμηνεία που απέδιδε την ευθύνη στις *ηλιακές κηλίδες* - μια σκέψη όχι και τόσο εξωφρενική όσο φαίνεται με την πρώτη ματιά. Ο Jevons εντυπωσιάστηκε από το γεγονός ότι στην περίοδο 1721-1878 οι οικονομικοί κύκλοι, από τη μία κορυφή της άνθησης της οικονομικής δραστηριότητας έως την επόμενη, είχαν μέση διάρκεια 10,46 ετών και ότι οι ηλιακές κηλίδες (που είχε ανακαλύψει ο Sir William Χέρσελ το 1801) είχαν μια περιοδικότητα 10,45 ετών. Ο Jevons ήταν πεπεισμένος ότι η συσχέτιση ήταν πολύ στενή για να τη θεωρήσει κανείς εντελώς τυχαία. Πίστευε ότι οι ηλιακές κηλίδες προκαλούν μετεωρολογικούς κύκλους, που προκαλούν κύκλους της βροχόπτωσης, που προκαλούν κύκλους στη γεωργική παραγωγή, που προκαλούν κύκλους στην οικονομική δραστηριότητα.

Δεν ήταν άσχημη θεωρία - με μια εξαίρεση. Μια πιο προσεκτική μελέτη των κύκλων των ηλιακών κηλίδων αύξησε την περιοδικότητα τους στα 11 έτη κι έτσι κατερρίφθη η ακριβής αντιστοίχηση μεταξύ της ουράνιας μηχανικής και των διακυμάνσεων των οικονομικών κύκλων. Οι ηλιακές κηλίδες περιορίστηκαν στα ενδιαφέροντα των αστρονόμων, και η αναζήτηση των κινητήριων δυνάμεων των οικονομικών κύκλων επανήλθε σε πιο γήινα επίπεδα.

Για την ακρίβεια, επανήλθε σε περιοχή που πρώτος, έναν αιώνα πριν, είχε υποδείξει ο Malthus με αδεξιότητα αλλά και διαίσθηση - στο χώρο της αποταμίευσης. Ίσως θυμόμαστε τις αμφιβολίες του Malthus - την κακοδιατυπωμένη αίσθησή του ότι ο αποθησαυρισμός θα μπορούσε, κατά κάποιο τρόπο, να καταλήξει σε «γενικευμένη υπερπροσφορά εμπορευμάτων». Ο Ricardo κάγχασε. Ο Mill περιφρόνησε την άποψη. Και η ιδέα κατέληξε να είναι μέρος της ανυπόληπτης και επικίνδυνης ανοητολογίας του υποκόσμου. Το να λέγεται ότι ο αποθησαυρισμός ήταν η ρίζα του κακού - μα αυτό ήταν σαν να καταδικάζεται η ίδια η αποταμίευση! Κάτι τέτοιο θα ήταν σχεδόν ανήθικο: όπως είχε άλλωστε γράψει ο

Adam Smith: «Αυτό που θεωρείται σώφρον στη συμπεριφορά της κάθε οικογένειας δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί αφροσύνη στη συμπεριφορά ενός μεγάλου έθνους;»[276]

Αλλά όταν οι πρώτοι οικονομολόγοι αρνούνταν να θεωρήσουν ότι η αποταμίευση μπορούσε να αποτελέσει τροχοπέδη στην οικονομία, δεν ενέδιδαν σε κάποιο είδος ηθικού προσηλυτισμού - απλώς παρατηρούσαν τα δεδομένα του πραγματικού κόσμου.

Στην αρχή του 19ου αιώνα αυτοί που αποταμίευαν ήταν εν πολλοίς οι ίδιοι μ' εκείνους που χρησιμοποιούσαν τις αποταμιεύσεις. Στο δύσκολο κόσμο του Ricardo ή του Mill, οι μόνοι σχεδόν που μπορούσαν να κάνουν οικονομίες ήταν οι πλούσιοι γαιοκτήμονες και οι κεφαλαιοκράτες, και τα ποσά που έβαζαν στην μπάντα χρησιμοποιούνταν συνήθως για παραγωγικές επενδύσεις της άλφα ή βήτα μορφής.

Γι' αυτό οι αποταμιεύσεις δικαίως ονομάζονταν «συσσώρευση», διότι αντιπροσώπευαν δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος: αφενός τη συγκέντρωση κάποιου χρηματικού ποσού και από την άλλη την άμεση χρησιμοποίησή του με την αγορά εργαλείων, κτιρίων ή γης για την πραγματοποίηση περισσότερων κερδών.

Όμως, προς τα μέσα του 19ου αιώνα, η δομή της οικονομίας άλλαξε. Η κατανομή του πλούτου βελτιώθηκε και, μαζί μ' αυτή, η δυνατότητα αποταμίευσης προσφερόταν σ' όλο και περισσότερα μέλη της κοινωνίας. Ταυτόχρονα, οι επιχειρήσεις μεγάλωσαν και θεμελίωσαν περισσότερο τη θεσμική μορφή τους. Αναζητούσαν όλο και περισσότερα κεφάλαια, όχι μόνο στις τσέπες των ιδιοκτητών-διευθυντών τους, αλλά και στα πορτοφόλια των ανώνυμων αποταμιευτών όλης της χώρας. Έτσι οι αποταμιεύσεις και οι επενδύσεις διαχωρίστηκαν κι έγιναν διαφορετικές λειτουργίες που ανέλαβαν χωριστές ομάδες ατόμων.

Όλες αυτές οι εξελίξεις έφεραν μπελάδες στην οικονομία. Ο Malthus είχε τελικά δίκιο, αν και για λόγους που δεν είχε προβλέψει.

Το πρόβλημα είναι τόσο σημαντικό -τόσο κεντρικό για το θέμα των οικονομικών κρίσεων- που θα πρέπει να αφιερώσουμε λίγο χρόνο για να το ξεκαθαρίσουμε.

Πρέπει πρώτα απ' όλα να κατανοήσουμε πώς μετριέται η ευημερία ενός έθνους. Δεν μετριέται από το χρυσάφι του - η πάμπτωχη Αφρική για πολλά χρόνια ήταν πλούσια σε χρυσό. Ούτε από τα υλικά στοιχεία ενεργητικού - τα κτίρια, τα ορυχεία, τα εργοστάσια και τα δάση δεν εξανεμίστηκαν το 1932. Η ευημερία και οι οικονομικές κρίσεις δεν είναι τόσο θέματα δόξας του παρελθόντος όσο επιτευγμάτων του παρόντος. Γι' αυτό μετριούνται με βάση τα *εισοδήματα* που κερδίζουμε. Όταν οι περισσότεροι από εμάς σε ατομικό επίπεδο (άρα όλοι μας σε συλλογικό επίπεδο) απολαμβάνουμε υψηλά εισοδήματα, τότε το έθνος ευημερεί. Όταν μειώνεται το συνολικό ατομικό (ή εθνικό) εισόδημα, έχουμε ύφεση.

Ωστόσο, το εισόδημα -το εθνικό εισόδημα- δεν είναι μια στατική έννοια. Για την ακρίβεια, το κύριο γνώρισμα μιας οικονομίας είναι η *ροή* εισοδημάτων από χέρι σε χέρι. Με κάθε αγορά που κάνουμε, μεταφέρουμε μέρος των εισοδημάτων μας στην τσέπη κάποιου άλλου. Ομοίως, κάθε δεκάρα από τα δικά μας εισοδήματα, είτε είναι μισθοί, ενοίκια, κέρδη ή τόκοι, σε τελική ανάλυση προέρχεται από χρήματα που κάποιος άλλος έχει ξοδέψει. Σκεφτείτε οποιοδήποτε τμήμα των εισοδημάτων σας και θα γίνει αμέσως σαφές ότι ξεκίνησε από την τσέπη κάποιου άλλου: κάποιου που σας προσέλαβε, ή ήταν πελάτης του μαγαζιού σας, ή αγόρασε τα προϊόντα της εταιρείας της οποίας κατέχετε μετοχές ή

ομόλογα.

Με αυτήν ακριβώς τη διαδικασία κυκλοφορίας του χρήματος -όπου ο ένας αναλαμβάνει να κάνει την μπουγάδα του άλλου, κατά μία περιγραφή- αναζωογονείται συνεχώς η οικονομία.

Σε μεγάλο βαθμό, αυτή η διαδικασία διοχέτευσης εισοδημάτων από την τσέπη του ενός στην τσέπη του άλλου πραγματοποιείται με τρόπο φυσικό και ανεμπόδιστο. Οι περισσότεροι από εμάς ξοδεύουμε το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός μας σε αγαθά για προσωπική χρήση και ευχαρίστηση -τα λεγόμενα καταναλωτικά αγαθά- και, εφόσον δεν σταματάμε να αγοράζουμε καταναλωτικά αγαθά με σχετική συνέπεια και σταθερότητα, ο διαμοιρασμός μεγάλου ποσοστού του εθνικού εισοδήματος είναι εξασφαλισμένος. Το γεγονός ότι πρέπει να φάμε και να ντυθούμε αλλά και να διασκεδάσουμε εξασφαλίζει τις συχνές και σταθερές δαπάνες από όλους μας.

Έως εδώ όλα είναι απλά και χωρίς περιπλοκές. Υπάρχει, ωστόσο, ένα τμήμα των εισοδημάτων μας που δεν διοχετεύεται απευθείας στην αγορά για να γίνει το εισόδημα κάποιων άλλων. Αυτά είναι τα λεφτά που αποταμιεύουμε. Αν χώσουμε αυτά τα λεφτά σ' ένα στρώμα ή τα καταχωνιάσουμε κάπου σαν μετρητά, είναι προφανές ότι κάπου σπάμε την κυκλική ροή των εισοδημάτων. Σ' αυτή την περίπτωση επιστρέφουμε στην κοινωνία λιγότερα από όσα μας έδωσε. Αν αυτή η διαδικασία «παγώματος» γίνει σε μεγάλη έκταση και για μεγάλο χρονικό διάστημα, σύντομα θα παρατηρηθεί σωρευτική πτώση των χρηματικών εισοδημάτων καθώς όλο και λιγότερα χρήματα θα αλλάζουν χέρια σε κάθε γύρο. Η συνέπεια θα είναι η οικονομική ύφεση.

Υπό κανονικές συνθήκες, αυτή η επικίνδυνη διακοπή της ροής των εισοδημάτων δεν συμβαίνει, κι αυτό επειδή δεν «παγώνουμε» τις αποταμιεύσεις μας. Τις τοποθετούμε σε μετοχές και ομόλογα ή τις καταθέτουμε στην τράπεζα και με αυτό τον τρόπο κάνουμε δυνατή την επαναχρησιμοποίησή τους. Έτσι, όταν αγοράζουμε μετοχές, διοχετεύουμε άμεσα τις οικονομίες μας σε κάποια επιχείρηση και, αν τις βάλουμε στην τράπεζα, η τράπεζα μπορεί να τις χρησιμοποιήσει για να δανείσει επιχειρήσεις που αναζητούν κεφάλαια. Είτε καταθέτουμε τις αποταμιεύσεις μας σε τράπεζες είτε τις χρησιμοποιούμε για να αγοράσουμε ασφάλειες ή χρεόγραφα, υπάρχουν κανάλια που φροντίζουν να επαναδιοχετεύσουν αυτές τις αποταμιεύσεις στην κυκλοφορία μέσω των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, αφού, όταν οι επιχειρήσεις παίρνουν και ξοδεύουν τις αποταμιεύσεις μας, αυτές καταλήγουν να γίνουν κάποιου ο μισθός ή κάποιου άλλου το κέρδος.

Αλλά, κι αυτό είναι ένα σημαντικό «αλλά», δεν υπάρχει κάτι το αυτόματο σ' αυτή τη διοχέτευση των αποταμιεύσεων σε επενδύσεις. Οι επιχειρήσεις δεν χρειάζονται τις αποταμιεύσεις των άλλων για να διεκπεραιώσουν τις καθημερινές τους λειτουργίες - καλύπτουν τις δαπάνες τους με τις εισπράξεις απ' τις πωλήσεις των προϊόντων τους. Οι επιχειρήσεις χρειάζονται τις αποταμιεύσεις μόνο όταν επεκτείνουν τη δραστηριότητά τους, αφού οι κανονικές εισπράξεις τους συνήθως δεν τους εξασφαλίζουν επαρκή κεφάλαια για να χτίσουν ένα καινούργιο εργοστάσιο ή για να επεκτείνουν τον εξοπλισμό τους. Σ' αυτό ακριβώς το σημείο αρχίζουν να ανακύπτουν τα προβλήματα. Μια κοινότητα που πιστεύει στα αγαθά της αποταμίευσης προσπαθεί πάντα να βάζει στην μπάντα μέρος των εισοδημάτων της. Οι επιχειρήσεις, όμως, δεν είναι πάντοτε σε θέση να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους. Όταν το επιχειρηματικό κλίμα είναι αρνητικό, είτε λόγω υπερπροσφοράς σε κάποιες αγορές, ή επειδή οι διεθνείς συνθήκες εμπνέουν ανησυχίες, ή επειδή οι επιχειρηματίες νιώθουν εκνευρισμό λόγω του πληθωρισμού, ή για οποιονδήποτε άλλο λόγο, τα κίνητρα για επενδύσεις εξασθενούν. Γιατί άλλωστε να θέλει κάποιος

επιχειρηματίας να επεκτείνει τις δραστηριότητές του όταν αντικρίζει το μέλλον με τρόμο;

Εδώ ακριβώς βρίσκεται η πιθανότητα της οικονομικής ύφεσης. *Αν οι οικονομίες μας δεν γίνουν επενδύσεις απ' τις επεκτεινόμενες επιχειρήσεις, τα εισοδήματά μας θα μειωθούν.* Θα βρεθούμε στον ίδιο φαύλο κύκλο συρρίκνωσης που θα προκαλούσαμε αν καταχωνιάζαμε και παγώναμε τις οικονομίες μας.

Πόσο πιθανό είναι να συμβεί κάτι τέτοιο; Θα δούμε παρακάτω. Ας σημειώσουμε εδώ ότι έχουμε να κάνουμε με μια περίεργη και ψυχρή μορφή διελκυστίνδας. Δεν μετέχουν άπληστοι γαιοκτήμονες ή φιλάργυροι κεφαλαιοκράτες. Υπάρχουν μόνο απόλυτα καθώς πρέπει πολίτες που επιδιώκουν με κάθε σωφροσύνη να αποταμιεύσουν μέρος των εισοδημάτων τους και απόλυτα καθώς πρέπει επιχειρηματίες που με την ίδια σωφροσύνη αποφασίζουν κατά πόσο οι συνθήκες είναι πρόσφορες για να διακινδυνεύσουν την αγορά μιας νέας μηχανής ή την ανέγερση ενός νέου εργοστασίου. Ωστόσο, από την έκβαση αυτών των συνετών αποφάσεων εξαρτάται η πορεία της οικονομίας, διότι αν οι αποφάσεις αυτές δεν είναι συντονισμένες -αν, για παράδειγμα, οι επιχειρηματίες επενδύσουν λιγότερα από αυτά που επιδιώκει να αποταμιεύσει η κοινότητα- τότε η οικονομία θα πρέπει να προσαρμοστεί στους περιορισμούς της ύφεσης. Απ' αυτό, περισσότερο απ' οτιδήποτε άλλο, εξαρτάται το αν θα έχουμε οικονομική άνθηση ή ύφεση.

Το ότι είμαστε ευάλωτοι στην αλληλεπίδραση καταθέσεων και επενδύσεων είναι, κατά κάποιο τρόπο, το τίμημα που πρέπει να καταβάλλουμε για την οικονομική ελευθερία.

Στη Σοβιετική Ρωσία δεν υπήρχε τέτοιο πρόβλημα, ούτε στην Αίγυπτο τον καιρό των Φαραώ. Στις διατεταγμένες οικονομίες οι αποταμιεύσεις και οι επενδύσεις ρυθμίζονται εκ των άνω, και ο απόλυτος έλεγχος στο σύνολο της οικονομικής ζωής του έθνους φροντίζει, ώστε οι αποταμιεύσεις του έθνους να χρησιμοποιηθούν για να χρηματοδοτήσουν τις πυραμίδες του ή τα ηλεκτρικά εργοστάσιά του. Στον καπιταλιστικό κόσμο τα πράγματα δεν γίνονται έτσι. Εκεί οι αποφάσεις για την αποταμίευση και η διάθεση για επενδύσεις εξαρτώνται από την ελεύθερη βούληση των ίδιων των οικονομικών συντελεστών. Και αφού αυτές οι αποφάσεις παίρνονται ελεύθερα, μπορεί και να μην είναι συντονισμένες. Μπορεί οι επενδύσεις να μη φτάνουν να απορροφήσουν τις αποταμιεύσεις μας ή οι αποταμιεύσεις μας να μη φτάνουν να καλύψουν τις επενδυτικές μας ανάγκες. Η οικονομική ελευθερία είναι μια άκρως επιθυμητή κατάσταση - αλλά στην ύφεση και στην άνθηση πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι να αντιμετωπίσουμε τις πιθανές συνέπειες της.

Με όλα αυτά κοντεύουμε να ξεχάσουμε τον Keynes και την *Πραγματεία για το χρήμα.* Όχι εντελώς. Η *Πραγματεία* είναι μια λαμπρή ανάλυση αυτής της ταλάντωσης μεταξύ καταθέσεων και επενδύσεων. Η ιδέα δεν ανήκε αποκλειστικά στον Keynes αφού είχαν προηγηθεί πολλοί σπουδαίοι οικονομολόγοι που υπογράμμισαν τον κρίσιμο ρόλο που έπαιζαν οι δύο αυτοί παράγοντες στους οικονομικούς κύκλους. Αλλά, όπως και με οτιδήποτε άλλο που καταπιανόταν, έτσι κι εδώ ο γραπτός λόγος του έδινε νέες διαστάσεις στις αφηρημένες οικονομικές έννοιες. Για παράδειγμα:

> Είναι σύνηθες να σκεπτόμαστε το συσσωρευμένο πλούτο του κόσμου σαν κάτι που έχει συγκεντρωθεί με κόπο από την εθελούσια αποχή των ατόμων από την άμεση απόλαυση της κατανάλωσης, την οποία ονομάζουμε Φειδώ.[277]

Θα πρέπει να είναι ωστόσο προφανές ότι από μόνη της η αποχή δεν αρκεί για να χτιστούν πόλεις ή να αποξηρανθούν τα έλη.

> ...Αυτό που χτίζει και βελτιώνει τα υπάρχοντα των ανθρώπων είναι η Επιχειρηματική

> Πρωτοβουλία... Όταν ενεργοποιείται η Επιχειρηματική Πρωτοβουλία, συσσωρεύονται πλούτη ασχέτως του τι συμβαίνει με τη Φειδώ. Αν πάλι η Επιχειρηματική Πρωτοβουλία αδρανεί, ο πλούτος μειώνεται, ό,τι κι αν κάνει η Φειδώ.

Ωστόσο, παρά την αριστοτεχνική του ανάλυση, πριν καλά καλά ολοκληρώσει την *Πραγματεία* του ο Keynes, την έκανε, μεταφορικά, κομμάτια. Διότι η θεωρία για τα σκαμπανεβάσματα αποταμιεύσεων και επενδύσεων χώλαινε σ' ένα βασικό σημείο: δεν εξηγούσε πώς μια οικονομία ήταν δυνατό να *παραμένει* σε κατάσταση παρατεταμένης ύφεσης. Άλλωστε, όπως δείχνει η αναλογία με την τραμπάλα, θα περίμενε κανείς ότι μια οικονομία που αναστέναζε από το βάρος πλεονάσματος αποταμιεύσεων, σε σύντομο χρονικό διάστημα θα έπρεπε να κλίνει προς την αντίθετη πλευρά.

Κι αυτό επειδή οι αποταμιεύσεις και οι επενδύσεις -η Φειδώ και η Επιχειρηματικότητα- δεν είναι εντελώς ασύνδετες οικονομικές δραστηριότητες. Αντιθέτως, συνδέονται στην αγορά εκείνη όπου οι επιχειρηματίες «αγοράζουν» αποταμιεύσεις ή, τουλάχιστον, τις δανείζονται: στη χρηματαγορά. Οι καταθέσεις, όπως κάθε άλλο εμπορεύσιμο αγαθό, έχουν την τιμή τους: το επιτόκιο. Συνεπώς (έτσι φαινόταν), στο κατώτατο σημείο της ύφεσης όταν υπήρχε πλεόνασμα αποταμιεύσεων, η τιμή τους θα έπρεπε να μειωθεί - ακριβώς όπως μειωνόταν η τιμή των παπουτσιών όταν υπήρχε υπερεπάρκεια. Και καθώς η τιμή των καταθέσεων μειωνόταν -με την πτώση των επιτοκίων- θα έπρεπε να αυξάνονται τα κίνητρα για επενδύσεις: αν ήταν πολύ ακριβό να χτίσεις ένα καινούργιο εργοστάσιο όταν τα χρήματα που χρειάζονταν θα στοίχιζαν 10%, δεν θα ήταν πιο επικερδές όταν θα μπορούσες να εξασφαλίσεις τα χρήματα για το χτίσιμο του με επιτόκιο μόνο 5%;

Άρα η θεωρία της τραμπάλας φαινόταν να εγγυάται ότι υπάρχει μια εγγενής, αυτόματη ασφαλιστική δικλίδα στον ίδιο τον οικονομικό κύκλο, ότι όταν υπάρχει υπεραφθονία αποταμιεύσεων ο δανεισμός θα γίνεται φθηνότερος και ότι έτσι οι επιχειρήσεις θα ενθαρρύνονταν να επενδύσουν. Σύμφωνα με τη θεωρία, η οικονομία ήταν πιθανό να συρρικνωθεί αλλά μετά σίγουρα θα ανέκαμπτε και πάλι.

Όμως, ήταν αυτό ακριβώς που δεν συνέβη στη διάρκεια της Μεγάλης Κρίσης. Τα επιτόκια μειώθηκαν, αλλά τίποτα δεν συνέβη. Τα παλιά γνωστά γιατροσόφια μπήκαν σ' εφαρμογή - λίγο τοπικό κατάπλασμα και μια μεγάλη δόση αισιοδοξίας- αλλά ο ασθενής δεν έλεγε να αναρρώσει. Παρά την προφανή λογική της θεωρίας, κάτι φαινόταν να λείπει απ' τη βολική διατύπωση του επιτοκίου, που συνέχεια ρύθμιζε την τραμπάλα καταθέσεων και επενδύσεων, για να την κρατά σε ισορροπία. Ασφαλώς υπήρχε κάτι άλλο που δεν άφηνε την οικονομία να προχωρήσει.

Το αριστούργημα του Keynes ετοιμαζόταν στο μυαλό του για αρκετό καιρό. «Για να καταλάβεις τη διανοητική μου κατάσταση»[278] έγραφε στον George Μπέρναρντ Σω το 1935 - είχε μόλις ξαναδιαβάσει τον Marx και τον Engels μετά από σύσταση του Σω και δεν είχε ενθουσιαστεί- «...θα πρέπει να γνωρίζεις ότι γράφω ένα βιβλίο οικονομικής θεωρίας που είμαι πεπεισμένος ότι θα φέρει επανάσταση -όχι, φαντάζομαι, αμέσως αλλά μέσα στα επόμενα δέκα χρόνια- στον τρόπο που ο κόσμος αντιμετωπίζει τα οικονομικά προβλήματα... Δεν έχω απαίτηση να με πιστέψεις εσύ ή οποιοσδήποτε άλλος αυτή τη στιγμή. Εγώ ο ίδιος, πάντως, δεν το ελπίζω απλώς - είμαι απόλυτα βέβαιος.»

Ως συνήθως, είχε δίκιο. Το βιβλίο του έπεσε σαν κεραυνός εν αιθρία. Είναι αμφίβολο κατά πόσο ο Σω θα μπορούσε να αναγνωρίσει την αξία του αν προσπαθούσε να το αφομοιώσει. Είχε τον απωθητικό τίτλο *Γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος (The*

General Theory of Employment, Interest and Money), και το περιεχόμενό του ήταν ακόμα πιο απωθητικό. Μπορούμε να φανταστούμε τον Σω να διαβάζει απορημένος στη σελίδα 25: «Έστω ότι Z είναι η συνολική τιμή προσφοράς της παραγόμενης ποσότητας από την απασχόληση N εργατών, η σχέση μεταξύ Z και N μπορεί να οριστεί ως Z = ϕ(N), την οποία μπορούμε να ονομάσουμε Συνάρτηση Συνολικής Προσφοράς». Αν αυτό δεν αρκεί να τρομοκρατήσει τον καθένα, υπήρχε σχεδόν παντελής έλλειψη του πανοράματος κοινωνικής δράσης που ο μέσος αναγνώστης είχε συνηθίσει να βρίσκει στα γραφτά του Smith, του Mill ή του Marx. Εδώ κι εκεί υπήρχαν κάποια εκπληκτικά αποσπάσματα -όπως εκείνο το πασίγνωστο που συνέκρινε την επιλογή μετοχών με την επιλογή των νικητριών στα καλλιστεία- αλλά τα αποσπάσματα αυτά δεν ήταν παρά οάσεις μέσα σε μια έρημο άλγεβρας και αφηρημένης ανάλυσης.

Ωστόσο, το βιβλίο ήταν επαναστατικό: δεν υπάρχει άλλη λέξη που να το περιγράφει καλύτερα. Ανέτρεπε την οικονομική επιστήμη, όπως ακριβώς την είχαν ανατρέψει ο *Πλούτος των Εθνών* και το *Κεφάλαιο.*

Διότι η *Γενική θεωρία* κατέληγε σε ένα εκπληκτικό και ανησυχητικό συμπέρασμα: τελικά δεν υπήρχε αυτόματος μηχανισμός ασφαλείας! Η οικονομία δεν έμοιαζε με τραμπάλα που έτεινε από μόνη της προς την οριζόντια θέση, αλλά με ανελκυστήρα: μπορούσε να ανεβαίνει ή να κατεβαίνει, αλλά μπορούσε να μένει και στάσιμη. Και μπορούσε με την ίδια πιθανότητα να μένει ακίνητη στο ισόγειο ή και στο ψηλότερο πάτωμα. Με άλλα λόγια, μια περίοδος ύφεσης δεν ήταν βέβαιο ότι θα μπορούσε να διορθωθεί από μόνη της - η οικονομία θα μπορούσε να μένει στάσιμη επ' αόριστον, σαν πλοίο ακινητοποιημένο σε νηνεμία.

Μα πώς ήταν δυνατό κάτι τέτοιο; Δεν θα έπρεπε η πληθώρα καταθέσεων στο χειρότερο σημείο της ύφεσης να πιέσει προς τα κάτω τα επιτόκια και δεν θα ενθάρρυνε αυτό τις επιχειρήσεις να χρησιμοποιήσουν το φτηνό χρήμα για να επεκτείνουν τις εγκαταστάσεις τους;

Ο Keynes ανακάλυψε το αδύνατο σημείο αυτού του επιχειρήματος στην απλούστερη και προφανέστερη (από τη στιγμή που κάποιος την επισήμανε) πραγματικότητα της οικονομικής ζωής: *στο χειρότερο σημείο της ύφεσης δεν ήταν δυνατό να υπάρχει πληθώρα καταθέσεων.* Διότι αυτό που συμβαίνει όταν μια οικονομία μπαίνει σε πτωτική πορεία είναι ότι τα εισοδήματα συρρικνώνονται και, μαζί μ' αυτά, συρρικνώνονται και οι αποταμιεύσεις.

Πώς θα ήταν δυνατό μια κοινότητα να αποταμιεύσει σε δύσκολους καιρούς όσο θα αποταμίευε σε μέρες ευημερίας; ρώτησε ο Keynes. Προφανώς αυτό ήταν αδύνατο. Το αποτέλεσμα της ύφεσης δεν θα ήταν να πολλαπλασιαστούν οι αποταμιεύσεις αλλά να στερέψουν - δεν θα είχαμε κατακλυσμό αποταμιεύσεων αλλά σταγονίδια.

Κι έτσι συνέβη στην πραγματικότητα. Το 1929 οι Αμερικανοί ιδιώτες αποταμίευσαν 3,7 δισεκατομμύρια δολάρια από το εισόδημά τους - κατά την περίοδο 1932-33 δεν έκαναν *καθόλου αποταμιεύσεις.* Για την ακρίβεια, μείωναν τον όγκο των αποταμιεύσεων που είχαν κάνει τα προηγούμενα χρόνια. Οι επιχειρήσεις, οι οποίες στις μέρες της άνθησης είχαν κέρδη ύψους 2,6 δισ. δολαρίων μετά την πληρωμή φόρων και μερισμάτων, έφτασαν να χάνουν 6 δισ. δολάρια τρία χρόνια αργότερα. Ήταν προφανές ότι ο Keynes είχε δίκιο: η αποταμίευση είναι μια πολυτέλεια που δεν μπορεί να αντέξει σε μέρες δυσπραγίας.

Αλλά η κυριότερη συνέπεια της πτώσης των αποταμιεύσεων ήταν ακόμα πιο σημαντική και από την απώλεια της ατομικής ασφάλειας που συνεπαγόταν αυτή η πτώση. Η κυριότερη

συνέπεια ήταν ότι η οικονομία βρέθηκε σε κατάσταση παράλυσης ακριβώς τότε που χρειαζόταν να επιδείξει δυναμισμό. Διότι αν δεν υπήρχε πλεόνασμα αποταμιεύσεων, δεν θα υπήρχε πίεση στα επιτόκια που θα ενεθάρρυνε τους επιχειρηματίες να δανειστούν. Και αν δεν υπήρχαν δανεισμός και επενδύσεις, δεν θα υπήρχε ανάπτυξη. Η οικονομία δεν θα έκανε ούτε ένα βήμα μπρος: θα παρέμενε σε κατάσταση «ισορροπίας» παρά την ύπαρξη ανέργων και την υποαπασχόληση εργοστασίων και μηχανημάτων.

Έτσι είχαμε το παράδοξο της φτώχειας στο μέσο της αφθονίας και την ανωμαλία της ταυτόχρονης υποαπασχόλησης ανθρώπων και μηχανών. Στο χειρότερο σημείο της ύφεσης σημειώνεται η αποκαρδιωτική αντίφαση να υπάρχει μεγάλη ανάγκη για προϊόντα και ταυτόχρονα ανεπαρκής παραγωγή. Αλλά η αντίφαση ήταν αποκλειστικά ηθικής μορφής. Διότι η οικονομία δεν λειτουργεί για να ικανοποιήσει ανθρώπινες *ανάγκες* - οι ανάγκες, όπως και τα όνειρα, δεν τελειώνουν ποτέ. Η οικονομία παράγει αγαθά για να ικανοποιήσει τη *ζήτηση* - και η ζήτηση είναι ανάλογη με το μέγεθος των πορτοφολιών. Γι' αυτό το λόγο οι άνεργοι δεν είχαν οικονομική οντότητα. Ασκούσαν στη λειτουργία της αγοράς την ίδια επιρροή που θα ασκούσαν αν είχαν μετακομίσει στο φεγγάρι.

Βέβαια, με τη μείωση των επενδύσεων, η οικονομία συρρικνώθηκε και η κοινωνική δυστυχία εμφανίστηκε. Όπως, όμως, επισήμανε ο Keynes, δεν επρόκειτο για *αποτελεσματική* κοινωνική δυστυχία: η συνείδηση του έθνους δεν μπορούσε να αποτελέσει αποτελεσματικό υποκατάστατο των επενδύσεων. Αντιθέτως, αφού οι καταθέσεις μειώνονταν μαζί με τις επενδύσεις, η οικονομική ροή συνεχιζόταν ισόρροπα, χωρίς να επηρεάζεται απ' το γεγονός ότι ήταν πολύ μικρότερη από πριν.

Μια πραγματικά περίεργη κατάσταση πραγμάτων: μια τραγωδία χωρίς κακό ήρωα. Κανένας δεν μπορεί να κατακρίνει την κοινωνία που αποταμιεύει, αφού η αποταμίευση είναι, κατά κοινή ομολογία, αρετή. Αντίστοιχα, δεν μπορούμε να επιτιμήσουμε τους επιχειρηματίες επειδή δεν επενδύουν, όταν είναι βέβαιο ότι με μεγάλη χαρά θα το κάνουν μόλις δουν την οποιαδήποτε ικανοποιητική ευκαιρία για επιτυχία. Η δυσκολία παύει να είναι ηθικής μορφής - ζήτημα δικαιοσύνης, εκμετάλλευσης ή ακόμα ανθρώπινης ανοησίας. Πρόκειται απλώς για μια τεχνική δυσκολία, σχεδόν κάτι σαν μηχανικό σφάλμα. Αλλά αυτό δεν κάνει λιγότερο σοβαρό το τίμημα που πληρώνουμε. Διότι το τίμημα της μειωμένης οικονομικής δραστηριότητας είναι η ανεργία.

Εδώ βρίσκεται το πιο δυσκολοχώνευτο απ' όλα τα γεγονότα. Η επιθυμία για επενδύσεις δεν μπορεί να διαρκεί επ' άπειρον. Αργά ή γρήγορα, οι επενδύσεις θα μειωθούν.

Αυτό συμβαίνει επειδή κάθε κλάδος οικονομικής δραστηριότητας περιορίζεται από το μέγεθος της αγοράς την οποία εξυπηρετεί. Ας πάρουμε, για παράδειγμα, τους σιδηροδρόμους στη δεκαετία του 1860 - μια περίοδο που έγιναν τεράστιες επενδύσεις σε νέες σιδηροδρομικές γραμμές. Οι πρώτοι μεγιστάνες των σιδηροδρόμων δεν έχτιζαν για τις αγορές του 1960. Αν αποφάσιζαν να τοποθετήσουν τις σιδηροτροχιές που θα χρειαζόταν η οικονομία εκατό χρόνια αργότερα, θα τοποθετούσαν γραμμές που θα έφταναν σε πόλεις που δεν υπήρχαν τότε, μέσα από περιοχές χωρίς κατοίκους. Έτσι, τοποθετούσαν γραμμές που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν - και μετά σταματούσαν. Το ίδιο μπορούμε να πούμε για την αυτοκινητοβιομηχανία. Ακόμα κι αν μπορούσε ο Henry Ford να μαζέψει τα κεφάλαια με τα οποία να χτίσει το 1910 το εργοστάσιο στο River Rouge του 1950, θα είχε χρεοκοπήσει σε χρόνο μηδέν: το 1910 δεν υπήρχαν ούτε οι δρόμοι, ούτε τα βενζινάδικα, ούτε η *ζήτηση* για τόσο πολλά αυτοκίνητα. Για να φέρουμε το όλο ζήτημα πιο κοντά στις μέρες μας: στο τέλος της δεκαετίας του 1990 οι αμερικανικές επιχειρήσεις ξόδευαν πάνω από 1 τρισεκατομμύριο δολάρια ετησίως για να επεκτείνουν τον πάγιο εξοπλισμό τους.

Όμως δεν ξόδευαν 2 τρις. Ίσως, κάποια μέρα, θα χρειαστεί να τα ξοδεύουν, αλλά στο κλείσιμο του αιώνα η μέρα αυτή δεν έχει έρθει ακόμα.

Έτσι οι επενδύσεις έχουν μια τυπική συμπεριφορά: πρώτα, υπάρχει μεγάλη προθυμία για την αξιοποίηση μιας νέας ευκαιρίας, μετά επιφυλακτικότητα για να μην αφήσουν τον ενθουσιασμό να οδηγήσει σε υπερβολές, και τέλος αδράνεια όταν η αγορά φαίνεται να είναι ικανοποιημένη προς το παρόν.

Αν, κάθε φορά που ολοκληρωνόταν μια μεμονωμένη επενδυτική προσπάθεια, εμφανιζόταν μια νέα ευκαιρία στον ορίζοντα, δεν θα αντιμετωπίζαμε ποτέ ύφεση. Αλλά αυτό δεν είναι πιθανό να συμβαίνει. Το γεγονός ότι οι ανθρώπινες ανάγκες είναι ανεξάντλητες δεν εγγυάται ότι *κάθε* επένδυση θα αποδώσει. Η οικονομία είναι γεμάτη από τα ερείπια επιχειρήσεων που κατέρρευσαν λόγω επιπόλαιης και παράτολμης επέκτασης. Οι περισσότερες μορφές επένδυσης απαιτούν κάτι περισσότερο από το κίνητρο των αισιόδοξων προσδοκιών -χρειάζονται κάτι πιο χειροπιαστό, όπως κάποια νέα εφεύρεση, κάποιο βελτιωμένο τρόπο να γίνονται τα πράγματα, κάποιο ενδιαφέρον προϊόν που μπορεί να τραβήξει την προσοχή του κοινού. Και, όπως θα σας πει κάθε επιχειρηματίας, τέτοιες ευκαιρίες δεν εμφανίζονται κάθε μέρα.

Γι’ αυτό, όταν ολοκληρώνεται μια επενδυτική προσπάθεια, δεν υπάρχει πάντα μια άλλη που περιμένει να καλύψει το κενό. Όταν συμβαίνει αυτό -όταν δηλαδή οι επενδύσεις διατηρούν το ύψος τους, ακόμα κι αν αλλάζει η σύνθεσή τους- η οικονομία βαδίζει ικανοποιητικά. Αν όμως δεν υπάρχουν νέες ευκαιρίες για επενδύσεις, αρχίζει η συρρίκνωση.

Εξετάζοντας αυτή την εγγενή αδυναμία του συστήματος, ο Keynes έγραφε:

> Η αρχαία Αίγυπτος είχε τη διπλή τύχη, και ασφαλώς σ' αυτό όφειλε τα μυθικά πλούτη της, να διαθέτει δύο δραστηριότητες, συγκεκριμένα την ανέγερση των πυραμίδων και την αναζήτηση πολύτιμων μετάλλων, οι καρποί των οποίων, αφού δεν μπορούσαν να καταναλωθούν για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των ανθρώπων, δεν μούχλιαζαν από την υπεραφθονία. Στο Μεσαίωνα έχτιζαν καθεδρικούς και έψαλλαν πένθιμους ύμνους. Δύο πυραμίδες και δύο νεκρώσιμες ακολουθίες είναι δύο φορές καλύτερες από μία πυραμίδα και μία νεκρώσιμη ακολουθία. Αλλά αυτό δεν ισχύει για τις σιδηροδρομικές γραμμές από το London στο York.[279]

Αυτή, λοιπόν, ήταν η ζοφερή διάγνωση που έκανε η *Γενική θεωρία:*

> Πρώτον, μια οικονομία σε ύφεση μπορεί να παραμείνει σε ύφεση. Δεν υπάρχει τίποτα εγγενές στον οικονομικό μηχανισμό για να βγάλει την οικονομία από την ύφεση. Μπορεί να έχεις «ισορροπία» και ταυτόχρονα ανεργία, ακόμα και μαζική ανεργία.
>
> Δεύτερον, η ευημερία εξαρτάται από τις επενδύσεις. Αν μειωθούν οι επενδύσεις για κεφαλαιουχικό εξοπλισμό, θα ξεκινήσει μια διαδικασία συρρίκνωσης της οικονομίας. Μόνο αν αυξηθούν οι επενδύσεις θα ακολουθήσει η διαδικασία ανάπτυξης.
>
> Και τρίτον, οι επενδύσεις είναι ένας αναξιόπιστος κινητήριος τροχός για την οικονομία. Στην καρδιά του καπιταλισμού βρίσκεται η αβεβαιότητα, όχι η σιγουριά. Χωρίς να ευθύνονται οι ίδιοι οι επιχειρηματίες, ο καπιταλισμός βρίσκεται υπό τη συνεχή απειλή του κορεσμού, και ο κορεσμός συνεπάγεται την κάμψη της οικονομικής δραστηριότητας.

Επρόκειτο ασφαλώς για μια ανησυχητική θεώρηση των πραγμάτων. Δεν θα ταίριαζε, ωστόσο, στο χαρακτήρα του Keynes να περιοριστεί σε μια απαισιόδοξη διάγνωση και να μην προχωρήσει παρακάτω. Παρά τις προειδοποιήσεις για επερχόμενους κινδύνους, η *Γενική θεωρία* δεν προοριζόταν να αποτελέσει βιβλίο σκοτεινών προφητειών. Αντίθετα,

έδινε μια υπόσχεση και πρότεινε μια θεραπεία.

Για να ακριβολογούμε, η θεραπεία είχε αρχίσει να εφαρμόζεται προτού γραφτεί η συνταγή. Δινόταν το φάρμακο προτού ακόμα βεβαιωθούν οι γιατροί για τα αποτελέσματα της δράσης του. Οι Εκατό Ημέρες της Νέας Συμφωνίας (του New Deal) έφεραν σε ισχύ δεκάδες νόμους κοινωνικής υφής που καθυστερούσαν επί είκοσι χρόνια πίσω από το φράγμα της κυβερνητικής απάθειας. Οι νόμοι αυτοί αποσκοπούσαν να τονώσουν και να αναπτερώσουν το ηθικό μιας αποκαρδιωμένης κοινωνίας. Δεν επρόκειτο όμως για νόμους που απέβλεπαν να αναζωογονήσουν τον ασθενή. Το τονωτικό ήταν διαφορετικό: ήταν η σκόπιμη ανάληψη δημόσιων δαπανών για την τόνωση της οικονομίας.

Ξεκίνησε σαν προσωρινά μέτρα καταπολέμησης της ανεργίας. Η ανεργία είχε φτάσει σε σημείο που επέβαλλε τη λήψη μέτρων για λόγους καθαρής πολιτικής σκοπιμότητας. Άλλωστε, εκείνο τον καιρό γίνονταν ταραχές στο Ντίρμπορν του Michigan και πορεία διαμαρτυρίας στην Washington, ενώ οικογένειες ολόκληρες αναζητούσαν λίγη ζεστασιά στα δημοτικά κτίρια αποτέφρωσης σκουπιδιών κι έψαχναν για φαγητό στα σκουπίδια. Τα μέτρα για την ανακούφιση των ανέργων ήταν απαραίτητα και ξεκίνησαν υπό τον πρόεδρο Herbert Hoover. Κατόπιν, υπό τον Roosevelt, τα μέτρα ανακούφισης έγιναν απασχόληση από τους δήμους για το μάζεμα των φύλλων από τους δρόμους, και το μάζεμα των φύλλων έγινε κατασκευαστική επιχειρηματική δραστηριότητα. Ξαφνικά η κυβέρνηση είχε μετατραπεί σε πρώτου μεγέθους οικονομικό επενδυτή και άρχισε να κατασκευάζει δρόμους, φράγματα, αίθουσες συναυλιών, αεροδρόμια, λιμάνια και συγκροτήματα κατοικιών.

Ο Keynes έφτασε στην Washington το 1934 -τότε έκανε και τις παρατηρήσεις του για τα χέρια του προέδρου Roosevelt από τη συνάντηση που είχαν- και υποστήριξε την επέκταση του προγράμματος. Οι στατιστικές έδειχναν ότι οι ιδιωτικές επενδυτικές δραστηριότητες είχαν μειωθεί απελπιστικά: οι μισθοί και τα κέρδη που μοίραζαν οι επιχειρήσεις είχαν πέσει από $15 δισεκατομμύρια το 1929 στο τρομακτικά χαμηλό ποσό των $886 *εκατομμυρίων* - μια μείωση κατά 94%. Κάτι έπρεπε να ξαναβάλει μπροστά την επενδυτική μηχανή κι ο Keynes ήλπιζε ότι οι δημόσιες δαπάνες θα μπορούσαν να αποτελέσουν το ερέθισμα που θα τόνωνε την αγοραστική δύναμη του έθνους - «θα τρόμπαρε την αντλία», όπως λέγανε τότε.

Έτσι, όταν κυκλοφόρησε η *Γενική θεωρία* το 1936, αυτό που πρόσφερε δεν ήταν τόσο ένα νέο και ριζοσπαστικό πρόγραμμα αλλά, περισσότερο, η συνηγορία υπέρ μιας πολιτικής που βρισκόταν ήδη σε εφαρμογή. Μια συνηγορία και μια ερμηνεία. Διότι η *Γενική θεωρία* επισήμαινε ότι η καταστροφή που απειλούσε την Αμερική και, για την ακρίβεια, το σύνολο του Δυτικού κόσμου, δεν ήταν παρά η συνέπεια της έλλειψης επαρκών επενδύσεων από τη μεριά των επιχειρήσεων. Κι έτσι το φάρμακο φαινόταν πολύ λογικό: αν οι επιχειρήσεις αδυνατούσαν να αναλάβουν την πρωτοβουλία της ανάπτυξης, θα έπρεπε το κράτος να αναλάβει αυτό το ρόλο. Μισοαστεία-μισοσοβαρά, ο Keynes έγραφε:

> Αν το Υπουργείο Οικονομικών γέμιζε άδεια μπουκάλια με χαρτονομίσματα, τα έθαβε σε κατάλληλο βάθος σε ανθρακωρυχεία που έχουν περιπέσει σε αχρηστία και μετά τα σκέπαζε μέχρι επάνω με σκουπίδια κι άφηνε την ιδιωτική πρωτοβουλία να ξεθάψει τα χαρτονομίσματα με τις δοκιμασμένες αρχές του laissez-faire... δεν θα έπρεπε να υπάρχει πια ανεργία και, με τις θετικές παρενέργειες, το πραγματικό εισόδημα της κοινότητας θα γινόταν, ίσως, πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι είναι τώρα. Θα ήταν, βέβαια, πολύ πιο λογικό να χτιστούν σπίτια και τα παρόμοια. Αλλά αν υπάρχουν πρακτικές δυσκολίες για να γίνει αυτό, η παραπάνω λύση θα ήταν καλύτερη από το τίποτα.[280]

Για μερικούς είναι βέβαιο ότι πολλά από τα πιο ανορθόδοξα προγράμματα της κυβέρνησης

φαίνονταν το ίδιο παράλογα με την ιδιόρρυθμη πρόταση του Keynes. Τώρα, όμως, είχαν τουλάχιστο κάποια αιτιολογία πίσω τους: αν η ιδιωτική πρωτοβουλία αδυνατούσε να πρωτοστατήσει με κάποιο μεγάλο επενδυτικό πρόγραμμα, τότε η κυβέρνηση θα έπρεπε να την αναπληρώσει στο ρόλο της με τον καλύτερο δυνατό τρόπο - τόσο επιτακτική ήταν η ανάγκη για κάποια μορφή τόνωσης της οικονομίας που σχεδόν οτιδήποτε ήταν καλύτερο απ' το τίποτε.

Και αν δεν ήταν δυνατό να τονωθούν άμεσα οι επενδύσεις, τουλάχιστον μπορούσε να τονωθεί η καταναλωτική ζήτηση. Ενώ οι επενδύσεις αποτελούσαν το αλλοπρόσαλλο τμήμα του συστήματος, η κατανάλωση ήταν το σταθερό υπόβαθρο της οικονομικής δραστηριότητας. Γι' αυτό το λόγο, θεωρήθηκε ότι τα δημόσια έργα αντιμετώπιζαν το πρόβλημα σε δύο μέτωπα: από τη μια συντηρούσαν την αγοραστική δύναμη ατόμων που αλλιώς θα ήταν άνεργοι κι από την άλλη έδειχναν το δρόμο στην ιδιωτική πρωτοβουλία για την εκ νέου ανάληψη της επενδυτικής δραστηριότητας.

Ο ίδιος ο Keynes, σε γράμμα του που δημοσιεύτηκε το 1934 στους *New York Times,* έγραφε: «Βλέπω το πρόβλημα της ανάκαμψης υπό το εξής πρίσμα: Πόσο σύντομα θα έρθει προς βοήθεια η φυσιολογική ιδιωτική επιχειρηματική πρωτοβουλία; Σε ποια κλίμακα, με ποια μέσα και για ποιο χρονικό διάστημα ενδείκνυνται στο μεταξύ οι μη φυσιολογικές κυβερνητικές δαπάνες;»[281]

Προσέξτε το «μη φυσιολογικές». Ο Keynes δεν θεωρούσε το κυβερνητικό πρόγραμμα μια μόνιμη παρέμβαση στην οικονομική δραστηριότητα. Το θεωρούσε απλώς και μόνο μια έκτακτη χείρα βοηθείας σ' ένα σύστημα που είχε χάσει την ισορροπία του και προσπαθούσε να την ανακτήσει.

Φαινόταν να είναι το απόσταγμα της κοινής λογικής - για την ακρίβεια *ήταν* το απόσταγμα της κοινής λογικής. Και όμως το πρόγραμμα της τόνωσης της ζήτησης -το «τρομπάρισμα της αντλίας»- δεν απέδωσε τους καρπούς που είχαν υπολογίσει οι σχεδιαστές του. Οι συνολικές δημόσιες δαπάνες, που στην περίοδο 1929-1933 κυμαίνονταν στα επίπεδα των $10 δισ., αυξήθηκαν σε $12 δισ., μετά σε $13 δισ. και έφτασαν τα $15 δισ. το 1935. Οι ιδιωτικές επενδύσεις κατάφεραν να ορθοποδήσουν και ανέκτησαν τα δύο τρίτα του χαμένου εδάφους: ήδη το 1936 οι ιδιωτικές επιχειρήσεις επένδυσαν $10 δισ. Το εθνικό εισόδημα και η εθνική κατανάλωση αυξήθηκαν κατά 50% μετά από τρία χρόνια κρατικών ενέσεων. Αλλά η ανεργία παρέμενε υψηλή: ήταν λιγότερο αφόρητη αλλά υπήρχαν ακόμη κάπου 9 εκατομμύρια άνεργοι - όχι ακριβώς το προμήνυμα μιας νέας οικονομικής εποχής.

Δύο ήταν οι λόγοι που η θεραπεία δεν είχε καλύτερα αποτελέσματα.

Ο πρώτος λόγος ήταν ότι το πρόγραμμα δημόσιων δαπανών δεν εφαρμόστηκε ποτέ στις πλήρεις διαστάσεις που θα ήταν απαραίτητες για να ξαναφέρει τη χώρα σε επίπεδα πλήρους απασχόλησης. Αργότερα, στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, οι δημόσιες δαπάνες έφτασαν στο μνημειώδες ύψος των $103 δισ. - αυτό δεν έφερε μόνο πλήρη απασχόληση αλλά και πληθωρισμό. Ωστόσο, στα πλαίσια της οικονομίας των χρόνων της ειρήνης, τη δεκαετία του 1930, μια τέτοια αύξηση των δημόσιων δαπανών ήταν εντελώς αδιανόητη. Μάλιστα, ακόμα και το μετριοπαθές πρόγραμμα δημόσιων δαπανών σύντομα έκανε ν' ακουστούν ψίθυροι δυσαρέσκειας ότι η ομοσπονδιακή εξουσία υπερέβαινε τα εσκαμμένα. Για να δυσκολέψει τα πράγματα ακόμα περισσότερο, η Κεντρική Τράπεζα ανησυχούσε περισσότερο για τον πληθωρισμό (εν μέσω οικονομικής ύφεσης!) παρά για την ανεργία, με αποτέλεσμα να εφαρμοστούν πολιτικές που *αποθάρρυναν* τον τραπεζικό δανεισμό.

Ο δεύτερος λόγος είχε στενή σχέση με τον πρώτο. Ούτε ο Keynes ούτε οι κρατικοί αξιωματούχοι είχαν λάβει υπόψη ότι αυτοί που ωφελούνταν κυρίως από τη θεραπεία, ίσως και να τη θεωρούσαν χειρότερη από την ασθένεια. Οι δημόσιες δαπάνες αποσκοπούσαν να τείνουν μια χείρα βοηθείας προς τις επιχειρήσεις. Οι επιχειρήσεις τις θεώρησαν μια απειλητική χειρονομία.

Αυτό δεν πρέπει να μας παραξενεύει. Το New Deal μπήκε σε εφαρμογή εν μέσω ενός κύματος αρνητικών αισθημάτων προς τον επιχειρηματικό κόσμο. Αξίες και πρότυπα που ως τότε θεωρούνταν ιερά και απαραβίαστα, άρχισαν ξαφνικά να αντιμετωπίζονται με δυσπιστία και κριτικό πνεύμα. Το περιεχόμενο εννοιών, όπως «επιχειρηματικά δικαιώματα», «ιδιοκτησιακά δικαιώματα» και «ρόλος του κράτους», κλονίστηκε εκ βάθρων. Μέσα σ' ελάχιστα χρόνια ο επιχειρηματικός κόσμος κλήθηκε να λησμονήσει τις παραδόσεις της αναμφισβήτητης πρωτοκαθεδρίας του και να υιοθετήσει μια φιλοσοφία συνεργασίας με τα εργατικά συνδικάτα, αποδοχής νέων κανόνων και κανονισμών, και αναθεώρησης πολλών από τις μεθόδους του. Δεν είναι άρα περίεργο ότι θεωρούσε την κυβέρνηση στην Washington εχθρική, προκατειλημμένη και άκρως ριζοσπαστική. Ούτε είναι να απορεί κανείς που ο όποιος ζήλος για την πραγματοποίηση επενδύσεων σε μεγάλη κλίμακα αποθαρρυνόταν από τη νευρικότητα που ένιωθε μέσα σ' αυτό το πρωτόγνωρο κλίμα.

Έτσι, κάθε προσπάθεια της κυβέρνησης να εφαρμόσει ένα πρόγραμμα σε μέγεθος αρκετά μεγάλο, ώστε να απορροφήσει την ανεργία -ίσως διπλάσιο τουλάχιστον απ' το πρόγραμμα που τελικά εφαρμόστηκε- καταγγελλόταν ως μία ακόμα ένδειξη σοσιαλιστικού σχεδιασμού. Ταυτόχρονα, τα ημίμετρα που εφάρμοσε η κυβέρνηση αρκούσαν για να αποθαρρύνουν τις επιχειρήσεις να αναλάβουν οι ίδιες την πρωτοβουλία στην απαιτούμενη κλίμακα. Η κατάσταση δεν διέφερε πολύ από αντίστοιχες που συναντώνται στην ιατρική: το φάρμακο θεράπευε τον ασθενή από μια ασθένεια, αλλά τον εξασθένιζε με τις παρενέργειές του. Οι δημόσιες δαπάνες ποτέ δεν κατάφεραν να θεραπεύσουν πραγματικά την οικονομία - όχι επειδή δεν ήταν οικονομικά σωστές, αλλά επειδή δεν ήταν ιδεολογικά αποδεκτές.

Η εφαρμοζόμενη πολιτική δεν αποσκοπούσε να προξενήσει ανησυχίες στον επιχειρηματικό κόσμο - ήταν μια πολιτική που επιλέχτηκε από ανάγκη μάλλον παρά από πρόθεση. Αν δεν είχε ανοίξει η κυβέρνηση τον κρουνό των δημόσιων δαπανών, είναι πολύ πιθανόν ότι η ιδιωτική πρωτοβουλία θα είχε τελικά πρωτοστατήσει στην προσπάθεια, όπως είχε κάνει και στο παρελθόν, και, παρά τη σοβαρότητα της οικονομικής κρίσης, θα ανακάλυπτε και πάλι νέες επικερδείς διεξόδους. Αλλά δεν υπήρχαν περιθώρια αναμονής. Ο αμερικανικός λαός περίμενε υπομονετικά για τέσσερα ατέλειωτα χρόνια και η υπομονή του είχε εξαντληθεί. Οι οικονομολόγοι είχαν αρχίσει να αναφέρονται στη *στασιμότητα* ως μια χρόνια κατάσταση του καπιταλισμού. Η φωνή του Marx ακουγόταν πιο δυνατή από ποτέ και πολλοί υποδείκνυαν τους ανέργους ως μια κατ' αρχήν απόδειξη της ορθότητας των μαρξιστικών απόψεων. Οι συγκεχυμένες απόψεις του Veblen μνημονεύονταν όλο και συχνότερα στις συζητήσεις των τεχνοκρατών, οι οποίοι ήθελαν να καλέσουν υπό τα όπλα όχι το προλεταριάτο, αλλά τους μηχανικούς. Και δεν έλειπαν και οι ακόμα πιο ανατριχιαστικές φωνές που δεν έχαναν ευκαιρία να τονίσουν ότι ο Hitler και ο Mussolini ήξεραν τι να κάνουν με τους δικούς τους ανέργους. Σ' αυτό τον κυκεώνα προτεινόμενων θεραπειών και απεγνωσμένων ενεργειών, το μήνυμα της *Γενικής θεωρίας,* η πολιτισμένη φωνή του Keynes, ήταν οπωσδήποτε μια φωνή μετριοπάθειας και ψυχραιμίας.

Διότι, ενώ ο Keynes διακήρυσσε μια πολιτική διαχείρισης του καπιταλισμού, δεν ήταν αντίπαλος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. «Είναι καλύτερο να είναι κάποιος τυραννικός προς τον τραπεζικό του λογαριασμό παρά στους συνανθρώπους του»[282] έγραφε στη *Γενική θεωρία,* και στη συνέχεια υποστήριζε ότι, αν η κυβέρνηση αρκούνταν να παράσχει αρκετές

δημόσιες δαπάνες, η λειτουργία του μεγαλύτερου μέρους της οικονομίας μπορούσε και έπρεπε να αφεθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Απολογιστικά, μπορούμε να πούμε ότι η *Γενική θεωρία* δεν ήταν μια ριζοσπαστική λύση, αλλά μάλλον μια εξήγηση του γιατί μια αναπόφευκτη θεραπευτική αγωγή θα ήταν αποτελεσματική. Αν μια οικονομία σε ύφεση κινδυνεύει να πλέει ακυβέρνητη επ' αόριστον, η κυβερνητική απραξία θα μπορούσε να είχε πολύ πιο άσχημες συνέπειες από την υιοθέτηση μιας τολμηρής ανορθόδοξης πολιτικής.

Το ζήτημα ήταν κατ' εξοχήν ηθικό και όχι οικονομικό. Στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, ο καθηγητής Χάγιεκ έγραψε ένα βιβλίο, το *Δρόμο προς τη δουλεία (The Road to Serfdom),* το οποίο, παρ' όλες τις υπερβολές του, περιείχε μια ειλικρινή και πειστική καταδίκη της υπέρμετρα σχεδιασμένης οικονομίας. Ο Keynes βρήκε το βιβλίο της αρεσκείας του αλλά, την ίδια ώρα που το εγκωμίαζε δημόσια, έγραφε στον ίδιο τον Χάγιεκ:

> Θα κατέληγα... σε μάλλον διαφορετικά συμπεράσματα. Θα έλεγα ότι αυτό που χρειαζόμαστε δεν είναι η κατάργηση του σχεδιασμού, ούτε καν ο λιγότερος σχεδιασμός -θα έλεγα μάλιστα ότι οπωσδήποτε χρειαζόμαστε περισσότερο. Αλλά ο σχεδιασμός θα πρέπει να εφαρμόζεται σε μια κοινότητα όπου όσο γίνεται περισσότεροι άνθρωποι, ηγέτες και πολίτες μαζί, συμμερίζονται απόλυτα τη δική σου ηθική θέση. Ο σχεδιασμός σε μέτριες δόσεις θα είναι αρκετά ασφαλής αν αυτοί που τον εφαρμόζουν είναι σωστά προσανατολισμένοι, στο νου και την καρδιά τους, στο ηθικό ζήτημα. Στην πραγματικότητα, αυτό ήδη ισχύει για κάποιους απ' αυτούς. Το κακό είναι ότι υπάρχει και μια σημαντική μερίδα ανθρώπων που θα μπορούσαμε να πούμε ότι επιθυμούν το σχεδιασμό όχι για να απολαύσουν τους καρπούς του αλλά επειδή από ηθικής απόψεως έχουν αντιλήψεις εντελώς αντίθετες από τις δικές σου και θέλουν να υπηρετήσουν όχι το θεό αλλά το διάβολο.[283]

Πρόκειται μήπως για μια αφελή ελπίδα; Μπορούμε άραγε να διαχειριστούμε τον καπιταλισμό - με την έννοια ότι οι σχεδιαστές της κυβέρνησης θα μπορούν να ανοίγουν, αλλά και να *κλείνουν,* τη στρόφιγγα των δημόσιων δαπανών με τρόπο που να συμπληρώνουν, και ποτέ να μην εκτοπίζουν, τις ιδιωτικές επενδύσεις; Το ερώτημα παραμένει αναπάντητο ως τις μέρες μας.

Αλλά να μην το συζητήσουμε εδώ - θα αναβάλουμε τη συζήτησή του για το επόμενο κεφάλαιο. Εδώ ασχολούμαστε με τον άνθρωπο Keynes και τις πεποιθήσεις του, όσο κι αν τύχει να τις θεωρήσουμε προϊόν πλάνης. Και θα αποτελούσε σοβαρό σφάλμα κρίσης να τοποθετήσουμε αυτό τον άνθρωπο, που σκοπό είχε να διασώσει τον καπιταλισμό, στο στρατόπεδο εκείνων που εύχονταν την καταβαράθρωσή του. Είναι γεγονός ότι τάχθηκε υπέρ της «κοινωνικοποίησης» των επενδύσεων, αν και δεν έκανε ποτέ απόλυτα σαφές τι εννοούσε. Ωστόσο, αν θυσίαζε ένα μέρος, ήταν για να σώσει το όλο.

Κατά βάθος, ο Keynes δεν έπαψε να είναι ένας συντηρητικός - παλαιόθεν θαυμαστής του Έντμουντ Μπερκ και της παράδοσης, της οποίας ο Μπερκ ήταν οπαδός, που ήθελε κυβερνήσεις περιορισμένων αρμοδιοτήτων. «Πώς είναι δυνατό να δεχτώ το [κομουνιστικό] δόγμα»[284] έγραφε το 1931 -όταν την άποψη αυτή δεν συμμερίζονταν πολλοί άλλοι- «το οποίο εγκαθιδρύει ως Βίβλο του, πέραν και υπεράνω κάθε κριτικής, ένα ξεπερασμένο βιβλίο το οποίο γνωρίζω ότι είναι όχι μόνο επιστημονικά λανθασμένο αλλά και χωρίς ενδιαφέρον ή εφαρμογή στο σύγχρονο κόσμο; Πώς είναι δυνατό να υιοθετήσω μια δοξασία που, προτιμώντας τη λάσπη από τα ψάρια, υπερυψώνει το άξεστο προλεταριάτο πάνω από την τάξη των αστών και τον κόσμο της διανόησης, οι οποίοι, μ' όλα τους τα σφάλματα, είναι το άλας της γης και, αναμφίβολα, φέρουν τα σπέρματα κάθε ανθρώπινου επιτεύγματος;»

Θα μπορούσε κάποιος να έχει τις αντιρρήσεις του για τις θεωρίες του Keynes, τη διάγνωση που έκανε ή τη θεραπεία που πρότεινε - αν και θα πρέπει να πούμε, αν θέλουμε να είμαστε δίκαιοι, ότι, απ' αυτούς που επέμεναν ότι ο Keynes δεν ήταν παρά ένας ενοχλητικός

ανακατωσούρης που παρενέβαινε σ' ένα σύστημα που λειτουργούσε ικανοποιητικά, κανένας δεν μπόρεσε να προτείνει μια πιο εμπεριστατωμένη θεωρία, μια πιο εμβριθή διάγνωση ή μια πιο πειστική θεραπεία. Και κανένας δεν μπορούσε να έχει αντίρρηση για το στόχο του: τη δημιουργία μιας καπιταλιστικής οικονομίας όπου η ανεργία -η μεγαλύτερη και σοβαρότερη απειλή για τη μακροημέρευσή του- θα μπορούσε σε μεγάλο βαθμό να εξαλειφθεί.

Ο Keynes ήταν άνθρωπος που δεν μπορούσε να ασχολείται με ένα μόνο πράγμα κάθε φορά. Ενώ δούλευε τη *Γενική θεωρία* στο μυαλό του, έχτιζε ένα θέατρο στο Cambridge με δικά του λεφτά. Ήταν άλλη μια από τις γνωστές επενδύσεις του. Ενώ το θέατρο ξεκίνησε με ζημιά, μέσα σε δύο χρόνια ήταν ήδη μια κερδοφόρα επιχείρηση και είχε τεράστια καλλιτεχνική επιτυχία. Ο Keynes βρισκόταν παντού ανά πάσα στιγμή: χρηματοδότης της επιχείρησης, στον έλεγχο των εισιτηρίων (όταν κάποτε απουσίασε ο υπάλληλος), σύζυγος της πρωταγωνίστριας (η Λύδια έπαιξε Σαίξπηρ, αποσπώντας διθυραμβικές κριτικές), μέχρι και θυρωρός. Έφτιαξε ένα εστιατόριο δίπλα στο θέατρο και με ζήλο παρακολουθούσε τις εισπράξεις, σχεδιάζοντας γραφήματα που τις συσχέτιζαν με τα διαφορετικά είδη ψυχαγωγίας προκειμένου να διαπιστώσει ποιες ήταν οι διακυμάνσεις στην κατανάλωση εδεσμάτων σε σχέση με την ψυχική διάθεση των πελατών. Διέθετε και μπαρ, όπου πωλούσε φτηνά τη σαμπάνια για να ενθαρρύνει την ευρύτερη κατανάλωσή της. Ίσως ήταν το πιο ευχάριστο διάλειμμα σε μια ευχάριστη ζωή.

Δεν κράτησε πολύ. Το 1937 η σειρά των επιτυχιών του διακόπηκε απότομα. Υπέστη καρδιακή προσβολή και αναγκάστηκε να περιπέσει σε αδράνεια. Αδράνεια, με τα δικά του μέτρα. Εξακολούθησε να συναλλάσσεται στο χρηματιστήριο και να έχει την αρχισυνταξία της *Economic Journal* και να γράφει σπινθηροβόλα άρθρα υπεραμυνόμενος της *Γενικής θεωρίας*. Ένας ακαδημαϊκός είχε πει γι' αυτόν: «Ο Αϊνστάιν έχει στην πραγματικότητα κάνει για τη Φυσική αυτά που ο κ. Keynes πιστεύει ότι έχει κάνει για την Οικονομική Επιστήμη».[285] Αλλά ο Keynes δεν άφηνε ποτέ *τέτοιες δηλώσεις* αναπάντητες. Όταν ήθελε, η πένα του μπορούσε να γίνει πολύ καυστική, και τώρα είχε έρθει η ώρα να αποστομώσει τους επικριτές του, έναν έναν και όλους μαζί - ενίοτε με σαρκασμό, ενίοτε με δεξιοτεχνία, και συχνά με οξύτητα: «Ο κ. Χ. *αρνείται* να με καταλάβει», ήταν το μήνυμα που φαινόταν να βγαίνει σαν στεναγμός απογοήτευσης από πολλά από τα πιο σύντομα γραφτά του.

Αλλά πλησίαζε ο πόλεμος. Μετά το Μόναχο ακολούθησαν τα χειρότερα. Ο Keynes διάβαζε με αγανάκτηση τις λιπόψυχες επιστολές ορισμένων αριστερών προς τον *New Statesman and Nation,* στου οποίου το διοικητικό συμβούλιο έβρισκε χρόνο να υπηρετεί. Ο ίδιος έγραφε στις στήλες του: «Βεβαίως είναι αδύνατο να πιστέψω ότι υφίσταται πραγματικά άνθρωπος του είδους "Σοσιαλιστής". Αμφισβητώ την ύπαρξή του». Και στη συνέχεια: «Την ώρα της αναμέτρησης, δεν έχουν περάσει καλά καλά τέσσερις εβδομάδες και θυμήθηκαν ότι είναι ειρηνιστές και στέλνουν ηττοπαθείς επιστολές στις στήλες σας, αφήνοντας την υπεράσπιση της ελευθερίας και του πολιτισμού σε αντιδραστικούς τύπου Ταγματάρχη Μπλιμπ και συντηρητικούς της παλιάς σχολής, για τους οποίους εμείς επιφυλάσσουμε τις επευφημίες μας».[286]

Όταν άρχισε ο πόλεμος, ο Keynes ήταν πολύ άρρωστος για να γίνει μόνιμο μέλος της κυβέρνησης. Του διέθεσαν ένα γραφείο στο Υπουργείο Οικονομικών και κάθε τόσο προσφεύγανε στα φώτα του. Είχε ήδη γράψει άλλο ένα βιβλίο, *Πώς να πληρώσουμε για τον πόλεμο (How to Pay for the War),* ένα τολμηρό σχέδιο που πρότεινε τις «προθεσμιακές αποταμιεύσεις» ως το κυριότερο μέσο χρηματοδότησης της πολεμικής προσπάθειας. Το σχέδιό του ήταν απλό: ένα μικρό μέρος του μισθού κάθε μισθωτού θα επενδυόταν αυτόματα σε κυβερνητικά ομόλογα τα οποία θα μπορούσαν να εξαργυρώσουν μόνο μετά

το πέρας του πολέμου. Τότε, όταν θα ήταν πάλι σκόπιμη η τόνωση της κατανάλωσης, τα ομόλογα αποταμιεύσεων θα ρευστοποιούνταν.

Υποχρεωτική αποταμίευση - δηλαδή μεταβολή 180 μοιρών από τις προηγούμενες προσπάθειές του για κάποια μορφή υποχρεωτικών επενδύσεων! Αλλά τη μεταβολή την επέβαλλαν οι καιροί και όχι η σκέψη του Keynes. Το παλαιό πρόβλημα αφορούσε τις λιγοστές επενδύσεις και το σύμπτωμα του ήταν η ανεργία. Το νέο πρόβλημα είχε να κάνει με εξαιρετικά μεγάλες επενδύσεις -την τεράστια εξοπλιστική προσπάθεια- και το σύμπτωμά του ήταν ο πληθωρισμός. Αλλά το πλαίσιο της *Γενικής θεωρίας* μπορούσε να χρησιμεύσει στην κατανόηση του πληθωρισμού, όπως είχε χρησιμεύσει και στην κατανόηση του αντιθέτου του - της ανεργίας. Μόνο που τα πράγματα αντιστρέφονταν. Τώρα όλο και περισσότερα εισοδήματα, αντί όλο και λιγότερα, διανέμονταν με κάθε γύρισμα του τροχού. Αντίστοιχα, η θεραπεία ήταν η αντίθετη από τη τονωτική θεραπεία για την ύφεση. Τότε ο Keynes πρότεινε να ενθαρρυνθούν οι επενδύσεις με κάθε μέσο - τώρα πρότεινε να αυξηθεί η αποταμίευση.

Αυτό θα πρέπει ίσως να τονιστεί, επειδή πολλοί σφάλλουν θεωρώντας τον Keynes ως οικονομολόγο που ευνοούσε τον πληθωρισμό. Αυτό που ευνοούσε ήταν η «αναθέρμανση» (reflation) της οικονομίας, δηλαδή η αύξηση των εισοδημάτων και όχι των τιμών, στο κατώτατο σημείο της ύφεσης. Αν θεωρήσουμε ότι ευνοούσε τον πληθωρισμό για χάρη του πληθωρισμού, θα πρέπει να αγνοήσουμε αποσπάσματα όπως το παρακάτω από τις *Οικονομικές συνέπειες της ειρήνης:*

> Ο Λένιν φέρεται να έχει δηλώσει ότι ο καλύτερος τρόπος να καταστραφεί το Καπιταλιστικό Σύστημα είναι με την υπονόμευση του νομίσματος. Με μια διαρκή διαδικασία πληθωρισμού, οι κυβερνήσεις μπορούν να δημεύουν, κρυφά και συγκεκαλυμμένα, ένα σημαντικό τμήμα του πλούτου των πολιτών τους. Με αυτό τον τρόπο, όχι μόνο δημεύουν, αλλά δημεύουν *αυθαίρετα...* Ο Λένιν είχε απόλυτο δίκιο. Δεν υπάρχει πιο επιδέξιος και πιο σίγουρος τρόπος για να ανατρέψεις την υφιστάμενη βάση της κοινωνίας από την υπονόμευση του νομίσματος. Η διαδικασία επιστρατεύει όλες τις κρυφές δυνάμεις των νόμων της οικονομίας στο πλευρό της καταστροφής και το κάνει με τρόπο που ούτε ένας στο εκατομμύριο δεν μπορεί να το διαγνώσει.[287]

Ο Keynes εξήγησε αναλυτικά ότι το σχέδιό του για τις «προθεσμιακές αποταμιεύσεις» θα συντελούσε στη διεύρυνση της κατανομής του πλούτου κάνοντας όλους τους πολίτες κατόχους κυβερνητικών ομολόγων, αλλά, παρά τη λογική που το χαρακτήριζε και την ελκυστικότητά του, το σχέδιο δεν έτυχε μεγάλης υποστήριξης. Παραήταν πρωτοποριακό: οι παλιές μέθοδοι -φορολόγηση, επιβολή ελέγχων στη διανομή και προγράμματα εθελούσιας αποταμίευσης- ήταν τα δοκιμασμένα και εγγυημένα όπλα της πολεμικής οικονομίας. Σ' αυτά συμπεριέλαβαν και κάποιο πρόγραμμα προθεσμιακής πίστωσης σαν διακοσμητικό στοιχείο, αλλά δεν είχε τον κεντρικό ρόλο που οραματιζόταν ο Keynes γι' αυτό.

Δεν είχε, ωστόσο, την πολυτέλεια του χρόνου να θρηνήσει την ψυχρή υποδοχή που επιφύλαξαν στην πρότασή του – ήδη ήταν πλήρως αναμεμιγμένος στη βρετανική πολεμική προσπάθεια. Το 1941 ταξίδεψε αεροπορικά στις ΗΠΑ μέσω Λισσαβόνας. Θα ήταν το πρώτο από έξι ταξίδια στην Αμερική. Η Λύδια τον συνόδευε ως νοσοκόμα και φύλακας-άγγελος. Από τον καιρό της πρώτης εκείνης καρδιακής προσβολής, είχε αναλάβει το ρόλο του χρονομέτρη για τον ακαταπόνητο σύζυγό της και συχνά, με ευγένεια αλλά και αυστηρότητα, αναγκαζόταν να υπενθυμίζει σε διάφορους αξιωματούχους ότι ο προβλεπόμενος χρόνος τους είχε λήξει. «Τέρμα, κύριοι», έλεγε η Λύδια, και σήμαινε το τέλος των εργασιών.

Τα ταξίδια του στις Ηνωμένες Πολιτείες είχαν να κάνουν με τα λεπτά προβλήματα της

βρετανικής πολεμικής οικονομίας και το κυρίαρχο ερώτημα ήταν τι θα συνέβαινε στην τρομερή μεταπολεμική περίοδο. Δεν ανησυχούσε μόνο η Βρετανία - και οι Ηνωμένες Πολιτείες ήθελαν να θέσουν τις βάσεις για μια τέτοια ροή στο διεθνές εμπόριο που θα απέτρεπε τους εμπορικούς πολέμους απελπισίας που συχνά κατέληγαν σε πραγματικούς πολέμους. Επρόκειτο να συσταθούν μια Διεθνής Τράπεζα κι ένα Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, που θα επέβλεπαν τη διεθνή ροή χρήματος - έτσι, στη θέση των παλαιότερων καταστάσεων αλληλοσπαραγμού, όπου κάθε ένα κράτος προσπαθούσε να υποσκάψει όλα τα άλλα, θα υπήρχε τώρα μια νέα συνεργατική προσπάθεια για να βοηθηθεί κάθε έθνος που βρισκόταν σε νομισματικές δυσχέρειες.

Η τελική συνδιάσκεψη έγινε στο Μπρετόν Γουντς του New Hampshire. Ο Keynes, παρότι άρρωστος και καταπονημένος, ήταν σαφώς από τις κυρίαρχες μορφές της συνδιάσκεψης - όχι τόσο επειδή επέβαλε όλες του τις απόψεις, μια και το τελικό σχέδιο προσέγγιζε περισσότερο τις αμερικανικές παρά τις βρετανικές προτάσεις, όσο με το κύρος της προσωπικότητάς του. Ένας από τους αντιπροσώπους στη συνδιάσκεψη μάς δίνει μέσα από την παρακάτω εγγραφή στο ημερολόγιό του μια πιο προσωπική εικόνα του άνδρα:

> Απόψε συμμετείχα σε έναν εορτασμό για πολύ λίγους. Σήμερα είναι η 500η επέτειος του Κονκορδάτου μεταξύ του King's College του Cambridge και του New College της Oxford και, για να γιορτάσει το γεγονός, ο Keynes παρέθεσε μικρή δεξίωση στο δωμάτιό του... Ο Keynes, που περίμενε το γεγονός επί εβδομάδες με τον ενθουσιασμό μικρού παιδιού, ήταν στις πιο γοητευτικές στιγμές του. Έκανε ένα εξαίσιο λογύδριο... Ήταν ένα ενδιαφέρον παράδειγμα της περίεργα πολυσύνθετης φύσης αυτού του σπάνιου ανθρώπου. Ενώ είναι τόσο ριζοσπαστικός σε καθαρώς διανοητικά θέματα, σε θέματα κουλτούρας είναι ένας γνήσιος συντηρητικός της σχολής του Μπερκ. Όλα ήταν σε τέμπο πολύ πιανίσιμο, όπως ταίριαζε στην περίσταση, αλλά τα έντονα συναισθήματά του όταν αναφέρθηκε στο χρέος μας στο παρελθόν ήταν πραγματικά συγκινητικά.[288]

Όταν ο Keynes έκανε την τελική του αγόρευση στο κλείσιμο της συνδιάσκεψης -«Αν μπορούμε να συνεχίσουμε σε μια μεγαλύτερη προσπάθεια, με τον τρόπο που ξεκινήσαμε αυτή την περιορισμένη προσπάθεια, υπάρχει ελπίδα για τον κόσμο»-[289] οι αντιπρόσωποι σηκώθηκαν όρθιοι και τον επευφήμησαν.

Όπως πάντα, οι κύριες προσπάθειές του δεν απέκλειαν κάποιες λιγότερο σημαντικές. Διορίστηκε στο Διοικητικό Συμβούλιο της Τράπεζας της Αγγλίας («Ένας Θεός ξέρει ποιος από τους δύο θα αποκαταστήσει την τιμή του άλλου!», δήλωσε σχετικά) και πρόεδρος μιας νέας κυβερνητικής επιτροπής για τη μουσική και τις τέχνες. Έτσι, ενώ είχε αναλάβει το βάρος της παρουσίασης των βρετανικών απόψεων σε ένα διεθνές οικονομικό συμβούλιο, ταυτόχρονα διατηρούσε τακτική αλληλογραφία για θέματα όπως οι περιοδεύοντες μουσικοί, το Μπαλέτο Vic-Wells, ποιητικές βραδιές και εκθέματα βιβλιοθηκών. Και βέβαια δεν έπαψε να επεκτείνει τις συλλογές του: κατάφερε να αγοράσει ένα σπάνιο τόμο του Σπένσερ που ταυτόχρονα διεκδικούσε και η Βιβλιοθήκη Folger και, κατόπιν, με αισθήματα ενοχής, εξομολογήθηκε στο διευθυντή της βιβλιοθήκης ότι είχε χρησιμοποιήσει το διπλωματικό σάκο του Foreign Office για να εξασφαλίσει έγκαιρα τον κατάλογο της δημοπρασίας.

Άρχισαν να συσσωρεύονται και οι τιμητικές διακρίσεις. Του απονεμήθηκε τίτλος ευγένειας: ήταν πλέον Λόρδος Keynes, Βαρόνος του Τίλτον, ενός κτήματος που είχε αγοράσει σε μέση ηλικία και το οποίο, όπως ανακάλυψε αργότερα προς μεγάλη του ικανοποίηση, ανήκε κάποτε σ' έναν από τους προγόνους του. Στο Εδιμβούργο, τη Σορβόνη και το δικό του πανεπιστήμιο, του απονεμήθηκαν τιμητικοί ακαδημαϊκοί τίτλοι. Διορίστηκε στο διοικητικό συμβούλιο της Εθνικής Πινακοθήκης. Και οι δουλειές δεν έλεγαν να τελειώσουν: έπρεπε να γίνουν οι διαπραγματεύσεις για το πρώτο μεταπολεμικό δάνειο που θα έπαιρνε η Βρετανία

και, φυσικά, το καθήκον να παρουσιάσει την άποψη της Βρετανίας ανατέθηκε στον Keynes. Όταν επέστρεψε από εκείνο το ταξίδι του, ένας δημοσιογράφος τον ρώτησε αν αλήθευε ότι η Αγγλία ήταν πλέον η 49η Πολιτεία. Η απάντηση του Keynes ήταν λακωνική: «Πού τέτοια τύχη!»[290]

Το 1946, αφού ξεμπέρδεψε μ' αυτή τη δοκιμασία, επέστρεψε στο Σάσεξ για να διαβάσει, να ξεκουραστεί και να προετοιμαστεί για ένα νέο κύκλο μαθημάτων στο Cambridge. Ένα πρωινό ακούστηκε να βήχει ασταμάτητα. Η Λύδια έσπευσε στο πλευρό του, αλλά ο Keynes ήταν ήδη νεκρός.

Η νεκρώσιμη ακολουθία έγινε στο Αβαείο του Ουεστμίνστερ. Εκεί ήταν και ο πατέρας του John Νέβιλ Keynes, 93 ετών, και η μητέρα του Φλόρενς. Η χώρα ολόκληρη πένθησε για το χαμό ενός μεγάλου ηγέτη, που έφυγε ακριβώς τότε που χρειάζονταν περισσότερο η οξυδέρκεια και η σοφία του. Στις 22 Απριλίου, σε μια μακροσκελή νεκρολογία, οι *Times* έγραφαν: «Με το θάνατο του η χώρα έχασε έναν μεγάλο Άγγλο.»

Ο Keynes δεν ήταν κανένας άγγελος. Αυτό το πιο σπινθηροβόλο πνεύμα ανάμεσα στους μεγάλους οικονομολόγους δεν ήταν παρά ένας άνθρωπος, ξεχωριστός μεν αλλά με όλες τις ανθρώπινες αδυναμίες και ελαττώματα. Ήταν ικανός να κερδίσει 22 λίρες από δύο κόμισσες κι ένα δούκα στο μπριτζ και να θριαμβολογεί με παιδικό ενθουσιασμό. Δεν το είχε επίσης σε τίποτα να δώσει ένα εξευτελιστικό φιλοδώρημα σ' ένα λούστρο στο Αλγέρι και να αρνηθεί να διορθώσει το λάθος του, με την εξωφρενική δικαιολογία: «Δεν θα συμμετάσχω στην υποτίμηση του νομίσματος». Μπορούσε να είναι εξαιρετικά ευγενικός σε κάποιον αργόστροφο φοιτητή (οι οικονομολόγοι, έλεγε, πρέπει να είναι ταπεινόφρονες, όπως οι οδοντογιατροί)[291] και ταυτόχρονα αφόρητα απότομος σε κάποιον επιχειρηματία ή αξιωματούχο που τύχαινε να πάρει από κακό μάτι. Ο Sir Χάρι Γκόσεν,[292] πρόεδρος της Τράπεζας National Provincial, κάποτε κοντράρισε τον Keynes προτείνοντας να «αφήσουμε τα πράγματα να ακολουθήσουν τη φυσική τους πορεία». Ο Keynes απάντησε: «Τι ταιριάζει περισσότερο, να χαμογελάσει ή να οργιστεί κανείς με αυτά τα απλοϊκά αισθήματα; Ίσως το καλύτερο είναι να αφήσουμε τον Sir Χάρι να ακολουθήσει τη *δική του* φυσική πορεία».

Ο ίδιος ο Keynes έδωσε μια απάντηση για το είδος της ιδιοφυΐας του, αν και στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν έγραφε για τον εαυτό του. Γράφοντας για τον παλιό του δάσκαλο Alfred Marshall (τον οποίο αγαπούσε και, ταυτόχρονα, με κάποια στοργή λοιδορούσε, αποκαλώντας τον «αυτός ο παράλογος γέρων»), ο Keynes ανέπτυξε τα απαραίτητα προσόντα του οικονομολόγου:

> Η σπουδή της οικονομικής επιστήμης δεν φαίνεται να απαιτεί κάποια εξειδικευμένα χαρίσματα ασυνήθιστης κλίμακας. Μήπως, άλλωστε, δεν είναι, από διανοητικής απόψεως, ένα πολύ εύκολο θέμα αν συγκριθεί με τους ανώτερους κλάδους της φιλοσοφίας ή των καθαρά θεωρητικών επιστημών; Ένα εύκολο θέμα, στο οποίο ελάχιστοι διαπρέπουν! Το παράδοξο ίσως βρίσκει την εξήγηση του στο ότι ο μεγάλος οικονομολόγος πρέπει να διαθέτει ένα σπάνιο συνδυασμό χαρισμάτων. Πρέπει να είναι μαθηματικός, ιστορικός, πολιτικός, φιλόσοφος - σε κάποιο βαθμό. Πρέπει να αντιλαμβάνεται τα σύμβολα και να εκφράζεται με λέξεις. Πρέπει να μελετά το ειδικό στο πλαίσιο του γενικού, και να θίγει το αφηρημένο και το συγκεκριμένο μαζί, στην ίδια σκέψη. Πρέπει να μελετά το παρόν υπό το φως του παρελθόντος για τους σκοπούς του μέλλοντος. Κανένα κομμάτι από τη ανθρώπινη φύση ή τους ανθρώπινους θεσμούς δεν πρέπει να βρίσκεται μακριά από το βλέμμα του. Πρέπει να είναι ταυτόχρονα αποφασισμένος και αμερόληπτος, αποστασιοποιημένος και αδιάβλητος όπως ένας καλλιτέχνης, αλλά συχνά τόσο προσγειωμένος όσο κι ένας πολιτικός.[293]

Ο Marshall, κατά την εκτίμηση του Keynes, προσέγγιζε, εν μέρει μόνο, αυτό το ιδεώδες επειδή, ως βικτοριανός που ήταν, δεν διέθετε τις απαραίτητες εικονοκλαστικές ιδιότητες

για να προσδώσει στις οικονομικές του θεωρίες τη βαθιά κοινωνική διεισδυτικότητα. Ο Keynes το πλησίασε περισσότερο: η φιλοσοφία της ομάδας Μπλούμσμπερι ότι «τίποτα δεν είναι ιερό» διαπέρασε τους ιερούς χώρους της οικονομικής ορθοδοξίας. Γι' άλλη μια φορά, ο κόσμος βρέθηκε κάτω απ' το μικροσκόπιο ενός άνδρα που δεν ήταν τόσο τυφλωμένος ώστε να μην μπορεί να δει από τι έπασχε, ούτε τόσο συναισθηματικά και διανοητικά στερημένος ώστε να μη θέλει να το θεραπεύσει. Παρά τις ικανότητές του στην οικονομική επιστήμη, ήταν οπαδός της πολιτικής και αυτόν ακριβώς το συνδυασμό ενός μυαλού πολυμήχανου και μιας καρδιάς γεμάτης ελπίδα αποκαλύπτει το όραμά του.

Τι μπορούμε όμως να πούμε για την ανάλυσή του; Εδώ τα πράγματα περιπλέκονται. Η κεϊνσιανή οικονομική θεωρία κυριάρχησε στο χώρο των οικονομικών στις ΗΠΑ από το 1940 έως τη δεκαετία του 1960. Μετά, άρχισε να χάνει έδαφος, ωσότου, το 1980, όπως λέει ένας φανατικός υποστηρικτής της, ο Άλαν Μπλάιντερ, «ήταν δύσκολο να βρεις Αμερικανό οικονομολόγο κάτω από την ηλικία των σαράντα που να θεωρεί τον εαυτό του οπαδό του Keynes».[294]

Τι προξένησε αυτή τη δραματική αλλαγή πορείας; Εν μέρει φταίει που δεν βρέθηκε ένας ικανοποιητικός τρόπος να συνδυαστούν από τη μια η κεϊνσιανή «μακροοικονομική» θεώρηση της οικονομίας, όπου κυριαρχούν οι τεράστιες ροές δαπανών, που συχνά καθορίζονται από τις απρόβλεπτες διαθέσεις των επενδυτών, και από την άλλη η «μικροοικονομική» θεώρηση του Marshall, όπου η έμφαση δίνεται στον κεντρικό ρόλο μεμονωμένων αγορών οι οποίες διέπονται από τις ορθολογικές επιλογές αγοραστών και πωλητών. Από μια διαφορετική σκοπιά, ο κεϊνσιανισμός αποδυναμώθηκε από την αναβίωση του ενδιαφέροντος για τη θεωρία του χρήματος και τη σχέση του με τον πληθωρισμό. Από άλλη πάλι πλευρά, προήλθε μια αυξανόμενη δυσανασχέτηση με τον παρεμβατικό ρόλο της κυβέρνησης που ρητά ζητούσαν οι θεωρίες του Keynes, καθώς και η επάνοδος στην πεποίθηση ότι η ατομική συμπεριφορά μπορεί να αποτελέσει κινητήρια αλλά και καθοδηγητική δύναμη που δεν μπορεί να υποκατασταθεί από πολιτικές κεϊνσιανού χαρακτήρα.

Έτσι, ο κεϊνσιανισμός έχασε τη ζωντάνια του αλλά δεν απεβίωσε. Στην αρχή της δεκαετίας του 1980 μπήκαμε σε μια νέα περίοδο οικονομικής σκέψης, όπου δεν υπήρχε απόλυτη συμφωνία για το πώς αντιλαμβανόμαστε την οικονομία. Το αποτέλεσμα ήταν -και, τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές, εξακολουθεί να επικρατεί- η ανυπαρξία οράματος, με αναπόφευκτο συνεπακόλουθο την απουσία ξεκάθαρων, αναλυτικών συνταγών. Περιέργως, ίσως όμως και ενδεικτικά, αυτή η έλλειψη επηρέασε τις Ηνωμένες Πολιτείες, και σε κάποιο βαθμό τη Βρετανία, περισσότερο από την ηπειρωτική Ευρώπη. Οι Ευρωπαίοι οικονομολόγοι δεν είχαν ποτέ υπάρξει θιασώτες του Marshall και κρατούσαν κάποιες αποστάσεις από τον Keynes. Στις σκανδιναβικές χώρες, τη Γερμανία, την Ολλανδία και τη Γαλλία, προτιμήθηκε ένα πραγματιστικό μίγμα του «μικροοικονομικού» με το «μακροοικονομικό». Το όραμα που αντιπροσώπευε θα μπορούσε ίσως να συνοψιστεί στην αντίληψη ότι ο καπιταλισμός είναι το μοναδικό διαθέσιμο σύστημα που μπορεί να λειτουργήσει, αλλά δεν μπορεί να λειτουργήσει ικανοποιητικά χωρίς μια ισχυρή παρουσία της κυβέρνησης, η οποία αντιλαμβάνεται αφενός ότι οφείλει να ανταγωνιστεί σ' ένα όλο και πιο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον και, αφετέρου, ότι επιβάλλεται να παρέχει γενναιόδωρα προγράμματα περίθαλψης και παιδείας για τα θύματα της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης. Από αυτή την αντίληψη προκύπτει μια πολύ πραγματιστική φιλοσοφία του οικονομικού κόσμου, που στη χώρα μας δεν έχει ακόμα βρει το εφαρμόσιμο αντίστοιχό της. Αλλά θα επανέλθουμε σ' αυτό το θέμα πριν από το τέλος του βιβλίου.

10. ΟΙ ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ JOSEPH SCHUMPETER

Το 1930, κι ενώ όλοι ήταν απασχολημένοι με την ύφεση που βάθαινε ολοένα και περισσότερο, ο Keynes φλερτάριζε με μια εντελώς διαφορετική ιδέα. Πηγαίνοντας κόντρα στην ίδια του την άποψη ότι μακροπρόθεσμα όλοι θα πεθάνουμε, έστρεψε το βλέμμα του στο μακρινό -το μακροπρόθεσμο- μέλλον και κατέληξε σε μια προφητεία που ήταν εντελώς αντίθετη με τις τρέχουσες ανησυχίες για τη στασιμότητα. Αυτό που είδε ο Keynes στο μέλλον, αν αποκλειστούν καταστροφικές εξελίξεις όπως μια ανεξέλεγκτη αύξηση του πληθυσμού ή ένας εξαιρετικά καταστροφικός πόλεμος, δεν ήταν η συνέχιση της δυστυχίας και της αμφιβολίας που επικρατούσαν εκείνο τον καιρό, αλλά μια προοπτική τόσο ρόδινη που ήταν σχεδόν απίστευτη - και δεν υστερούσε σε σχέση με τη γη της γενικευμένης αφθονίας που διακήρυσσε ο Adam Smith.

Ο Keynes τιτλοφόρησε αυτή την παρέκκλισή του στο μέλλον *Οικονομικές προοπτικές για τα εγγόνια μας (Economic Possibilities for Our Grandchildren)* - εγγόνια που ο ίδιος δεν μπόρεσε να αποκτήσει. Και ποιες ήταν αυτές οι προοπτικές; Αποφεύγοντας τον υπερβολικό λυρισμό, μπορούμε να πούμε ότι αναφέρονταν σε κάποια μορφή χρυσού αιώνα: μέχρι το 2030, όπως πίστευε ο Keynes, ήταν πιθανό να έχει λυθεί το οικονομικό πρόβλημα - όχι μόνο το προσωρινό πρόβλημα εκείνης της οικονομικής κρίσης αλλά το ίδιο το προαιώνιο πρόβλημα του να μην υπάρχουν αρκετά για όλους. Για πρώτη φορά στην ιστορία, η ανθρωπότητα -το βρετανικό παράρτημά της, τουλάχιστον- μετά από τον πόλεμο κατά της ένδειας, θα βρισκόταν σ' ένα νέο περιβάλλον, όπου όλοι θα μπορούσαν εύκολα να εξασφαλίσουν μια χορταστική μερίδα στο κοινοβιακό τραπέζι.

Επρόκειτο για μια ακόμη εξόρμηση του Keynes προς μια αναπάντεχη κατεύθυνση. Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν ο κόσμος περνούσε μια περίοδο αυταρέσκειας, ο Keynes ήταν εκείνος που άρχισε να κρούει τον κώδωνα του κινδύνου. Τώρα, στη δεκαετία του 1930, όταν ο κόσμος διερχόταν φάση απαισιοδοξίας, ο Keynes και πάλι μίλησε με παρρησία για το τέλος των δοκιμασιών του. Αλλά δεν το έκανε απλώς για να διασκεδάσει τους φόβους. Αντίθετα, έπιανε την άκρη ενός νήματος που στο παρελθόν όλοι οι μεγάλοι σχεδιαστές της οικονομίας είχαν προσπαθήσει να ξεμπερδέψουν - την τάση του καπιταλισμού για επέκταση.

Σε καιρούς ύφεσης εύκολα ξεχνά κανείς αυτή την τάση. Ωστόσο, αν ανατρέξουμε στα διακόσια χρόνια ιστορίας του καπιταλισμού, παρατηρούμε ότι το σύστημα δεν χαρακτηρίζεται μόνο από μια τυχαία διαδοχή ενθαρρυντικών εξάρσεων και απογοητευτικών κάμψεων της επιχειρηματικής δραστηριότητας αλλά και από μια σταθερή, αν και εξαιρετικά ακανόνιστη, ανοδική πορεία. Τα 40 εκατομμύρια των Άγγλων την εποχή του Keynes είναι βέβαιο ότι δεν θεωρούσαν τους εαυτούς τους ιδιαίτερα ευνοημένους από τη θεία πρόνοια, αλλά δεν χωρά αμφιβολία ότι, παρά τη δυσπραγία των ημερών τους, είχαν πολύ καλύτερη θέση στο τραπέζι της Φύσης από τα 10 εκατομμύρια των Άγγλων την εποχή του Malthus.

Ο λόγος δεν ήταν ότι η ίδια η Φύση είχε γίνει πιο γενναιόδωρη. Αντιθέτως, όπως ορίζει ο πασίγνωστος Νόμος της Φθίνουσας Απόδοσης, η Φύση αποδίδει τους καρπούς της πολύ πιο απρόθυμα όταν οι καλλιέργειες γίνονται πιο εντατικές. Το μυστικό της οικονομικής ανάπτυξης βρισκόταν στο γεγονός ότι κάθε γενιά εκμεταλλευόταν τη Φύση, όχι μόνο με τη δική της ενεργητικότητα και τα δικά της μέσα, αλλά και με όλο τον εξοπλισμό που είχαν συγκεντρώσει και της είχαν κληροδοτήσει όλοι οι πρόγονοί της. Και καθώς αβγάτιζε η κληρονομιά -καθώς κάθε γενιά προσέθετε στον πλούτο του παρελθόντος το δικό της μερίδιο από νέες γνώσεις, εργοστάσια, εργαλεία και τεχνικές- η παραγωγικότητα των

ανθρώπων αυξανόταν με εκπληκτική ταχύτητα. Στις ΗΠΑ ένας εργάτης εργοστασίου στη δεκαετία του 1960 εργαζόταν με τεχνολογικές δυνατότητες που τον έκαναν να μοιάζει υπεράνθρωπος σε σύγκριση με τον προκάτοχό του των μετεμφυλιακών χρόνων. Αν αυτή η διαδικασία της σταθερά αυξανόμενης παραγωγικότητας έμελλε να συνεχιστεί για έναν ακόμα αιώνα -για τρεις γενιές μονάχα- τότε ο καπιταλισμός θα είχε κάνει το θαύμα του. Όπως υπολόγιζε ο Keynes, εκατό ακόμα χρόνια συσσώρευσης πλούτου στους ίδιους ρυθμούς με τα προηγούμενα εκατό χρόνια θα πολλαπλασίαζε τον πραγματικό παραγωγικό πλούτο της Αγγλίας κατά *εφτάμισι φορές.* Μέχρι το 2030, κάθε εργάτης θα υποστηριζόταν από τόσα μηχανήματα που θα τον έκαναν να φαίνεται υπεράνθρωπος σε σχέση με τον παππού του του 1930.

Μια τόσο μεγάλη αύξηση της παραγωγικότητας θα μπορούσε να αλλάξει τα πράγματα ριζικά. Η οικονομική επιστήμη ως επιστήμη της ανεπάρκειας θα εξοστρακιζόταν στα βιβλία της ιστορίας. Το νέο πρόβλημα της κοινωνίας θα ήταν όχι πώς να βρει ελεύθερο χρόνο αλλά πώς να γεμίσει τις ατέλειωτες ελεύθερες ώρες. Χαμογελώντας, ο Keynes μνημόνευσε τον παραδοσιακό επιτάφιο της γριάς καθαρίστριας:

> *Μην πενθείτε για μένα, φίλοι, μη με κλάψτε άλλη μέρα,*
> *Γιατί δεν πρόκειται να κάνω τίποτε από 'δώ και πέρα.*
> *Με ψαλμωδίες και γλυκιά μουσική τα ουράνια αντηχούν*
> *αλλ' εγώ δεν θα είμαι απ' αυτούς που τραγουδούν.*[295]

Ήταν βέβαια μια θεωρητική εξόρμηση στο μέλλον και κανένας δεν την πήρε στα σοβαρά. Το 1930 ο ήχος των μηχανημάτων ήταν τόσο ανησυχητικός ώστε το σενάριο του Keynes δεν φαινόταν παρά μια ευχάριστη φαντασίωση. Ο ίδιος ο Keynes γρήγορα το λησμόνησε στην προσπάθειά του να αναλύσει τη φύση της ανεργίας που παρέλυε τον κόσμο.

Είτε αισιόδοξα είτε ζοφερά, τα σενάρια του Keynes είναι σημαντικά για εμάς. Με τις *Οικονομικές προοπτικές για τα εγγόνια μας* αντιμετωπίζουμε για πρώτη φορά το ζήτημα του μέλλοντός μας. Άλλωστε, ό,τι εξετάσαμε ως τώρα είχε να κάνει με το παρελθόν: η εξέλιξη του ρυθμιζόμενου και κωδικοποιημένου κόσμου του 17ου αιώνα στον ατομικιστικό καπιταλισμό της αγοράς του Adam Smith· η αποδέσμευση εκείνου του καπιταλισμού από την οικονομία των γαιοκτημόνων που προέβλεπε ο Ricardo ή την κοινωνία του υπερπληθυσμού και της στοιχειώδους διαβίωσης που φοβόταν ο Malthus· η αναμενόμενη αυτοκαταστροφή του που έβλεπε ο Marx· η χρόνια τάση για ύφεση που ανέλυσε ο Keynes - όλες αυτές οι περιπέτειες του καπιταλισμού, όσο ενδιαφέρουσες κι αν ήταν, στερούνταν το στοιχείο της αγωνίας αφού ανά πάσα στιγμή γνωρίζαμε την τελική έκβαση. Τώρα η θέση μας είναι λιγότερο ευνοϊκή. Καθώς ερχόμαστε στους σύγχρονους οικονομολόγους, παύουμε να συζητάμε τις ιδέες που βοήθησαν να διαμορφώσουν το παρελθόν μας: αυτό που διακυβεύεται τώρα είναι η δική μας κοινωνία, η δική μας μοίρα, η κληρονομιά των δικών μας παιδιών.

Έτσι πρέπει να στραφούμε από τη μελέτη του παρελθόντος στην εκτίμηση του μέλλοντος. Ποια είναι η σημερινή θέση του καπιταλισμού; Ποια είναι τα σήματα που δείχνουν το δρόμο προς το αύριο; Αυτά είναι τα σημαντικά ερωτήματα του σύγχρονου κόσμου στα οποία πρέπει να στρέψουμε τώρα την προσοχή μας.

Έτσι ερχόμαστε σ' έναν φιλόσοφο του οικονομικού κόσμου ο οποίος, ίσως περισσότερο κι από τον Keynes, μας μιλά με μια φωνή που, χωρίς καμιά αμφιβολία, είναι των ημερών μας.

Η φωνή ανήκει σ' έναν μικρόσωμο, μαυριδερό, αριστοκρατικό άνδρα, που του άρεσε να χρησιμοποιεί πομπώδεις εκφράσεις και θεατρικές χειρονομίες. Όταν, εν μέσω της Μεγάλης Ύφεσης, έδινε διαλέξεις για την οικονομία στο Χάρβαρντ, ο Joseph Schumpeter έμπαινε με μεγάλες δρασκελιές στην αίθουσα διαλέξεων και, αφού έβγαζε το πανωφόρι του, ανακοίνωνε στο έκπληκτο ακροατήριο με τη βιεννέζικη προφορά του: «Κύριοι, ανησυχείτε για την οικονομική κρίση. Δεν θα έπρεπε. Για τον καπιταλισμό, η οικονομική κρίση είναι ένα καλό κρύο douche». Επειδή ήμουν ένας από τους ακροατές του, μπορώ να πιστοποιήσω ότι οι περισσότεροι από εμάς δεν γνωρίζαμε τότε τη σημασία του douche, αλλά αντιλαμβανόμασταν ότι το μήνυμά του ήταν πολύ περίεργο και αντίθετο σ' αυτά που υποστήριζε ο Keynes.

Ο ίδιος ο Schumpeter ήταν ο πρώτος που θα επισήμαινε ότι δεν συνέπλεε με τον Keynes στις απόψεις τους για την οικονομική ζωή. Οι δύο άνδρες συμμερίζονταν πολλές απόψεις για την κοινωνία -πάνω απ' όλα, το θαυμασμό τους για την εξευγενισμένη ζωή της αστικής τάξης και την πίστη τους στις γενικές αξίες του καπιταλισμού- αλλά διατύπωναν διαμετρικά αντίθετες απόψεις για το μέλλον. Για τον Keynes, όπως είδαμε, ο καπιταλισμός απειλούνταν εγγενώς από το ενδεχόμενο της στασιμότητας - η αισιόδοξη προοπτική για τα εγγόνια μας εξαρτιόταν, στην πραγματικότητα, από την κατάλληλη υποστήριξη της κυβέρνησης. Για τον Schumpeter, ο καπιταλισμός ήταν εγγενώς δυναμικός και προσανατολισμένος στην ανάπτυξη. Δεν θεωρούσε τις δημόσιες δαπάνες αναγκαίες ως μόνιμο βοηθητικό μηχανισμό, αν και συμφωνούσε ότι μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για να ελαφρύνουν τα κοινωνικά προβλήματα σε περίοδο ύφεσης.

Ωστόσο, παρά την πίστη του στην εγγενή ανοδική τάση του καπιταλισμού, η μακροπρόθεσμη εκτίμηση του Schumpeter ήταν εντελώς αντίθετη από εκείνη του Keynes. Με τον σχεδόν διεστραμμένα πειρακτικό τρόπο του, υποστήριζε ότι «βραχυπρόθεσμα» ο καπιταλισμός θα ακολουθούσε πράγματι μια μακρά ανοδική διαδρομή, προσέθετε όμως ότι σ' αυτά τα πράγματα το βραχυπρόθεσμο διάστημα είναι ένας αιώνας.[296] Μετά ερχόταν η ανησυχητική τελική εκτίμησή του: «Μπορεί να επιζήσει ο καπιταλισμός; Όχι, δεν νομίζω ότι μπορεί».[297] Θα πρέπει να μάθουμε περισσότερα γι' αυτόν τον περίεργα αντιφατικό άνθρωπο.[298]

Ο Joseph Alois Schumpeter γεννήθηκε στην Αυστρία το 1883 -την ίδια χρονιά με τον Keynes- και ήταν γόνος παλιάς αλλά όχι αριστοκρατικής οικογένειας. Ο πατέρας του πέθανε όταν ο Joseph ήταν τεσσάρων χρόνων και, εφτά χρόνια αργότερα, η μητέρα του παντρεύτηκε έναν διακεκριμένο στρατηγό. Έστειλαν τον νεαρό Schumpeter στο Θηρεσιανό, ένα ιδιωτικό σχολείο για τους γόνους της αριστοκρατίας. Ο συγχρωτισμός του νεαρού με ένα εντελώς διαφορετικό κοινωνικό στρώμα αποτέλεσε, κατά γενική ομολογία, αποφασιστικό παράγοντα στη διαμόρφωση των απόψεών του. Σύντομα ο Schumpeter υιοθέτησε τη συμπεριφορά και τα γούστα των συμμαθητών του, και διαμόρφωσε τους αριστοκρατικούς τρόπους που τον διέκριναν σε όλη του τη ζωή. Σε περισσότερα από ένα πανεπιστήμια εκνεύριζε τους συναδέλφους του εμφανιζόμενος στις συνελεύσεις των καθηγητών με στολή ιππασίας και του άρεσε να λέει ότι πάντα είχε τρεις επιθυμίες -να γίνει μεγάλος εραστής, μεγάλος ιππέας και μεγάλος οικονομολόγος- αλλά ότι δυστυχώς η ζωή έκανε αληθινές μόνο τις δύο από τις τρεις ευχές του. Πάντως, παρ' όλες τις αριστοκρατικές του συνήθειες, θα δούμε ότι στο τέλος ο Schumpeter απονέμει τις δάφνες της ιστορίας σε μια διαφορετική ομάδα. Αλλά αυτή η αναπάντεχη τροπή θα πρέπει να περιμένει μέχρι το τέλος του κεφαλαίου.

Έγινε δεκτός στο πανεπιστήμιο της Βιέννης, σπουδαίο κέντρο εντρύφησης στην οικονομική επιστήμη εκείνο τον καιρό, και αμέσως διακρίθηκε ως φοιτητής -«ποτέ του δεν υπήρξε αρχάριος»[299] κατά την άποψη του διάσημου οικονομολόγου Άρθουρ Σπίτχοφ- αλλά σχεδόν αμέσως και σαν «τρομερό παιδί», που δεν άργησε να διακυβεύσει το μέλλον του διαφωνώντας ανοιχτά με τον ακόμα πιο διάσημο καθηγητή του Ευγένιο φον Μπομ-Μπάβερκ.

Μετά τη Βιέννη ακολούθησε μια σύντομη παραμονή στην Αγγλία, όπου έκανε κι έναν ατυχή, και βραχυχρόνιο γάμο, και κατόπιν ανέλαβε την καλοπληρωμένη θέση του οικονομικού συμβούλου μιας πριγκίπισσας της Αιγύπτου. Εκεί ο Schumpeter κατάφερε να κάνει το θαύμα του μειώνοντας στο μισό το ενοίκιο των ακινήτων της πριγκίπισσας ενώ ταυτόχρονα διπλασίασε τα εισοδήματά της - απλώς με το να εισπράττει ο ίδιος το συμφωνημένο μισθό του. Ακόμα πιο σημαντικό, όμως, είναι ότι, ενώ ήταν ακόμη στην Αίγυπτο, κυκλοφόρησε το πρώτο του βιβλίο για τη φύση της οικονομικής θεωρίας, ένα βιβλίο που του εξασφάλισε την πρώτη του καθηγητική έδρα στην Αυστρία ενώ, τρία χρόνια αργότερα, σε ηλικία μόλις 27 χρόνων, κυκλοφόρησε τη *Θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης (The Theory of Economic Development),* που αμέσως αναγνωρίστηκε ως ένα μικρό αριστούργημα.

Η *Θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης* ακούγεται σαν μια ανάλυση του αποκαλούμενου υπανάπτυκτου κόσμου. Όμως το 1912 η ιδιαίτερη οικονομική θέση και τα προβλήματα αυτού του «κόσμου» δεν είχαν ακόμα αρχίσει να συζητούνται - διανύαμε ακόμα την εποχή της ασύστολης αποικιοκρατίας. Το βιβλίο του Schumpeter αφορούσε ένα διαφορετικό είδος ανάπτυξης - τον τρόπο με τον οποίο ο καπιταλισμός αναπτύσσει την τάση του για επέκταση. Με ύφος επιστημονικό και ανιαρό (αν και δεν του έλειπαν οι αναλαμπές), το βιβλίο δεν θα έδινε στον τυχαίο αναγνώστη την εντύπωση συγγράμματος με πολιτική βαρύτητα. Ωστόσο, αυτή η ακαδημαϊκή πραγματεία ήταν γραφτό να αποτελέσει τη βάση για μια από τις πιο βαρυσήμαντες ερμηνείες του καπιταλισμού που γράφτηκαν ποτέ.

Η παρουσίαση ξεκινά με το γνωστό αντιφατικό τρόπο του Schumpeter. Είναι ένα βιβλίο για την καπιταλιστική ανάπτυξη και δυναμική αλλά ξεκινά με μια περιγραφή της καπιταλιστικής οικονομίας όπου η ανάπτυξη είναι εντελώς ανύπαρκτη. Το αρχικό πορτρέτο που ζωγραφίζει ο Schumpeter δείχνει έναν καπιταλισμό χωρίς το συστατικό εκείνο που έφερε την ανάπτυξη στον κόσμο του Smith, του Mill, του Marx και του Keynes - δηλαδή, της συσσώρευσης κεφαλαίου. Αντ' αυτού, ο Schumpeter ζωγραφίζει έναν καπιταλισμό χωρίς συσσώρευση - έναν καπιταλισμό του οποίου η παραγωγική ροή είναι εντελώς στατική και αμετάβλητη, που αναπαράγεται σε μια «κυκλική ροή», η οποία ποτέ δεν μεταβάλλει και ποτέ δεν επεκτείνει τη δημιουργία πλούτου.

Αυτό το μοντέλο μοιάζει με τη στάσιμη κατάσταση που οραματίστηκαν ο Ricardo και ο Mill, με τη διαφορά ότι η στάσιμη κατάσταση αποτελούσε το τέλος του καπιταλισμού για τους πρώτους, ενώ για τον Schumpeter ήταν το σκηνικό για την αρχή του καπιταλισμού. Άρα θα πρέπει να εξετάσουμε λίγο πιο προσεκτικά τα χαρακτηριστικά της κυκλικής ροής. Επειδή το σύστημα δεν έχει κεκτημένη ταχύτητα, η αδράνεια είναι ο κανόνας της οικονομικής του ζωής: «Όλες οι γνώσεις και οι συνήθειες», γράφει ο Schumpeter, «από τη στιγμή που αποκτούνται, ριζώνουν μέσα μας τόσο σταθερά όσο και οι ράγιες του σιδηρόδρομου στη γη».[300] Έτσι, έχοντας ανακαλύψει εμπειρικά την οικονομική πορεία που μας συμφέρει περισσότερο, την επαναλαμβάνουμε μηχανικά. Η οικονομική ζωή μπορεί στην αρχή να ήταν μια πρόκληση αλλά στη συνέχεια έγινε συνήθεια.

Ακόμα πιο σημαντικό είναι ότι, σ' αυτή την αμετάβλητη ροή, ο ανταγωνισμός θα έχει εξαλείψει όλα τα κέρδη που υπερβαίνουν την αξία της συμβολής του καθενός στην παραγωγή. Αυτό σημαίνει ότι ο ανταγωνισμός μεταξύ των εργοδοτών θα τους αναγκάζει να καταβάλλουν στους εργαζόμενους την πλήρη αξία του προϊόντος που παράγουν και ότι οι ιδιοκτήτες γης ή άλλου φυσικού πλούτου, κατά την ίδια έννοια, θα εισπράττουν ως πρόσοδο την όποια αξία συνεισφέρουν οι πόροι τους. Έτσι οι εργαζόμενοι και οι γαιοκτήμονες θα εξασφαλίζουν το μερίδιό τους στην κυκλική ροή. Και οι κεφαλαιοκράτες; Άλλη μια έκπληξη εδώ. Οι κεφαλαιοκράτες δεν θα εισπράττουν τίποτε πέραν του μισθού τους ως διευθυντών. Κι αυτό επειδή κάθε συμβολή στην αξία της παραγωγής που προέρχεται από τα κεφαλαιουχικά αγαθά που τους ανήκουν θα έχει πλήρως απορροφηθεί από την αξία της εργασίας που απαιτήθηκε για την κατασκευή αυτών των αγαθών συν την αξία των πόρων που αναλώθηκαν για την κατασκευή τους. Έτσι, ακριβώς όπως προβλέψανε ο Ricardo και ο Mill, *σε μια στατική οικονομία δεν υπάρχει θέση για το κέρδος!*

Γιατί όμως μας παρουσιάζει ο Schumpeter μια εικόνα του συστήματος τόσο περίεργη - για να μην πούμε τραβηγμένη απ' τα μαλλιά; Ίσως να έχουμε ήδη μαντέψει πού αποσκοπεί η μέθοδός του: το μοντέλο ενός στατικού καπιταλισμού είναι μια προσπάθεια να εξηγηθεί η προέλευση του κέρδους.

Η πηγή των κερδών είναι ένα ζήτημα που έθιξαν με πολλή επιφύλαξη οι περισσότεροι οικονομολόγοι. Ο Smith αμφιταλαντευόταν ανάμεσα στην παρουσίαση του κέρδους σαν μια μορφή παρακράτησης από την αξία που δημιουργούσε η εργασία και την παρουσίασή του σαν μια μορφή ανεξάρτητης απόδοσης που εμπεριέχει το ίδιο το κεφάλαιο. Βέβαια, αν τα κέρδη *ήταν* μια μορφή κράτησης, σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία οι εργάτες ήταν «ριγμένοι»· αν πάλι ήταν συμβολή του κεφαλαίου, θα έπρεπε να εξηγηθεί γιατί τα κέρδη πήγαιναν στον *ιδιοκτήτη* του μηχανήματος και όχι στον εφευρέτη του ή τον χρήστη του. Ο Mill εισηγήθηκε ότι τα κέρδη ήταν η ανταμοιβή για την «αποχή» των κεφαλαιοκρατών, αλλά δεν εξήγησε γιατί οι καπιταλιστές δικαιούνταν ανταμοιβή για μια δραστηριότητα που ήταν καταφανώς προς όφελός τους. Άλλοι πάλι οικονομολόγοι ερμήνευσαν το κέρδος ως τις αποδοχές του «κεφαλαίου», λες και το ίδιο το φτυάρι πληρωνόταν για τη συμμετοχή του στην παραγωγική διαδικασία. Ο Marx, βέβαια, είπε ότι ο Smith κατά βάση είχε δίκιο αν και ο ίδιος δεν το γνώριζε - ότι τα κέρδη *ήταν* μια παρακράτηση από την πραγματική αξία που δημιουργούσε ο εργαζόμενος. Αλλά αυτό ήταν μέρος της θεωρίας της εργασιακής θεωρίας της αξίας, που όλοι τη θεωρούσαν εσφαλμένη και άρα δεν τη λάβαιναν υπόψη.

Ο Schumpeter παρουσίασε τώρα μια ευφυέστατη απάντηση σ' αυτό το επίμαχο θέμα. Τα κέρδη, είπε. δεν προέρχονται από την εκμετάλλευση της εργασίας ή τις απολαβές του κεφαλαίου. Είναι το αποτέλεσμα μιας εντελώς διαφορετικής διαδικασίας. *Τα κέρδη εμφανίζονται σε μια στατική οικονομία όταν η κυκλική ροή δεν κατορθώνει να ακολουθήσει τη συνηθισμένη της πορεία.*

Τώρα μπορούμε να καταλάβουμε γιατί αυτή η παντελώς εξωπραγματική κυκλική ροή είναι τόσο ευφυής ως σημείο εκκίνησης. Διότι απ' όλες τις δυνάμεις που τείνουν να διασπάσουν τη ρουτίνα, μία δύναμη ξεχωρίζει: είναι η εισαγωγή στην κυκλική ροή τεχνολογικών ή οργανωτικών καινοτομιών - νέων ή φθηνότερων τρόπων να φτιάχνουμε πράγματα ή τρόπων να φτιάχνουμε εντελώς νέα πράγματα. *Ως αποτέλεσμα αυτών των καινοτομιών, δημιουργείται μια ροή εισοδήματος που δεν μπορεί να αποδοθεί ούτε στη συμβολή της εργασίας ούτε στη συμβολή των ιδιοκτητών των πόρων.* Μια νέα παραγωγική διαδικασία επιτρέπει στον καινοτόμο καπιταλιστή να παράγει τα ίδια αγαθά με τους ανταγωνιστές του,

αλλά με χαμηλότερο κόστος, ακριβώς όπως ένα χωράφι σε ευνοϊκή τοποθεσία επιτρέπει στον ιδιοκτήτη του να παράγει καλλιέργειες πιο φτηνά από ένα χωράφι λιγότερο αποδοτικό. Πάλι, ακριβώς όπως ο τυχερός γαιοκτήμονας, ο καινοτόμος καπιταλιστής εισπράττει τώρα «πρόσοδο» από τη διαφορά στο κόστος. Αλλά αυτή η πρόσοδος δεν προέρχεται από θεόσταλτα πλεονεκτήματα στην τοποθεσία ή τη γονιμότητα της γης. Πηγάζει από τη θέληση και την ευφυΐα του καινοτόμου, και θα εξαφανιστεί από τη στιγμή που και οι άλλοι καπιταλιστές θα μάθουν τις μεθόδους του πρωτοπόρου. Συνεπώς, η νέα ροή δεν είναι μια λίγο πολύ μόνιμη πρόσοδος. Είναι ένα εντελώς προσωρινό κέρδος.

Μια καινοτομία απαιτεί την ύπαρξη ενός καινοτόμου - κάποιου που ευθύνεται για το συνδυασμό των συντελεστών της παραγωγής με νέους τρόπους. Προφανώς δεν πρόκειται για έναν «φυσιολογικό» επιχειρηματία που ακολουθεί τις καθιερωμένες νόρμες. Το άτομο που φέρνει αλλαγές στην οικονομική ζωή είναι αντιπρόσωπος μιας διαφορετικής τάξης - ή, για να ακριβολογούμε, μιας διαφορετικής ομάδας, καθώς οι νεωτεριστές δεν προέρχονται κατ' ανάγκην από συγκεκριμένη κοινωνική τάξη. Ο Schumpeter πήρε μια παλιά λέξη του οικονομικού λεξιλογίου και τη χρησιμοποίησε για να βαφτίσει αυτούς τους επαναστάτες της παραγωγής. Τους ονόμασε entrepreneurs (από τη γαλλική λέξη για «αυτόν που επιχειρεί»). Οι entrepreneurs και οι καινοτόμες δραστηριότητές τους ήταν έτσι η πηγή του κέρδους στο καπιταλιστικό σύστημα.

Στη *Θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης* θα βρει κανείς πολύ περισσότερα πράγματα από έναν παιάνα στον καινοτόμο επιχειρηματία. Από την ανάλυση του Schumpeter για τις επιπτώσεις των καινοτομιών στην κυκλική ροή αναδεικνύεται μια θεωρία όχι μόνο για την προέλευση του κέρδους αλλά και για την προέλευση του τόκου και της πίστης και, επιπλέον, μια εξήγηση των οικονομικών κύκλων. Κατά τον Schumpeter, οι καινοτομίες ήταν συνήθως έργο των πρωτοπόρων αλλά εκεί που το να πρωτοπορείς είναι σπάνιο και δύσκολο, το να ακολουθείς είναι εύκολο. Πίσω από τον καινοτόμο ακολουθεί ολόκληρο σμάρι -κατά το χαρακτηρισμό του Schumpeter- από μιμητές. Με αυτό τον τρόπο, η αρχική βελτίωση γενικεύεται σε όλο το εύρος της βιομηχανίας και, μετά από τραπεζικούς δανεισμούς και επενδύσεις, ακολουθεί η περίοδος της οικονομικής άνθησης. Ωστόσο, η ίδια η γενίκευση της καινοτομίας τής αφαιρεί το συγκριτικό της πλεονέκτημα. Ο ανταγωνισμός συμπιέζει τις τιμές στα επίπεδα του νέου κόστους παραγωγής και τα κέρδη εξανεμίζονται καθώς επανέρχεται η ρουτίνα. Καθώς μειώνονται τα κέρδη, λιγοστεύουν και οι επενδύσεις. Μάλιστα, μπορεί να προκύψει και κάμψη της οικονομικής δραστηριότητας καθώς κάποιοι από το σμάρι των μιμητών αποδεικνύεται ότι έκαναν άκαιρες ή κακομεθοδευμένες επενδύσεις.

Θα έλθουμε και πάλι στην εξήγηση που έδωσε ο Schumpeter για τον οικονομικό κύκλο, αλλά τώρα μας ενδιαφέρει η έμφαση που έδωσε στο ρόλο του καινοτόμου επιχειρηματία. Σημειώστε ότι ο καινοτόμος δεν είναι κατ' ανάγκην ο ίδιος ο προσποριζόμενος τα κέρδη, ακόμα κι αν είναι αυτός που *δημιούργησε* τα κέρδη. Τα κέρδη πηγαίνουν στον ιδιοκτήτη της επιχείρησης, όπως και η έγγειος πρόσοδος πηγαίνει στο γαιοκτήμονα. Ακόμα περισσότερο από τον καπιταλιστή του Ricardo, ο καινοτόμος του Schumpeter χάνει το μερίδιο του τού εισοδήματος εξαιτίας της δυναμικής της διαδικασίας που ο ίδιος έθεσε σε κίνηση.

Επιπλέον, το επιχειρηματικό δαιμόνιο δεν είναι ένα επάγγελμα ή ένα αξίωμα που μπορεί να μεταβιβαστεί από τη μια γενιά στην άλλη. Είναι μια ειδική μορφή ηγετικών ικανοτήτων - όχι του είδους που αναδεικνύει στρατηλάτες και μεγάλους πολιτικούς- αλλά ένα λιγότερο κοινωνικά αναγνωρισμένο ταλέντο για την αναγνώριση και αξιοποίηση των

επιχειρηματικών ευκαιριών, για το οποίο η κοινωνία δεν τρέφει την ίδια εκτίμηση.

> Θα καταλάβουμε, συνεπώς, [γράφει ο Schumpeter] ότι δεν παρατηρούμε [στο ρόλο του καινοτόμου επιχειρηματία] την ανάδειξη όλων εκείνων των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας που λαμπρύνουν όλες τις άλλες μορφές κοινωνικής ηγεσίας. Προσθέστε σ' αυτό την επισφαλή οικονομική θέση του επιχειρηματία σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο και το γεγονός ότι, όταν η οικονομική του επιτυχία τον ανεβάζει κοινωνικά, δεν έχει το στήριγμα της πνευματικής παράδοσης ή προδιάθεσης αλλά κινείται στην κοινωνία σαν ένας νεόπλουτος που οι τρόποι του εύκολα γίνονται αντικείμενο χλευασμού, και θα καταλάβουμε γιατί αυτός ο τύπος δεν υπήρξε ποτέ δημοφιλής.[301]

Γιατί, λοιπόν, αναλαμβάνει ο καινοτόμος επιχειρηματίας να φέρει σε πέρας το επισφαλές και συχνά άχαρο έργο του; «Πρώτα απ' όλα», λέει ο Schumpeter, «υπάρχει το όνειρο και η επιθυμία να ιδρύσει ένα ιδιωτικό βασίλειο, και συνήθως, αλλά όχι κατ' ανάγκη, και μια δυναστεία... Έπειτα υπάρχει η επιθυμία για κατακτήσεις: η παρόρμηση να αναμετρηθεί, να αποδειχτεί ανώτερος των άλλων, να επιτύχει όχι για τους καρπούς της επιτυχίας του αλλά για την ίδια την επιτυχία: ...Τέλος, υπάρχει η χαρά της δημιουργίας, της επίτευξης στόχων, ή απλά της άσκησης της ενεργητικότητας και της φαντασίας του ατόμου».[302]

Πρόκειται για ένα περίεργο πορτρέτο, ενός ατόμου που διαπνέεται από το ένστικτο της δεξιότητας όπως το ύμνησε ο Veblen και ταυτόχρονα από την αρπακτική ορμή που τόσο απεχθανόταν. Βεβαίως, δεν υπάρχει η επιθυμία για τη δημόσια εκτίμηση που αποτελεί το κίνητρο του συσσωρεύοντος καπιταλιστή του Smith, ούτε οι περίπλοκες πιέσεις που αναγκάζουν τους μεγιστάνες του Marx να επεκτείνουν το κεφάλαιό τους. Ο επιχειρηματίας του Schumpeter μοιάζει περισσότερο με κάποια ρομαντική μορφή, κάτι σαν περιπλανώμενος ιππότης του συστήματος. Χωρίς, κατ' ανάγκη, να ανήκει ο ίδιος στην αστική τάξη, φιλοδοξεί να γίνει μέλος της και, κατά την επιδίωξη της φιλοδοξίας του, εμφυσά πνοή ζωής σε μια κοινωνία που αλλιώς θα ήταν τόσο στάσιμη όσο η παλιά, θεοσεβούμενη, εμπορική κοινωνία στο Buddenbrooks του Thomas Man. Επιπλέον, όπως θα δούμε παρακάτω, ο καινοτόμος επιχειρηματίας παίζει ένα ρόλο με ακόμα μεγαλύτερες συνέπειες από εκείνες που ρητά επισήμανε ο ίδιος ο Schumpeter. Κι αυτό όμως θα πρέπει να περιμένει την ολοκλήρωση της εξήγησης του οράματος του Schumpeter.

Η *Θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης* εγκαινίασε την πανεπιστημιακή καριέρα του Schumpeter, η οποία διακόπηκε για ένα σύντομο μόνο χρονικό διάστημα αμέσως μετά από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο λόγω απασχολήσεώς του στο δημόσιο και με επιχειρήσεις. Το 1919 δέχτηκε να συμμετάσχει σε μια επιτροπή για την εθνικοποίηση της βιομηχανίας που σύστησε η νέα σοσιαλιστική κυβέρνηση της Γερμανίας. Ένας νεαρός οικονομολόγος τον ρώτησε πώς κάποιος που είχε εξυμνήσει τόσο την ιδιωτική πρωτοβουλία μπορούσε να συμμετέχει σε μια επιτροπή που σκοπό είχε την εθνικοποίησή της. «Αν κάποιος θέλει να αυτοκτονήσει»[303] του απάντησε ο Schumpeter, «είναι καλό να παρευρίσκεται ένας γιατρός». Το ίδιο έτος τού ζητήθηκε να αναλάβει υπουργός οικονομικών στη νεοσύστατη κεντροαριστερή κυβέρνηση της Αυστρίας. Εκπόνησε ένα φιλόδοξο σχέδιο για τη σταθεροποίηση του αυστριακού νομίσματος αλλά συγκρούσεις και διαφωνίες τον ανάγκασαν να παραιτηθεί προτού εξασφαλίσει την έγκριση του σχεδίου του. Το πιθανότερο είναι ότι θα αποτύγχανε - τίποτα δεν μπορούσε να σταματήσει το πληθωριστικό κύμα που φούσκωνε εκείνο τον καιρό. Ακολούθησε ένα μικρό διάστημα που υπηρέτησε ως πρόεδρος της Τράπεζας Biedermann, μιας ιδιωτικής τράπεζας της Βιέννης, η οποία όμως καταποντίστηκε μέσα στην οικονομική θύελλα (και από την ανεντιμότητα κάποιων εταίρων της). Όταν η τράπεζα χρεοκόπησε, ο τελευταίος της πρόεδρος βρέθηκε

επιβαρημένος με μεγάλο προσωπικό χρέος. Είναι ενδεικτικό του χαρακτήρα αυτού του αριστοκράτη ότι προτίμησε να πληρώσει τους πιστωτές του μέχρι τελευταίου σελινίου παρά να καλυφθεί πίσω από τους νόμους περί πτωχεύσεως - παρότι αυτό του κόστισε όλο του το κεφάλαιο συν τακτικές αφαιμάξεις από τα εισοδήματά του για τα επόμενα δέκα χρόνια. Τα χτυπήματα της μοίρας δεν σταμάτησαν εκεί: παντρεύτηκε τη γοητευτική 21χρονη κόρη της επιστάτριας της πολυκατοικίας της μητέρας του -με την οποία ήταν ερωτευμένος πέντε ολόκληρα χρόνια και την είχε στείλει σε σχολεία στο Παρίσι και την Ελβετία για να την προετοιμάσει για το ρόλο της συζύγου του- και πριν περάσει χρόνος πέθανε πάνω στη γέννα του παιδιού τους, μια απώλεια που έκανε ακόμα πιο σκοτεινή την ήδη καταθλιπτική προσωπικότητα του Schumpeter.[304]

Μετά απ' αυτό ξεκίνησε η πραγματική καριέρα του, πρώτα ως επισκέπτη καθηγητή στην Ιαπωνία, μετά στη Γερμανία και λίγο αργότερα στο Χάρβαρντ, όπου οι τρόποι του και το πανωφόρι του γρήγορα τον ανέδειξαν σε πασίγνωστη φιγούρα του πανεπιστημίου. Εκεί παντρεύτηκε την Ελίζαμπεθ Μπούντι, επίσης οικονομολόγο. Εκεί έκανε και τη δήλωση ότι η ύφεση είναι ένα καλό κρύο douche, μια δήλωση που, τουλάχιστον ένας από τους φοιτητές του, δεν ξέχασε ποτέ.

Εκτός των άλλων, η ύφεση ήταν και μια δοκιμασία των απόψεων του Schumpeter. Αν ο καπιταλισμός αντλούσε την ενέργειά του από τις καινοτομίες των επιχειρηματιών, γιατί άραγε αυτές έλειπαν στα μαύρα χρόνια της δεκαετίας του 1930; Ο Keynes είχε πει ότι η ύφεση αντικατόπτριζε το επίπεδο των προσδοκιών των επιχειρηματιών, αλλά η θεωρία του δεν τον υποχρέωνε να εξηγήσει *γιατί* είχαν χάσει το «κέφι» τους. Ο Schumpeter αντιμετώπιζε ένα πιο δύσκολο καθήκον επειδή είχε ερμηνεύσει τον οικονομικό κύκλο μέσω καινοτομιών και επιχειρηματιών που τις αξιοποιούν. Η ατέρμων περίοδος της ύφεσης απαιτούσε τώρα να εξηγηθούν οι λόγοι που καθυστερούσαν να εμφανιστούν νέες καινοτομίες.

Ο Schumpeter στηρίχτηκε σε δύο ερμηνείες στους *Οικονομικούς κύκλους (Business Cycles),* ένα δίτομο έργο 1000 σελίδων που κυκλοφόρησε το 1939. Απέδωσε τη σοβαρότητα της ύφεσης εν μέρει στο γεγονός ότι υπάρχουν όχι ένα αλλά τρία διαφορετικά είδη οικονομικών κύκλων -ένας μικρής διάρκειας, ένας δεύτερος που επαναλαμβάνεται κάθε εφτά έως έντεκα χρόνια, και ένας τρίτος με έναν παρατεταμένο ρυθμό πενήντα ετών που συνδέεται με τις εφευρέσεις εκείνες που αφήνουν εποχή όπως η ατμομηχανή ή το αυτοκίνητο- και ότι και οι τρεις αυτοί κύκλοι συνέπεσαν να «πιάσουν πάτο» ταυτόχρονα. Ένας δεύτερος λόγος ήταν η αρνητική επίδραση εξωτερικών παραγόντων, που ποίκιλλαν από τη Ρωσική Επανάσταση ως τη γενικά αναποτελεσματική πολιτική της κυβέρνησης. Αυτοί οι λόγοι υπερέβαιναν τα όρια της θεωρίας των οικονομικών κύκλων αλλά δεν έπαυαν να συμβάλλουν στην κρισιμότητα της κατάστασης.

Δεν έλειπαν τα έγκυρα επιχειρήματα από αυτή την ανάλυση της κρίσης αν και ποτέ δεν αποδείχτηκε ικανοποιητικά ότι το σμάρι των επιχειρηματιών ήταν υπεύθυνο για τους οικονομικούς κύκλους. Ωστόσο, το βιβλίο του Schumpeter μάς ενδιαφέρει για έναν εντελώς διαφορετικό λόγο: ότι ο καπιταλισμός, όπως και κάθε άλλο οικονομικό σύστημα, «ουκ επ' άρτω μόνω ζήσεται». Απαιτεί και πίστη - σ' αυτή την περίπτωση, πίστη στις αξίες και αρετές του πολιτισμού τον οποίο παράγει ο καπιταλισμός και ο οποίος πολιτισμός με τη σειρά του αναπαράγει τον καπιταλισμό. *Και, παρά την οικονομική επιτυχία του συστήματος, η πίστη αυτή έχανε τη δυναμική της.*

Έτσι, για άλλη μια φορά, το βιβλίο τελειώνει με μια αντιφατική νότα. Αν κρινόταν σε καθαρά οικονομική βάση, ο καπιταλισμός δεν είχε φάει ακόμα τα ψωμιά του· μάλιστα,

όπως λέει ο Schumpeter στην προτελευταία πρόταση, αν ήταν σωστό το ερμηνευτικό του σχήμα με τους τρεις αλληλεπιδρώντες επενδυτικούς κύκλους, οι επόμενες τρεις δεκαετίες θα έπρεπε να είναι πολύ πιο ακμαίες από τις προηγούμενες δύο. Σαν ανησυχητικό επιστέγασμα, όμως, έρχεται η τελευταία πρόταση: «Αλλά η κοινωνιολογική κατεύθυνση δεν αναμένεται να μεταβληθεί».[305]

Νύξεις αυτού του επιχειρήματος βρίσκουμε ήδη στη *Θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης* και κάτι περισσότερο από νύξεις στους *Οικονομικούς κύκλους.* Όμως η πλήρως αναπτυγμένη εικόνα του μέλλοντος του καπιταλισμού δεν θα αναδυθεί παρά το 1942, όταν ο Schumpeter κυκλοφόρησε το *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία (Capitalism, Socialism and Democracy),* ένα βιβλίο που άλλαξε τον τρόπο που σκεφτόμαστε για το σύστημα.

Το βιβλίο ξεκινά με τον Marx. Περιέργως, ο Schumpeter, παρ' όλο που ήταν εξαιρετικά εγωκεντρικός, όριζε το διανοητικό κόσμο του όχι τόσο υποστηρίζοντας τις δικές του θέσεις όσο σε αντίθεση προς τους άλλους. Ο κακός του δαίμονας ήταν κυρίως ο Keynes, καθώς ο Schumpeter δεν ήταν μόνο φιλοσοφικά αντίθετος στο κεϊνσιανό όραμα αλλά και εξοργισμένος απ' το γεγονός ότι ο Keynes συγκέντρωνε πάνω του τα φώτα της δημοσιότητας και το θαυμασμό ολόκληρου του κόσμου ενώ ο ίδιος έπρεπε να αρκείται στην αναγνώριση των συναδέλφων του στον ακαδημαϊκό κόσμο. Αν και δεν ήταν στο χαρακτήρα του, του ήταν αδύνατο να αποτίσει στον Keynes το φόρο τιμής που του άξιζε: όταν κυκλοφόρησε η *Γενική θεωρία,* ο Schumpeter έγραψε μια βιβλιοκρισία με πολλές φιλοφρονήσεις προς το συγγραφέα («ένας απ' τους ευφυέστερους άνδρες που έχουν αναλώσει τις ενέργειές τους στα οικονομικά προβλήματα») αλλά απορρίπτοντας το ίδιο το βιβλίο με τρόπο απρεπή και, πράγμα χειρότερο, δείχνοντας να μην το έχει καταλάβει («όσο λιγότερα πούμε γι' αυτό τόσο το καλύτερο»).[306]

Αλλά ο πραγματικός ανταγωνιστής στο διανοητικό κόσμο του Schumpeter δεν ήταν ο Keynes αλλά ο Marx. Ο Schumpeter είχε μελετήσει τον Marx κατά τα φοιτητικά του χρόνια και είχε συμμετάσχει σε συζητήσεις σεμιναρίων με διανοητές όπως ο Ρούντολφ Χίλφερντιγκ και ο Όττο Μπάουερ, δύο από τους πιο διακεκριμένους νεαρούς μαρξιστές θεωρητικούς εκείνων των ημερών. Ήταν καλύτερα εξοικειωμένος από οποιονδήποτε άλλο οικονομολόγο της Δύσης με το έργο του Marx όπως το γνώριζαν τότε - ας μην ξεχνάμε ότι μεγάλο μέρος του έργου του έγινε γνωστό στους Άγγλους και τους Αμερικανούς μόνο μετά το 1950. Τα χρόνια που δίδασκε στο Χάρβαρντ, ο Schumpeter ήταν πάντα πρόθυμος να συζητήσει τον Marx με τους νεότερους συναδέλφους του και μάλιστα, σε σχέση με τον Keynes, ήταν λιγότερο προκατειλημμένος έναντι του Marx! Δεν είναι λοιπόν αξιοπερίεργο που το βιβλίο του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία* αρχίζει με τον Marx, καθώς αυτόν θεωρούσε τον μοναδικό άξιο αντίπαλό του.

Ο Προφήτης Marx, ο Κοινωνιολόγος Marx, ο Οικονομολόγος Marx, ο Δάσκαλος Marx: με αυτά τα τέσσερα κεφάλαια ξεκινά το βιβλίο του. Ίσως είναι ήδη προφανές πού συμφωνούσαν και πού διαφωνούσαν οι δύο άνδρες. Για τον Marx η ουσία του καπιταλισμού είναι η διαλεκτική αλλαγή και η αυτοδημιούργητη ανισορροπία. Γι' αυτά ο Schumpeter δεν έχει καμιά αντίρρηση - μάλιστα, η μαρξιστική άποψη για την εγγενή εξέλιξη του καπιταλισμού αποτελεί αναμφίβολα την πηγή της θεωρίας του Schumpeter. Ωστόσο, ο Marx τοποθετεί την πηγή αυτού του δυναμισμού στην πάλη μεταξύ της εργατικής τάξης και της τάξης των ιδιοκτητών - μια πάλη που συνεχώς αποσπά υπεραξία κι έτσι δημιουργεί κίνητρα για όλους τους καπιταλιστές (και όχι μόνο τους καινοτόμους) να προστατεύσουν τα κέρδη τους με καινοτομίες που εξοικονομούν εργασία.

Στο σημείο αυτό ο Schumpeter απομακρύνεται από τον Marx. Προτείνει μια διαφορετική

θεώρηση του συστήματος - μια θεώρηση που υπογραμμίζει την «αστική» πλευρά του καπιταλισμού και όχι τις άπληστες και αρπακτικές όψεις του. Για τον Schumpeter αυτό το αστικό συστατικό στοιχείο ήταν η πολιτιστική έκφραση του ορθολογιστή, ηδονοθήρα επιχειρηματία, τον οποίο θεωρούσε το ακριβές αντίθετο του παράτολμου, υπερφιλόδοξου πολεμιστή. «Η εξέλιξη του αστικού τρόπου ζωής»[307] γράφει, «θα μπορούσε εύκολα και ίσως πιο γλαφυρά να περιγραφεί μέσα από την ιστορία της γένεσης του πρωινού ενδύματος» - μια παρατήρηση επάξια του Veblen. Έτσι, σύμφωνα με τον Schumpeter, ο καπιταλισμός *δεν* εξασφαλίζει την υψίστης σημασίας ορμή του από την κεντρική φιγούρα του, τον αστό καπιταλιστή, αλλά από ένα τρίτο πρόσωπο, έναν παρείσακτο - τον καινοτόμο επιχειρηματία. Ο Marx ή ο Veblen θα αμφισβητούσαν ότι υπάρχει διαφορά, αλλά αυτή ακριβώς η διαφορά είναι αποφασιστικής σημασίας για την ερμηνεία του συστήματος κατά τον Schumpeter.

Δεν χρειάζεται να αναφερθούμε σε άλλες διαφορές του με τον Marx. Ο Schumpeter μπορεί να μην έχει ακριβή αντίληψη του μεγέθους του αντιπάλου του, αλλά είναι σαφές ότι έδωσε την περιγραφή μιας φοβερής διάνοιας, και ένιωθε υποχρεωμένος να αναμετρηθεί μ' αυτήν και να τη νικήσει στο δικό της γήπεδο. Κι αυτό ακριβώς επιχειρεί να κάνει. Καθώς γυρίζουμε σελίδα μετά το κεφάλαιο Ο Δάσκαλος Marx, διαβάζουμε τον τίτλο του επόμενου κεφαλαίου: «Μπορεί να επιζήσει ο καπιταλισμός;» Η απάντηση που δίνει αποτελεί διπλή έκπληξη: «Όχι. Δεν νομίζω ότι μπορεί».

Αλλά αν ο καπιταλισμός είναι καταδικασμένος, δεν μπορεί να είναι για τους λόγους που δίνει ο Marx. Κι έτσι διαβάζουμε μια αριστοτεχνική περιγραφή αυτού που ο Schumpeter ονομάζει «ευλογοφανή καπιταλισμό». Τι είναι ο ευλογοφανής καπιταλισμός; Μοιάζει πολύ με μια προσεκτικά επεξεργασμένη εκδοχή του σεναρίου που είχε ήδη παρουσιάσει ο Keynes, ενός σεναρίου των δυνατοτήτων για έναν αιώνα ανάπτυξης. Εδώ ο Schumpeter είναι στις φόρμες του. Οι φόβοι των θεωρητικών της στασιμότητας ως προς τις μειούμενες επενδυτικές ευκαιρίες απορρίπτονται χωρίς πολλά-πολλά: η κατάκτηση των αιθέρων[308] έλεγε, θα είναι εξίσου σπουδαία με την κατάκτηση των Ινδιών. Οι ανησυχίες των άλλων οικονομολόγων για την παράλυση που θα επέφερε η επέκταση των μονοπωλίων απορρίπτονται με την ίδια ευκολία, με μια περιγραφή της καπιταλιστικής καινοτομίας ως «ακατάπαυστης θύελλας δημιουργικής καταστροφής»[309] στην οποία υπεύθυνοι για τις καινοτομίες είναι τα ίδια τα «μονοπώλια». Δημιουργείται έτσι το υπόβαθρο γι' αυτό που φαίνεται να είναι μια άμεση αντίκρουση των απόψεων του Marx. Ο ευλογοφανής καπιταλισμός είναι ένα εκλογικευμένο μοντέλο ενός οικονομικού συστήματος που βρίσκεται σε μια διαδικασία αδιάκοπης αυτοανανεούμενης ανάπτυξης.

Εδώ όμως έρχεται η αντίφαση του Schumpeter: ο καπιταλισμός μπορεί να είναι *οικονομική* επιτυχία αλλά δεν είναι *κοινωνιολογική* επιτυχία. Αυτό συμβαίνει επειδή, όπως είδαμε, η οικονομική βάση του καπιταλισμού δημιουργεί την ιδεολογική του υπερδομή - ορθολογική μάλλον παρά ρομαντική, κριτική μάλλον παρά ηρωική, σχεδιασμένη για ανθρώπους με κουστούμια παρά με πανοπλία. Τελικά, αυτή η καπιταλιστική *νοοτροπία* είναι που θα φέρει την κατάρρευση του συστήματος:

> Ο καπιταλισμός δημιουργεί μια επικριτική νοοτροπία που, αφού καταστρέφει το ηθικό κύρος πλήθους άλλων θεσμών, τελικά στρέφεται ενάντια στους δικούς του θεσμούς· ο αστός ανακαλύπτει προς μεγάλη του έκπληξη ότι η ορθολογιστική στάση δεν σταματά στα διαπιστευτήρια βασιλέων και παπών, αλλά προχωρά σε επιθέσεις εναντίον της ατομικής ιδιοκτησίας και του όλου οικοδομήματος των αστικών αξιών.[310]

Κι έτσι έρχεται το τέλος της μεγάλης επιχειρηματικής περιπέτειας, όχι επειδή ξεσηκώνεται η εργατική τάξη ή επειδή το σύστημα δεν έχει τελικά κατορθώσει να ελέγξει μια ολοένα

επιδεινούμενη αλληλοδιαδοχή κρίσεων, αλλά απλώς επειδή έχει αλλάξει η ατμόσφαιρα. Η προσωπικότητα και ο ισχυρός χαρακτήρας χάνουν τη σημασία τους και μετρά περισσότερο η γραφειοκρατική διαχείριση. Το ίδιο το πνεύμα της καινοτομίας θεσμοποιείται και γίνεται μέρος της καθημερινής ρουτίνας. Η αστική οικογένεια, αυτός ο τόσο σημαντικός μεταφορικός ιμάντας των καπιταλιστικών αξιών, μολύνεται με την ασθένεια του ορθολογισμού. Η αστική τάξη χάνει την αυτοπεποίθησή της. Έτσι, ενώ τα πράγματα φαίνεται να βαίνουν καλώς στην επιφάνεια, «υπάρχει μια τάση προς έναν διαφορετικό πολιτισμό, μια τάση που λειτουργεί αργά και υπογείως».[311]

Γυρνάμε πάλι σελίδα: «Μπορεί να λειτουργήσει ο σοσιαλισμός; Φυσικά μπορεί».[312]

Πρόκειται για ένα σοσιαλισμό σουμπετεριανής εμπνεύσεως, μια καλοήθης μορφή γραφειοκρατικής, σχεδιασμένης οικονομίας. Θα αναφερθούμε σ' αυτόν αργότερα και εν συντομία. Προσέξτε όμως αυτό που είναι αξιοσημείωτο στο επιχείρημα του Schumpeter. Καταφέρνει να κατατροπώσει τον Marx στο πεδίο μάχης του τελευταίου. Υποχωρεί στον Marx σε σχέση μ' αυτό που φαίνεται να είναι το κρίσιμο σημείο διαφωνίας, δηλαδή στο κατά πόσο μπορεί να επιβιώσει ο καπιταλισμός. Αλλά προχωρά πέρα από τον Marx αποδεικνύοντας -ή τουλάχιστο υποστηρίζοντας- ότι ο καπιταλισμός θα δώσει τη θέση του στο σοσιαλισμό για τους λόγους που επιλέγει ο Schumpeter, και όχι για εκείνους που υποστηρίζει ο Marx. Στον Marx αποδίδεται κάθε πρέπουσα τιμή αλλά η άποψη του Schumpeter είναι αυτή που κερδίζει στα σημεία.

Είναι όμως έτσι; Η απάντηση στο ερώτημα έχει τεράστια σημασία, όχι μόνο για να αξιολογήσουμε τη θεωρία του Schumpeter αλλά και διότι η πρόγνωση μάς επηρεάζει ως κατοίκους του συστήματος που την εξέλιξη του περιγράφει ο Schumpeter. Στην αρχή νιώθουμε μια αίσθηση άφωνου θαυμασμού ανάμικτου με κάποιον εκνευρισμό. Ο Schumpeter δεν μπορεί να αντισταθεί στον πειρασμό να διατυπώσει ακραίες θέσεις για να μπει πότε στη μύτη των καλών συντηρητικών αστών και πότε στη μύτη των φανατικών μαρξιστών. Χρησιμοποιεί τις σελίδες του βιβλίου του για να εκθέσει πάμπολλες εντελώς προσωπικές απόψεις του: ο Marx είναι ένας μεγάλος συντηρητικός(!)[313] τα μονοπώλια «διευρύνουν τη σφαίρα επιρροής των καλύτερων μυαλών και μειώνουν τη σφαίρα επιρροής των κατώτερων»,[314] όσο πιο «ολοκληρωτικά καπιταλιστικό» είναι ένα έθνος, τόσο πιο πιθανό είναι να μειώνεται η επιθετικότητά του - μια άποψη που θα ενδιαφέρει πολύ τους μελετητές του βρετανικού ιμπεριαλισμού του 19ου αιώνα και της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής του 20ου.[315]

Αλλά αυτά τα χαρακτηριστικά ξεσπάσματα του δεν θα πρέπει να μας κάνουν να αγνοήσουμε το συνολικό επιχείρημα του. Δεν φαίνεται έγκυρο το επιχείρημά του; Η προοπτική μιας τεράστιας ανεξερεύνητης τεχνολογικής έκτασης, μιας ροπής προς τη γραφειοκρατία στις επιχειρήσεις και στην κυβέρνηση, μιας κάμψης στην αστική ηθική και μιας αποδυνάμωσης της ορμής της, όλα αυτά δεν μας φαίνονται σαν μια εξαιρετικά εύστοχη πρόβλεψη; Ας μην ξεχνάμε ότι το βιβλίο κυκλοφόρησε το 1942. Ως οραματιστής, ο Schumpeter δεν είχε τον όμοιό του στις μέρες του - κατάφερε να ρεζιλέψει ταυτόχρονα τις εξωπραγματικές προσδοκίες της Αριστεράς εκείνου του καιρού, που πίστευε ότι ο καπιταλισμός ήταν στο δρόμο της αποσύνθεσης, τις αφελείς ελπίδες των μετριοπαθών, που πίστευαν ότι αρκούσε η ήπια χρησιμοποίηση των δημόσιων δαπανών για να φτιάξουν τα πράγματα μια για πάντα, και τις δυσοίωνες προβλέψεις της Δεξιάς, που έβλεπαν τον κόσμο να κατηφορίζει στο δρόμο προς τη δουλεία.

Παρ' όλα αυτά, η πρόγνωση του Schumpeter δεν παύει να είναι άνιση και φαίνεται λιγότερο εντυπωσιακή αν την εξετάσει κανείς με μεγαλύτερη προσοχή. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Schumpeter είχε δίκιο όταν προέβλεπε ένα τεχνολογικό μέλλον ανοιχτό σε όλους, δεν μπορούσε όμως να προβλέψει ότι η φύση αυτής της τεχνολογίας, από τα πυρηνικά όπλα και την ενέργεια ως την μηχανοργάνωση, θα μπορούσε να δημιουργήσει όχι μόνο ευκαιρίες για επενδύσεις αλλά και σοβαρούς κινδύνους για τον καπιταλισμό. Δεν αμφισβητείται η προφητική του ικανότητα όταν αναφέρεται στην επικείμενη αύξηση της γραφειοκρατίας στις μεγάλες επιχειρήσεις αλλά έπεσε έξω στην πρόβλεψη του ότι με τη γιγάντωση των επιχειρήσεων θα σημειωνόταν κάμψη της επιθετικής τους συμπεριφοράς: το θέαμα κολοσσιαίων πολυεθνικών να ανταγωνίζονται για τα μερίδιά τους στις παγκόσμιες αγορές, δεν συμβιβάζεται με την πρόβλεψη του Schumpeter περί φθίνουσας καπιταλιστικής επιθυμίας για επέκταση.

Μήπως όμως ισχύει το ότι κάποιο είδος ανίας, μια απώλεια της αυτοπεποίθησης, θα κυριεύσει τον καπιταλιστικό κόσμο; Αν γράφαμε στο τέλος της δεκαετίας του 1960, η πρόγνωση θα φαινόταν διορατική καθώς ο δυτικός καπιταλισμός παρουσίαζε τότε σαφείς ενδείξεις ότι κινούνταν προς την κατεύθυνση μιας σχεδιασμένης οικονομίας. Τριάντα χρόνια αργότερα, η πρόγνωση είναι λιγότερο πειστική. Όχι μόνο στις ΗΠΑ αλλά και σ' ολόκληρη την Ευρώπη είδαμε την ανανέωση της πίστης στον καπιταλισμό καθώς η μετακίνηση προς ένα περισσότερο σχεδιασμένο σύστημα είχε σαν συνέπεια πρώτα την ανάπτυξη, μετά τον πληθωρισμό και εν τέλει την απώλεια της εμπιστοσύνης στην ίδια τη διαδικασία του σχεδιασμού, στην οποία η διάλυση του σοβιετικού συστήματος ήρθε να δώσει τη χαριστική βολή.

Βέβαια, ο Schumpeter γράφει για το απώτερο μέλλον ενώ εμείς ασκούμε την κριτική μας μέσα σε στενότερα χρονικά πλαίσια. Το πνεύμα αφύπνισης δεν αποκλείεται να αποδειχτεί βραχύβιο και να επανακάμψει η μετατόπιση προς μια μορφή ήπιου σοσιαλιστικού καπιταλισμού. Ίσως η στροφή προς τη γραφειοκρατική κοινωνία θα επικρατήσει τελικά σε βάρος της προσπάθειας για την υπερίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, και οι μεγάλες πολυεθνικές θα εξελιχθούν σε κάποιο είδος γιγαντιαίου καρτέλ, που θα τεμαχίζει τον κόσμο σε ιδιωτικά οικονομικά βασίλεια, όπως ο ιμπεριαλισμός του 19^{ου} αιώνα.

Όλα αυτά δεν είναι παρά εικασίες. Αλλά και το όραμα του Schumpeter είναι μια εικασία - ένα είδος ευλογοφανούς καπιταλισμού αλλά όχι το μοναδικό. Το σενάριό του μπορεί να είναι εξαιρετικά διαφωτιστικό αλλά δεν προκύπτει από την προηγηθείσα εξέλιξη του συστήματος με την ίδια λογική που βρίσκουμε στις προβλέψεις του Ricardo, του Smith ή του Marx. *Κι αυτό επειδή τελικά η πρόγνωση του Schumpeter δεν είναι καθόλου οικονομική.* Είναι περισσότερο μια σειρά οξυδερκών παρατηρήσεων για κοινωνικά και πολιτικά θέματα που δεν μπορούν να προβλεφθούν με τη βεβαιότητα που επέτρεψε στον Smith και τον Marx να στήσουν τις συγκλονιστικές θεωρίες τους. Ο δυσαρεστημένος διανοούμενος, που διαδραματίζει τόσο μεγάλο ρόλο στην καταστροφή των προοπτικών του καπιταλισμού του Schumpeter, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι υπακούει στα ίδια προστάγματα όπως ο καπιταλιστής που συσσωρεύει ή ο ανταγωνιστικός έμπορος· ο επιχειρηματίας που αποφασίζει ότι το παιχνίδι δεν αξίζει τον κόπο υποκύπτει σε πολιτιστικές και όχι σε οικονομικές πιέσεις. Άλλωστε, στον Schumpeter δεν ανήκει το θριαμβευτικό τελικό συμπέρασμα ότι οι διαδικασίες της οικονομικής επιστήμης δεν αρκούν από μόνες τους να προδικάσουν την πορεία του συστήματος;

Το όραμα του, άρα, δεν είναι δυνατό να κριθεί με τα ίδια κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν για τους άλλους φιλόσοφους του οικονομικού κόσμου. Η δική του πρόγνωση δεν είναι τόσο οικονομική όσο είναι ιστορική - μια εκτίμηση για την προέλευση των ανέμων της

πολιτιστικής αλλαγής. Με την αριστοκρατική του προδιάθεση, την απόμακρη ακαδημαϊκή του στάση και τις εμπειρίες του από τους χώρους της πολιτικής και των επιχειρήσεων, ο Schumpeter ίσως ήταν σε καλύτερη θέση να κρίνει την πορεία των πραγμάτων απ' ό,τι ήταν ο Keynes, για τον οποίο η επιτυχία στον υλικό κόσμο ήρθε με ευκολία, ή ο Marx, για τον οποίο η επιτυχία δεν ήρθε καθόλου. Ωστόσο, οι πιο διορατικές παρατηρήσεις του έγιναν σε βάρος της αυστηρής οικονομικής λογικής που έδωσε τόση δύναμη στα οράματα των κλασικών προφητών.

Οι συνέπειες της θεωρίας του Schumpeter είναι ανησυχητικές, όχι μόνο για τον καπιταλισμό αλλά για την ίδια την οικονομική επιστήμη. Δεν ήταν άραγε το μεγαλύτερο επίτευγμα των φιλοσόφων του οικονομικού κόσμου η ικανότητά τους να μαντεύουν την κατεύθυνση στην οποία οδεύει η κοινωνία; Δεν οικοδομήθηκε η οικονομική επιστήμη πάνω στην ικανότητα να κάνει προβλέψεις - αν όχι για τα μικρά, τουλάχιστο για τα μεγάλα; Και δεν συνεπάγεται το σενάριο του Schumpeter ότι όλα αυτά ανήκουν στο παρελθόν - ότι όποια κι αν ήταν η προβλεπτική ικανότητα της οικονομικής επιστήμης, παύει να έχει σημασία; Θα επιστρέψουμε σ' αυτό το αποφασιστικής σημασίας ερώτημα στο τελευταίο μας κεφάλαιο. Δεν έχουμε όμως τελειώσει με αυτή τη δονκιχωτική φυσιογνωμία, τον ίδιο τον Schumpeter. Απομένει μια τελευταία στροφή στην ιστορία του. Θα δούμε ότι μας επιτρέπει να κατανοήσουμε ακόμα καλύτερα τη ζωή του Schumpeter.

Ας αρχίσουμε επανεξετάζοντας την κεντρική αντίφαση στην περιγραφή του καπιταλισμού που κάνει ο Schumpeter. Βρίσκεται στην αντιπαράθεση που κάνει στη *Θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης* - ο καπιταλισμός περιγράφεται σαν μια στατική, αδρανής, αμετάβλητη «κυκλική ροή» αλλά και σαν σύστημα σε μια δυναμική αλλαγής, μια δυναμική που αργότερα θα αποκληθεί θύελλα δημιουργικής καταστροφής. Πώς όμως επέτρεψε ο Schumpeter στον εαυτό του να περιγράψει το σύστημα με τόσο αντιφατικούς όρους; Τι νόημα έχει να λες ότι μια αμετάβλητη κυκλική ροή αντιπροσωπεύει την πεμπτουσία ενός συστήματος που μπορεί να χαρακτηριστεί επίσης σαν μια αέναη διαδικασία αυτοδημιούργητου μετασχηματισμού;

Γνωρίζουμε την εξήγηση που έδωσε ο Schumpeter: η κυκλική ροή μάς επιτρέπει να εκτιμήσουμε το ρόλο της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας - όχι μόνο ως κινητήριας δύναμης μέσα στον καπιταλισμό αλλά και ως πηγής της ιδιαίτερης ροής εισοδημάτων από κέρδη. Υπάρχει όμως άλλος ένας τρόπος να ερμηνεύσουμε την περίεργη αντιπαράθεση του Schumpeter. Ας θυμηθούμε ότι οι καινοτόμοι επιχειρηματίες του Schumpeter δεν προέρχονται από κάποια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη - είναι απλώς αυτοί που έχουν το ταλέντο για τις καινοτομίες. Η καπιταλιστική «ανάπτυξη» δεν είναι συνεπώς σύμφυτη στον ίδιο τον καπιταλισμό. Είναι η δυναμική της κοινωνίας στα χέρια μιας μη καπιταλιστικής ελίτ!

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο ίδιος ο Schumpeter πίστευε στον σπουδαίο ρόλο των «ελίτ» στην ιστορία - των μειονοτήτων που αποτελούνταν από άτομα με εξαιρετικά χαρίσματα. Ας διαβάσουμε τι έχει να πει γι' αυτές στη *Θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης,* όπου παίρνει σαν παράδειγμα το μουσικό ταλέντο:

> Μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάθε υγιής άνθρωπος μπορεί να τραγουδήσει, αρκεί να το θέλει. Ίσως τα μισά άτομα σε μια εθνοτικά ομοιογενή ομάδα έχουν την ικανότητα να τραγουδήσουν σε κάποιο μέσο βαθμό, ένα τέταρτο σε όλο και μικρότερο βαθμό και, ας πούμε, ένα τέταρτο σε βαθμό άνω του μέσου. Μέσα σ' αυτό το τελευταίο ένα τέταρτο, με μια σειρά ολοένα αυξανόμενης τραγουδιστικής δεινότητας και συνεχώς μικρότερου αριθμού ανθρώπων που την κατέχουν,

καταλήγουμε σε τραγουδιστές σαν τον Καρούζο.[316]

Ό,τι συμβαίνει με την τραγουδιστική δεινότητα, το ίδιο γίνεται και με τις ηγετικές ικανότητες, που περιλαμβάνουν τις ηγετικές ικανότητες στο οικονομικό πεδίο. Περίπου το ένα τέταρτο του πληθυσμού, [317] λέει ο Schumpeter, διαθέτει αυτές τις ικανότητες σε μικρό βαθμό και κατά συνέπεια, είναι υποβιβασμένο στις πιο ρουτινιάρικες πλευρές της οικονομικής ζωής - είναι οι κατώτεροι υπάλληλοι του κόσμου των επιχειρήσεων. Ακολουθεί το επόμενο μισό, οι κάτοχοι της μέσης, κανονικής ικανότητας να καινοτομούν: εδώ βρίσκουμε «όλους σχεδόν τους ανθρώπους των επιχειρήσεων», οι οποίοι κατά κανόνα στηρίζονται στη συσσωρευμένη εμπειρία του παρελθόντος αλλά είναι ταυτόχρονα ικανοί να προσαρμοστούν στο φυσιολογικό φάσμα των καθημερινών προκλήσεων. Από εκεί φτάνουμε στη γνήσια ελίτ[318] - «τους ανθρώπους που χαρακτηρίζονται από προσόντα της διάνοιας και της θέλησης άνω του κανονικού».

Έτσι η ιστορία -για την ακρίβεια, η ιστορία ως μέσο καταγραφής των αλλαγών και των εξελίξεων- είναι η ιστορία της επίδρασης των ελίτ πάνω στην αδρανή μάζα της κοινωνίας. Σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα, διαφορετικές είναι και οι ιδιότητες που απαιτούνται για την άσκηση επιρροής -το στρατιωτικό ταλέντο έχει τη θέση του σε φεουδαρχικές κοινωνίες, το οικονομικό ταλέντο σε μια κοινωνία της αγοράς- αλλά η κινητήρια δύναμη της μιας ή της άλλης ελίτ είναι πάντα παρούσα. Έτσι η ομάδα των ηγετών είναι μια ξεχωριστή ομάδα. Και ως ξεχωριστή ομάδα καταλαμβάνει τη θέση που της ανήκει στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας. «Τα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας»,[319] γράφει ο Schumpeter, «είναι σαν ξενοδοχεία που είναι πάντα γεμάτα με κόσμο, μόνο που ο κόσμος αλλάζει συνέχεια».

Αυτό που έχουμε εδώ είναι άλλη μια επίθεση κατά του Marx και ειδικότερα της μαρξιστικής άποψης για τον επαναστατικό ρόλο του προλεταριάτου. Εντελώς λανθασμένη, λέει ο Schumpeter. Το προλεταριάτο δεν μπορεί να αποτελέσει τη δύναμη για αλλαγή επειδή λόγω του αριθμητικού του μεγέθους πρέπει να τοποθετείται κυρίως στο φάσμα των κανονικών ανθρώπων. Μεμονωμένοι προλετάριοι μπορεί να διαθέτουν ηγετικές ικανότητες, αλλά η ηγεσία η ίδια δεν μπορεί να ανήκει παρά σε μια μικρή μειονότητα.

Ίσως γι' αυτό το λόγο ο Schumpeter αντιμετωπίζει τόσο στωικά την έλευση του σοσιαλισμού. Γιατί ποιος θα διοικήσει τη διαχειριστική οικονομία που οραματίζεται ως φυσική κατάληξη της παρακμής του καπιταλισμού; Δεν θα είναι άλλοι από τους κατόχους των ικανοτήτων, την αστική τάξη. «Εδώ έχουμε μια τάξη», γράφει, «που, λόγω της επιλεκτικής διαδικασίας της οποίας είναι το προϊόν, περιέχει ανθρώπινο υλικό ποιότητας άνω του κανονικού και άρα είναι ένα μέρος του εθνικού πλούτου που θα ήταν λογικό να αξιοποιήσει οποιαδήποτε κοινωνική οργάνωση».[320] Δεν υπάρχει δηλαδή λόγος η τάξη των διαχειριστών να φοβάται το σοσιαλισμό. Οι ικανότητες που απαιτούνται για να διοικηθεί ένα σοσιαλιστικό σύστημα είναι κατά πολύ όμοιες μ' εκείνες που χρειάζονται για να διοικηθεί ένα προηγμένο καπιταλιστικό σύστημα και άρα οι αστικές ελίτ θα βρουν τη φυσική τους θέση στην κορυφή.

Μα είναι αυτή εδώ μια θεωρία της οικονομικής επιστήμης; Όχι, σύμφωνα με τις συμβατικές αντιλήψεις. Θα μπορούσαμε να την περιγράψουμε ακριβέστερα σαν μια θεωρία των ιστορικών εξελίξεων. Δεν είναι οι κοινωνικές τάξεις, αλλά οι ελίτ, που καταλαμβάνουν τα δεσπόζοντα ύψη της κοινωνικής πυραμίδας. Η οικονομική επιστήμη περιγράφει τα αποτελέσματα σε κοινωνίες που επιβραβεύουν τις ικανότητες που ενεργοποιούνται στην

αγορά, κι όχι εκείνες που εκδηλώνονται στο πεδίο της μάχης ή στον άμβωνα ή στο γραφείο διαχείρισης. Όποια, όμως, κι αν είναι η κυρίαρχη ελίτ, αυτοί που κάνουν κουμάντο είναι πάντα τα μεγάλα ταλέντα.

Έτσι ο Schumpeter χρησιμοποιεί το οικονομικό του μοντέλο για να στηρίξει ένα μεγαλύτερο κοινωνικό «όραμα».[321] Η λέξη ανήκει στον Schumpeter. Στη μνημειώδη επισκόπησή του της οικονομικής σκέψης, την οποία επεξεργαζόταν ακόμα όταν πέθανε, το 1950, το «όραμα» βρίσκεται στο κέντρο των πραγμάτων. Η ανάλυση μπορεί να είναι το μεγαλείο της οικονομικής επιστήμης αλλά η ανάλυση δεν βγαίνει έτοιμη από το μυαλό ενός οικονομολόγου, όπως δεν μπορεί να βγήκε και η Αθηνά από το κεφάλι του Δία. Πριν από τα λογικά μας σενάρια, προηγείται μια «προαναλυτική» διαδικασία, από την οποία δεν μπορούμε να ξεφύγουμε και η οποία αναπόφευκτα χρωματίζεται από τις βαθύτερες αξίες και προτιμήσεις μας. «Η αναλυτική εργασία», γράφει ο Schumpeter, «ενσωματώνει την εικόνα των πραγμάτων όπως τα βλέπουμε και, εκεί όπου υπάρχει κάποιο πιθανό κίνητρο να επιθυμούμε να τα δούμε από μια συγκεκριμένη οπτική γωνία παρά από μια άλλη, ο τρόπος που βλέπουμε τα πράγματα, δύσκολα μπορεί να διαφοροποιηθεί απ' τον τρόπο που επιθυμούμε να τα δούμε».[322]

Πρόκειται για μια λαμπρή διαπίστωση που απαιτεί όμως διευκρίνιση, την οποία ο ίδιος ο Schumpeter δεν φαίνεται να είχε αντιληφθεί. Είναι ο λόγος που ο Marshall, ο πιο προσεκτικός και διεξοδικός οικονομολόγος, δεν κατάφερε να κάνει πρώτος αυτός την ανακάλυψη του Keynes περί ζωτικής διαφοράς μεταξύ των δύο ροών κατανάλωσης και επένδυσης.

Βρίσκουμε την απάντηση στις *Αρχές* του Marshall, εκεί που γράφει για τη φύση των *καταναλωτικών αγαθών*[323] σε σύγκριση με αυτά που ονομάζει *κεφαλαιουχικά αγαθά.* Σημειώνει ότι, ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο τύπους αγαθών, υπάρχει «μια διαφοροποίηση στην οποία έχει δοθεί κάποια ιδιαίτερη σημασία». Περιμένουμε με αγωνία το συμπέρασμα του, μια και σχεδόν μπορούμε να δούμε τη διαπίστωση του Keynes να ξεπροβαίνει απ' τη γωνία. Άδικα περιμένουμε. Ο Marshall θεωρεί τη διάκριση «ασαφή και ίσως χωρίς μεγάλη πρακτική σημασία». Γιατί όμως; Διότι το δικό του όραμα της οικονομικής επιστήμης δίνει έμφαση στη διαδικασία με την οποία ορίζονται οι *τιμές* των αγαθών, και όχι στις συνέπειες της παραγωγής για τη μελλοντική ανάπτυξη. Επιπλέον, απ' αυτή την οπτική γωνία, ο Marshall έχει δίκιο: δεν υπάρχει ουσιώδης διαφορά ανάμεσα στον τρόπο που τιμολογούνται τα πουκάμισα και οι μηχανές. Κι έτσι δεν βλέπει τη διαφορά ανάμεσα στην παραγωγή του ενός και του άλλου.

Υπήρξε ποτέ πιο δραματικό παράδειγμα της διαφοράς που κάνει το όραμα στον τρόπο ανάλυσης; Αν τα μάτια του Marshall εστιάζονταν, όπως τα μάτια του Keynes, πάνω στη διαδρομή της συνολικής παραγωγής, θα είχε δει αυτό που αντιλήφθηκε ο Keynes. Όμως, καθώς κοιτούσε μόνο τον τρόπο προσδιορισμού των τιμών, «έχασε το λεωφορείο» στο οποίο ανέβηκε τελικά ο Keynes, αν και υποψιαζόμαστε ότι ο Marshall δεν θα δεχόταν να επιβιβαστεί.

Είναι, λοιπόν, τα οικονομικά μια επιστήμη του οράματος - μια ανάλυση αυτού που επιθυμούμε ή αναγκαζόμαστε να δούμε, αντί να είναι μια αποστασιοποιημένη και αντικειμενική ανατομή του κόσμου που μας περιβάλλει; Θα επανέλθουμε σ' αυτό το ερώτημα στο επόμενο κεφάλαιο όταν θα επιχειρήσουμε να αποτιμήσουμε *συνολικά* τα επιτεύγματα των φιλοσόφων του οικονομικού κόσμου και τις προοπτικές της φιλοσοφίας του οικονομικού κόσμου.

Μένει ένας τελευταίος κόμπος να λύσουμε. Θυμάστε πώς ο νεαρός Schumpeter βρέθηκε ξαφνικά στο περιβάλλον ενός αριστοκρατικού σχολείου της Βιέννης, όπου αφομοίωσε τις αξίες που θα απέβαιναν τόσο σημαντικές στη ζωή του. Θα κάναμε λάθος αν βλέπαμε αυτές τις αξίες να μεταφέρονται στο προσωπικό του όραμα της ιστορίας, όπου μια ελίτ αποτελεί την κύρια κινητήρια δύναμη; Αναμφίβολα, αυτή η ελίτ είναι μια αριστοκρατία που ενσαρκώνει την πίστη στη φυσική ανωτερότητα των ολίγων εκλεκτών, πίστη που βρίσκεται στη βάση όλων των αριστοκρατικών απόψεων για την κοινωνία. Να σημειωθεί, ωστόσο, ότι οι ολίγοι του Schumpeter δεν επιλέγονται με κριτήριο την καταγωγή τους αλλά «τη διάνοια και τη θέλησή τους». Πρόκειται δηλαδή για μια αριστοκρατία των *ταλαντούχων*.[324] Σ' αυτή την αριστοκρατία ανήκει ο Schumpeter. Έτσι, το δράμα της ιστορίας, όπως το αναλύει ο Schumpeter, δικαιώνει όχι μόνο τον καπιταλισμό αλλά και τον ίδιο τον Schumpeter, ως μέλος μιας ομάδας που η ιστορική της θέση στηρίζεται σε κάτι που αντέχει και αξίζει περισσότερο από ένα όνομα ή από την ευγενή καταγωγή. Έτσι υπάρχει μια τελική σύγκλιση προσωπικών βιωμάτων και ιστορικού οράματος που διαλευκαίνει πολλές αντιφάσεις.

Η παραπάνω εκτίμηση δεν είναι ίσως απ' αυτές που ο ίδιος ο Schumpeter θα δεχόταν ευχάριστα. Ούτε όμως είναι βέβαιο ότι θα τη διέψευδε. Όπως ο ίδιος έλεγε, φιλοδοξούσε μεταξύ άλλων να γίνει μεγάλος οικονομολόγος - δεν ξέρουμε αν αυτή ήταν η ευχή που του αρνήθηκε η ζωή. Είναι ενδιαφέρον ότι, παρά τις παραινέσεις των φοιτητών του και των συναδέλφων του, ο Schumpeter δεν έδινε ποτέ διαλέξεις για τις δικές του θεωρίες - κατά την εκτίμηση ενός πανεπιστημιακού,[325] αυτό συνέβαινε επειδή σε τελική ανάλυση και ο ίδιος αισθανόταν ότι οι θεωρίες του ήταν ανεπαρκείς. Δεν γνωρίζουμε αν φιλοδοξούσε να γίνει μεγάλος οραματιστής - αυτό σίγουρα το κατάφερε. Ως αναλυτής και οραματιστής, θα πρέπει να αποτελέσει το αντικείμενο μελέτης όλων όσων ενδιαφέρονται για τα οικονομικά, όχι μόνο γι' αυτά που κατάφερε στα πλαίσια της επιστήμης του αλλά επειδή με τα ίδια του τα επιτεύγματα κατέδειξε τα όρια των δυνατοτήτων της.

11. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ;

Ο πρόλογος μας προειδοποιούσε ότι ίσως το τέλος θα ήταν αποκαρδιωτικό, πράγμα που φαίνεται να επιβεβαιώνει ο τίτλος αυτού του κεφαλαίου. Θα ήθελα ωστόσο να θυμίσω στους αναγνώστες μου ότι η λέξη «τέλος» έχει δύο σημασίες: *τερματισμός* και *σκοπός,* μια διπλή σημασία που θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας καθώς στη συνέχεια θα εξετάσουμε τόσο το μέλλον όσο και τη σκοπιμότητα του θέματος που το όνομά του μου δόθηκε πριν από πολλά χρόνια, όταν είχα τελειώσει το γράψιμο του βιβλίου και προσπαθούσα να αποφασίσω πώς θα το τιτλοφορήσω.

Πώς να ξεκινήσω αυτό το δύσκολο έργο; Νομίζω ότι θα είναι καλύτερα να επιστρέψω στην αρχή, υπενθυμίζοντας με τι ασχολείται εν τέλει η οικονομική επιστήμη. Είναι ίσως περιττό να επισημάνουμε ότι δεν είναι απλώς η συζήτηση για τους αριθμούς, τις προβλέψεις και τις κυβερνητικές ανακοινώσεις που γεμίζουν καθημερινά τις οικονομικές ειδήσεις. Ούτε πρόκειται για τα διαγράμματα προσφοράς και ζήτησης ή τις εξισώσεις που τόσο καλά γνωρίζει κάθε φοιτητής της οικονομικής επιστήμης. Στον πυρήνα της η οικονομική επιστήμη είναι ένα ερμηνευτικό σύστημα με σκοπό να μας διαφωτίσει για τον τρόπο λειτουργίας, και συνεπώς τα προβλήματα και τις προοπτικές, της πολύπλοκης κοινωνικής οντότητας που αποκαλούμε οικονομία.

Ως εδώ, αυτό που τονίσαμε κυρίως σε σχέση με αυτά τα επεξηγηματικά οράματα και αναλύσεις είναι η εκπληκτική ποικιλία τους. Το να περνάς από τον εμποροκράτη μονάρχη στον υπάλληλο του Marshall, ή από την Κοινωνία της Απόλυτης Ελευθερίας του Smith στην κοινωνία δολιοφθοράς κατά των επιχειρήσεων του Veblen είναι σαν να διατρέχεις ένα ευρύ φάσμα χωρίς, κατά τα φαινόμενα, καμία πιθανότητα ανεύρεσης κάποιου συνεκτικού αντικειμένου μελέτης. Στο τελευταίο τούτο κεφάλαιο, ωστόσο, προτείνω να εξετάσουμε αυτή την ποικιλία απόψεων από διαφορετική οπτική γωνιά - όχι επισημαίνοντας τις επιφανειακές διαφορές αλλά αναζητώντας έναν κοινό δομικό πυρήνα.

Για να απαντήσουμε στην αρχική ερώτηση θα πρέπει να ξανασκεφτούμε τα θέματα που τέθηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο. Άρχισαν με την εξέταση τού πώς επιβίωσε η ανθρωπότητα στο αρχικό 99% της παρουσίας της πάνω στη γη εξαρτώμενη από παραδόσεις που αφορούσαν το κυνήγι και τις συλλεκτικές δραστηριότητες. Δύσκολα θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «οικονομική επιστήμη» εκείνους τους περίπλοκους κανόνες και ταμπού. Το ίδιο μπορεί να πει κανείς για τα πολύ πιο πολυσύνθετα και επινοητικά συστήματα που εμφανίστηκαν τέσσερις και τρεις χιλιάδες χρόνια π.Χ. στα κοινωνικά συστήματα που έχτισαν πόλεις, αρδευτικά συστήματα και μεγάλες πυραμίδες. Όπως είδαμε, η υλική ζωή της ανθρωπότητας διέπονταν τώρα όχι μόνο από τα υπολείμματα της Παράδοσης αλλά από την ισχυρή νέα δύναμη της Διαταγής.

Ίσως δεν υπάρχει πιο δραματική εποχή από την ανάδειξη εκείνων των κοινωνιών αλλά χρειαζόμαστε άραγε τις ιδέες της «οικονομικής επιστήμης» για να εξηγήσουμε ή να κατανοήσουμε την επανάσταση που επέφερε η Διαταγή; Δεν νομίζω. Για να δώσω ένα παράδειγμα, οι μεταβολές των τιμών έπαιζαν πάντοτε σημαντικό ρόλο στα ερμηνευτικά συστήματα της οικονομικής επιστήμης αλλά δεν υπήρχαν τιμές για τους κυβόλιθους που έκοβαν οι εργάτες των Φαραώ και βέβαια ούτε για τις ίδιες τις πυραμίδες. Η Διαταγή άλλαξε την κοινωνία κατά τρόπο θεαματικό, αλλά δεν έφερε μια οργάνωση της παραγωγής και της διανομής για την οποία θα απαιτούνταν μια εντελώς διαφορετική μέθοδος κατανόησης την οποία θα μπορούσαμε να ονομάσουμε οικονομική επιστήμη.

Τι ήταν τελικά αυτό που έκανε απαραίτητα τα νέα μέσα κατανόησης του τρόπου

λειτουργίας της κοινωνίας; Όπως είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, ήταν η αργή αντικατάσταση της μεσαιωνικής παράδοσης και της φεουδαρχικής Διαταγής με μια κοινωνική τάξη πραγμάτων που πραγματικά απαιτούσε έναν νέο τρόπο επεξήγησης. Η κοινωνική τάξη πραγμάτων θα ονομαζόταν εν καιρώ «καπιταλισμός», τα μέσα οργάνωσης του υλικού βίου «οικονομία», και το νέο ερμηνευτικό σύστημα «οικονομική επιστήμη».

Μπορώ με συντομία να περιγράψω τις αλλαγές που επέφερε ο καπιταλισμός. Η πρώτη ήταν η εξάρτηση από την κτητική ορμή ως πρωταρχικό μέσο οργάνωσης της παραγωγής και διανομής των υλικών αναγκών της κοινωνίας. Ζητώ από τον αναγνώστη να θυμηθεί μόνο ότι ποτέ πριν, σε καμιά κοινωνία, δεν είχε νομιμοποιηθεί, και πολύ λιγότερο υμνηθεί, η επιδίωξη του πλούτου για όλους. Για τους βασιλείς, αναμφίβολα· για τους ριψοκίνδυνους, ενίοτε· για τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, ποτέ.

Δεύτερον, ο καπιταλισμός ανέθεσε τόσο την καθοδήγηση της παραγωγής όσο και το πρότυπο διανομής στις ενθαρρύνσεις και αποθαρρύνσεις της αγοράς. Δεν υπήρχε παρόμοια διαδικασία στις κυνηγετικές και συλλεκτικές δραστηριότητες ούτε στα κατευθυνόμενα συστήματα: η προμήθεια των ζωτικών εφοδίων μέσω ανταγωνιστικών αγοραπωλησιών είναι μια διευθέτηση που δεν έχει το όμοιό της σε καμιά άλλη κοινωνική τάξη πραγμάτων.

Τρίτον, ο καπιταλισμός είναι η πρώτη κοινωνία που υπήγαγε την ολική καθοδήγησή της σε δύο φορείς εξουσίας, τον ένα δημόσιο και τον άλλο ιδιωτικό, που ο καθένας είχε τις δικές του εξουσίες και όρια εξουσίας. Η δημόσια εξουσία -η κυβέρνηση- ασκεί βία και επιβάλλει το νόμο, αλλά δεν αναλαμβάνει να εκτελεί τα καθημερινά καθήκοντα της παραγωγής και της διανομής. Αυτό σε μεγάλο βαθμό αποτελεί προνόμιο ατόμων που επιζητούν το κέρδος, παράγουν αυτό που επιθυμούν, προσλαμβάνουν άτομα που δέχονται τις αμοιβές και τις συνθήκες εργασίας που προσφέρουν και απολύουν όσους δεν τις δέχονται, αλλά που δεν μπορούν οι ίδιοι να στρατολογήσουν εργατική δύναμη όπως έκαναν αυτοί που χτίσανε τις πυραμίδες, ούτε να επιβάλουν σωματικές ποινές στους αναποτελεσματικούς εργάτες όπως έκαναν οι φεουδάρχες.

Αυτές οι τρεις ιστορικές καινοτομίες προετοίμασαν το έδαφος για τα οράματα όλων των μεγάλων οικονομολόγων. Οι περιγραφές που κάνουν και οι συνταγές που προτείνουν αλλάζουν καθώς η νέα οικονομία ανταποκρίνεται με επιταχυνόμενο ρυθμό στην απόρριψη της παρελκυστικής Παράδοσης και της αυθαίρετης Διαταγής, αλλά παρ' όλες τις αλλαγές από τον Smith στον Keynes και τον Schumpeter είναι εμφανής ο κοινωνικός σχηματισμός που αποτέλεσε την κοινή πηγή τους. Η φιλοσοφία του οικονομικού κόσμου είναι τέκνο του καπιταλισμού και δεν θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς αυτόν.

Τι σχέση έχουν, όμως, όλα αυτά με τις δύο σημασίες του τίτλου αυτού του κεφαλαίου - το πιθανό τέλος και τον τελικό σκοπό της ίδιας της οικονομικής επιστήμης; Η απάντηση στην πρώτη ερώτηση βρίσκεται σε μια εκτεταμένη αλλαγή που όλο και περισσότερο γίνεται το όραμα των οικονομολόγων. Πρωτοεμφανίζεται στην εντεινόμενη τάση να απεικονίζονται οι δραστηριότητες των αγοραπωλησιών με αφηρημένους όρους, ξεκινώντας ίσως με την απεικόνιση της ηδονής και του πόνου μέσα από το Λογισμό Δημιουργίας Ευτυχίας (Felicific Calculus) του Edgeworth και τη «δίκαιη αμοιβή» της εργασίας κατά τον τύπο του φον Τύνεν, που παρουσιάστηκαν στο έβδομο κεφάλαιο. Ήδη στα χρόνια του Marshall όμορφα διαγράμματα κοσμούν πολλά κεφάλαια αναλύσεων, και ο Keynes, όπως επισημάναμε, χρησιμοποιεί την άλγεβρα για να εικονογραφήσει τα αναλυτικά του ευρήματα.

Περιέργως, πάντως, η αποφασιστική αλλαγή του καιρού μας στην οικονομική επιστήμη δεν είναι η ολοένα αυξανόμενη παρουσία των μαθηματικών. Οι αριθμοί αφθονούν σε κάθε κοινωνική τάξη πραγμάτων που εξαρτάται από τη σύγχρονη τεχνολογία. Όλα τα βιομηχανικά συστήματα δημιουργούν και απαιτούν πληθώρα ποσοτικών πληροφοριών που θα ήταν αδιανόητη πριν από την εμφάνιση της υψηλόρρυθμης παραγωγής και των σχεδόν ακαριαίων επικοινωνιών. Οι οικονομίες στις ημέρες μας αλληλεξαρτώνται πολύ περισσότερο απ' όσο οι εργάτες στο εργοστάσιο καρφιτσών του Adam Smith και, καθώς αυξάνεται αυτή η αλληλεξάρτηση, αυξάνονται και η ποσότητα και η ζήτηση για πληροφορίες σε μια εντελώς νέα κλίμακα. Σ' αυτό το σημείο είναι που στατιστική και μαθηματικά υπεισέρχονται στη σύγχρονη οικονομική επιστήμη. Χωρίς αυτά πώς θα μπορούσαμε να αναγάγουμε την παραγωγή εκατομμυρίων διαφορετικών φορέων σε έναν αριθμό που αποκαλούμε Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν ή να υπολογίσουμε έναν άλλο αριθμό που ονομάζεται Επίπεδο Τιμών για να εκφράσουμε τη μέση τιμή για εκατομμύρια αγαθών και υπηρεσιών; Δεν θέλουμε να πούμε ότι τα μαθηματικά μοντέλα αποκαλύπτουν πώς να δράσει κανείς καλύτερα με βάση τις πληροφορίες που μας βομβαρδίζουν: η οικονομετρία -ο σύγχρονος συνδυασμός στατιστικής και οικονομικής θεωρίας- δεν φημίζεται για την ικανότητά της να κάνει ακριβείς προβλέψεις. Αυτό που επισημαίνεται είναι κυρίως ότι δεν υπάρχει μέθοδος άλλη από τα μαθηματικά στις διάφορες μορφές τους για να φωτίσουμε πολλούς από τους αναλυτικούς σκοπούς για τους οποίους υπάρχει η οικονομική επιστήμη.

Παρά τη σπουδαιότητά της, ωστόσο, η μαθηματικοποίηση δεν είναι η σημαντικότερη αλλαγή που μας αφορά σ' αυτό το κεφάλαιο. Σήμερα τα μαθηματικά διαποτίζουν το σύνολο της οικονομικής επιστήμης, τη σχηματοποιούν και γίνονται μια από τις αγαπημένες μορφές διατύπωσής της, αλλά κανένας δεν συγχέει τα μαθηματικά με τα οικονομικά. Η βαθύτερη και, κατά τη δική μου άποψη, ουσιαστικότερη αλλαγή είναι η ολοένα εντονότερη εμφάνιση μιας νέας ιδέας ως του οράματος -ακόμα περισσότερο, της ουσίας- της οικονομικής επιστήμης και η αντίστοιχη εξαφάνιση μιας άλλης παλαιότερης. Το νέο όραμα είναι η Επιστήμη· αυτό που εξαφανίζεται είναι ο Καπιταλισμός.

Θα κάνω σαφέστερη αυτή την άποψη παραθέτοντας αποσπάσματα από δύο σύγχρονα συγγράμματα, τις *Αρχές της Οικονομικής Επιστήμης (Principles of Economics)* του N. Gregory Mankiw[326] και την *Οικονομική Επιστήμη (Economics)* του Joseph Stiglitz.[327] Και οι δύο συγγραφείς χαίρουν της υψηλότερης επαγγελματικής εκτίμησης και έχουν γράψει κείμενα που είναι υποδείγματα σαφήνειας, νοημοσύνης και βατότητας. Ας δούμε αν αποσαφηνίζουν τις απόψεις μου. Το πρώτο απόσπασμα είναι από την Εισαγωγή του βιβλίου του Mankiw:

> Οι οικονομολόγοι προσπαθούν να εγκύψουν στο θέμα τους με την αντικειμενικότητα ενός επιστήμονα. Σε μεγάλο βαθμό προσεγγίζουν τη σπουδή της οικονομίας με τον τρόπο που ο φυσικός προσεγγίζει τη μελέτη της ύλης ή ο βιολόγος τη μελέτη της ζωής: αναπτύσσουν θεωρίες, συλλέγουν στοιχεία και κατόπιν αναλύουν αυτά τα στοιχεία με την επιδίωξη να επαληθεύσουν τις θεωρίες τους.

Θα εξετάσουμε τη σημασία αυτής της κεντρικής τοποθέτησης της επιστήμης σε λίγο, αφού δούμε πρώτα τον ισχυρισμό μου σχετικά με την εγκατάλειψη της περιγραφής της οικονομίας ως καπιταλιστικής. Έρχομαι στο δίτομο έργο του Stiglitz για να δούμε τι έχει να πει σχετικά μ' αυτό. Η απάντηση είναι απλή: η λέξη δεν εμφανίζεται καθόλου στις 997 σελίδες του έργου του. Όποιος κι αν είναι ο λόγος, η λέξη δεν εμφανίζεται καθόλου σ' αυτό το δίτομο εισαγωγικό έργο για την οικονομική επιστήμη.

Όπως είναι φυσικό και πρέπον, οι επιλεκτικές παραθέσεις κειμένων αντιμετωπίζονται με

καχυποψία. Θα μπορούσα ίσως να ζητήσω από τους δύσπιστους αναγνώστες να επισκεφθούν την πλησιέστερη δημόσια βιβλιοθήκη, να πάρουν μια τυχαία επιλογή τευχών της *American Economic Review,* που είναι η κυριότερη επιθεώρηση της American Economic Association, ή της αντίστοιχης βρετανικής επιθεώρησης, *The Economic Journal,* για όποια δέκα χρόνια πριν από το 1950 και να τα συγκρίνουν με μια τυχαία επιλογή από τα τελευταία δέκα χρόνια. Νομίζω ότι μπορώ να εγγυηθώ ότι ο δύσπιστος αναγνώστης θα ανακαλύψει στη δεύτερη επιλογή μια εμφανή αύξηση των αναφορών στις μεθόδους της επιστήμης και μια κατακόρυφη μείωση της παρουσίας της λέξης «καπιταλισμός». Διακινδυνεύοντας την εγκυρότητα των λόγων μου, θα αποπειραθώ κάποιες υποθέσεις για τα αίτια αυτών των αλλαγών.

Ας κοιτάξουμε πρώτα την επιστήμη. Συντρέχουν αρκετοί λόγοι που είναι αναμενόμενο να γίνεται η έννοια της επιστήμης ένα όλο και πιο εμφανές κομμάτι του οράματος των οικονομολόγων. Ο πρώτος και ένας από τους πιο ισχυρούς λόγους είναι ότι οι μελετητές της λειτουργίας της οικονομίας, όπως και οι μελετητές της λειτουργίας της φύσης, αναζητούν πρότυπα κανονικής συμπεριφοράς ως την πρώτη ένδειξη για την ανακάλυψη των «νόμων», που ίσως είναι το πλέον σημαντικό επίτευγμα της επιστήμης. Χωρίς γνώση των νόμων της βαρύτητας δεν θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε (ή να προβλέψουμε) τις τροχιές των πλανητών ή ενός αεροπλάνου. Το ερώτημα λοιπόν είναι κατά πόσο υπάρχουν πλευρές της οικονομικής συμπεριφοράς που μπορεί να επέχουν τη θέση νόμου. Δεν μπορούν να είναι ακριβώς νόμοι διότι η συμπεριφορά των ατόμων είναι προφανώς πολύ πιο περίπλοκη από τη συμπεριφορά αντικειμένων που κινούνται στο χώρο. Όταν ακριβαίνουν τα ρούχα, το πιθανότερο είναι να περιορίσουμε τις αγορές μας ρούχων - μπορεί όμως και όχι αν μας γοητεύσει κάποια διαφημιστική καμπάνια. Δεν θα μπορούσε ωστόσο να αμφισβητήσει κανείς ότι υπάρχει μια γενικότερη σχέση ανάμεσα στις τιμές των αγαθών και τις ποσότητες που αγοράζουν οι καταναλωτές - όσο αλλάζουν οι τιμές, αλλάζουν και οι ποσότητες που αγοράζονται προς την αντίθετη κατεύθυνση.

Επιπλέον, η ίδια μορφή γενικά προβλέψιμης σχέσης μεταξύ ερεθίσματος και ανταπόκρισης διαπιστώνεται μεταξύ των αλλαγών στα εισοδήματά μας και των δαπανών μας για καταναλωτικά αγαθά, ή των αλλαγών στο ύψος των επιτοκίων και των επενδύσεων των επιχειρήσεων. Έτσι, η οικονομική συμπεριφορά χαρακτηρίζεται από ένα βαθμό προβλεψιμότητας για την οποία είναι δύσκολο ή ακόμα και αδύνατο να βρούμε αντίστοιχα παραδείγματα σε άλλους χώρους της κοινωνικής ζωής, όπως στην πολιτική. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι οι αλλαγές στα οικονομικά ερεθίσματα συνήθως έχουν σαν συνέπεια μετακινήσεις στην αντίθετη κατεύθυνση, ανάλογα με το ρόλο μας - ανάλογα, δηλαδή, με το αν είμαστε αγοραστές ή πωλητές. Είναι άλλη μια ιδιότητα που ξεχωρίζει την οικονομική από τη μη οικονομική ζωή. Μάλιστα, είναι αυτή η διπολική επίδραση των ερεθισμάτων από τις τιμές στη συμπεριφορά που καθιστά τις αγορές ένα μέσο επιβολής κοινωνικής τάξης στη θέση της αταξίας, μια μοναδική εξισορροπητική επίδραση που και πάλι συσχετίζει την οικονομική συμπεριφορά με ορισμένες αυτοεξισορροπητικές διαδικασίες της φύσης.

Δεν πρέπει, λοιπόν, να μας εκπλήσσει το ότι σύντομα έγινε αντιληπτό ότι το σύστημα αγοράς έχει μια κάποια ομοιότητα με τις διαδικασίες της φύσης προς τις οποίες έστρεφε την προσοχή της η επιστήμη. Εκεί, χωρίς αμφιβολία, βρισκόταν το ελκυστικό στοιχείο αυτής της ομοιότητας. Αν η οικονομική επιστήμη μπορούσε να αποτελέσει γνήσιο κλάδο των επιστημών, θα ενισχυόταν απίστευτα η ικανότητά μας να προβλέψουμε τις εξελίξεις καθώς και την έκβαση των προσπαθειών μας να αλλάξουμε την πορεία των εξελίξεων. Ασφαλώς, η οικονομική επιστήμη δεν θα μας παρείχε τη δυνατότητα απόλυτου ελέγχου πάνω στο

μέλλον μας, όπως άλλωστε η φυσική επιστήμη δεν μας δίνει έλεγχο πάνω στην πορεία της βαρύτητας, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα αυξανόταν η ικανότητά μας να προβλέπουμε τις συνέπειες των αλλαγών στις λειτουργίες του οικονομικού συστήματος, και ακολούθως να επιλέγουμε την πιο ευνοϊκή πορεία. Γιατί, λοιπόν, να μην επικροτούμε την εντεινόμενη τάση θεώρησης των οικονομικών ως επιστήμης;

Υπάρχουν δύο λόγοι. Ο Marshall είχε επισημάνει τον έναν απ' αυτούς. Αν και τον σαγήνευαν οι επιστημονικοφανείς πλευρές των οικονομικών, προειδοποιούσε ότι «τα οικονομικά δεν μπορούν να συγκριθούν με τις θετικές φυσικές επιστήμες διότι πραγματεύονται τις ολοένα μεταβαλλόμενες και λεπτές δυνάμεις της ανθρώπινης φύσης».[328] Λέμε ότι οι νόμοι της φυσικής ή της χημείας περιγράφουν τη συμπεριφορά των ηλεκτρονίων και των μεσονίων που μελετά ο επιστήμονας αλλά υπάρχει ένα αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα στη «συμπεριφορά» αυτών των στοιχείων της φύσης και τη συμπεριφορά των ανθρώπινων όντων που αποτελούν το αντικείμενο μελέτης των κοινωνικών επιστημών. Όταν οι επιστήμονες εξηγούν το φαινόμενο, ας πούμε, του φωτός αναφορικά με τη συμπεριφορά των ηλεκτρονίων, κανένας δεν υποθέτει ότι κάθε ηλεκτρόνιο έχει «αποφασίσει» αν θα κινηθεί ή όχι. Αντίθετα, όταν οι οικονομολόγοι εξηγούν το φαινόμενο της αλλαγής των τιμών μέσω της συμπεριφοράς αγοραστών και πωλητών, δεν μπορούν να περιγράψουν το αντικείμενο της μελέτης τους χωρίς να υποθέσουν ότι κάθε άτομο αποφασίζει να δράσει με τον άλφα ή βήτα τρόπο. Με λίγα λόγια, εκτός απ' τα απόλυτα μηχανικά ανακλαστικά μας, η ανθρώπινη συμπεριφορά δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς την έννοια της βούλησης - την απρόβλεπτη ικανότητά μας να αλλάζουμε γνώμη ακόμα και την τελευταία στιγμή. Αντίθετα, τα στοιχεία της φύσης «συμπεριφέρονται» όπως συμπεριφέρονται για λόγους για τους οποίους ένα μόνο πράγμα μάς είναι απόλυτα γνωστό: ότι τα στοιχεία της φυσικής δεν «επιλέγουν» τον τρόπο που συμπεριφέρονται.

Άρα μια ασύνετη χρήση της λέξης «συμπεριφορά» μπορεί εύκολα να εξομοιώσει δύο εντελώς ανόμοια πράγματα, που το ένα έχει να κάνει με την πεμπτουσία της συνειδητής ύπαρξης και το άλλο δεν έχει καμία σχέση μ’ αυτό. Αν τα οικονομικά ήταν πραγματικά θετική επιστήμη, εμείς οι άνθρωποι δεν θα ήμαστε παρά ρομπότ, και θα μπορούσαμε να διαλέξουμε την αντίδρασή μας σε μια αύξηση των τιμών όσο και ένα μόριο σιδήρου επιλέγει την αντίδραση του στην παρουσία ενός μαγνήτη.

Μια δεύτερη αντίρρηση μπορεί να φαίνεται αρκετά διαφορετική αλλά δεν είναι παρά η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος. Έχει να κάνει με το γεγονός ότι η κοινωνική ζωή της ανθρωπότητας είναι από τη φύση της πολιτική. Δηλαδή, όλες οι κοινωνίες, άπαξ και μετεξελιχθούν από το επίπεδο του κυνηγιού και της συλλογής στο επίπεδο της Διαταγής, δημιουργούν προνομιούχες και μη προνομιούχες κατηγορίες, που κυμαίνονται από την αριστοκρατία ως τη δουλεία, από την τάξη στην κάστα, από τα δικαιώματα στην ιδιοκτησία στα μειονεκτήματα της πενίας. Όπως γίνεται σαφές από την τελευταία φράση, ο καπιταλισμός δεν αποτελεί εξαίρεση σ' αυτή τη γενική διαπίστωση. Καθορίζονται άραγε κρίσιμα οικονομικά ζητήματα όπως η διανομή του πλούτου ή των εισοδημάτων από το κοινωνικό αντίστοιχο του νόμου της βαρύτητας; Οι φόροι, τα κληρονομικά δικαιώματα ή η εκμετάλλευση του ανθρώπινου μόχθου, είναι μήπως εκφράσεις απαραβίαστων φυσικών νόμων; Ή είναι οι εξαιρετικά ρευστές συνέπειες της κοινωνικοπολιτικής τάξης πραγμάτων στην οποία ζούμε;

Το ερώτημα σχετίζεται με την πρόταση του Mankiw ότι οι οικονομολόγοι «προσπαθούν να προσεγγίσουν το θέμα τους με την αντικειμενικότητα ενός επιστήμονα». Αλλά τι σημαίνει να είσαι «αντικειμενικός» για πράγματα όπως ο κληρονομημένος πλούτος ή η εξευτελιστική φτώχεια; Σημαίνει άραγε ότι αυτές οι διευθετήσεις αντικατοπτρίζουν κάποιες

ιδιότητες της κοινωνίας που θα πρέπει να αποδεχτούμε όπως ο επιστήμονας αποδέχεται τις διευθετήσεις που μελέτησε μέσα από ένα τηλεσκόπιο ή κάτω από ένα μικροσκόπιο; Ή μήπως σημαίνει ότι, αν είχαμε σαφή αντίληψη των προσωπικών μας προτιμήσεων και αντιπαθειών, θα μπορούσαμε, αφού θα είχαμε κάνει τους κατάλληλους αποκλεισμούς, να καταλήξουμε σε μια γνήσια ουδέτερη άποψη; Σε μια τέτοια περίπτωση, θα μπορούσε κανείς να χρησιμοποιήσει τον όρο «επιστημονικός» για να περιγράψει τα ευρήματά μας ακόμα κι αν το αντικείμενο της μελέτης μας δεν είναι προϊόν της φύσης αλλά της κοινωνίας;

Η απάντηση είναι ότι δεν μπορούμε. Υπάρχει, βέβαια, ευρύτατο πεδίο για επιστημονική μέθοδο στην ανάλυση πολλών προβλημάτων που προσπαθεί να ξεδιαλύνει η οικονομική επιστήμη, περιλαμβανομένης της αξίωσης να εκθέτουν οι οικονομολόγοι τα δεδομένα που παρατηρούν όσο γίνεται πιο σχολαστικά. Όταν, ωστόσο, ερχόμαστε σε προτάσεις οικονομικές πολιτικής, είναι αδύνατο να παρουσιάσουμε οικονομικές αναλύσεις σαν να προέρχονταν αδιαφιλονίκητα από τα δεδομένα της κοινωνίας. Αυτό συμβαίνει επειδή δεν υπάρχουν τέτοια δεδομένα αντίστοιχα με εκείνα της φύσης. Επιπλέον, εφόσον παραδεχτούμε την παρουσία της ισχύος και της υπακοής στις διευθετήσεις όλων των στρωματοποιημένων κοινωνιών, δεν μας επιτρέπεται να δώσουμε στις ερμηνείες μας την αντικειμενικότητα που επιζητούμε στις αποσαφηνίσεις μας για τη φύση. Απλώς, στην περιγραφή της λειτουργίας της κοινωνίας χρησιμοποιείται η γλώσσα με την οποία περιγράφουμε τη λειτουργία της φύσης. Αν μια τέτοια ψευδοεπιστημονική άποψη γινόταν ο σκοπός της οικονομικής επιστήμης, θα σήμαινε το τέλος της ως φιλοσοφίας του οικονομικού κόσμου.

Κι έτσι η συζήτηση μάς φέρνει στην εξέταση του δεύτερου μεγάλου ερωτήματος που έθεσα στην αρχή αυτού του κεφαλαίου - δηλαδή, το «σκοπό» του θέματος μας. Αν η οικονομική επιστήμη δεν πρόκειται να είναι μια κοινωνική επιστήμη, ποια θα είναι τελικά η κοινωνική της χρησιμότητα;

Η απάντηση μου είναι ότι ο σκοπός της είναι να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα το καπιταλιστικό τοπίο στο οποίο κατά πάσα πιθανότητα θα πρέπει να διαμορφώσουμε τις συλλογικές μας τύχες στο προβλεπτό μέλλον. Αφού εδώ και πολλά χρόνια έχω ασπασθεί τις αρχές και τους στόχους του δημοκρατικού σοσιαλισμού, δεν μου είναι εύκολο να κάνω αυτή την εμφατική διατύπωση. Αλλά, με δεδομένη την εμπειρία του σοσιαλισμού στις μορφές του τού 20^{ου} αιώνα, είναι δύσκολο να αναμένουμε την αναγέννησή του σε μια πιο καλοήθη μορφή στον επόμενο αιώνα. Μάλιστα, αν λάβουμε υπόψη μας τις εντάσεις που διαφαίνονται στον ορίζοντα των επόμενων δεκαετιών, είναι πολύ πιθανό ότι κάθε μορφή σοσιαλισμού του άμεσου μέλλοντος, ιδιαίτερα στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές, όπου είναι πιο πιθανό να αναδυθεί, θα αναπτύξει και πάλι τάσεις πολιτικής μεγαλομανίας, γραφειοκρατικής αδράνειας και ιδεολογικής μισαλλοδοξίας.

Ασφαλώς, αυτές οι εντάσεις θα ασκήσουν την καταστρεπτική τους επιρροή και πάνω στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Οι οικολογικοί κίνδυνοι, με σοβαρότερο ανάμεσα τους το φαινόμενο του θερμοκηπίου, δεν θα δημιουργήσουν μόνο την ανάγκη περιορισμού των βλαβών από τις κλιματικές αλλαγές στα φτωχά έθνη, αλλά θα παρουσιάσουν και την ακόμα πιο δύσκολη πρόκληση της μείωσης των εκπομπών που ανεβάζουν τη θερμοκρασία του πλανήτη και που προέρχονται από τα πλουσιότερα έθνη. Προσθέστε σ' αυτό την ανησυχητική διάδοση των πυρηνικών όπλων αφενός και του εθνικού, φυλετικού και θρησκευτικού μίσους αφετέρου, και έχει στηθεί το σκηνικό για προβλήματα και εντάσεις από τα οποία ο καπιταλιστικός κόσμος δεν μπορεί να απομονωθεί. Τέλος, υπάρχει το

εντεινόμενο πρόβλημα της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, που εμφανίζεται κυρίως στο εσωτερικό μεμονωμένων καπιταλισμών αλλά στη συνέχεια ξεφεύγει από τον έλεγχό τους και γίνεται μια υπερεθνική παρουσία που απειλεί την εθνική κυριαρχία ακόμα και των πλουσιότερων κρατών. Με δυο λόγια, πρόκειται για μια προοπτική που για τον πλούσιο καπιταλιστικό κόσμο είναι εξίσου απειλητική, αν και όχι το ίδιο απελπιστική, με εκείνη που αντιμετωπίζει ο φτωχός προ-καπιταλιστικός ή προ-σοσιαλιστικός κόσμος.

Ποιος θα μπορούσε να είναι ο σκοπός του οράματος και της ανάλυσης κάτω απ' αυτές τις συνθήκες; Προφανέστατα, η οικονομική επιστήμη δεν έχει πολλά να προσφέρει σε σχέση με τις πολιτικές ηγετικές ικανότητες, τη διπλωματικότητα και την κοινωνική έμπνευση που πρέπει να διαδραματίσουν τους κύριους ρόλους στο να εμποδίσουν αυτές τις εντάσεις να καταστρέψουν τη λειτουργικότητα των καπιταλιστικών κοινωνιών. Παρ' όλα αυτά, μια φιλοσοφία του οικονομικού κόσμου έχει τη μοναδική δυνατότητα να δώσει την οραματική καθοδήγηση που θα βοηθήσει μερικούς τουλάχιστον απ' αυτούς τους καπιταλισμούς να βγουν κατά το δυνατόν αλώβητοι από την περιπέτεια των επερχόμενων δεκαετιών.

Να τονίσω το «μερικούς καπιταλισμούς». Θα το αναφέρω για τελευταία φορά: οι ξεχωριστές ιδιότητες όλων των καπιταλισμών είναι η αναζήτηση κεφαλαίων, η καθοδήγηση και οι περιορισμοί του συστήματος αγοράς, και τα πλεονεκτήματα -ενίοτε και τα μειονεκτήματα- της διαίρεσης των εξουσιών σε δύο αλληλοεπηρεαζόμενους, αλλά πάντως ανεξάρτητους, τομείς. Σ' αυτά, ωστόσο, θα πρέπει να προστεθεί η ικανότητα για προσαρμογή και καινοτομία που έχει σαν αποτέλεσμα ένα φάσμα καπιταλιστικών επιδόσεων, ένα φάσμα που παρατηρείται στην ένταση της αναζήτησης κεφαλαίου, στο βαθμό ελευθερίας που επιφυλάσσεται για τις ρυθμίσεις της αγοράς, και στη θέση των ορίων μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου τομέα. Έτσι έχουμε μεγάλη ποικιλία καπιταλιστικών *κοινωνιών* παρά τη γενική ομοιότητα των οικονομιών τους - παρατηρήστε το χάσμα ανάμεσα στους κοινωνικά, αν και όχι πάντα οικονομικά, επιτυχημένους καπιταλισμούς της Σκανδιναβίας και της Ευρώπης και τον οικονομικά επιτυχημένο αλλά κοινωνικά ολέθριο καπιταλισμό των Ηνωμένων Πολιτειών: ας σκεφτούμε, για παράδειγμα, ότι οι αμοιβές των στελεχών των μεγαλύτερων επιχειρήσεων στις Ηνωμένες Πολιτείες είναι διπλάσιες απ' ό,τι στη Γαλλία ή τη Γερμανία,[329] ενώ αντιθέτως η ανοδική κινητικότητα των φτωχών της Αμερικής είναι το μισό από ό,τι είναι σ' αυτές τις χώρες και το ένα τρίτο απ' ό,τι είναι στη Σουηδία.[330] Η πρώτη σύγκριση υποδεικνύει μια κουλτούρα απληστίας, η δεύτερη μια κουλτούρα κοινωνικής αδιαφορίας. Ο συνδυασμός των δύο δεν υποδηλώνει τη θεσμική προσαρμοστικότητα που θα χρειάζεται κάθε χώρα προκειμένου να ελαχιστοποιήσει τις εντάσεις που μας περιμένουν στις επόμενες δεκαετίες, και πολύ λιγότερο αποτελεί μοντέλο για την παγκόσμια ηγεσία.

Σε σχέση μ' αυτές τις κοινωνικές πλευρές του καπιταλισμού, μια αναγεννημένη φιλοσοφία του οικονομικού κόσμου μπορεί να παίξει τον πιο χρήσιμο ρόλο της. Η ίδια η οικονομική ανάλυση δεν μπορεί να είναι ο πυρσός που θα φωτίσει το δρόμο μας προς το μέλλον, αλλά το οικονομικό όραμα θα μπορούσε να γίνει πηγή συνειδητοποίησης των τρόπων με τους οποίους μια καπιταλιστική δομή μπορεί να διευρύνει τα κίνητρά της, να αυξήσει την ευελιξία της και να αναπτύξει την κοινωνική ευθύνη της. Με λίγα λόγια, σ' αυτούς τους καιρούς των αναμενόμενων εντάσεων, ο συνειδητός σκοπός της φιλοσοφίας του οικονομικού κόσμου θα πρέπει να είναι η ανάπτυξη νέας συνειδητοποίησης της ανάγκης και της δυνατότητας για καπιταλισμούς όχι μόνο οικονομικά αλλά και κοινωνικά επιτυχημένους.

Είναι βέβαιο ότι θα προβληθεί η αντίρρηση ότι η εφαρμογή ενός τόσο μεγαλεπήβολου προγράμματος θα απαιτούσε μεγαλοφυείς πολιτικές ηγεσίες και ότι οι περισσότερες από τις γνώσεις που απαιτούνται για να υλοποιηθεί ένα τέτοιο όραμα ανήκουν σε άλλους χώρους του επιστητού, από την ψυχολογία και την κοινωνιολογία ως την πολιτική επιστήμη.

Καμιά αντίρρηση. Μόνη της η οικονομική επιστήμη δεν μπορεί να καθοδηγήσει μια χώρα που της λείπει η ζωτική ηγεσία, αλλά η ηγεσία δεν θα έχει σαφείς κατευθύνσεις χωρίς την έμπνευση ενός φωτισμένου και επαυξημένου ορισμού της οικονομικής επιστήμης. Αναμφίβολα, αυτά τα νέα οικονομικά θα ενσωματώνουν γνώσεις από τους άλλους χώρους κοινωνικής έρευνας, αλλά αν θέλουμε η χρησιμότητα της φιλοσοφίας του οικονομικού κόσμου στον 21^{ο} αιώνα να ανταγωνιστεί εκείνη που ίσχυσε στο 19^{ο} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, θα πρέπει να τύχει εμβάθυνσης και επέκτασης, ιδιαίτερα σε σχέση με το αφυδατωμένο υπόλειμμα που έχει καταντήσει στις μέρες μας. Αν λάβουμε υπόψη μας τις δύο σημασίες του «τέλους» στον τίτλο του κεφαλαίου, σ' αυτό ακριβώς το ελπιδοφόρο όραμα για την αυριανή φιλοσοφία του οικονομικού κόσμου αφιερώνεται αυτό το βιβλίο.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΟΙ ΤΙΤΛΟΙ

Σύμφωνα με την αντίληψη που επικρατεί ευρύτερα, τα οικονομικά είναι μια πραγματική έρημος άνυδρου λόγου. Για να πούμε την αλήθεια, μεγάλο μέρος τους είναι. Ο σπουδαστής της οικονομικής επιστήμης πρέπει να είναι προετοιμασμένος να καλύψει μεγάλες αποστάσεις χωρίς ούτε μία πρόταση με αναζωογονητικό περιεχόμενο. Για να μπορέσει να τελειώσει κανείς κάποια από τα σπουδαία κείμενα, χρειάζεται την αντοχή της καμήλας και την υπομονή αγίου.

Ωστόσο, δεν ανήκουν όλα τα οικονομικά συγγράμματα σ' αυτή την κατηγορία. Υπάρχουν πολλά έργα που είναι ζωντανά, προκλητικά και συναρπαστικά, ακόμη και για τον αρχάριο, κι ακόμη περισσότερα που είναι αρκετά ενδιαφέροντα, πειστικά ή σημαντικά, ώστε να δικαιολογούν κάποιο κόπο και προσπάθεια. Αυτά είναι τα βιβλία που προτείνω εδώ. Με κανένα τρόπο δεν αποτελούν μια εξερεύνηση του συνόλου της οικονομικής επιστήμης - καμιά σύντομη επιλογή δεν θα μπορούσε να είναι κάτι τέτοιο. Απλώς είναι κατάλληλα ορμητήρια απ' τα οποία μπορεί κανείς να ξεκινήσει για να εξερευνήσει μια περιοχή απ' όλο το χώρο. Υπάρχουν στον κατάλογο δύσκολα βιβλία αλλά δεν υπάρχουν βιβλία που δεν μπορούν να διαβαστούν ή που δεν έχουν κάτι να προσφέρουν στον αναγνώστη. Για τον άλφα ή βήτα λόγο, απ' όλα αυτά αποκόμισα και απόλαυση και όφελος. Να επισημάνω, με την ευκαιρία, ότι πολλά απ' τα παρακάτω βιβλία (αυτά που σημειώνονται με αστερίσκο) κυκλοφορούν σε χαρτόδετες εκδόσεις.

Ο αναγνώστης θα ήθελε ίσως να πρωτοδοκιμάσει την τύχη του με ένα οικονομικό εγχειρίδιο για να δει τι ακριβώς πραγματεύεται η οικονομική επιστήμη. Αξίζει τον κόπο, εφόσον είναι διατεθειμένος να το κάνει με χαλαρούς ρυθμούς, με σκοπό τη μόρφωση μάλλον παρά τη διασκέδαση. Από τα αρκετά καλά εγχειρίδια, θα πρότεινα το *Economics* του Paul A. Samuelson (McGraw-Hill, New York), που είναι βέβαια το πιο γνωστό οικονομικό σύγγραμμα της εποχής μας. Το βιβλίο του Samuelson είναι έξυπνο, περιεκτικό και απαιτητικό -πρέπει να μελετηθεί και όχι απλώς να διαβαστεί. Στον αναγνώστη που θα επιθυμούσε μια απλούστερη εισαγωγή, επιτρέψτε μου να προτείνω το *Economics Explained** του Lester Thurow και του υπογράφοντος (Touchstone Books, έκδοση Simon & Schuster, Inc., New York 1998.)

Είναι λιγότερο απλό να προτείνει κανείς αναγνώσματα για την ιστορία των οικονομικών δογμάτων - να προτείνει, δηλαδή, βιβλία που θα καλύπτουν το περιεχόμενο του βιβλίου που κρατάτε αλλά με περισσότερες λεπτομέρειες και μεγαλύτερη έμφαση στο πλήρες εύρος των οικονομικών ιδεών. Το *Economic Theory in Retrospect* του Mark Blaug (Cambridge University Press 1978, 1997) είναι υπέροχο αλλά απαιτεί σημαντικές γνώσεις οικονομικής θεωρίας. Οι διάσημες *Lecture Notes* του Wesley Mitchell εκδόθηκαν από τον οίκο Augustus Kelley με τίτλο *Types of Economic Theory.* Είναι εξαίρετο ανάγνωσμα αλλά ακριβή έκδοση, και η ομορφιά τους χάνει εν μέρει από την επιμέλεια των κειμένων που έχουν παραγεμιστεί με κάθε παραλλαγή των σημειώσεων, έτσι που να υπονομεύεται το εύρος των εκπληκτικών γνώσεων του Mitchell από τις συνεχείς επαναλήψεις. Η μεταθανάτια έκδοση του βιβλίου *History of Economic Analysis* του Joseph Schumpeter (Oxford University Press, New York 1954· Routledge, UK) είναι ένα αριστούργημα του είδους, μια πραγματικά εγκυκλοπαιδική επισκόπηση της οικονομικής ανάλυσης, εξίσου ευφυής και ισχυρογνώμων με τον συγγραφέα της. Για τον ερασιτέχνη του χώρου δεν είναι το πιο εύκολο ανάγνωσμα, υποπτεύομαι μάλιστα ότι και οι περισσότεροι ακαδημαϊκοί οικονομολόγοι δεν το έχουν διαβάσει ολόκληρο. Τέλος, θα μπορούσα να αναφέρω και το δικό μου *Teachings from the Worldly Philosophy** (W.W. Norton, New York, 1996), με επιλεγμένα κείμενα από τις κύριες μορφές του χώρου, διανθισμένα με τα προσωπικά μου

σχόλια.

Ειδικότερα το θέμα της ανόδου του καπιταλισμού πραγματεύεται με γοητευτικό τρόπο το βιβλίο του Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Beacon Press, 1971). Το βιβλίο του Polanyi είναι κυρίως μια μελέτη της δυσχέρειας να επιβληθεί κατά το 18ο αιώνα η ιδέα της αγοράς σ' ένα κόσμο που δεν ήταν προσανατολισμένος στην αγορά, ασχολείται όμως και με σύγχρονες πλευρές του ίδιου προβλήματος. Είναι απόλυτα συναρπαστικό. Με το ίδιο αντικείμενο αλλά επικεντρωμένο σε μια διαφορετική πλευρά της ανόδου του καπιταλισμού, το βιβλίο του R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism** (New York 1937, σε πρόσφατη επανέκδοση από τους Harcourt, Brace κι από τα Penguin Books, 1990) είναι μοναδικό στο είδος του, ένα εμβριθές έργο, γραμμένο με το μοναδικό ύφος ενός μεγάλου ιστορικού. Ένα άλλο κλασικό έργο του χώρου είναι το βιβλίο του Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism** (G. Allen & Unwin, London 1930), αλλά είναι κάπως πιο απαιτητικό για τον μέσο αναγνώστη. Αυτός που θα ήθελε μια λιγότερο εξειδικευμένη επισκόπηση της ιστορίας της καπιταλιστικής εξέλιξης θα μπορούσε να εξετάσει το βιβλίο *The Making of Economic Society** (Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1998) από τον William Milberg και τον υπογράφοντα.

Για άλλα βιβλία με ιστορικό περιεχόμενο, ο αναγνώστης θα μπορούσε να στραφεί στο *Economic and Social History of Medieval Europe** του H. Pirenne (Harcourt, Brace, New York 1937, 1956). Υπάρχει επίσης η τρίτομη *Cambridge Economic History of Europe* με συναρπαστικά δοκίμια από διάφορους ιστορικούς της οικονομικής επιστήμης (Cambridge University Press, London 1952-1989). Για καθαρή απόλαυση θα πρότεινα το *The Unbound Prometheus** του David Landes (Cambridge University Press, Cambridge 1969) και, από τον ίδιο συγγραφέα, το πολυεκθειασμένο *The Wealth and Poverty of Nations* (W.W. Norton, New York 1998), ή από τον Paul Mantoux το βιβλίο *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century** (Harcourt, Brace, New York 1928), ένα σεβαστό κλασικό σύγγραμμα.

Για όποιον θα ήθελε να πάρει μια γεύση από τα οικονομικά κείμενα της εποχής πριν από τον Adam Smith, προσφέρονται διάφορες ενδιαφέρουσες δυνατότητες. Για καθαρή ευχαρίστηση θα μπορούσε να διαβάσει το *The Fable of the Bees* του Bernard Mandeville (Penguin Classics, New York 1970). Για μια συστηματική επισκόπηση των απαρχών της οικονομικής επιστήμης υπάρχει το *The Origins of Scientific Economics* του William Letwin (Doubleday, New York 1964), και το υπέροχο αν και εξειδικευμένο βιβλίο του Ronald Meek, *The Economics of Physiocracy* (Harvard University Press, 1963· Augustus Kelley, 1993). Θα έπρεπε επίσης να αναφέρω το βιβλίο του C. B. MacPherson, *The Political Theory of Possessive Individualism* (Oxford University Press, New York 1962). Όπως δείχνει ο τίτλος του, δεν πρόκειται για ένα καθαρά οικονομικό σύγγραμμα, αλλά όπως θα ανακαλύψει ο αναγνώστης, είναι εξαιρετικά διαφωτιστικό ως προς τα οικονομικά θέματα. Θα κλείσω εδώ με το τρίτομο αριστούργημα του Γάλλου ιστορικού Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism* (University of California Press, 1992), του οποίου η ανάγνωση επιβάλλεται.

Ο Adam Smith παρουσιάζει κάποιο πρόβλημα. Το Πανεπιστήμιο της Γλασκόβης γιόρτασε τα διακόσια χρόνια από την έκδοση του *Πλούτου των Εθνών* με την κυκλοφορία των πολύτομων, πλήρων και πανάκριβων *Collected Works.* Κάποιος που θα ήθελε να ειδικευτεί στη μελέτη του Smith θα πρέπει να διαβάσει τον τόμο *Essays* (επιμ. A. Skinner και E. Wilson, Clarendon Press, Oxford 1975). Εναλλακτικά, θα πρότεινα να αγοράσει το *Wealth of Nations* των εκδόσεων Modern Library, ή, αν θέλει απλώς να δοκιμάσει κάποια μεγάλα τμήματα του βιβλίου καθώς και τα «καλύτερα κομμάτια» από το βιβλίο *The Theory of Moral Sentiments* και άλλα κείμενα του Smith, τα έχω συγκεντρώσει στο βιβλίο *The Essential Adam Smith** (W. W. Norton, New York 1985).

Ίδιο πρόβλημα αντιμετωπίζει κανείς με τον Malthus και τον Ricardo. Ο μη επαγγελματίας αναγνώστης δεν έχει πολλές επιλογές. Ο Keynes έγραψε ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα για τον Malthus στο *Essays in Biography* (Horizon Press, New York 1951), ενώ η παρουσίαση του Ricardo από τον Mitchell στο προαναφερθέν *Lecture Notes* είναι απόλυτα συναρπαστική. Το συνολικό έργο του Ricardo κυκλοφορεί στην πολύτομη έκδοση *Works of David Ricardo* (Cambridge University Press, London 1951, 1973), που επιμελήθηκε με το σχολαστικό μάτι του ο Piero Sraffa, και ο τελευταίος τόμος περιλαμβάνει πλήθος βιογραφικών στοιχείων που δεν είναι πάντα φοβερά ενδιαφέροντα. Δεν θα πρότεινα πάντως στον αναγνώστη να πέσει με τα μούτρα στα γραφτά του Ricardo αν δεν είναι προετοιμασμένος για διανοητικούς μώλωπες: βρίθουν αφηρημένης ανάλυσης και διαβάζονται με πολλή δυσκολία. Αν παρ' όλα αυτά είστε περίεργοι, θα μπορούσατε να δοκιμάσετε το δεύτερο τόμο του έργου που επιμελήθηκε ο Sraffa, όπου παρατίθεται το έργο του Malthus *Principles* μαζί με τα εξοντωτικά σχόλια του Ricardo δίπλα σε κάθε παράγραφο. Εδώ έχουμε τους δύο φίλους και αντίπαλους στην καλύτερη εκδοχή τους. Για τον ίδιο τον Malthus και το πληθυσμιακό δίλημμα, διαβάστε το *On Population* (Modern Library, New York 1960), με μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα εισαγωγή από την ιστορικό Gertrude Himmelfarb. Ακόμη καλύτερα, οποιοδήποτε απ' τα πιο σύγχρονα βιβλία για το πρόβλημα του πληθυσμού. Πρόσφατα, ο Samuel Huntington εξέδωσε το μεγαλειώδες 1000 σελίδων *Malthus* (University of Toronto Press, Toronto 1997), επιβεβλημένο ανάγνωσμα για κάθε επίδοξο μελετητή του χώρου.

Είναι μάταιο να προσπαθήσει να διαβάσει κανείς τους Ουτοπικούς Σοσιαλιστές. Δοκιμάστε καλύτερα το βιβλίο του Frank Manuel, *The Prophets of Paris* (Harvard University Press, 1962), ή του Alexander Gray, *The Socialist Tradition* (Longmans, Green, London 1946), το οποίο ήταν η κυριότερη πηγή μου για τον Saint-Simon και τον Φουριέ. Το ύφος του Gray είναι κάπως παιγνιώδες, κάτι που ταιριάζει τουλάχιστο στην παρουσίαση κάποιων απ' τις πιο ιδιόρρυθμες μορφές, και το βιβλίο κλίνει σε μεγάλο βαθμό και κατ' ομολογία του συγγραφέα υπέρ του ουτοπικού σοσιαλισμού σε σχέση με τον «επιστημονικό» σοσιαλισμό. Ίσως σε κάποια βιβλιοθήκη θα μπορέσετε να έχετε πρόσβαση σε κάποια απ' τα πρωτότυπα, αλλά θα πρέπει να σας προειδοποιήσω ότι όλα τους είναι αφόρητα φλύαρα. Υπάρχει μια ωραία παλιομοδίτικη βιογραφία του *Robert Owen* από τον F. Podmore (Appleton, New York 1907) και μια άλλη, περισσότερο προσηλωμένη στα γεγονότα αλλά λιγότερο ευχάριστη στο διάβασμα, από τον G. D. H. Cole (E. Benn, London 1925). Καμιά από τις δύο, ωστόσο, δεν ρίχνει το φως που πρέπει σ' αυτόν τον εκπληκτικό άνθρωπο - ίσως η αυτοβιογραφία του, *The Life of Robert Owen* (Knopf, New York 1920), είναι το καλύτερο βιβλίο γι' αυτό το σκοπό.

Ύστερα, βέβαια, είναι ο John Stuart Mill. Η αυτοβιογραφία του, *Autobiography* (Columbia University Press, New York 1944· Penguin Books, UK 1989), είναι ένα κλασικό και μάλλον κουραστικό ανάγνωσμα, αλλά υπάρχει μια έξοχη βιογραφία του από τον Michael Packe (Macmillan, New York 1954). Αν κάποιος ενδιαφέρεται για τον Mill, ο Friedrich A. Hayek έχει εκδώσει την αλληλογραφία ανάμεσα στον Mill και τη *Harriet Taylor*, *John Stuart Mill and Harriet Taylor* (University of Chicago Press, Chicago 1951), που ρίχνει ένα νέο φως στον άνδρα. Για μια διαφορετική και πολύ διαφωτιστική προσέγγιση του Mill και της σχέσης του με τη φοβερή *Harriet*, συμβουλευτείτε το βιβλίο της Gertrude Himmelfarb *On Liberty and Liberalism* (Knopf, New York 1974). Όσο για τα οικονομικά, ο Mill αξίζει τον κόπο. Το βιβλίο του *Principles of Political Economy* (University of Toronto Press, Toronto 1965· Penguin Books, UK 1970) είναι καλογραμμένο και, αν παραλειφθούν αρκετά κομμάτια του, εξακολουθεί να ενδιαφέρει τον σημερινό αναγνώστη. Το βιβλίο τσέπης των εκδόσεων Bantam, *The Essential Works of John Stuart Mill,* περιέχει την *Autobiography* και το δικαίως διάσημο *Essay on Liberty*.

Η βιβλιογραφία για τον Marx αποτελείται από πολλούς τόμους. Ο αναγνώστης μπορεί να δοκιμάσει διάφορες εξαιρετικές πρόσφατες βιογραφίες. Η καλύτερη, για τις δικές μου προτιμήσεις, είναι το βιβλίο του David McLellan, *Karl Marx* (Harper & Row, New York 1973· Papermac, UK 1995) και το πολύ καλό και συντομότερο βιβλίο του για τον Marx στη σειρά Modern Masters (Viking, New York 1975· Fontana, UK 1986). Θα ήθελα, επίσης, να συστήσω κι ένα παλαιότερο βιβλίο, *To the Finland Station** (Harcourt, Brace, New York 1940· Penguin Books, UK 1991) από τον Edmund Wilson. Είναι, ταυτόχρονα, μια βιογραφία του Marx και του Engels, μια επισκόπηση του έργου τους και μια κριτική της ιστοριογραφίας γενικά, όλα αυτά δοσμένα μ' ένα απαράμιλλο ύφος. Είναι σαν να διαβάζει κανείς μυθιστόρημα.

Η καλύτερη ίσως εισαγωγή στον Marx είναι ο ίδιος ο Marx, ιδιαίτερα ο πρώτος τόμος του *Κεφαλαίου*. Εξαιρετική είναι μια νέα έκδοση του, *Capital*, Vol. I* του εκδοτικού οίκου Random House (Vintage, New York 1977). Αν αυτό σας ικανοποιήσει, το επόμενο βήμα είναι η συνοπτική έκδοση (και όχι η πλήρης) των *Grundrisse* (επιμ. David McLellan, Harper Torchbook, New York 1971)*. Η επόμενη καλύτερη επιλογή είναι μια συλλογή κειμένων από τον Robert Tucker (W.W. Norton, New York 1978). Μετά, ίσως, το βιβλίο του Paul M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development* (Monthly Review Press, London 1956)* και, στη συνέχεια, υπάρχουν αναρίθμητα κείμενα, για τα οποία δεν μπορεί να υπάρξει συνοπτικός οδηγός. Ζητώντας συγγνώμη που για άλλη μια φορά διαφημίζω τον εαυτό μου, επιτρέψτε μου να συστήσω το βιβλίο μου *Marxism, For And Against* (W. W. Norton, New York 1983).

Δεν υπάρχει ένα βιβλίο που να είναι αφιερωμένο αποκλειστικά στους βικτοριανούς οικονομολόγους. Ο αναγνώστης θα ήθελε ίσως να εξετάσει το βιβλίο του Alfred Marshall, *Principles of Economics* (Macmillan, New York 1948· Prometheus Books, 1997). Είναι στρυφνό αλλά όχι δύσκολο - η δυσκολία βρίσκεται στην υπομονή και όχι στις γνώσεις που απαιτεί. Παρεμπιπτόντως, ο Keynes έχει γράψει ένα ωραίο βιογραφικό κείμενο για τον Marshall και τον Edgeworth στο προαναφερθέν βιβλίο του *Essays in Biography.*

Ο οικονομικός υπόκοσμος έχει πιο απολαυστικά αναγνώσματα. Ο Henry George είναι ξεπερασμένος αλλά το βιβλίο του *Progress and Poverty* (Doubleday, New York 1926· J.M.Dent, UK 1977) διατηρεί τη συναισθηματική του απήχηση και είναι γραμμένο μ' ένα γλαφυρό -συχνά υπερβολικά γλαφυρό- δημοσιογραφικό ύφος. Ο Hobson είναι πιο σοβαρός και πιο συναρπαστικός. Το βιβλίο του *Imperialism* (G. Allen & Unwin, London 1938) παραμένει καίριο και εξαιρετικά ενδιαφέρον, περισσότερο ακόμη κι από την ομώνυμη και πασίγνωστη μπροσούρα του Λένιν.

Τα γραφτά του Veblen είναι μεγαλειώδη αναγνώσματα αν σας αρέσει το ύφος του. Αυτό δεν συμβαίνει με όλους, αλλά οι οπαδοί του δεν χάνουν ευκαιρία να αναφέρονται στα λεγόμενά του. Το βιβλίο του *The Theory of the Leisure Class** (Modern Library, New York 1934· Prometheus Books, 1998) είναι το πιο γνωστό έργο του αλλά εγώ θα πρότεινα την έκδοση *The Portable Veblen* (Viking Press, New York 1950), με τη λαμπρή εισαγωγή του Max Lerner, που παρουσιάζει τον ίδιο τον άνδρα και τις βασικές του ιδέες με μεγάλη διαύγεια. Το υπόλοιπο βιβλίο περιέχει μια μεγάλη ποικιλία του έργου του Veblen. Για τις θεωρίες του Veblen θα πρότεινα ανεπιφύλακτα τη διεισδυτική μελέτη του Jack Diggins. *The Bard of Savagery* (Seabury Press, New York 1978). Η εποχή εκείνη περιγράφεται με τρόπο καυστικό και απολαυστικό στο έξοχο βιβλίο του Matthew Josephson, *The Robber Barons** (Harcourt, Brace, New York 1934, 1962).

Υπάρχουν δύο σημαντικές βιογραφίες του Keynes: η διεξοδική αλλά κάπως στομφώδης *Life of John Maynard Keynes* από τον Roy Harrod (Harcourt, Brace, New York 1951) και το έξοχο

John Maynard Keynes από τον Lord Robert Skidelsky (Viking, New York 1986), του οποίου κυκλοφορούν οι δύο από τους τρεις προγραμματισμένους τόμους. Εναλλακτικά, μπορείτε να γνωρίσετε άμεσα τον ίδιο τον άνθρωπο μέσα από τα σπινθηροβόλα και διαυγέστατα γραφτά του, και γι' αυτό τα βιβλία του *Economic Consequences of the Peace* (Harcourt, Brace, New York 1920· Macmillan Press, UK 1971) και *Essays in Persuasion* (W. W. Norton, New York 1963) είναι θαυμάσιες εισαγωγές στο ύφος και τη σκέψη του Keynes.

Όταν ερχόμαστε στο ερώτημα της κατεύθυνσης του καπιταλισμού και των οικονομικών, πρέπει και πάλι να τοποθετήσω το έργο του Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (Harper, New York 1947) στην κορυφή του καταλόγου. Για μια άποψη που χρησιμοποιεί σαν αφετηρία τον Schumpeter, ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης θα ήθελε ίσως να εξετάσει το βιβλίο μου *Nature and Logic of Capitalism** (W. W. Norton, New York 1986). Για τη ζωή του Schumpeter, δεν υπάρχει τίποτε καλύτερο από το βιβλίο του Robert Loring Allen**,** *Opening Doors,* 2 τόμ., (New Brunswick, N.J., Transactions Publishers, 1991).

Το κλείσιμο αυτού του σημειώματος έχει να κάνει με το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου. Εκεί εξετάζουμε ερωτήματα που αφορούν στην ίδια τη φύση της οικονομικής επιστήμης, κάτι που γρήγορα υπεισέρχεται σε τεχνικά θέματα. Για τον ενδιαφερόμενο αναγνώστη, ωστόσο, προτείνω τα παρακάτω βιβλία - κανένα απ' αυτά δεν είναι «εύκολο» αλλά όλα είναι σημαντικά. Το βιβλίο της Deborah Redman, *Economics and the Philosophy of Science* (Oxford, New York 1991) είναι μια αριστουργηματική παρουσίαση της σταδιακής προσέγγισης μεταξύ της οικονομικής επιστήμης και της φιλοσοφίας της επιστήμης, απαραίτητο ανάγνωσμα για όποιον ενδιαφέρεται για την ιστορία. Το βιβλίο του Philip Mirowski, *More Heat than Light* (Cambridge University Press, New York 1989· UK 1992) είναι μια προκλητική, πολεμική και άκρως αξιόλογη κριτική προσέγγιση «των οικονομικών ως κοινωνικής επιστήμης». Το βιβλίο του Thomas Mayer, *Truth versus Precision in Economics* (Edward Elgar, UK 1993) είναι ένα απ' τα πιο καλά και ισορροπημένα βιβλία του είδους χωρίς να παύει να είναι και μια απ' τις δριμύτερες κριτικές του θέματος που περιγράφει ο τίτλος του.

Τελευταία, αλλά μόνο επειδή είναι η πιο δυσεύρετη, θα αναφέρω μια συναρπαστική επισκόπηση του τρόπου που τα σύγχρονα οικονομικά ακολούθησαν την ιστορική τους διαδρομή και της διαφορετικής διαδρομής που θα μπορούσαν να είχαν διανύσει ή μπορεί να διανύσουν στο μέλλον. Ο συγγραφέας είναι ο Νορβηγός οικονομολόγος Erik S. Reinert (ο οποίος ξέρει να γράφει σε πολύ όμορφα αγγλικά). Όσοι ενδιαφέρονται να ενημερωθούν για τη διαθεσιμότητα των έργων του, θα πρότεινα να απευθυνθούν στο University of Oslo, Centre for Development and the Environment, Box 1116, Blindern, 0317 Oslo, Norway (e-mail: publications@sum.uio.no). Ο Reinert έχει γράψει πολλά ενδιαφέροντα φυλλάδια και μελέτες για το παραπάνω θέμα και εγώ θα ζητούσα πρώτα απ' όλα να μάθω για το 60σέλιδο βιβλίο του *The Role of the State in Economic Growth.* Ο κόπος σας δεν θα πάει χαμένος.

Endnotes

[1] John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest, and Money* (Harcourt, Brace & World, New York 1964), σ. 383
[2] Elizabeth Marshall Thomas*, The Harmless People* (Vintage, New York 1958), σ. 50
[3] Adam Smith, An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (Modern Library, New York 1937), σ. 62
[4] Henri Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe* (Harcourt, Brace, New York, χωρίς ημερ.), σσ. 102-103.
[5] Pirenne, *στο ίδιο,* σ. 145.
[6] Miriam Beard, *A History of the Business Man* (Macmillan, New York 1938), σ. 83.
[7] Pirenne, *ό.π.,* σ. 35, Σημ. 1- Beard, *ό.π.,* σ. 83.
[8] Andreas Ryff: Beard, *ό.π.,* σ. 83.
[9] Eli Hecksher, *Mercantilism* (George Allen & Unwin, London 1935), Τόμ. I, σσ. 57, 118.
[10] John Winthrop, *Winthrop's Journal* (Charles Scribner's Sons, New York 1908), Τόμ. 1, σσ. 315-317.
[11] The Merchant Adventurers Company: W. E. Lingelbach, *The Merchant Adventurers of England* (Longmans, Green, New York 1902), σσ. 47-52- επίσης Sylvia Thrupp, *The Merchant Class of Medieval London* (University of Chicago Press, Chicago 1948), σσ. 165, 169.
[12] Hecksher, *ό.π.* σσ. 160, 164.
[13] *The Economic Writings of Sir William Petty,* C. H. Hull, επιμ. (Augustus Kelley, New York 1963), σ. 274
[14] Lewis Mumford, *The Condition of Man* (Harcourt, Brace & World, New York 1944), σ. 168.
[15] Henri Pirenne, *Medieval Cities* (Princeton University Press, Princeton, N.J., 1925), σσ. 120-121.
[16] W. M. Flinders Petrie, *Syria and Egypt* (Methuen, London 1898), Κεφ. 2, ιδιαίτ. σσ. 44-48.
[17] Raymond Firth, *Primitive Economics of the New Zealand Maoris* (E. P. Dutton, New York 1929), σ. 340.
[18] Sir William Ashley, *An Introduction to English Economic History and Theory.* 4η έκδ. (Longmans, Green, London 1925), σσ. 229-237.
[19] Hecksher, *ό.π., σ.* 171
[20] Paul Mantoux, *The Industrial Revolution in the XVIII Century* (Harcourt, Brace, New York 1927), σ. 196.
[21] Hecksher, *ό.π.,* σ. 173
[22] Karl Marx, *Capital* (International Publishers, New York 1967), Τόμ. I, σ. 721.
[23] Mantoux, op cit., σ. 159
[24] στο ίδιο
[25] Marx, *ό.π.,* σσ. 729-730
[26] Mantoux: *ό.π.,* σ. 278.
[27] John Boyd Thacher, *Christopher Columbus* (G. P. Putnam's Sons, New York και London 1903), Τόμ. II, σ. 645.
[28] John Maynard Keynes, *A Treatise on Money* (Macmillan, London 1953), Τόμ. II, σσ. 156-157.
[29] Hecksher, ό.π., σ. 301.
[30] Beard, *ό.π.,* σσ. 416-419.
[31] *Aristotle's Politics,* μετάφρ. Benjamin Jowett (Modern Library, New York 1943), σ. 58.
[32] *Leviathan,* Oxford University Press, 1967, σσ. 41, 97
[33] R. Heilbroner, *Teachings from the Worldly Philosophy.* W.W. Norton, New York, σσ. 24-28.
[34] Bernard Mandeville, *The Fable of the Bees* (Clarendon Press, Oxford 1966), σσ. 287, σ. 288.
[35] βιογραφικά στοιχεία από το βιβλίο του John Rae, *Life of Adam Smith* (1895) με εισαγωγή του Jacob Viner (Augustus Kelley, New York 1965)· Dugald Stewart, *Biographical Memoir of Adam Smith* (1793) (Augustus Kelley, New York 1966)· William Scott, *Adam Smith as Student and Professor* (Jackson, Son & Co., Γλασκόβη 1937).
[36] Elie Halevy, *England in 1815* (Peter Smith, New York 1949), σσ. 259-265.
[37] Halevy, *στο ίδιο,* σ. 242.

[38] Paul Mantoux, *ό.π., σ.* 199, Σημ. 1
[39] Halevy, *ό.π.,* σσ. 279-280.
[40] James Bonar, *Library· of Adam Smith* (Macmillan, London 1894), σσ. viii-ix.
[41] Percy Fitzgerald, Charles Townshend: Wit and States man (R. Bentley, London 1866), σσ. 359-360.
[42] στο ίδιο, σ. 334.
[43] Ronald Meek, *The Economics of Physiocracy* (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1963), σ. 375, Σημ. 2.
[44] Adam Smith, *The Wealth of Nations* (Modern Library, New York 1937), σ. 643· εφεξής αναφέρεται για συντομία ως *Wealth.*
[45] Rae, *ό.π.,* σ. 156.
[46] Max Lerner, Εισαγωγή στο *Wealth.*
[47] Smith, Wealth, σ. 578.
[48] στο ίδιο, σ. 16.
[49] στο ίδιο, σ. 605.
[50] *στο ίδιο,* σ. 423.
[51] *στο ίδιο,* σσ. 594-595.
[52] στο ίδιο, σ. 651.
[53] στο ίδιο, σ. 14.
[54] Beard, ό.π., σ. 493.
[55] Gregory King, *Two Tracts* (1696) (Johns Hopkins Press, Βαλτιμόρη 1936), σ. 31.
[56] Bernard Mandeville, *The Fable of the Bees* (Clarendon Press, Oxford 1929), Τόμ. I, σ. 194.
[57] Smith, *Wealth,* σ. 79.
[58] *στο ίδιο,* σσ. 4-5.
[59] *στο ίδιο,* σσ. 11-12
[60] Adolph Lowe, "The Classical Theory of Economic Growth", *Social Research,* Summer 1954, σσ. 132-141.
[61] Mantoux, *ό.π.,* σ. 238.
[62] στο ίδιο, σ. 311.
[63] στο ίδιο, σ. 386.
[64] Smith, *Wealth,* σ. 322.
[65] στο ίδιο, σ. 80.
[66] στο ίδιο, σ. 79
[67] *στο ίδιο,* σσ. 94-95
[68] *Wealth,* σ. 394.
[69] στο ίδιο, σ. 460.
[70] στο ίδιο, σ. 625.
[71] *στο ίδιο,* σσ. 734-735.
[72] στο ίδιο, σ. 128.
[73] στο ίδιο, σ. 172.
[74] στο ίδιο, σ. 900.
[75] Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (1759), στο R. Heilbroner, *The Essential Adam Smith* (W. W. Norton, New York 1986), σ. 78.
[76] Rae, *ό.π.,* σ. 405.
[77] King, *ό.π., σ.* 18.
[78] στο ίδιο, σ. 24.
[79] Wesley Mitchell, *Types of Economic Theory·* (Augustus Kelley, New York 1967). Τόμ. I, σ. 47.
[80] James Bonar, *Malthus and His Work.* 2η έκδ., (1924) (Augustus Kelley, New York 1967), σσ. 6, 30. Η ρήση του Paley από το βιβλίο του ιδίου *Principles of Moral and Political Philosophy* (R. Fauler, London 1790), Τόμ. II, σ. 347.
[81] Bonar, Malthus and His Work, σ. 15.
[82] Halevy, *ό.π.,* σ. 229.
[83] *στο ίδιο,* σσ. 227-228.

[84] Mitchell, *ό.π.,* σ.279.
[85] *στο ίδιο,* σσ. 279-280.
[86] David Ricardo, *Works and Correspondence,* επιμ. Piero Sraffa (Cambridge University Press, 1965), Τόμος IV, σ. 21.
[87] *στο ίδιο,* Τόμ. X, σσ. 95-106.
[88] Bonar, Malthus and His Work, σσ. 1,2.
[89] Thomas Robert Malthus, (πρώτο) *Essay on Population* (1798) (Macmillan, New York 1966), σ. 65.
[90] Bonar, *Malthus and His Work,* σ. 305. Το χωρίο εμφανίζεται μόνο στη δεύτερη έκδοση του (πρώτου) *Essay.* Στη συνέχεια αφαιρέθηκε.
[91] William Godwin, *Of Population* (1820) (Augustus Kelley, New York 1964), σ. 616.
[92] Ricardo, *ό.π.,* Τόμ. XIII, σ. 21.
[93] Mitchell, *ό.π.,* Τόμ. I, σσ. 306-307.
[94] John Maynard Keynes, *Essays in Biography* (Macmillan, London 1937), σ. 134.
[95] Για την Edgeworth βλέπε το άρθρο του J. P. Croshaw στο The New Palgrave Dictionary of Economics (MacMillan, New York 1987), Τόμ. Π, σ. 99.
[96] Harriet Martineau, Autobiography, Maria Weston Chapman, επιμ. (James R. Osgood, Βοστόνη 1877), σ. 247.
[97] Ricardo, *ό.π.,* Τόμ. X, σ. 6.
[98] *στο ίδιο,* σσ. 73-74.
[99] *στο ίδιο,* Τόμ. VI, σ. 229.
[100] στο ίδιο, σ. 233.
[101] *στο ίδιο.* Τόμ. IX, σ. 382.
[102] Keynes, Essays in Biography, σ. 134.
[103] Joseph Townshend, *A Dissertation on the Poor Laws* (1786) (Ridgways, London 1817), σ. 45.
[104] Malthus, (πρώτο) *Essay,* σσ. 25, 26.
[105] στο ίδιο, σ. ίν.
[106] *στο ίδιο,* σσ. 139, 140.
[107] Robert Heilbroner, στο Just Faaland, επιμ., *Population and the World Economy* (Basil Blackwell, Oxford : 1982), σ. 237.
[108] σσ. τ 93-94, Population projections, *U.S. Statistical Abstract,* Dept. of Commerce, 1997- U.S. Table 3, World Table 13317.
[109] Mitchell, *ό.π.,* σ. 47.
[110] Keynes, *Essays,* σ. 111.
[111] Ricardo, *ό.π.,* Τόμ. II, σ. 222.
[112] στο ίδιο, σ. 449.
[113] *στο ίδιο,* σσ. 98-99.
[114] *στο ίδιο,* σσ. 376-377.
[115] στο ίδιο, σ. 12.
[116] Mantoux, *ό.π.,* σσ. 411-413.
[117] J. L. and Barbara Hammond, *The Skilled Labourer* (Longmans, Green, London 1920), σσ. 257-301.
[118] Για τη ζωή του *Owen* βλέπε *The Life of Robert Owen written by himself (Chas.* Knight & Co., London 1971)· Frank Podmore, *Robert Owen: A Biography* (D. Appleton, New York 1924)· G. D. H. Cole, *The Life of Robert Owen* (Archon, Hamden, Conn., 1966).
[119] Owen, *A Life,* σ. 27.
[120] Για τις απόψεις του Ricardo βλέπε *Works and Correspondence,* Τόμ. V, σσ. 30, 467.
[121] Podmore, *ό.π.,* σ. 240. William Cobbett, *Cobbett's Political Works* (London, χωρίς ημερ.), σ. 230.
[122] στο Alexander Gray, *The Socialist Tradition* (Longmans, Green, London 1946), σ. 202.
[123] Robert Dale Owen, *Threading My Way: An Autobiography* (Augustus Kelley, New York 67), σσ. 57, 58
[124] βλέπε Gray, *ό.π.,* σσ. 136-138, και Frank Manuel, *The New World of Henri Saint-Simon* (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1956).
[125] Manuel, *ό.π.,* σ. 13.

[126] στο ίδιο, σ. 40.
[127] στο ίδιο, σ. 112.
[128] Gray, *ό.π.,* σ. 138.
[129] *στο ίδιο,* σσ. 151 -152
[130] *στο ίδιο,* σσ. 156-196.
[131] βλέπε Mill's Autobiography στα *Collected Works of John Stuart Mill* (University of Toronto Press, Toronto 1981), Τόμ. I.
[132] *στο ίδιο,* σσ. 17, 19.
[133] στο ίδιο, σ. 39.
[134] στο ίδιο, σ. 265.
[135] *στο ίδιο,* Τόμ. II, σσ. 199,200.
[136] στο ίδιο, σ. 207.
[137] *στο ίδιο,* Τόμ. III, σ. 754.
[138] στο ίδιο.
[139] *στο ίδιο.* Τόμ. II, σ. 209.
[140] *στο ίδιο,* Τόμ. XVI, σ. 1146.
[141] *στο ίδιο.* Τόμ. I, σ. 226.
[142] Karl Marx and Friedrich Engels, "The Manifesto of the Communist Party", *Collected Works* (Progress Publishers, Μόσχα 1976), Τόμ. VI, σ. 481.
[143] Priscilla Robertson, *Revolutions of 1848: A Social History* (Princeton Univ. Press, Princeton, N.J., 1948).
[144] στο ίδιο, σ. 519.
[145] Δεν κατάφερα να βρω την πηγή αλλά ο κ. Fred Whitehead με πληροφορεί ότι μάλλον είναι από την εισαγωγή στο βιβλίο του Χάινε *Lutetia (1854).*
[146] Edmund Wilson, *To the Finland Station* (Farrar, Strauss & Giroux, New York 1940, 1972)- Franz Mehring, *Karl Marx* (University of Michigan Press, Ann Arbor, Mich., 1962)· David McLellan, *Karl Marx: His Life and Thought* (Harper & Row, New York 1973).
[147] Wilson, *ό.π.,* σ. 157.
[148] στο ίδιο, σ. 163.
[149] Elie Halevy, *Imperialism and the Rise of Labour* (Ernest Benn, London 1951), σ. 18.
[150] F. Engels, *Anti-Dühring* (International Publishers, New York 1970), σ. 292.
[151] "The Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon", στο Marx, *Works,* Τόμ. II, σ. 103.
[152] "The Poverty of Philosophy", *στο ίδιο,* Τόμ. VI, σ. 166.
[153] στο ίδιο, σ. 496.
[154] Yvonne Kapp, *Eleanor Marx* (Lawrence and Wishart, London 1972), Τόμ. 1, Appendix I, σσ. 289-297.
[155] David McLellan, *Karl Marx: Interviews and Recollections* (Barnes and Noble, Totowa, N.J., 1981), σ. 165.
[156] Wilson, *ό.π.,* σ. 365.
[157] στο ίδιο.
[158] Marx, *Works,* Τόμ. XXXIX, σ. 181.
[159] Kapp, *ό.π.,* σ. 112.
[160] McLellan, Karl Marx: His Life and Thought, a. 443.
[161] "Theses on Feuerbach", στο Marx, *Works,* Τόμ. V, σ. 8.
[162] Paul Padover, *Karl Marx: n Intimate Biography* (McGraw-Hill, New York 1978), σσ. 166-170.
[163] McLellan, *ό.π.,* σσ. 156-157.
[164] στο ίδιο, σ. 159.
[165] *The Communist International, 1919-1943,* Jane Degras, επιμ. (Oxford University Press, London 1961), σ. 475.
[166] στο ίδιο, σ. 245.
[167] Marx, *Capital* (Progress Publishers, Μόσχα 1954), Τόμ. 1, σ. 712.
[168] στο ίδιο, σ. 715.

[169] βλέπε Thomas Palley, *Journal of Post-Keynesian Economics,* Spring 1998, σ. 338, Table 1·σ. 343, Table 8.
[170] Padover, *ό.π.,* σ. 591.
[171] Sir Robert Giffen, *Economic Inquiries and Studies* (George Bell & Sons, London), Τόμ. I, 1909, σ. 394.
[172] Sir John Clapham, *An Economic History of Modern Britain, 1850-1886* (Cambridge University Press, Cambridge 1963), σσ. 448-449. Το παράθεμα διαφέρει κάπως από το πρωτότυπο κείμενο του Clapham.
[173] Marx, *Works,* Τόμ. XL, σ. 344.
[174] Keynes, *Essays,* σ. 273.
[175] F. Y. Edgeworth, *Mathematical Psychics* (1881) (Augustus Kelley, New York 1961), σ. 128.
[176] J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (Oxford University Press, New York 1954), σ. 467.
[177] W. Stanley Jevons, *The Theory of Political Economy* (Macmillan, London 1879), σσ. vii, 3.
[178] για τη ζωή του Bastiat βλέπε Charles Gide & Charles Rist, *A History of Economic Doctrines* (George A. Harrap, London 1915)· *International Encyclopedia of Social Sciences,* 1968· και *Encyclopedia Britannica,* 11th έκδ., 1910. Βλέπε επίσης το δοκίμιο του de Fontenay στο *Oenvres Complètes de Frederic Bastiat* (Παρίσι 1855), Τόμ. I.
[179] Bastiat, *Economic Sophisms* (G. P. Putnam, New York 1922), σσ. 101-102.
[180] Bastiat, *Oenvres Completes,* σσ. 26, 27.
[181] Gide & Rist, *ό.π.,* σ. 329 σημ. Το παράθεμα διαφέρει κάπως από το πρωτότυπο κείμενο.
[182] *στο ίδιο,* σσ. 60-65.
[183] ελεύθερη απόδοση από το: Bastiat, *Selected Essays in Political Economy* (Van Nostrand, Princeton, N.J., 1964), σ. 111.
[184] στο ίδιο, σ. 135.
[185] Bastiat, *Oeuvres Completes,* σσ. 205, 206.
[186] *στο ίδιο,* σ. xxxii.
[187] Mitchell, ό.π., Τόμ. II, σ. 30.
[188] *Complete Works of Henry George* (National Single Tax League, 1900), Τόμ. I, σ. 557.
[189] στο ίδιο, σ. 549.
[190] Βιογραφικά στοιχεία για τον Henry George: Henry George, Jr., *Life of Henry George, στο ίδιο,* Vols. IX, X.
[191] *στο ίδιο,* Τόμ. IX, σ. 149.
[192] *στο ίδιο,* σσ. 277-278.
[193] *στο ίδιο,* σσ. 311-312.
[194] *στο ίδιο,* Τόμ. I, σσ. 291,292.
[195] στο ίδιο, σ. 188.
[196] C. A. Barker, *Henry George* (Oxford University Press, New York 1955), σ. 318· βλέπε Henry George Scrapbook, αρ. 24: New York Public Library, σ. 7.
[197] Δεν μπόρεσα να εντοπίσω την πηγή.
[198] Stephen B. Cord, *Henry George: Dreamer or Realist?* (University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1965), σ. 39.
[199] J. A. Hobson, *Imperialism.* 2η έκδ. (University of Michigan Press, Ann Arbor, Mich., 1965), σ. 160.
[200] στο ίδιο.
[201] στο ίδιο.
[202] στο ίδιο.
[203] στο ίδιο, σ. 51.
[204] R. Palme Dutt, *Britain's Crisis of Empire* (International Publishers, New York 1950), σ. 18.
[205] J. A. Hobson, στο *Confessions of an Economic Heretic* (George Allen & Unwin, London 1938), σ. 59.
[206] Hobson, *Imperialism,* σ. 50.
[207] Hobson, *Confessions,* σ. 15.
[208] στο ίδιο, σ. 30.
[209] στο ίδιο, σ. 30.

[210] στο ίδιο, σ. 62.
[211] Dutt, *ό.π.,* σ. 22.
[212] Hobson, *Imperialism,* σ. 85.
[213] *The Communist International, 1919-1943,* επιμ. Jane Degrad (Oxford University Press, London 1960), σσ. 480-481.
[214] Dutt, *ό.π.,* σ. 18.
[215] Αγγλικές επενδύσεις στο εξωτερικό: βλέπε Halevy, *Imperialism and the Rise of Labour,* σσ. 13-14· επίσης Eric Hobsbawm, *Industry and Empire* (Pantheon, New York 1968), σ. 125.
[216] Πορτρέτο του Marshall από τον Σ. Ρ. Φέι: *Memorials of Alfred Marshall,* επιμ. A. C. Pigou (Macmillan, London 1925), σσ. 74, 75.
[217] Keynes, Essays in Biography, σ. 223.
[218] Alfred Marshall, *Principles of Economics,* 9η σχολιασμένη έκδοση (Macmillan, London 1961), σ. 348.
[219] στο ίδιο, σ. 719.
[220] στο ίδιο, σ. 19.
[221] στο ίδιο, σ. 43.
[222] Matthew Josephson, *The Robber Barons* (Harcourt, Brace, New York 1934), σ. 15.
[223] στο ίδιο. σ. 294
[224] στο ίδιο, σ. 398.
[225] στο ίδιο, 312.
[226] στο ίδιο, σ. 441.
[227] Βιογραφικά στοιχεία για τον Thorstein Veblen: από το Joseph Dorfman, *Thorstein Veblen and His America* (Viking, New York 1947).
[228] "Salesmanship and the Churches", στο *The Portable Veblen,* επιμ. Max Lerner (New York 1950), σ. 504.
[229] Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class* (Modern Library, New York 1934), σ. 265.
[230] Dorfman, *ό.π.,* σ. 12-13.
[231] ό.π., σ. 56.
[232] Dorfman, *ό.π.,* σ. 517. σ. 308
[233] στο ίδιο, σ. 118.
[234] στο ίδιο, 249.
[235] στο ίδιο, σ. 316.
[236] στο ίδιο, σ. 194.
[237] Veblen, The Theory of the Leisure Class, σ. 43.
[238] στο ίδιο, σ. 156.
[239] "Christian Morals", στο *The Portable Veblen,* σ. 489.
[240] Veblen, The Theory of the Leisure Class, σ. 30.
[241] Dorfman, *ό.π.,* σ. 220.
[242] Josephson, *ό.π.,* σ. 136 σημ.
[243] στο ίδιο, σ. 245.
[244] "The Captain of Industry" από το *Absentee Ownership and Business* Enterprise, στο The Portable Veblen, σ. 385 σημ.
[245] Thorstein Veblen, *The Theory of Business Enterprise* (Scribner's, New York 1932), σ. 310.
[246] Thorstein Veblen, *The Engineers and the Price System* (Harcourt, Brace, New York 1963), σ. 151.
[247] "The Case of Germany", στο *The Portable Veblen,* σ. 555.
[248] Dorfman, *ό.π.,* σ. 492.
[249] στο ίδιο, σ. 456.
[250] Διαθήκη του Veblen: *στο ίδιο,* σ. 504.
[251] Veblen, The Theory of the Leisure Class, σσ. 131-132.
[252] στο ίδιο, σ. 134.
[253] Dorfman, *ό.π.,* σ. 423.
[254] Thorstein Veblen, *The Place of Science in Modern Civilization* (Capricorn Press, New York 1918), σ.

193

[255] Dorfman, ό.π., σ. 505.

[256] Dorfman, *ό.π.,* σσ. 485-486

[257] Frederick Allen, *Only Yesterday* (Bantam Books, New York 1931), σ. 345.

[258] Roy Harrod, *The Life of John Maynard Keynes* (Augustus Kelley, New York 1969), σ. 135.

[259] Βιογραφικά στοιχεία για τον Keynes από τα Harrod, *ό.π.,* και Robert Skidelsky, *John Maynard Keynes* (Viking, New York 1986).

[260] Harrod, ό.π., σ. 26.

[261] Skidelsky, *ό.π.,* σ. xxiii.

[262] Harrod, *ό.π.,* σ. 121.

[263] στο ίδιο, σ. 203.

[264] στο ίδιο, σ. 206.

[265] στο ίδιο, σ. 364.

[266] στο ίδιο, σ. 249.

[267] John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace* (Harcourt, Brace, New York 1920), σ. 32.

[268] στο ίδιο, σ. 40.

[269] *στο ίδιο,* σσ. 226-227.

[270] στο ίδιο, σ. 228.

[271] Harrod, *ό.π.,* σσ. 297, 298.

[272] στο ίδιο, σ. 388

[273] στο ίδιο, σ. 20.

[274] στο ίδιο, σ. 137.

[275] John Maynard Keynes, *Essays in Biography,* W. W. Norton, New York 1963, σ. 273,277. σ. 361

[276] Smith, *Wealth,* σ. 424.

[277] John Maynard Keynes, *A Treatise on Money,* Τόμ. Π, σσ. 148, 149.

[278] Harrod, *ό.π.,* σ. 462

[279] John Maynard Keynes, The General Theory of Employment, Interest, and Money, σ. 131.

[280] στο ίδιο, σ. 129.

[281] New York Times, June 10, 1934.

[282] Keynes, *General Theory,* σ. 374.

[283] Harrod, *ό.π.,* σ. 436.

[284] Charles Hession, *John Maynard Keynes* (Macmillan, New York 1984), σ. 224.

[285] Δεν μπόρεσα να επανεντοπίσω την πηγή.

[286] Harrod, *ό.π.,* σσ. 477, 488.

[287] Keynes, Economic Consequences, σ. 235.

[288] Harrod, *ό.π.,* σ. 577.

[289] στο ίδιο, σ. 584.

[290] στο ίδιο, σ. 617.

[291] John Maynard Keynes, "Economic Possibilities for Our Grandchildren", στο *Essays in Persuasion* (W. W. Norton, New York 1963), σ. 373.

[292] *ό.π.,* σ. 222.

[293] Keynes, Essays in Biography, σσ. 140-141.

[294] R. Heilbroner and W. Milberg, *The Crisis of Vision in Modern Economic Thought* (Cambridge University Press, New York 1995), σ. 46.

[295] Keynes, Economic Possibilities for Our Grandchildren, σ. 367.

[296] Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (Harper & Bros., New York 1942, 1947), σ. 163.

[297] στο ίδιο, σ. 61.

[298] Βιογραφικά στοιχεία για τον Schumpeter στα Arthur Smithies, "Memorial", *American Economic Review,* 1950, σσ. 628-645· Gottfried Haberler, "Joseph Alois Schumpeter", *Quarterly Journal of Economics,* August 1950, σσ. 333-384· Christian Seidl, "Joseph Alois Schumpeter: Character, Life

and Particulars of the Graz Period", στο *Lectures on Schumpeterian Economics,* Christian Seidl, επιμ. (Springer Verlag, Βερολίνο 1984), σσ. 187-205· Seymour Harris, επιμ., *Schumpeter: Social Scientist* (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1951).

[299] Haberler, *ό.π.,* σ. 340.

[300] J. A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development* (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1949), σ. 84.

[301] *στο ίδιο,* σσ. 89-90.

[302] *στο ίδιο,* σσ. 93-94.

[303] Haberler, *ό.π.,* σ. 345.

[304] για την Anna Reisinger, την πρώτη σύζυγο του Schumpeter, στο Robert Loring Allen, *Opening Doors* (Transactions Publishers, New Brunswick, N.J., 1991), σ. 193.

[305] J. A. Schumpeter, *Business Cycles* (McGraw-Hill, New York 1939), Τόμ. Π, σ. 1050.

[306] "Review of Keynes's General Theory", *Journal of the American Statistical Association,* December 1936.

[307] Schumpeter, Capitalism, Socialism and Democracy, σ. 126.

[308] στο ίδιο, σ. 117.

[309] *στο ίδιο,* σσ. 84, 87.

[310] στο ίδιο, σ. 143.

[311] στο ίδιο, σ. 163.

[312] στο ίδιο, σ. 167.

[313] στο ίδιο, σ. 58.

[314] στο ίδιο, σ. 101.

[315] στο ίδιο, σσ. 128-129.

[316] Schumpeter, Theory of Economic Development, σ. 81, Σημ. 2.

[317] στο ίδιο.

[318] στο ίδιο.

[319] Schumpeter, Capitalism, Socialism and Democracy, σ. 156.

[320] στο ίδιο, σ. 204.

[321] J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (Oxford University Press, New York 1954), σ. 41.

[322] στο ίδιο, σ. 42.

[323] η άποψη του Marshall για τα καταναλωτικά αγαθά: *Principles,* σ. 64.

[324] βλέπε συζήτηση στο Smithies, *ό.π.,* 634-637.

[325] Seidl, *ό.π.,* σ. 197, Σημ. 55.

[326] *Principles of Economics* (Dryden Press, Ft. Worth, Tex., 1997), σ. 18.

[327] Stiglitz, *Economics* 2η έκδ. (W. W. Norton, New York 1996).

[328] Alfred Marshall, *Principles,* σ. 32.

[329] *The State of Working America,* 1998-1999, Economic Policy Institute (Cornell University Press, New York 1999), σ. 213

[330] *Business Week,* Feb. 26, 1996, σ. 90.